Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

15887

891.81
Ц-13

891.81
Վ-13

19 NOV 2010

ԻՎԱ՛Ն ՎԱԶՕՖ

ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

ՎԷՊ

—

ՊՈՒԼԿԱՐ
ԱՊՍՏԱՄ-
ԲԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔԷ

—

Արտատպուած
«Ձայն Հայրենեաց»էն

1906

ՏՊԱՐԱՆ «ՁԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ»Ի

ՊՈՍԹՈ՛Ն

07.08.2013

15.887

ГОС. БИБЛИОТЕКА
ՀՍՍՌ-Арм ССР
ИМ. А. МЯСНИКЯНА

53707-66

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ Ա.

Գլուխ		Էջ
Ա.	Այցելու մը	1
Բ.	Փոթորիկը	9
Գ.	Մենաստանը	22
Դ.	Նորէն Մարքօէնցը	26
Ե.	Գիշերուան Մնացեալ Մասը	32
Զ.	Նամակը	39
Է.	Դիւցազնութիւն	43
Ը.	Զօրպաճի Եօրտանէնց	50
Թ.	Բացատրութիւններ	58
Ժ.	Կուսանոցը	64
ԺԱ.	Ոստափ Քննութիւնը	72
ԺԲ.	Պուայչօ Օկնիանօֆ	81
ԺԳ.	Սիլխիթրայի Ճամբան	88
ԺԴ.	Չի նախատեսուած Հանդիպում մը	97
ԺԵ.	Ձայն մը Գերեզմանէն	108
ԺԶ.	Ներկայացումը	116
ԺԷ.	Բաղդի Երկու Հարուածներ	130
ԺԸ.	Դժուարին Գործ մը	138
ԺԹ.	Անհաճոյ Այցելութիւն մը	143
Ի.	Փախստականը	148
ԻԱ.	Վերիկովօի Մէջ	156
ԻԲ.	Անհաճոյ Կացութիւն մը	164
ԻԳ.	Ալթինովօ	169
ԻԴ.	Աստուած շատ բարձր է և Զարը շատ հեռու	174

Գլուխ		Էջ
ԻԵ.	Վրէժը	183
ԻԶ.	Փոթորիկը	196
ԻԷ.	Խրճիթին Մէջ	201
	ՄԱՍՆ Բ.	
Ա.	Ձիերը կը գտնեն	211
Բ.	Հակառնեաներ	222
Գ.	Աներ Եւ Փեսայ	229
Դ.	1876ի Մէկ Լրտեսը	234
Ե.	Կեռասի Ծառը	247
Զ.	Մարքօ կ'աղօթէ	260
Է.	Գինովցած Ժողովուրդ մը	267
Ը.	Նեղութիւն Նեղութեանց	272
Թ.	Ապստամբութիւնը	279
Ժ.	Զլի Տօլի Մարտկոցը	284
ԺԱ.	Լքումը Ամրոցին Մէջ	289
ԺԲ.	Մկրտութիւն մը	293
ԺԳ.	Աթրէմայի Հովիւը Բոյերու Մէջ	297
ԺԴ.	Նոր Փորձ մը	306
ԺԵ.	Ավռամ	312
ԺԶ.	Գիշեր	315
ԺԷ.	Առաւօտ	319
ԺԸ.	Կռիւը	322
ԺԹ.	Բատա	330
Ի.	Երկու Հասանքներ	336
	ՄԱՍՆ Գ.	
Ա.	Յետահայեացք մը	345
Բ.	Հովիւի մը Հիւրասիրութիւնը	349

Գլուխ		Էջ
Գ.	Դէպի Հիւսիս	352
Դ.	Դրօշակը	363
Ե.	Սպաննուածները	365
Զ.	Լրատարը	369
Է.	Մառիքայի Անյաջողութիւնը	373
Ը.	Մարգագետինը	379
Թ.	Դաշնակից մը	387
Ժ.	Սէր Եւ Հերոսութիւն	393
ԺԱ.	Պաչի Պօղուքը	398
ԺԲ.	Զապստամբած Քաղաքի մը Պատմութիւնը	401
ԺԳ.	Պատմութեան Շարունակութիւնը	406
ԺԴ.	Լուրջ Խօսակցութիւն մը	410
ԺԵ.	Հանդիպումը	415
ԺԶ.	Բաժանումը	418

ՄԱՍՆ Ա.

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՅՑԵԼՈՒ ՄԸ

Մայիսի հաճելի իրիկուն մը, Զօրպաճի Մարքօ, գլուխը բաց, գիշերազգեստով և մուճակներով, ընթրիքի կը նստէր իր ընտանեաց հետ՝ պարտէզին մէջ։ Սովորականին պէս սեղանը որթատունկերուն տակ պատրաստուած էր։ Մէկ կողմը վճիտ, զով առուակ մը կը հոսէր, որ ծփալով անցնելու պահուն՝ ծիծեռնակի մը պէս կը գեղգեղէր գիշեր ու ցորեկ. միւս կողմը, կտացուող բաղեղի բարձր ցանկապատը, մշտադալար ծածկոյթ մը կը յօրինէր պատին՝ տարին տասներկու ամիս։ Կանթեղ մը կը փայլէր եղրեւանիի օղկուող ճիւղէ մը վար, որ իր բուրումնաւէտ ծաղիկները կը տարածէր հաւաքուած տնեցիներու գլխուն վրայ։ Մեծ ընտանիք մըն էր։ Մարքօյի, իր մօրն ու զուարթադեղ կնոջ չուրջը կը խմբուէր կատարեալ բոլորակ մը՝ մեծ ու պզտիկ զաւակներու, որոնք դանակներով ու պատառաքաղներով զինուած՝ պատրաստ էին յարձակում գործելու կերակուրին վրայ։ «Սաման տաւշմանլարի» Թրքական առածը կը մարմնացէին ասոնք։ Ատեն ատեն հայրերնին հաւանող ակնարկ մը կը նետէր այն գործին վրայ, զոր այս անխոնջ աշխատողներուն ակռաները կը կատարէին ու կը քաջալերէր զանոնք ժպիտով մը՝ «Օ՛ն, պզտիկներ, կերէ՛ք, փարչը լեցուր Փէնա՛», ըսելով։ Աղախինը կերթար ջրհորը, ուր գինիին մեծ բղողը զովանալու դրուած էր, ու փարչը կը լեցնէր, մինչդեռ Մարքօ երկնցնելով զայն իր զաւակներուն, կ՚ըսէր. «Խմեցէք տեսնե՛մ, պզտիկ չարաճճինե՛ր»։ Եւ այսպէս փարչը՝ ձեռքէ

ձեռք՝ սեղանին բոլորտիքը կը դառնար։ Աչքերը կը պայծառանային, այտերը կը փայլէին ու շրթները գոհունակութեան ժպիտով մը կը բացուէին, և Մարքօ իր կնոջ կը դառնար, ու տհաճութիւն մը նշմարելով անոր երեսին վրայ՝ կ'ըսէր․ «Թո՛ղ որ իմ ներկայութեանս խմեն․ վրանին ճնշում պիտի չի բանեցնեմ որպէսզի գինի չի խմեն, — որովհետև չեմ ուզեր որ գինեմոլ դառնան երբ մեծնան»։

Մարքօ կատարելապէս գործնական մարդ մըն էր։ Թէև իր կրթութիւնը քիչ եղած էր — հին դասակարգին կը պատկանէր — բայց շնորհիւ իր բնական խելանիութեան, մարդկային բնութիւնն աղէկ կը հասկնար, և գիտէր թէ մարդիկ արգիլուած բանին աւելի հետամուտ կ'ըլլան։ Նոյն պատճառով իր դրամարկղին բանալին զաւակներուն քով կուտար, որպէսզի գողութեան միտում մը չարթննայ անոնց մէջ։ «Կօչօ՛, գնա՛ նոճիէ շինուած դրամարկղը բա՛ց, և ոսկիներու տոպրակն ինծի բեր» սովոր էր ըսել, և կամ երբ որ տունէն դուրս ելլելու կ'ըլլար՝ կ'ըսէր․ «Տղա՛ս, քանի ոսկի համրէ և պատրաստէ, որ իրիկունն երբ տուն վերադառնամ, ինծի տաս»։

Հակառակ այդ ատեններ տիրող սովորութեան, որ կը պահանջէր պզտիկներէն ի նշան յարգանքի ոտքի կենալ մինչև որ մեծերը լմցնէին իրենց ճաշը, Մարքօյի զաւակները միշտ թոյլատրեալ էին նստելու։ Հիւրերու ներկայութեան պարագային իսկ այս կանոնը չէր փոխուեր։ «Կ'ուզեմ որ ընկերութեան վարժուին» կ'ըսէր Մարքօն, «և չէ թէ օտարական մը տեսած ատեննին չփոթին ու կօշիկնուն մէջ մտնեն»։

Որովհետև իր գործերով զբաղեալ էր ամբողջ օրը, Մարքօ օրն անգամ մը միայն կը տեսնէր իր ընտանիքը — ընթրիքի ատեն — և այդ ատենն էր որ իր կրթութեան դրութիւնն՝ իր մասնաւոր եղանակով՝ յառաջ կը տանէր։

Զորօրինակ․ «Տիմիթրի՛, մեծ մօրդ նստելէն առաջ մի՛ նստիր, կատարեալ Ֆռամասոն մը կը դառնաս կոր։

Իլիա՛, դանակդ մսավաճառի պէս մի՛ բռներ, միսն աղուոր կտրէ՛, մի՛ ճմռթկեր։ Կօչօ՛, ի՞նչ կ'ընես։ Գլխարկդ վար ա՛ռ հացի նստելու ատեն։ Մազերդ բուշի մազերուն չափ երկնցեր են, գնա՛ կտրել տուր։ Վասիլ, աս թեզանիքներդ վեր սօթտէ, ի՞նչ այդպէս կ'երկննաս կը տարածուիս սեղանին վրայ։ Աբօ՛, խենդեցա՞ր, ի՞նչ, ի՞նչու սեղանէն կ'ելլես առանց խաչակնքելու»։

Այս խօսակցութիւնները այն ատեն միայն կը պատահէին, երբ Մարքօ ուրախանալու տրամադրութեան մէջ կը գտնուէր, հակառակ պարագային մարդ չէր համարձակեր բերանը բանալ ու փունք մը հանել։

Ծայրայեղօրէն երկիւղած և բծախնդիր ըլլալով՝ Մարքօ մասնաւոր խնամքն ունէր իր զաւակներուն մէջ կրօնական ոգի մը արծարծելու։ Ամէն իրիկուն ընտանիքն՝ չափահաս անդամները ներկայ գտնուելու էին աղօթքներ կարդացուելու ատեն։ Ամէն կիրակի եկեղեցի երթալու էին, ասիկա օրէնք մըն էր որ բացառութիւն չէր վերցներ։ Կաղանդի իրիկուն մը Բիրիլին հրամայուած էր որ խոստովանանքի երթայ, որովհետև յաջորդ օրը հաղորդութիւն պիտի առնէր։ Բիրիլ եկեղեցիէն շատ շուտ վերադարձաւ — չիտակը որ կ'ուզէք՝ քահանային քով գացած չէր երբէք։ «Խոստովանեցա՞ր, Բիրիլ», հարցուց հայրը կասկածոտ եղանակով մը։

— Այո՛։

— Որո՞ւ։

— Հայր... Հայր Ենիօյին, կակազեց Բիրիլ։

Ա՛լ խնդիրը պարզ էր, որովհետև Հայր Ենիօն սարկաւագ մըն էր ու չէր կրնար թողութիւն տալ։ Մարքօ անմիջապէս սուտ ըլլալն հասկցաւ, բարկութեամբ ականջէն բռնեց, և այնպէս քաշկռտեց դէպի եկեղեցի, ուր յանձնեց զանիկա ծերունի Հայր Սթօվրիին, այս բառերով․ «Հա՛յր, խոստովանցո՛ւր այս աւանակը»։ Ու հօն նստեցաւ մինչև որ արարողութիւնը լրացաւ Աւելի խիստ էր, երբ դպրոցէն փախչէին։

Թէև ինք շատ դաստիարակեալ չէր, բայց ուսումն

ու ուսումնականները կը սիրէր: Մարքօ մէկն էր այն բազմաթիւ հայրենասէրներէն, որոնց անձկոտ փութաջանութիւնը՝ նոր կրթական շարժումին համար՝ Պուլկարիան դպրոցով լեցուցած է այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ: Մարքօ սրտի ցաւով կը տեսնէր թէ ուսում առնողներուն գործ չի կար, երբ դպրոցը կը ձգէին, բայց կը զգար, իր սրտին մէջ կը հասկնար, թէ ուսման մէջ կար թագուն ուժ մը, որ աշխարհը պիտի փոխէր: Ուսման կը հաւատար Աստուծոյ հաւատալու պէս, առանց հարցնելու: Ասոր համար կը ջանար ուսումը յաջողցնել ձեռքէն եկածին չափ: Իր միակ փառասիրութիւնն էր դպրոցի հոգաբարձութեան անդամ ընտրուիլ, ինչպէս անփոփոխաբար կ'ընտրուէր, բոլորին ալ յարգելի և պատկառելի ըլլալուն համար: Այս համեստ ընկերական պարտականութեան՝ Մարքօ՝ ո՛չ ջանք կը խնայէր, ո՛չ ժամանակ, բայց մասնաւոր խնամքով կը զգուշանար Խոնախին կամ Թուրք պաշտօնեաներու հետ գործ ունենալէ:

Սեղանը մաքրուելէն յետոյ, Մարքօ կ'ելլէր: Գրեթէ յիսուն տարեկան կար, երկայնահասակ, թեթև կորութեամբ մը, բայց միշտ առոյգ: Ասրակտուրներու և տօնավաճառներու յաճախակի երթալ-գալուն պատճառով՝ արևէն և հովէն իր թխացած շառագոյն երեսը լուրջ և տեսակ մը խիստ արտայայտութիւն ունէր, նոյն իսկ ժպտած ատենն ալ: Գրեթէ իրարու միացող իր թաւ յօնքերը դէմքին խստութիւնը կ'աւելցնէին: Բայց տեսակ մը ազնուութիւն, անկեղծութիւն ու պարզութիւն կը մեղմացնէին ասիկա, և համակրելի ու ակնածելի կ'ընծայէին ամբողջութիւնը:

Մարքօ՝ փայտէ նստարանի մը վրայ նստած՝ բաղեղներուն մէջ՝ իր ծխամորճը կը փորցնէր: Պզտիկներն ասդին, անդին կը ցրուէին խաղալու համար, և ազախինն ալ սուրճ կը բերէր իրեն:

Այդ իրիկուն Մարքօ զուարթ էր: Գոհունակ ուշադրութեամբ մը իր լաւ կերակրուած, կարմրայտ զաւակներուն խաղալը կը դիտէր, երբ անոնք իրենց իրըն-

դուքներով օդը կը լեցնէին: Ամէն վայրկեան տեսարանը կը փոխուէր, մինչդեռ ոտքերու դոփտուքը, շաղակրատութեան, խնդուքի, ու աղաղակի խմբերգը երթալով կը բարձրանար: Ծիւղերուն մէջ երամ մը ծիծեռնակներու խաղալուն կը նմանէր: Բայց այս անմեղ զուարճալի խաղն աւելի լուրջ երևոյթ մը կ'առնէր, աղաղակներն աւելի բարկացոտ կը դառնային, և պզտիկ ձեռքերը կը բարձրանային կռուոտ յանդիմանութեամբ: Զուարթ խաղը կռուոտ խառնակութեան մը կը վերածուէր — ճիչեր կը լսուէին և արցունքներ կը հոսէին: Վազք մըն էր կը սկսէր դէպի իրենց ծնողքը: Նախայարձակներն ինքզինքնին արդարացնելու կը ջանային, անիրաւուածներն իրենց գանգատները կ'ընէին: Մէկը հօրը կը վազէր պաշտպանուելու, միւսը մօրը կը վազէր խելք հարցնելու՝ արդարացումի համար: Մինչև այդ ատեն անաչառ դիտող մը, Մարքօ, դատաւորի մը պաշտօնը կը ստանձնէր: Թրքական դատաւորներու եղանակով՝ ո՛չ գանգատողին և ո՛չ ալ յանցաւորին մօտիկ կ'ընէր, բայց պարզապէս իր վճիռը կուտար և կը գործադրէր — ապտակ մը ասդին, ապտակ մը անդին, պարագային պահանջին համաձայն: Բայց պզտիկները — սիրասունները — սովորաբար համբոյրով մը կը պատժէր:

Այսպէս խաղաղութիւնը կը վերահաստատուէր, բայց ամէնուն արթնցուցեր էր պզտիկը, որ մեծ-մօրը գրկին մէջ կը քնանար: Իվանիթցա մաման սկսաւ մեղմօրէն օրել զայն և ըսել.

— Լռէ՛, սիրելիս, լռէ՛, եթէ ոչ Թուրքերը կուգան ու քեզ կը տանին:

Մարքօ բարկացաւ.

— Մայրիկ, ի՞նչու միշտ զանոնք այդպէս Թուրքերով կը վախցնես: Վախկոտներ պիտի չընես զանոնք:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, իմ կերպս այդ է: Ի՞նչու չըսեմ որ, Թուրքերը միթէ սոսկալի չե՞ն: Վաթսուն տարիներէ ի վեր զանոնք տեսած եմ, և մեռած ատենս ալ անոնք ճիչդ նոյնը պիտի ըլլան:

Այնատեն պզտիկ Փեթրօն ըսաւ․

— Մամա՛, երբ ես, Վասիլ եղբայրս ու Եօրկի եղբայրս մեծնանք, մեր մանգաղները պիտի առնենք և բոլոր Թուրքերը սպաննենք։

— Մէ՞կ հատ մըն ալ տեղը պիտի չի թողուք, ձագուկս։

Պարտէզին ծայրը բան մը խշրտաց մութին մէջ, կղմինտրներն աղմուկով գետին թափեցան։ Հաւերն ու վառեակներն արթնցան սոսկումով, ու աղբին անդին վազվռտեցին յուսահատ կռթուքով մը։ Ծառան, որ լուացած լաթերը ներս կը տանէր չորցնելու, ճչեց․

— Գողերը՛, գողերը՛։

Պարտէզը խիստ աղմկալից խառնակութեան վայր մը դարձաւ։ Կիները տուն վազեցին և պահուեցան, պզտիկներն անյայտացան, բայց Մարքօ, որ վախկոտ մը չէր, մութին մէջ, ձայնն եկած կողմը նայելով, տուն վազեց, ուրկից անմիջապէս դուրս եկաւ՝ խրաքանչիւր ձեռքին մէջ մէկ-մէկ ատրճանակ բռնած՝ և վազեց դէպի ախոռը։

Այս արարքը — թերեւս ոչ խոհեմ — այնքան շուտ կատարուեցաւ, որ կինը ժամանակ չունեցաւ Մարքօն կեցնելու։ Մինակ ձայնը վերցուց և թախանձեց, բայց այս ալ անլսելի դարձաւ՝ բարկացոտ հաչիւնէն տանը շունին, որ աղբիւրին քով կը կանգնէր, սոսկացած եւ կատղած։

Եւ, իրաւ ալ, օտարական մը կար շուքին մէջ, հաւնոցին և ախոռին մէջտեղը, բայց մթութիւնն այնքան թանձր էր որ ոչինչ չէր կրնար տեսնուիլ։ Աւելի անթափանցելի էր Մարքօյի աչքերուն՝ լապտերի լոյսէն անմիջապէս մութին մէջ վազած ըլլալուն համար։

Մարքօ դէպի ախոռը փութաց, ձին չփտեց հանդարտեցնելու զայն, և պատուհանի վանդակափեղկէն դուրս նայեցաւ։ Արդեօք իր աչքերը մութին վարժըւեցա՞ն, թէ երեւակայութեամբ էր, որ պատուհանին քով, անկիւնը, չփչխտակ բան մը տեսաւ, մարդու նմանող, բայց բոլորովին անշարժ։

— Մի՛ շարժիր, թէ ոչ մեռած ես։

Վայրկեան մը սպասեց, մատը ատրճանակին ձգանին վրայ դրած։

— Մարքօ աղա՛, փսփսած ձայն մը։

— Ո՞վ է այդ, հարցուց Մարքօ պուլկարերէն լեզուով։

— Մի՛ վախնար, բարեկամ մըն է։

Եւ օտարականն աւելի մօտեցաւ պատուհանին։ Մարքօ չէր կրնար ուղղակի տեսնել անոր երեւոյթը։

— Ո՞վ ես դուն, հարցուց Մարքօ կասկածոտ շեշտով մը, և ատրճանակը ցածցուց։

— Իվանը, Վիտինցի ծեր Մանօլա Քրալիչին տղան։

— Քեզ չեմ ճանչնար, ի՞նչ կ'ընես հոս։

— Անմիջապէս պիտի ըսեմ քեզի, աղա՛, պատասխանեց օտարականն իր ձայնը ցածցնելով։

— Քեզ չեմ կրնար տեսնել։ Ո՞ւսկից կուգաս։

— Կ'ըսեմ քեզի, աղա՛։ Շատ հեռուէն։

— Ո՞ւսկից։ Շատ հեռուով ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Շա՛տ, շա՛տ հեռուէն, Մարքօ, փսփսած օտարականը, գրեթէ անլսելի կերպով։

— Ո՞ւսկից․

— Տիարպէքիրէն, փսփսած օտարականը։

Ելեքտրական ազդեցութիւն մը ըրաւ այս բառը Մարքօյի յիշողութեան վրայ։ Միտքն ինկաւ որ ծերունի Մանօլայի տղոցմէն մէկը Տիարպէքիր փոխադըրուած էր։ Մանօլա շատ առեւտուր ըրած էր իրեն հետ, և մեծ ծառայութիւններ մատուցած։

Ախոռէն դուրս գնաց, մութին մէջ գիշերային այցելուին մօտեցաւ, ձեռքէն բռնեց, և ախոռին մէջէն դէպի ապլուարն առաջնորդեց։ Մարքօ ցած ձայնով մը ըսաւ․

— Ի՞նչ, Իվանչօ՛, դո՞ւն ես։ Կը յիշեմ հիմա քեզ, զաւակս։ Գիշերն ամբողջ հոս կեցիր, վաղը բան մը կը խորհինք քեզի համար։

— Շնորհակալ եմ, Մարքօ՛։ Հոս, քե՛զ միայն կը ճանչնամ, փսփսաց Քրալիչը։

— Ատոր վրայ մի՛ խօսիր: Հայրդ ինծմէ աւելի աղէկ բարեկամ չունի: Տանդ պէս գիտցիր հոս: Մարդ տեսա՞ւ քեզ:

— Չեմ կարծեր, փողոցն ոեւէ մարդ չի կար, երբ ներս մտայ:

— Նե՞րս մտար — աղէկ կերպ մը ունիս ներս մըտնելու — պատին վրայէն: Հոգ չէ՛, ծերունի Մանօլային տղան միշտ բարի է եկեր, հազար բարի, մանաւանդ երբ այսքան հեռու տեղէ կուգայ: Անօթի՞ ես, Իվանչօ՛:

— Չէ՛, շնորհակալ եմ: Անօթի չեմ զգար:

— Եկո՛ւր, եկո՛ւր, քիչ մը բան ուտելու ես: Քիչ մը սպասէ, ես երթամ մեր տնեցիները հանդարտեցընեմ և յետոյ կուգամ, աղէկ մը կը խօսինք: Աստուած արևդ պահէ՛, զաւակս, քիչ մնաց որ քեզի վնաս մը հասցնէի: Այս ըսելով Մարքօ ատրճանակներուն գընդակները հանեց:

— Ներողամիտ եղի՛ր, Մարքօ՛, յիմարութիւն ըրի:

— Հոս կեցիր մինչև որ դառնամ,

Մարքօ դուրս ելաւ, ախոռին դուռը գոցեց: Գնաց որ մայրն ու կինը վախերնէն կը նուաղէին: Երբ որ զինք ապահով տեսան, վզին փաթթուեցան և չէին թողուր որ անգամ մըն ալ դուրս երթայ: Մարքօ խնդալով ապահովցուց զիրենք. «Պարտէզին մէջ մարդ չիկար», ըսաւ, «կարելի է թէ շուն մը կամ կատու մը կղմինտրներէն հատ մը վար ձգելով՝ մեր միամիտ Փենան վախցուցեր է»: Ատրճանակները պատէն կախելով՝ կրկնեց.

— Ի՛նչ ալ որ է, բոլոր թաղեցիներն արթնցուցինք:

Տնեցիք հանդարտեցան անմիջապէս: Իվանիցա մա[illegible]ման աղախինը կանչեց.

— Փենա՛, աղջի՛կս, շուտիկը տանի քեզ: Մեզ աղէկ վախցուցիր: Գնա պզտիկները պառկեցուր:

Ճիշդ այդ ատեն դրսի դուռը ուժով մը բաղխեցին: Մարքօ հարցուց թէ ո՛վ էր:

— Զօրպաճի՛, դուռը բաց, ըսուեցաւ թուրքերէն:

— Օնպաշին է, պէտք է որ տեղ մը պահենք Իվանչօն, մրմնջեց Մարքօ՝ առանց կարևորութիւն տալու այլևս նոր ու աւելի ուժգին բաղխումներուն:

— Իվանչօ՛, կանչեց տաղաւարին մէջ:

Պատասխան չի կար:

— Գնացե՞ր է, ի՛նչ: Իվանչօ՛, պոռաց աւելի բարձր ձայնով մը:

Ոչ ոք չի պատասխանեց:

— Խե՜ղճ մարդ: Փախած ըլլալու է, ըսաւ ինքնիրեն Մարքօ, երբ տեսաւ որ ախոռին դուռը բաց էր: Անձկութեամբ կը խորհէր թէ ի՛նչ պիտի պատահէր տղուն: Վստահ ըլլալու համար մէկ երկու անգամ ալ կանչեց և գնաց դուռը բանալու, որ կոտրուելու աստիճան կատաղօրէն կը բաղխուէր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՓՈԹՈՐԻԿԸ

Ճշմարտութիւնն այն էր որ, դրան առաջին բաղխման ատեն, Իվան Քրալիչ պատը շուլլուեցաւ և փողոցը ցատկեց: Քանի մը վայրկեան շփոթութեան մէջ մնաց: Յետոյ բոլորտիքը նայեցաւ, և անթափանցելի բան մը չի նշմարեց մութին մէջ: Սև փոթորիկի ամպեր սկսած էին արդէն ժողվուիլ երկնքի վրայ. իրիկուան զով զեփիւռը փոխուեցաւ մսեցնող հովի մը, որ ամայացած փողոցներուն մէջ կը սուլէր սրաձայն:

Քրալիչ այս փողոցներէն մէկը մտաւ, և խուճապով քալեց, պատերէն առաջնորդուելով: Ամէն դուռ, երթիք գոցուած ու մութ էր: Վանդակապատերէն լոյս մը չէր շառաւեղտար — կեանքի նշան մը չի կար ոևէ տեղ: Գիւղը մահուան պէս հանդարտ էր, ինչպէս ամէն շինական գիւղեր, կէս գիշերէն շատ առաջ: Քրալիչ կը շարունակէր քալել, առանց գիտնալու թէ ուր, յուսալով որ դէպի բաց գիւղն առաջնորդող ճամբայ մը պիտի գտնէր: Յանկարծ ցնցուեցաւ և դուրս երկնցող

ցուիքի մը տակ կանգնեցաւ։ Աչքերը մութ երևոյթներու շարժիլը նշմարած էին։ Քրալիչ անշարժ կեցաւ և զգուշութեամբ դարձաւ դէպի դուռը որուն առջև կը գտնուէր։ Մռնչիւն մը լսելով, որուն յաջորդեց բարկացոտ հաչիւն մը, ետ քաշուեցաւ։ Գաւիթին մէջ քընացող տանը շունն արթնցած էր։ Իր շարժումն ու շանը հաչիւնը մատնեցին զինքը։ Գիշերապահը կեցաւ, զէնքերը չկահեցին, և «կեցի՛ր», ըսուեցաւ Թուրքերէնով։

Անխուսափելի վտանգի առեն մարդուն պատրաստամտութիւնը կը լքանէ զինք, վախկոտի մը պէս, և անձնապաշտպանութեան կոյր բնազդ մը կը յաջորդէ իր բոլոր բարոյական կարողութիւններուն։ Այդ պարագային, այսպէս ըսենք, մարդ այլևս գլուխ չունի, հապա մինակ ձեռքեր՝ ինքզինք պաշտպանելու, և ոտքեր՝ փախչելու։ Քրալիչ ետ դառնալու էր միայն, որ մթութիւնն անմիջապէս անթափանցելի պատուար մը դնէր՝ գիշերապահին և անոր մէջտեղը։ Բայց չխակ անոր վրայ վազեց՝ մրրիկի պէս, և փախաւ։ Գիշերապահն ալ ետևէն, և սև փողոցը ձայնի ու ոտնաքայլի աղմուկով լեցուեցաւ։ Շատ մը պոռպռուքներու մէջ Պուլկար ոստիկանի մըն ալ ձայնը լսուեցաւ.

— Կեցի՛ր, անիծեա՛լ. պիտի կրակենք։

Քրալիչ, սակայն, առանց ետին դառնալու կը փախչէր։ Քանի մը հրացաններ պարպուեցան ետևէն, առանց վնաս մը հասցնելու։ Մութը փրկեց զինք։

Փախուստը յաջող չէր, որովհետև Քրալիչ զգաց որ մէկը իր զգեստին թևէն կը բռնէր։ Քայլերը շարունակեց, կերպով մը ազատելով ինքզինքը վերարկուէն, զոր զինքն հալածողներուն ձեռքին մէջ թողուց։ Երկու հրացաններ ալ պարպուեցան իր ետևէն։ Քրալիչ շարունակեց փախչիլ, առանց գիտնալու թէ ուր կ'երթար։ Ինչ ընելն ալ չէր գիտեր, ոտքը տակը կը ծալլուէին յոգնութենէն։ Ամէն քայլափոխի պատրաստ էր գետինն իյնալ ու հոն մնալ։

Ցանկարծ կայծակին կուրցնող շողիւնը մթութիւնը

լուսաւորեց, և Քրալիչ տեսաւ որ դաշտերուն մէջն է, ու ետևէն այլևս մարդ չի վազեր։ Ինքզինք ընկուզենիի մը տակ նետեց հևալով, վայրկեան մը հանգստանալու։

Լերան հովը ուժգնօրէն կը փչէր, տերևներու խըշրտուքը կը խառնուէր անոր մռնչիւնին և որոտումի խուլ գոռգռուքին հետ։ Փոթորիկը վտանգաւոր դառնալու աստիճան մօտեցաւ, փայլատակներն աւելի յաճախ կրկնուիլ սկսան, և քանի մը անգամներ քիչ մնաց որ կայծակը մեր փախստականը զարնէր։

Կարճ հանգիստն ու ցուրտ հովը Քրալիչի ուժը վերադարձուցին։ Տեսաւ թէ անձրև պիտի գար, ու փութաց ապաստանարան մը գտնելու։ Ծառերը ախրօրէն կը մռնչէին, իրենց բարձր գագաթները հովին ուժգնութեան տակ կը ծռէին, խոտերն ու սէզերը կը դողդըղային, բնութիւնը կարծես սոսկումէն կը դողար։ Անձրևի խոշոր կաթիլներ հոս ու հոն կ'իյնային, գնդակի նման գետինը ծակելով։ Ահարկու որոտում մըն ալ լսուեցաւ, որ թուեցաւ թէ երկինքն երկուքի պիտի բաժնէր։ Կապարեայ երկինքէն անձրևը հեղեղի պէս կ'իջնէր։ Փայլակ փայլակի ետև ամպերը կը պատռէին, ու քմահաճ ուրուագծում մը կուտային ծառերուն և ժայռերուն. տեսարաններու այս վայրկենական երևումը, անմիջապէս խոր մթութեամբ կլլուած, զարմանալի և ահեղ հրջապատկերի մը կը նմանէր։ Վայրի գեղեցկութիւն մը կար տարրերու կռիւին մէջ... Հորիզոններու բաղխումին մէջ — անդունդներու դժոխային լուսավառութիւնը։ Վսեմ տեսարան մը, ուր խորհրդաւորին հետ անսահմանին զարմանալի միացումը կը խառնուէր անաշխարհային դիւական ներդաշնակութեան մը։ Փոթորիկներու առեն բնութիւնը բանաստեղծութեան ամենավսեմ նիւթերուն կը հասնի։

Թէև ջրաթաթախ և կայծակով շլացած, մինչդեռ որոտումին ձայնը դեռ ականջին մէջ կը ճնկար, Քրալիչ կը թափառէր դաշտերու, մրգաստաններու և պարտէզներու մէջէն, ուր ապաստանարան մը կարելի չէր գըտնել։ Վերջապէս ջրթափի մը աղմուկը միւս բոլոր ձայ-

ները խեղդեց և իր ականջին հասաւ։ Աղօրիք դարձնող գետակ մըն էր։ Ուրիշ փայլատակում մը, յանկարծ, ցուցուց իրեն տանիքը աղօրիքի մը, որ գլխահակ ուռիններուն մէջ կ'ապաստանէր։ Քրալիչ քիւին տակ կայնեցաւ։ Դուռը հրեց, որ անմիջապէս բացուեցաւ։ Ներս մտաւ։ Աղօրիքը լուռ ու մութ էր։ Դուրսը փոթորիկը հանդարտած էր, անձրևը կամաց կամաց կը դադրէր, և ամպերու ճեղքուածքներուն մէջէն լուսինն երևնալ սկսաւ։ Գիշերը պարզկայ կ'ըլլար։ Օդի այս տեսակ արագ փոփոխութիւններ Մայիսի մէջ սովորական էին։

Քիչ մը ետքը, դուրսէն ոտնաձայներու մօտենալը լսուեցաւ, և Քրալիչ շտապեց պահուըտիլ ցորեննոցին և պատին մէջտեղի նեղ անցքին մէջ։

— Տե՛ս ահա, հո՛ս է բացած դուռը, ըսաւ խիստ ձայն մը մութին մէջ, և քարիւղի ճրագ մը վառուեցաւ։

Քրալիչ իր պահուած տեղէն ծռեցաւ ու աղօրեպանը տեսաւ, երկայնահասակ, նիհար գիւղացի մը, քովն ալ կարճ, կապոյտ շրջազգեստ մը հագած, բոկոտն աղջիկ մը՝ որ դուռը կը գոցէր և կը ջանար սողնակը քշել։ Տասներեք-տասնըչորս տարեկան էր գրեթէ, բայց մանուկ մը տակաւին, և իր սև աչքերը մանկական անմեղութեամբ մը՝ երկայն թարթիչներու տակէն կը պսպղային։ Հակառակ անխնամ հագուստին, անոր ձևն ապագայ շնորհագեղութեան մը խոստումը կուտար։ Կ'երևէր որ մօտակայ աղօրիքէ մը կը վերադառնային, որովհետև երկուքն ալ թրջած չէին։ Աղօրեպանն աւելցուց.

— Աղէկ որ ջրմուղը դարձուցինք, եթէ ոչ այս փոթորիկը պիտի քանդէր զանիկա։ Ծերունի Սթանքօյի պատմութիւնները հատնում չունին։ Գոհանանք որ գող մը մտած չէ ներսը։

Բոլորտիքը նայելէն յետոյ աւելցուց.

— Մարիքա՛, դուն գնա պառկէ։ Չեմ գիտեր մայրդ ի՞նչու քեզ հոս կը ղրկէ. նեղութիւնս մինակ աւելցնելու։

Աղօրեպանը մեղմօրէն երգ մը երգելով ինքնիրեն՝ տախտակը լաւ մը ամրացուց ջրմուղին մէջ։ Մարիքա առանց աւելի երկար սպասելու՝ աղօրիքին հեռաւոր մէկ ծայրը գնաց, աղօթքն ըրաւ, վերմակը թօթուեց և պառկեցաւ։ Վայրկեան մը չանցած՝ կը քնանար խաղաղիկ։

Քրալիչ խիստ մեծ հետաքրքրութեամբ մը այս տեսարանը կը դիտէր։ Աղօրեպանին խոժոռ, բայց բարի դէմքը վստահութիւն կը ներշնչէր իրեն։ Անկարելի էր որ մատնիչի մը հոգին դարանակալէր այդ անկեղծ և վստահելի դիմագծին ետև։ Որոշեց որ ծածկուած տեղէն դուրս ելլէ, և անոր օգնութիւնը խնդրէ ու խորհուրդ հարցնէ։ Բայց այդ վայրկեանին աղօրեպանը դադրեցուց իր երգը, ինքզինքը ժողվեց ու դուրսը լսուող ձայներու մտիկ ըրաւ։ Բարձր բաղխիւն մը լսուեցաւ դրան վրայ։

— Դուռը բա՛ց, ջաղացպա՛ն, պոռաց մէկը Թուրքերէնով։

Աղօրեպանը դէպի դուռը գնաց, նիգն ամրացուց, և ետ դարձաւ՝ վախէն գունատած։

Դրան բաղխիւնը շարունակուեցաւ, ու նոր հրաման մը տրուեցաւ, որուն կը յաջորդէր շունի մը հաչիւնը։

Աղօրեպանը՝ բարակին ձայնը ճանչցած՝ ինքնիրեն մրթմրթաց.

— Թուրքերը որսի են ելեր։ Ի՞նչ կ'ուզեն այս անբանները։ Նէմէքսիզ Փէհլիվանն ըլլալու է։

Նէմէքսիզ Փէհլիվանը, կէս գիշերուան ու օրարտակի հուղկահարներու ամենէն վայրենին, այդ շրջականերուն սարսափն էր։ Տասնհինգ օր առաջ, Իվանովա գիւղին մէջ Կանգօ Տաղլիի ամբողջ ընտանիքն ըսպաննած էր։ Օր մը առաջ քաղաքին հրապարակին մէջ ձգուած մանկան գլուխն ալ, կ'ըսէին՝ թէ անիկա բերած է, և սուտ չէին։

Դուռը տեղէն կ'ելլէր բաղխումի ուժգնութենէն։

Աղօրեպանը՝ վայրկեան մը կեցաւ խորհուրդներու մէջ թաղուած՝ գլուխը ձեռքերուն մէջ, վարանելով թէ ի՛նչ ընթացքի հետեւելու էր։ Պաղ քրտինք մը ըսկըսաւ վազել ճակատէն։ Յանկարծ փոշեպատ դարակ մը գնաց, կացին մը առաւ անկից և չոկուեցաւ դէպի դուռը, որ գրեթէ բաղխումէն կոտրելու վիճակին մէջ էր։ Բայց աղջկան վրայ նայելուն պէս, իր վայրկենական որոշումը ցնդեցաւ։ Երեսին վրայ կը նշմարուէին ահարկու անյուսութիւն մը, տանջանք և չարչարանք։ Ծնողական զգացումը իր շուարած խորհուրդն յաղթեց։ Պուլկարական առածն յիշեց. «Սուրը՝ խոնարհած գլուխը չի կտրեր», և որոշեց, փոխանակ դիմադրելու, գութ հայցել... անգութէն։ Փութկոտութեամբ կացինը զետեղեց ցորեննոցին ետին, ուր Բրալիչ պահուած էր, Մարիքան խնամքով մը ծածկեց, և դուռը բացաւ։

Սեմին վրայ երկու թուրքեր կը կայնէին որսորդի հագուստով։ Անոնցմէ մէկը բարակը կը բռնէր չուանով մը։ Առաջինը, որ իրաւ արնոտէր Եէմէքսիզ Փէհլիվանն էր, ներս մտնելու ատեն խուզարկու ակնարկ մը նետեց աղօրիքին չորս կողմը։ Երկայնահասակ էր, կաղ, դիւակատիպ նիհարութեամբ մը, և անմօրուս։ Երեսն, իր անունին և գործերուն չափ, ահռելի չէր, բայց իր մանտրտիկ, գորշ, գրեթէ անգոյն աչքերը կը պճլտային չար խորամանկութեամբ մը, կապիկի աչքերուն պէս։ Իր ընկերը կարճահասակ, հաստամարմին և ջղուտ մարդ մըն էր, անասնական արտայայտութիւն ունեցող երեսով մը, որուն վրայ յայտնի կը տեսնուէին ամենէցած կենդանական բնազդներ և մոլեգնութիւն։ Այս մարդը բարակին հետ դրան վրայ կը կանգնէր։

Եէմէքսիզ Փէհլիվան զայրացկոտ նայեցաւ աղօրեպանին վրայ։

Երկուքն ալ իրենց թրջած վերարկուները հանեցին։

— Դուռն ի՞նչու չի բացիր, ջաղացպա՛ն։

Աղօրեպանը ինքզինք չքմեղացնելու քանի մը բառեր մրթմրթաց, գլուխը գետին ծռած՝ անհանգիստ ակնարկ մը նետելով հոն, ուր Մարիքա կը քնանար։

— Մինա՞կ ես հոս։ Ու Եէմէքսիզ բոլորտիքը նայեցաւ։

— Բոլորովին մինակ։ Աղօրեպանին փութկոտ պատասխանն այս եղաւ, բայց՝ խորհելով թէ սուտն անօգուտ պիտի ըլլար՝ աւելցուց.

— Եւ մանուկը հոնա կը քնանայ։

Ճիշդ այդ ատեն Մարիքա իր կողմը փոխեց, ու երեսն անոնց դարձուց։ Կանթեղին վտիտ լոյսը փայլեցաւ անոր ճերմակ կոկորդին վրայ։ Թուրքերն անձկոտ նայուածք մը ձգեցին քնացող աղջկան։ Պաղ քըրտինք մը աղօրեպանին ճակատը խոնաւցուց։

Եէմէքսիզ երևոյթական բարութեամբ մը անոր դարձաւ.

— Զօրպաճի՛, կը ցաւիմ քեզի նեղութիւն տալուս, բայց գնա՛, մեզի շիշ մը օղի գնէ։

— Փէհլիվան աղա՛, գիտե՞ս, հիմա բոլոր խանութներն ալ գոց են — կէս գիշեր է, պատասխանեց աղօրեպանը, Մարիքան՝ այս տեսակ մարդերու քով միմինակ ձգելու ահռելի մտածումովը սարսափահար։

Կաղ անպիտանը պատասխանեց.

— Գնա տեսնէ՛մ, հայտէ՛. եթէ ըսես որ ինծի համար է՝ խանութպան մը պիտի չի գանուի՝ որ քեզի բան ծախել մերժէ։ Կ'ուզեմ որ մեզ լաւ կերպով հիւրասիրես — այդ եղանակով բարեկամ կը վաստկուի։

Ասիկա հեգնութեամբ ըսաւ, վստահ ըլլալով որ նըպատակին պիտի հասնէր։ Նոյն իսկ չուզեց իր նըպատակը ծածկել դժբաղդ հայրէն։

Եէմէքսիզ նայեցաւ քնացող մանկան վրայ, որ անմեղ և անհոգ դիրքով մը կը պառկէր։ Տեսնելով որ աղօրեպանը չէր շարժիր, անհամբեր դառնալ սկսաւ, բայց տակաւին պահեց իր ենթադրեալ մեղմութիւնը և ըսաւ.

— Աստուած պահէ՛, աղջիկդ շատ գեղեցիկ է, Զօրպաճի՛։ Հայտէ գնա՛, քու հիւրերդ ենք գիտե՞ս։ Պէտք է որ լաւ հիւրասիրես մեզ։ Դուն օղի բերել գնա՛, աղօրիքին հոգն ես իմ վրաս կ'առնեմ։

Ցեստոյ բարկացոտ չեչտով մը աւելցուց․

— Եէմէքսիզ Փէհլիվանը չե՞ս ճանչնար։

Ազօրեպանն առաջին վայրկեանէն իսկ հասկցած էր այս տխմար վարպետութեան ծածկած գարշելի նպատակը։ Իր պարզ, անկեղծ բնութիւնն այդ մտածումին դէմ ըմբոստացաւ։ Բայց թակարդի մէջ էր ինկած — մինակ էր երկու զինուած մարդերու դէմ։ Անօգուտ և անխոհեմ բան մը պիտի ըլլար դիմադրել։ Իր մահը որ այլևս նշանակութիւն չունէր իրեն համար, իր զաւկին կեանքը չէր կրնար ազատել։ Նորէն ջանաց իր թշնամիներուն սիրտը պաղատանքով կակղցնել։

— Աղա՛նե՛ր, ես ծեր մարդ մըն եմ — իմ խեղճուկ ոսկորներուս վրայ գթացէք։ Օրուան աշխատութեամբը չափազանց յոգնած եմ, թողէ՛ք որ քիչ մը խաղաղ քուն վայլեմ։ Երեսս մի՛ սևցնէք։

Խուլ ականջներու կը խօսէր։ Կաղ Թուրքը պոռաց․

— Շարժէ՛, շարժէ՛, մա՛րդ։ Մենք ծարաւ ենք, դուն շատ կը խօսիս։ Ջաղացին մէջ չե՞ս բնակիր։ Գնա՛, օղի բե՛ր։ Եւ զայն դէպի դուռը հրեց։

— Գիշերուան այս ժամանակը, ջաղացս չեմ ձգեր, հանդարտ թողուցէ՛ք զիս, ըսաւ ազօրեպանը խռպոտ ձայնով մը։

Երկու Թուրքերն ա՛լ մէկ կողմ ձգեցին իրենց վարմունքին կեղծ ազնուութիւնն, ու իրենց աչքերը կատաղօրէն փայլեցան ազօրեպանին վրայ։

— Ի՞նչ, կը տեսնե՞ս։ Ժանիքները կը ցուցնէ խոզը։

Ա,սպէս ըսելով, Եէմէքսիզ քաշեց դաշոյնը, մինչդեռ իր աչքերէն արիւն կը ցայտէր։

Ազօրեպանը, խոնարհ բայց վճռական եղանակով մը պատասխանեց․

— Զիս կրնաք մեռցնել, բայց իմ զաւակս մինակ պիտի չի ձգեմ։

Եէմէքսիզ շակուեցաւ, և ըսաւ,

— Թոփալ Հասա՛ն, այդ շունը դուրս նետէ, ես դանակս աղտոտել չեմ ուզեր։

Միւսը վազեց ազօրեպանին վրայ, բռնեց զայն եւ հրեց դէպի դուռը, ուսկից իր ոտքովը դուրս կ՚ուզէր աքացել։ Ազօրեպանն ոտքի ելաւ նորէն, աղաղակելով․

— Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն։

Ձայնն արթնցուց Մարիքան, որ կայնեցաւ սոսկումով։ Երբ Թուրքերուն մերկացուցած սուրերը տեսաւ, ճչեց և հօրը կողմը վազեց։

Դժբաղդ հայրը՝ զաւակը բազուկներուն մէջ փաթթած՝ աղաղակեց․

— Գթութի՛ւն, գթութի՛ւն, աղանե՛ր։

Եէմէքսիզ՝ նշան մը ընելուն պէս՝ հուժկու Թոփալ Հասանը, վագրի մը պէս յարձակեցաւ ազօրեպանին վրայ, ձեռքերը բռնեց և կապեց։

— Ահա այդպէս, Թոփալ Հասան, եկուր որ այս ջաղացպան ըլլալիք ծեր մուկը կապենք։ Քանի որ հոս ուզեց մնալ, թող կենայ և տեսնելիքը տեսնէ։ Այդ տեսակ յիմար մը ատոր միայն կ՚արժանանայ։ Կապուած թող մնայ, ու երբ ջաղացը կրակի տանք, այն ատեն ուրախանալու և հրճուելու կարգը մեզի կուգայ։

Եւ երկու աւազակները, ուշադրութիւն չի տալով անոր աղաղակներուն, սիւնի մը քով քաշկռտեցին ազօրեպանը, և սկսան չուաններով կապել։

Ազօրեպանը մոլեգնած մտածումով այն բանին՝ զոր պիտի տեսնէր, վայրի անասունի մը պէս օգնութեան համար կը մռնչէր, բայց օգնութիւն կարելի չէր ակնկալել այդ ամայի վայրին մէջ։

Մարիքա դուռը բացաւ, և սկսաւ լալ ու աղաղակել։ Բայց արձագանքները միայն պատասխանեցին։

Եէմէքսիզ զայն ներս քաշեց և ըսաւ․

— Ինծի նայի՛ր, աղջի՛կ, դուն հո՛ս եկուր, քեզի պէտք ունինք։

— Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն, աղաղակեց ազօրեպանը յուսահատութեամբ։ Եւ մոլեգնած պոռաց, իր աղջիկէն օգնութիւն խնդրելով․

53704-66
ՊԵՏ ԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос Библиотека

— Մէկը չի՞ կայ: Մարիքա՛, հոս եկուր, սիրելի՛ս:

Քրալիչ՝ բոլոր այդ միջոցին՝ անշարժ կեցած տեսարանը կը դիտէր: Իր սրունգները արտասովոր կերպով կը դողային, մազերը փուշ-փուշ կ'ըլլային և երեսին վրայ պաղ ցօղ մը կ'իջնէր:

Այդ իրիկուան կրածն ու տեսածը, Մարքօի տունը ձգելէն մինչև այդ վայրկեանը, այնքան տարօրինակ և արհաւրալից էին, որ երազ մը կը թուէին իրեն: Գրնդակներու սուլումը, որոտումին գոռումը դեռ ականջին մէջ կ'արձագանքէին: Իր խորհուրդները շփոթած էին: Առաջին անգամ վստահութեամբ կարծեց թէ Թուրքերն իրեն համար եկած էին, ու իր բաղդը կնքուած էր այլևս: Իր վերջին ծայր անօգնականութեան համոզումը բոլոր իր ներուժութիւնը սպառած էր, և ինքզինքը Թուրքերուն յանձնելու չափ հազիւ կարողութիւն թողուցած, որպէսզի աղօրեպանն ազատէր: Բայց հիմա որ կը տեսնէր թէ շատ աւելի ահռելի բանի մը հանդիսատեսը պիտի ըլլար, ու երբ լսեց թէ աղօրեպանը Մարիքայէն օգնութիւն կը հայցէր, կոյր կատաղութիւն մը ու անյուսութիւն մը բռնկցուցին իր հոգին: Ասկից առաջ արիւն տեսած չէր, սակայն Թուրքերն իր աչքին ճանճերու պէս կ'երևնային: Յոգնութիւն, տկարութիւն, տարակոյս — բոլորն ալ աներևոյթացան: Մեքենայաբար ձեռքն երկնցուց և կացինը բռնեց, ու մեքենայաբար յառաջացաւ ցորենի պարկերուն ետևէն գճկելով, գճկելով, յանկարծ կանգնեցաւ՝ մահու չափ դեղնած՝ յարձակեցաւ Նէժէքսիզին վրայ, որ կռնակն իրեն դին դարձուցած կը կանգնէր, և կացինն անոր մարմնոյն մէջ թաղեց: Այս բոլորն ըրաւ, իբրև թէ երազի մը մէջ:

Թուրքը գետինն ինկաւ առանց հծծիւնի մը:

Այս յանկարծական և վտանգաւոր թշնամին տեսածին պէս, Թօփալ Հասան թողուց պարանը, որով աղօրեպանը կը կապէր, ատրճանակը քաշեց և Քրալիչին վրայ կրակ ըրաւ: Աղօրիքը ծուխով լեցուեցաւ, հրացանի պայթիւնին պատճառով ճրագը մարեցաւ, ու բոլորն ալ խաւարին մէջ թաղուեցան: Մութին մէջ ահեղ կռիւ մը սկսաւ այն ատեն, ձեռքերով, եղունգներով, ոտքերով, ակռաներով: Կռուողները, առաջ երկուք, սակայն շուտով երեքի վերածուած, մութին մէջ կը տապլտկէին աղաղակներով և հծծիւններով, որոնց կը խառնուէր շանը հաչիւնը: Թօփալ Հասան, ցուլի մը պէս զօրաւոր, կը դիմադրէր երկու հակառակորդներու, որոնք գիտէին թէ պէտք էր որ յաղթէին, եթէ ոչ մահն իրենց կը սպասէր:

Երբ ճրագը նորէն փայլեցաւ, Հասան կը գալարէր իր մահուան ճգնաժամին մէջ: Կռիւի միջոցին՝ Քրալիչ կերպով մը յափշտակած էր դանակը, և անոր կուրծքին մէջ մխած: Երկու մարմիններն ալ արիւն թաթախ էին:

Այդ ատեն աղօրեպանը կանգնեցաւ, և զարմացմամբ նայեցաւ անծանօթ օգնականին վրայ, որ զինք փրկած էր: Իր առջևը կը կանգնէր երկայնահասակ երիտասարդ մը, մահու չափ գունատ, նիհար, թափանցիկ սև աչքերով, երկայն թուարծի մազերով, փոշիով ծածկուած: Իր վերարկուն պատռած էր, կոճակները կտրած բաճկոնը կը ցուցնէր թէ շապիկ ալ չունէր, իր տաբատը քրջլոտած էր, և կօշիկները հլկած էին: Մէկ խօսքով, կամ բանտէ փախչող մըն էր կամ հոն երթալու ճամբուն վրայ գտնուող մը: Աղօրեպանը զայն այսպէս կարծեց: Բայց համակրական ակնարկ մը նետեց անոր վրայ, ու թախանձանքով ըսաւ.

— Աղա՛, չեմ գիտեր թէ՝ ո՛վ ես դուն, կամ հոս ի՛նչպէս եկար: Բայց որչափ որ ապրիմ պիտի չի կրնամ բարիքիդ տակէն ելլել: Դուն զիս մահէն և մահէն աւելի գէշ բանէ մը ազատեցիր, իմ ճերմակ մազերս ամօթէն փրկեցիր: Աստուա՛ծ օրհնէ և վարձատրէ քեզ: Ամբողջ ազգը պիտի օրհնէ քեզ այս ըրածիդ համար: Գիտե՞ս ով է այդ (Նէժէքսիզը ցուցնելով): Շա՛տ մայրեր և աղջիկներ լացուցեր է ատիկա ասկից առաջ: Հիմա աշխարհն ազատեցաւ այլևս այդ հրէշէն: Աստուա՛ծ օրհնէ քեզ, տղա՛ս:

Քրալիչ՝ արտասուաթոր աչքերով՝ այս պարզ և ան-

կեղծ խօսքերուն մտիկ ըրաւ — յետոյ, չափազանց զգածուած ըսաւ.

— Հայրի՛կ, ես շատ բան մը չըրի, մենք միայն երկու հատ սպաննեցինք, բայց այս հրէշներուն պէս հազարաւորներ կան։ Պուլկար ազգը կրնայ ազատել ինքզինքը, և անդորրութեամբ ապրիլ, եթէ բոլորն ալ կացիննին քաշեն, և թշնամին կոտրեն։ Սակայն ըսէ ինծի, ո՞ւր պիտի թաղենք այս դիակները, որպէսզի հետք մը չի մնայ։

Ծեր մարդը պատասխանեց.

— Այս անկրօններուն համար ես արդէն պատրաստ գերեզման մը ունիմ, միայն օգնէ ինծի որ դուրս տանինք։

Այն ատեն երկու մարդիկը, որոնց մէջ արիւնի այդ գիշերը յաւիտենական միութիւն մը հաստատած էր, դիակները տարին աղօրիքին ետեւը գտնուող հին գուբի մը մէջը ձգեցին, և հետք մը չի թողելու չափազանց խնամքովը՝ զգուշութեամբ ծածկեցին, վրանին հող լեցնելով։ Երբ որ ետ վերադարձան ճերմակ բան մը ըսկըսաւ ցատկռտել իրենց շուրջը։

— Ա՜հ, Շո՛ւնը, պոռաց Քրալիչ։ Հոստեղերը պիտի բունբունայ ասիկա և մեզ մատնէ։ Պէ՛տք է որ գլուխը ջնջխեմ։

Եւ կացինով զարկաւ գլխուն։ Շունը՝ կուզուրատալով ջուրին քովն ինկաւ։ Քրալիչ կացինով հրեց, ձգեց զայն աղօրիքի գետակին մէջ, և շանը դիակը հոն ընկղմեցաւ։

Աղօրեպանն ըսաւ.

— Պէտք էր որ ասիկայ ալ միւս երկու շուներուն հետ թաղէինք։

Երկուքն ալ իրենց հանդերձներէն արեան բիծերը մաքրեցին, և գետինը տերեւներով ծածկեցին։

Աղօրեպանը տեսնելով որ Քրալիչին ձեռքը կ'արիւնէր, հարցուց.

— Վա՛յ, այդ ի՞նչ է որ ձեռքէդ կը վազէ։

— Բան մը չի կայ, մինակ թէ այդ գազանը խածաւ զիս, երբ որ դանակն իրեն սիրտը կը մխէի։

— Կեցի՛ր որ անմիջապէս կապեմ, ըսաւ աղօրեպանը, ձեռքին շուրջը կտոր մը քուրջ փաթթելով։ Յետոյ ձեռքը թողլով, շփշխտակ երեսն ի վեր նայեցաւ, եւ ըսաւ.

— Ներողամիտ եղիր, տղա՛ս, բայց ո՞ւրկից կուգաս։

Եւ զարմացումի ուրիշ ակնարկ մըն ալ նետեց օտարականին վրայ։

— Վերջը կ'ըսեմ քեզի, հայրի՛կ, և ինչ որ կրնամ ըսել սա է, թէ ես պուլկար մըն եմ, և աղէկ պուլկար մը։ Իմ մասիս տարակոյս մի՛ ունենար։

— Աստուա՜ծ իմ, պէտք էր որ պուլկար ըլլալդ գիտնայի։ Դուն իրական պուլկար մըն ես, տարակոյս չի կայ, և քեզիպէսին համար կեանքս պիտի տայի։

— Հիմա ըսէ ինծի, թէ ո՞ւր տեղ կրնամ հագուստ և գիշերուան համար ապաստան մը գտնել։

— Երթանք մենաստանը, Սարկաւագ Վիքէնթիին քով։ Իմ ազգականս է։ Այդ մարդը բարիք ընելէն դադրած չէ։ Եւ ա՛ն ալ իրական պուլկար մըն է։ Եկո՛ւր հետս, հոն կը պառկինք գիշերը։ Աղէկ որ մեզ մարդ չի տեսաւ։

Ծերունի Սթօեան սխալած էր։ Ընկուզի ծառին ետեւը լուսինը կը ցուցնէր երկայնահասակ մարդու երեւոյթ մը, որ՝ անշարժ կանգնած՝ դիտեր էր երկու թուրքերու թաղումը։ Բայց ո՛չ ինք, ո՛չ ալ Քրալիչը տեսած չէին զանիկա։

Անմիջապէս աղօրեպանը, Քրալիչն ու Մարիքոն (որ կռուի ատեն կնձնիի մը ետին պահուըտած, ողորմուկ կերպով կը հեծկլտար), ճամբայ ելան երթալու մենաստանը, որուն բարձր պատերը, լուսնաշողին տակ բարձրանալով, ընկուզենիներու և բարտիներու մութ ճիւղերուն դէմ կը փայլէին։ Անոնց ետեւէն այդ անծանօթ երեւոյթն ալ դէպի մենաստանը շտկուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ

Դաշտերու մէջէն ճամբորդելով հասան մենաստանը: Վաղեմի եկեղեցին ու անոր գմբէթը ժամանակի ու ճակատագրի աւերներուն ենթարկուած էին: Աչքը չի հետեւիր այլեւս դէպի ամպերը աշտարակող չոճիներու, հոգին այլեւս երկիւղածօրէն չի ներշնչուիր պատին վրայ եղող պատկերներէն, որոնք կը ներկայացնեն սուրբեր, հրեշտակապետներ, սուրբ հայրեր և մարտիրոսներ, Թիրճալիներու և Տէլիպաշիներու ձեռքով անարգուած ու աչքերնին փորուած:

Մեր երեքը մենաստանի ետեւի կողմն անցան, ու պատին քով կանգ առին: Այս տեղէն դիւրաւ կարելի էր ներս մտնել և Սարկաւագ Վիքէնթիի խցիկն ալ մօտ էր: Ասկից զատ մենաստանին մէջ չէին գտնուիր ո՛չ շուն մը, որ վրանին հաչէր, ո՛չ ալ ծառայ մը որ աւելորդ հարցումներ ընէր:

Մէկը պէտք էր որ անցնէր պատին վրայէն ներսի կողմը, ու սանդուխը միւսներուն երկնցնէր: Այս գործը բնականաբար բաժին ինկաւ Քրալիչին, որ այդ խրխուն արդէն մագլցելու գործն սկսած էր Մարքօի պատէն:

Երեքն ալ դիւրութեամբ անցան պատէն, ռազմաւէր վանահօր գնդակին ենթարկուելու վտանգին տակ, եթէ պատահէր որ զիրենք տեսնէր: Սարկաւագին խցիկը գետնայարկին վրայ էր, և պարտէզին կողմը կը նայէր: Կանգնեցան պատուհանին տակը, ուր լոյս մը կը վառէր տակաւին:

— Վիքէնթին կը կարդայ դեռ, ըսաւ աղօրեպանը, — ոտքի մատներուն վրայ կանգնած ներս նայելով: Պատուհանը դըրըցուց: Բացուեցաւ, և ձայն մը հարցուց.

— Ի՛նչ, Սթօեան, դո՞ւն ես: Ի՞նչ կ՚ուզես:

— Դրան բանալին տո՛ւր, Սարկաւա՛գ, քեզի կը պատմեմ: Մինա՞կ ես:

— Այո՛, ամէն մարդ քնացեր է: Ահաւասիկ բանալին:

Աղօրեպանն աներեւոյթացաւ մութին մէջ, ու երկու-երեք վայրկեանէն երեւան գալով՝ Քրալիչն ու աղջիկը ներս առաւ, ու դուռը կղպեց:

Սարկաւագը, պատանի մը դեռ, վառվռուն դէմքով, սեւ ուշիմ աչքերով, ու նորաբոյս մօրուքով, շատ մտերմօրէն ընդունեց Քրալիչը, իր ազգականին հապճեպ բացատրութիւնները բաւական ըլլալով օտարականին յատկութեան մասին զինք վստահեցնելու: Իրաւ որ, զարմացումով ու ակնածանքով կը նայէր հերոսին վրայ, որ երկու արնոտէր մարդերու գործը լմնցուցեր էր՝ այնքան դիւրութեամբ որքան մարդ մը երկու վառեակներու վիզը կ՚ոլրէ, ու ազատած էր ծեր մարդն ու աղջիկը: Սարկաւագին անկեղծ հոգին անմիջապէս հասկըցաւ օտարականին ազնիւ, ինչպէս նաև դիւցազնական բնութիւն մը ունենալը: Ծեր Սթօեան շատ հապճեպ եղած էր և անորոշ աղօրիքին պատահածը պատմելու պարագային, ու իր ազատիչը ծայրայեղօրէն գոված: Վիքէնթի անոր վերջին ասփճանի յոգնութիւնն ու դալկութիւնը նշմարեց, ու առաջարկեց զայն խցիկ մը տանիլ, ուր գիշերուան համար ապաստանարան մը պիտի գտնէր: Ուստի դէպի այն կողմը յառաջացան: Սարկաւագը, վերմակներու և լաթերու ծրար մը ունենալով իր թեւին տակ, առջեւն ինկած՝ զացին դիմացի շէնքը, որ վերանտաշներով ծածկուած՝ երեք յարկերէ կը բաղկանար, ու սկսան վեր ելլել: Շատ մը նրբանցքներէ անցնելով, սանդուխներէ ելլելով, հասան ամենէն վերի յարկը: Թէև շատ զգուշութիւնով կը քալէին, սակայն սանդուխն իրենց ոտքերուն տակ կը ճթռտար, ինչպէս որ կը պատահի ամէն պարապ փայտեայ տուներու: Վիքէնթի կանթեղ մը վառեց, ու երեցաւ խցիկը, ուր որ պիտի մտնէին: Դատարկ և տխուր տեղ մըն էր: Ցարդեայ անկողնով մահիճ մը կար հոն միայն ու փարչ մըն ալ ջուր: Աւելի բանտի խցիկի մը կը նմանէր, քան թէ ննջարանի, Բայց Քրալիչ ատկից աւելին չէր ուզեր: Աղօրիքի դէպքերու նկատմամբ խօսակցութենէ մը ետք, Վիքէնթի կը պատրաստուէր գիշեր-բարի ըսե-

լու։

— Դուն յոգնած ես, և հանգստութեան պէտք ունիս կարելի եղածին չափ շուտ, ուստի քեզ հարցումներովս պիտի չի ձանձրացնեմ։ Պէտք ալ չի կայ։ Այս գիշերուան կատարած դիւցազնական գործդ ամէն բան կը յայտնէ ինծի։ Վաղը նորէն կը տեսնուինք, հիմա կ'ուզեմ ըսել միայն, թէ բան մը հոգդ մի ըներ։ Սարկաւագ Վիքէնթին՝ ամբողջովին՝ տրամադրութեանդ տակն է։ Գիշեր-բարի։ Այսպէս ըսելով, ձեռքն երկնցուց բարեմնայի համար։

Քրալիչ բռնեց զայն, և ըսաւ։

— Ո՛չ, դուն առանց գիտնալու զիս հիւրասիրած ես, և անձդ վտանգի ենթարկած իմ սիրոյս համար։ Պէտք է որ գիտնաս թէ՝ ես ո՛վ եմ։ Իմ անունս է Իվան Քրալիչ։

— Ի՞նչ, Իվան Քրալի՞չ, աքսորեա՞լը։ Վա՛յ, ե՞րբ ազատեցար, հարցուց զարմացած սարկաւագը։

— Ազատա՞ծ։ Ե՞ս։ Տիգրանակերտի բերդէն փախայ։ Փախստական մըն եմ։

Վիքէնթի սեղմեց ձեռքը, և ողջունեց։

— Բարով ես եկեր հոս, Քրալի՛չ։ Հիմա աւելի սիրելի ես ինծի համար։ Պուլկարիա իր լաւ զաւակներուն պէտք ունի։ Ընելու շատ գործ կայ — շա՛տ գործ։ Թուրքերու բռնակալութիւնը չի՛ տարուիր այլեւս, ու ազգային դժգոհութիւնն իր գագաթնակէտին հասած է։ Պէ՛տք է որ պատրաստ կենանք։ Հոս կեցիր, Քրալի՛չ, ոչ ոք պիտի ճանչնայ քեզ։ Կեցի՛ր և մեզի հետ գործէ — կը հաճի՞ս, սարկաւագը հարցուց յուզուած։

— Կատարեալ յօժարութեամբ, Հայր Վիքէնթի։

— Վաղն աւելի մանրամասնօրէն կը խօսինք։ Կատարելապէս ապահով ես հոս։ Այդ խցիկին մէջ ասկից առաջ Լէվսքին (*) ալ պահած եմ։ Հոս մարդ չի կրնար գալ — աւելի ոգիներէ կը վախցուի հոս, քան թէ մարդ-

(*) Պուլկար ազատութեան համար նշանաւոր գործիչ մը, որ պատահմամբ Թուրքերէն բռնուեցաւ, ու 1873-ին կախուեցաւ Սօֆիայի մէջ։

կային արարածներէ։ Գիշեր-բարի, սարկաւագն ըսաւ կատակելով, սենեակէն մեկնելու պահուն։

— Գիշեր-բարի, Հա՛յր, պատասխանեց Քրալիչ, դուռը գոցելով։

Անմիջապէս լաթերն հանեց, պառկեցաւ ու ճրագը մարեց։ Բայց քունը իր յոգնած արտեւանունքները փակելէ առաջ՝ շատ մը ժամեր անկողնին վրայ ասդին-անդին դարձաւ։ Սոսկալի յիշողութիւններ իր հոգին կը վրդովէին։ Այդ գիշերուան դէպքերը զզուելի ու վայրագօրէն ճշդութեամբ՝ մէկիկ-մէկիկ կ'անցնէին իր երեւակայութեան առջեւէն։ Այս չարչարանքն երկար ժամեր տեւեց։ Վերջապէս բնութիւնը յաղթեց, ու ինք քնացաւ։ Բայց յանկարծ ցատկեց, ու աչքերը բացաւ մըթութեան մէջ։ Նրբանցքէն կամաց ու ծանր քալուածքի մը ձայնն առաւ։ Յետոյ աւաչի նմանող երգի մը ձայնը լսուեցաւ։ Քայլերը մօտեցան, և այդ անսովոր երգը կը բարձրանար, երբեմն բարձրաձայն ողբի մը, երբեմն ալ սգաւոր մահերգի մը նման։ Քրալիչ խորհեցաւ թէ ձայնն ուրիշ տեղէ մը կուգար, բայց զինքը շրջապատող լռութեան պատճառաւ էր որ ատիկա այսքան մօտ ու սարսռացուցիչ կը թուէր։ Բայց ոչ — քայլերը կը մօտենային։ Յանկարծ մութ կերպարանք մը երեւցաւ պատուհանին քով, ու ներս նայեցաւ։

Քրալիչ ցնցուեցաւ, աչքերը տնկեց երեւոյթին վրայ, ու ահաբեկումով տեսաւ որ ձեռքերով տարօրինակ, դիւական շարժումներ կ'ընէր, իբրեւ թէ զինքը կանչէր։ Այս բոլորը ակնյայտնի կ'երեւնային կիսամութին մէջ։ Քրալիչ չէր կրնար իր աչքերը պատուհանէն ասդին բերել։ Սկսաւ խորհիլ թէ ատիկա Նէմէքսիզ Փէհլիվանն էր, զոր սպաննեց, յետոյ խորհեցաւ թէ կ'երազէր, և աչքերը շփեց։ Դարձեալ նայեցաւ — ու գտաւ որ շուքը տակաւին պատուհանին քովն էր, ներսը դիտելու վիճակին մէջ։

Քրալիչ աւելորդապաշտ չէր, բայց այս լքեալ շէնքը, իր մահատիպ լռութեամբն ու մթութեամբը, յակամայս սոսկում ներշնչած էր իրեն։ Դեւերու նկատմամբ

սարկաւագին կատակալից ակնարկին վրայ խորհեցաւ, ու այդ վայրը կրկնապէս խորշելի թուեցաւ: Բայց յանկարծ ինքն իրմէն ամչցաւ: Վեց հարուածն աղակուրտելով, բռնեց զայն, կանգնեցաւ, հանդարտութեամբ բացաւ պատուհանն ու նրբանցքը գնաց բոկոտն: Երկայնահասակ, խորհրդաւոր երևոյթը կը քալէր ու կ՚երգէր տակաւին տարօրինակ կերպով մը: Բրալիչ քաջաբար մօտեցաւ անոր: Երգեցիկ ուրուականը փոխանակ աներևոյթանալու, ինչպէս որ պատմութիւններու մէջ կը պատահի, ճչեց վախէն, որովհետև Բրալիչ՝ իր գիշերաշապիկովը շատ աւելի ոգիի մը կը նմանէր քան թէ ինք:

Նոր ոգին, հին ոգիին հանդերձէն բռնելով, հարցուց.

— Ո՞վ ես դուն:

Խեղճը վախէն լեզկպեցաւ: Մինակ խաչակնքելու կարողութիւնն ունէր, կակազելով և գլուխն ապուշի պէս շարժելով: Բրալիչ հասկցաւ շուտով թէ այդպիսի մըն էր, ու ձգեց որ երթայ:

Վիքէնթի մոռցած էր ըսելու իր հիւրին՝ գիշերայածութեան նկատմամբ անվնաս խենդուկ Մունչօին, որ տարիներէ յետէ մենաստանին մէջ կը բնակէր: Ասիկա էր որ՝ առանց տեսնուելու՝ ականատես եղած էր Թուրքերու Թալումին:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՆՈՐԷՆ ՄԱՐՔՕԷՆՑԸ

Նախորդ գիշերը, երբ Մարքօ դուռը բացաւ, Բրալիչի փախուստէն ետքը, սեմին վրայ հանդիպեցաւ Օնպաշիին ու իր զապթիէներուն, որոնք ներս մտան նախազգուշութեամբ: Օնպաշին հարցուց.

— Մարքօ Ջօրպաճի՛, ի՞նչ կը դառնայ հոս:

Մարքօ հանդարտութեամբ բացատրեց թէ բան մը չի կար, միայն թէ աղախինը վախցեր էր: Օնպաշին անմիջապէս ցուցուց թէ գոհ մնաց այս տարտամ բացատրութենէն, ու դուրս գնաց անհաճոյ գործէ մը ազատած ըլլալու հրճուանքովը:

Ճիշդ այն ատեն երբ Մարքօ դուռը կը գոցէր, դըրացինն երևցաւ.

— Անցած ըլլայ, դրացի՛ն:

— Դո՞ւն ես, Իվանչօ: Ներս եկուր, սուրճ մը խըմենք:

— Բար-իրկուն, Մարքօ: Պզտիկ Ասէնն աղէ՞կ է, հարցուց կէս ճամբէն՝ երկայնահասակ երիտասարդ մը, որ արտորնօք կը մօտենար:

— Հրամմէ՛, Տօքթոր, հրամմէ՛:

Եւ Մարքօ երկուքն ալ ներս առաջնորդեց — սենեակ մը, որ անմիջապէս լուսաւորուեցաւ յղկուն արոյրէ մոմտուններու վրայ հաստատուած երկու սպարմաչէթ մոմերով:

Տօքթոր Սօքոլօֆ, քսանութը տարեկան վառվռուն երիտասարդ մըն էր, փայլուն կարմրագոյն մազերով, ու կապոյտ աչքերով, դէմքի անկեղծ, դիւրահաղորդ արտայայտութիւնով մը, ու քիչ մը պարծենկոտ, արտակեդրոն ու անպայմանադրական վարմունքով մը: Մոնթենեկրոյի սահմանագլխուն մօտերը Թուրք վաշտի մը զինուորական վիրաբուժն եղած էր, և կատարեալ կերպով սորված՝ Թուրքերուն լեզուն ու սովորութիւնը — օղի կը խմէր, ու Օնպաշիին կ՚եղբայրակցէր կէսօրները, և գիշերները՝ բսրիկէն վեցհարուած մը պարպելով կ՚աճարեկէր զանիկա: Ճիշդ հիմա իր ժամանակին մեծագոյն մասը կը նուիրէր արջ մը կրթելու: Պուլկարներու լաւագոյն դասակարգը քիչ մը ծուռ աչքով կը նայէր անոր վրայ, ու յաւէտ Ցոյն դեղագործ Եանկյի կը վստահէր, բայց քաղաքին բոլոր երիտասարդները կը սիրէին զինքը, իր դիւրահաղորդ բնութեան ու կրակոտ հայրենասիրութեան համար: Ընկերական խրախճանութիւններ պատրաստելու, Բոմիթեներու (*)

(*) 1872–1876, յեղափոխականները մեծ տպաւորութիւն գործեր էին Թուրքերուն վրայ, որ բոլոր պուլ-

դաւադրութիւնները սարքելու մէջ գլխաւոր ազդակն էր։ Բժշկական լման ընթացք մը աւարտած չէր, բայց իր երիտասարդ բարեկամները Տօքթոր տիտղոսը տուած էին իրեն, զինքը Ցոյն դեղագործէն աւելի բարձր աստիճանի մը վրայ պահելու համար. իրեն ալ մաքէն չէր անցներ երբէք այս զրպարտութեան դէմ բողոքելու։ Իսկ գալով հիւանդները խնամելուն, զանոնք կը յանձնէր իր երկու հաւատարիմ օգնականներուն — Պալքանեան առողջարար օդին ու բնութեան։ Ուստի քիչ անգամ կը դիմէր իր դեղագրերուն, որ՝ լատիներէն գրուած ըլլալով՝ անտարակոյս, կնքուած գիրք մըն էին իրեն համար, ու պզտիկ դարակ մը՝ իր ամբողջ դեղարանը կը պարունակէր։ Ա՛լ պէտք չէ զարմանալ, երբ տեսնենք՝ որ դեռատի Տօքթորն իր մրցակիցին առագաստներէն հովը իր կողմը դարձուցեր էր։

Սօքոլօֆ, Մարքօէնց բժիշկն էր, ու եկած պզտիկ Աւէնին այցելելու.

Միւս այցելուն էր՝ Իվաչնօ Նոթամթա։ Իբրև բարի դրացի՝ եկած էր տեսնելու թէ ի՛նչ պատահած էր, ու քիչ մըն ալ ժամանակ անցնելու։ Քանի մը վայրկեան չանցած՝ խօսակցութիւնը իրիկուան դէպքին շուրջը դարձաւ, ու Իվանչօ պերճախօսութեամբ նկարագրեց իր տպաւորութիւնն ու շփոթութիւնը։

— Շիտակը խօսելով, կ՚աւելցնէր ան, ճիշդ մեր Լալային սեղանը մաքրելու պահուն, ձեր պարտէզին մէջ ամենէն արտաքոյ կարգի աղմուկը լսեցի, Մարքօ։ Շունն ալ ահագին վայնասուն մը կ՚ընէր։ Ես վախցայ — քիչ մը, շիտակը չի վախցայ։ Լալային ըսի. Ի՞նչ կայ արդեօք դուրսը։ Պատէն նայիր, տե՛ս պարտէզին մէջ ի՞նչ կը դառնայ։ Սակայն անմիջապէս խորհեցայ որ արիմարդը պարտի ըլլալ ատիկա ու չէ թէ կինը։ Ուստի քաջութեամբ պատին վրայ ելայ, ու նայեցայ։ Ձեր պարտէզը խայծղանի սեւութեամբ մութ էր։ Ես

կար ապստամբները «Քոմիթաճի» կը կոչէին, կամ պարզապէս «Քոմիթա»։

ինծի խորհեցայ՝ իմաստուն մարդու մը պէս՝ թէ ի՞նչ է այս աղմուկը։ Կեցի՛ր ոստիկանին լուր տամ։ Բայց Լալան ետեւս կանգնած՝ վերարկուէս բռնեց։ Ո՞ւր կ՚երթաս, ըսաւ, Մարքօէնցը չէ, անշուշտ։ Չէ՛, չէ՛, ըսի, վախնալու բան մը չի կայ։ Մարքօէնց պարտէզին կողմի դուռը գո՞ց է։

Մարքօ ժպտելով պատասխանեց։

— Պէտք չի կար ատոր, Իվանչօ — բան մը չի պատահեցաւ, որովհետեւ։

Նոթամթա շարունակեց.

— Այն ատեն ինքնիրենս ըսի. պէ՛տք է որ լուր տանք կառավարութեան։ Պ. Մարքօն մեր դրացինն է, ուստի վտանգի մէջ մինակ ձգելու չէ՛ զինքը։ Ուստի սանդուխներէն վար վազեցի, Լալան ալ ետեւէս կուգար ճչելով։ Լռութի՛ւն, ըսի քաջարար։ Դուրս գացի, ու ամէն ինչ հանդարտ էր մահուան պէս։

Տօքթորն Իվանչօի պերճախօսական ցուցադրումին հոսանքը կարճ կտրելու համար, ըսաւ.

— Մարքօ՛, պզտիկ Աւէնը կը քնանա՞յ։ Սակայն Իվանչօն փութաց շարունակել։

— Երբ տեսայ որ փողոցը մահուան պէս հանդարտ է, ինքնիրենս ըսի. Մի՛ վտանգիր, Իվանչօ՛։ Ետ դարձայ, ետեւի դուռէն դուրս ելայ — այսինքն անել փողոցը մտայ, Փեթքօէնց դուռէն, յետոյ Մահմուտենց տանը քովէն, ու կէնդօ Սրարէնց Թրքփուէն անցնելով շիտակ Խանախը գացի։ Ներս մտայ, բոլորտիքս նայեցայ ու անմիջապէս անվախութեամբ Օնպաշիին լուր տուի, թէ աւազակներ մտեր են ձեր տունը, ու թէ հաւեղէնները պարտէզին շուրջը կը թռուռտէին։

— Քեզի կ՚ըսեմ որ մարդ չի կար, ու քու յոգնութիւնդ բոլորովին պարապն էր, Իվանչօ՛։ Ճիշդ այս ատեն փոթորիկը կատաղօրէն կը շարունակուէր դուրսը։

— Խօսքդ չաքրով, Մարքօ՛, մոռցեր էի քեզի հարցընելու, յանկարծ ըսաւ Տօքթորը, երիտասարդ մը հոս եկա՞ւ այս իրիկուն։

— Երիտասա՞րդ մը։

— Օտարական մը, շատ խեղճօրէն հագուած, ու որչափ որ իմ խելքս կը հասնի՝ բաւական մտացի մէկը: Ձեր տունը կը փնտռէր:

— Ո՞ւր տեսար: Հոս մարդ չեկաւ:

Մարքօ յայտնի շուարումով մը կը խօսէր, զոր Տօքթորը պատճառ մը չունէր դիտելու: Տօքթորը շարունակեց հանդարտութեամբ.

— Երիտասարդ մը, ճիշդ մթնշաղին, Հաճի Փէկլիէնց վարդանոցին քով, խօսեցաւ ինծի: Քաղաքավարութեամբ հարցուց ինծի. Պարո՛ն, կրնա՞ք ըսել ինծի թէ Մարքօ Իվանոֆի տունն որչափ հեռու է: Կ'ուզեմ տեսնել զինքը: Առաջին անգամն է որ հոս կուգամ: Պատահեցաւ որ ես ալ միեւնոյն ուղղութեամբ կ'երթայի, ուստի առաջարկեցի ձեր տունը ցուցունել իրեն: Քալած ատեննիս ուշադրութեամբ նայեցայ իր վրան, խեղճ տղան ցնցոտիներու մէջն էր — վերարկուն խիստ բարակ էր, ու պատռտած, որչափ որ մութին մէջ կրնայի տեսնել: Յոգնած էր, ակար, ու հազիւ ոտքերուն վրայ կրնար կանգնիլ: Ա՛ն ալ այսպիսի դէշ օդի մը տակն: Չի համարձակեցայ հարցնել թէ ուսկից կուգար, կամ ինչու այս վիճակին մէջն էր, բայց այս խեղճ երիտասարդը շատ մեղքս եկաւ: Երբ տեսայ որ իր բաճկոնը հազար կտոր եղած էր, չէի կրնար չի հարցնել իրեն. Կը յուսամ որ պիտի չի բարկանաք, պարո՛ն, եթէ իմ թիկնոցս ձեզի տամ — պիտի ներէք ինծի այնպէս չէ՞: Շնորհակալ եմ, ըսաւ, ու առաւ զայն: Այսպէս մինչեւ ձեր տանը մօտ միասին եկանք, ու ես այդ տեղէն զատուեցայ: Ուզեցի գիտնալ թէ՝ ո՛վ էր արդեօք:

— Կ'ըսեմ քեզի որ մէկը չայցելեց մեր տունը:

— Զարմանալի է, ըսաւ Տօքթորը:

Անմիջապէս Իվանչօն մէջ ինկաւ.

— Թերեւս աւազակ մըն էր, Մարքօ՛, որ ձեր պատէն վեր ելաւ, ու այսքան աղմուկ պատճառեց:

Տօքթորը կարճ կապեց.

— Անկարելի է որ այդ երիտասարդը գող մը ըլլար, ոեւէ մարդ կրնար անոր դէմքէն գուշակել թէ՝ չէր:

Խօսակցութիւնն անախորժ ձեւ մը կ'առնէր, ու Մարքօ զայն փոխելու համար, Սօքօլօֆին դարձաւ:

— Լրագիր կարդացի՞ր, Տօքթոր: Հերձէկովինեայի ապստամբութիւնն ի՞նչ վիճակի մէջ է:

— Վերջացեր է, Մարքօ՛: Այդ դիւցազնական ազգը հրաշքներ գործեց, բայց ի՞նչ կրնար ընել անհաւասար թշնամիի դէմ:

— Մեղայ Տէր Աստուա՛ծ: Քանի մը մարդիկ այդքան երկար ատեն դիմադրել... Այդ տեսակ բան մը մե՞նք ինչու չենք ըներ:

— Չենք փորձած երբէք: Թուով Հերձէկովինեաններէն հինգ անգամ աւելի շատ ենք, բայց մե՛նք, դեռ մեր ուժին գիտակ չենք:

— Այդ տեսակ բան մաքէդ մի՛ անցներ, Տօքթո՛ր: Մենք ուրիշ, Հերձէկովինեանները՝ ուրիշ: Դժոխքին ճի՛շդ ծնօտին մէջ կը գտնուինք, եթէ տեղերնուս շարժինք՝ ոչխարի պէս պիտի կտորուինք: Ուսկից պիտի կրնանք օգնութիւն ակնկալել: Տեղ մը չի կայ:

Եօթաթա ընդմիջեց նորէն.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ես հրացան մը ունիմ, տասներկու տարի է որ մաքրած չեմ:

Տօքթորն անհամբերութեամբ ըսաւ.

— Կը հարցնեմ ձեզի, փորձա՞ծ ենք երբէք:

— Մեզ կը մեռցնեն, կտոր-կտոր կ'ընեն առանց մեր փորձելուն: Որքան հլու և հնազանդ ըլլանք, նոյնքան աւելի կը չարչրկեն մեզ: Կանչօի խեղճ զաւակն ի՞նչ ըրեր էր, որ գլխատուած գտնուեցաւ երէկ: Կախաղան հանել կը սպառնան մեզի, եթէ համարձակինք իրենց բռնապետութեան դէմ բողոքել, ու Նէմէքսիզ Փէհլիվաններ ազատ ձգուած են տանջելու մեզ ուզածնուն պէս: Այս ի՞նչ տեսակ արդարութիւն է: Ամենէն հեզն իսկ պիտի ապստամբի ասոր դէմ: Որդն ալ կը դառնայ, ինչպէս կ'ըսեն:

Իվանիցա մաման քովերնին մտնելով ըսաւ.

— Ի՞նչ կը կարծէք, Փենան կ'ըսէ որ անձրեւին ըսկսելէն առաջ հրացաններու պայթիւն լսեց: Մեղա՛յ,

մեղա՜յ։ Ի՞նչ է արդեօք պատճառը։ Ո՛վ Սուրբ Կոյս, խեղճ քրիստոնեայի մը կեանքը նորէն կորսուեցաւ, կ'երեւի թէ։

Մարգօ ցնցուեցաւ։ Դէմքին գոյնը նետեց։ Նախազգացում մը ունէր թէ Բրալիչին բան մը պատահեցաւ։ Սիրտը լեցուեցաւ ցաւով, զոր չէր կրնար ծածկել։

— Վա՜յ, Մարգօ՛, ի՞նչ կայ, ի՞նչու այսպէս եղար, ըսաւ Տօքթորը, բազկերակը բռնելով ու դիտելով անոր դէմքը, որ խիստ հոգեկան տագնապի մը նշանները կը ցուցունէր յստակօրէն։

Անձրեւը դադրեցաւ։ Հիւրերը կանգնեցան, որ մեկնին։ Այս լուրը զիրենք վրդոված էր։

Իվանչօ անվախութեամբ մը կ'ըսէր.

— Պարապ խօսք, ազախինն երեւակայած ըլլալու է այդ — հաւանականաբար մէկը պատուհանին փեղկերը կը գոցէր։ Քաջ եղիք, մի՛ վախնաք։ Մամա՛, ձեր պարտէզին դուռը բա՞ց է։ Եւ մինչդեռ Մարգօ Տօքթորը կը ճամբեցնէր, Իվանչօ շուտափոյթ ներս կը մտնէր կողմնակի դուռնէն, զոր իր կինն ետեւի կողմէն կը բանար։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԻՇԵՐՈՒԱՆ ՄՆԱՑԵԱԼ ՄԱՍԸ

Տօքթոր Սօքոլօֆ իր դուռը բախեց։

Ծեր կին մը բացաւ դուռը, ու Տօքթորն անոր քովէն շտապելով անցնելու ատեն՝ հարցուց.

— Կղէօպատրան ի՞նչպէս է։

— Քեզ կը հարցնէ, պատասխանեց ծեր կինը, ժըպտելով։

Տօքթորը ընդարձակ պարտէզէն անցնելով սենեակը մտաւ։ Սենեակը՝ հիւրանոց, տերտարան, դեղարան ու ննջարան միանգամայն՝ ընդարձակ ու անզարդ էր, պատերուն մէջ պահարաններ ու խոր վառարան մը պարունակելով։ Պզտիկ դարակի մը վրայ շարուած էին իր

բոլոր դեղերը, պզտիկ սեղանի մը վրայ անկանոն կերպով կը գտնուէին սանդ մը, սանդխառ մը, քանի մը բժշկական գրքեր ու վեցհարուած մը։ Անկողնին վրայի կողմէն ալ պատրուգաւոր երկու բերնէ հրացան մը կը կախուէր։ Պատը զարդարող միակ պատկերը Մոնթենեկրոյի Իշխան Նիքօլային էր, որուն տակէն դերասանուհիի մը լուսանկարը կախուած էր։ Ամէն բան կը ցուցնէր թէ աշխարհիկ ամուրիի մը սենեակն էր այս, — անհաճոյ, անզարդ ու անխնամ թողուած բնակավայր մը։ Անկիւնը կը տեսնուէր կիսաբաց դուռը մառանին ուր Լէվսքին գիշեր մը անցուցած էր։

Տօքթորն անփութօրէն մէկ կողմ նետեց իր Փէսն ու վերարկուն, մառանին դրան մօտեցաւ, ձեռքերն իրարու զարկաւ ու կանչեց.

— Կղէօպատրա՛, Կղէօպատրա՛։

Պատասխան չի կար։

— Կղէօպատրա՛, դուրս եկուր, սիրելի՛ս։

Ձայն մը լսուեցաւ մառանէն։

Տօքթորը սենեակին մէջտեղ, սեղանի մը վրայ նըստաւ, ու կանչեց.

— Հո՛ս եկուր, Կղէօպատրա՛։

Արջ մը, կամ աւելի շիտակը թոժին մը դուրս եկաւ։

Մօտեցաւ իր խոշոր թաթերը քարշ տալով գետնին վրայէն, ու հաճոյքէն մռլտալով։ Յետոյ ցատկեց իր առջեւի թաթերը Տօքթորին ծունկերուն վրայ դրաւ, ու մեծ բերանը բացաւ, ուր կը տեսնուէին փայլուն ու սուր ակռաներու շարք մը։ Շան մը պէս կը քծնէր, մինչդեռ Տօքթորն անոր գլուխը կը շոյէր ու ձեռքը կուտար լզելու։

Արջը՝ պզտիկ եղած ատեն՝ բռնուած էր գիւղացիէ մը, որ Տօքթորին տուաւ իր զաւակը վտանգաւոր հիւանդութենէ մը բուժելուն համար։ Տօքթորը շատ կը սիրէր զանիկա, ու ամէն խնամք կը տանէր անոր յարմար ուտելիք գտնելու։ Անձանձիր հոգածութեան շնորհիւ՝ Կղէօպատրան զերազանցօրէն կը բարգաւաճէր,

մարմնավարժութիւն կ'ունէր կարելի եղածին չափ շընորհալիութեամբ մը, ու տիրոջը համար իր ունեցած անձնուիրութիւնն օրէ օր կը շատնար։

Կղէոպատրան արջի փոլքան կը պարէր հիմա, Տօքթօրին գլխարկը կը տանէր, սպասաւորութիւն կ'ընէր, ու շան մը պէս տունը կը հսկէր։ Բայց իր ներկայութիւնը Տօքթօրին շատ մը հիւանդներուն վախնալուն ու անգամ մըն ալ հոն չի յաճախելուն պատճառ կ'ըլլար, բայց այդ ա՛լ Տօքթօրին հոգը չէր։

Կղէոպատրան պարելու ատեն կատաղօրէն կը մըռնչէր, այնպէս որ դրացիները կրնային գիտնալ իր պարելու ժամանակը։ Այս պարագաներուն Սօքօլօֆն ալ զուարթօրէն կը պարէր Կղէոպատրայի հետ։

Այդ իրիկուն Տօքթօրն ամբողջովին պարելու տրամադրութեան մէջ կը գտնուէր։ Կղէոպատրային կտոր մը միս նետեց ըսելով․․

— Կե՛ր, սիրելիս, կ'ըսեն թէ անօթի արջը չի պարեր, ու ես կ'ուզեմ որ իբրև իշխանուհի մը հետս պարես այս իրիկուն։

Արջը հասկցաւ, ու պատասխանեց մռնչիւնով մը, որ կը նշանակէր․ «Պատրաստ եմ»։ Տօքթօրն սկսաւ երգել, ու արոյրէ ափսէի մը վրայ ժամանակ պահել։

Գեղահեր աղջիկ, անուշ ժպտադէմ
Սիրուն Տիմիթրայ, ըսէ մայրիկիդ
Մինակ աղջիկն ես, զոր միշտ կը սիրեմ...

Կղէոպատրան կայնեցաւ իր ետևի ոտքերուն վրայ, ու խենդ-խելառ սկսաւ պարել, բոլոր տունը մռընչելով։ Ցանկարծ պատուհանը ցատկեց բարկացկոտ մռըմռուքով մը։ Տօքթօրը դուրս նայեցաւ, տեսաւ որ պարտէզին մէջ մէկը կար։

Վեցհարուածն յափշտակեց։ «Ո՞վ է այդ», հարցուց, միևնոյն ատեն արջն հանդարտեցնել ջանալով։

— Տօքթօ՛ր, քեզ կ'ուզեն Խոնախէն։

— Դո՞ւն ես, Շէրիֆ աղա՛։ Ի՞նչ սատանայ մտաւ փորդ որ զիս կանչես։ Հիւա՞նդ կայ։

— Արջին ձայնը կտրէ՛, նախ։

Տօքթօրը նշան մը ըրաւ Կղէոպատրային, որ դըժկամակութեամբ՝ ու չարագուշակ մռնչիւնով՝ ետ քաշուեցաւ դէպի իր մառանը, որուն դուռը Տօքթօրը ետևէն գոցեց։

Օնպաշին խստութեամբ աւելցուց․

— Ինծի հրաման տրուած է որ քեզ Խոնախը տանիմ։ Բանտարկեալ մըն ես։

— Բանտարկեա՞լ մը։ Ե՞ս։ Ի՞նչու համար։

— Շուտով պիտի հասկնաս։ Եկո՛ւր որ երթանք։

Ու գացին անոնք։ Տօքթօրը շփոթած ու վախցած կ'երևնար։ Կարծես նեղութեան նախազգացում մը ունէր։

Մինչդեռ կը հեռանային, Կղէոպատրան սրտապատառ մռնչիւն մը արձակեց, որ գրեթէ մարդկային ողբաձայնի մը կը նմանէր։

Խոնախը խառնակութեան մէջ էր։ Տօքթօրը պէկին առջև հանեցին։

Այս վերջինը, իր սովորական տեղը, սենեակին անկիւնը նստած էր։ Քովը կը գտնուէր Սթեվնօֆ՝ կարդալով թերթ մը, որուն վրայ կը նայէր Նեքօ Փիրոնքօֆ — Պուլկարիոյ Տեղական Խորհրդարանի անդամը։ Պէկը, գրեթէ վաթսուն տարեկաննոց մարդ մը, ցուրտ ընդունելութիւն մը ըրաւ Տօքթօրին, բայց նստելու հրաւիրեց աթոռ մը ցոյց տալով։ Սօքօլօֆ՝ պէկին տան բժիշկն էր, ու յաւէտ բարեկամն ալ։ Ասկից զատ, թուրքերը սովորաբար գթասրտութեան պէս բան մը կը ցուցնեն բանտարկեալներուն, զանոնք խոստովանութեան հրապուրելու նպատակով։

Տօքթօրը, սենեակին բոլորտիքը նայելով, զարմացաւ երբ տեսաւ որ Քրայիչին տուած իր թիկնոցը հոն կը գտնուէր, բազմոցին վրայ։

Այս յայտնութեամբ իրեն շփոթութիւնն աւելցաւ, կրկնապատկուեցաւ։

Պէկը հարցուց․

— Տօքթօ՛ր, ասիկա քու թիկնո՞ցդ է։

Տօքթորը մտքէն չանցուց ուրանալ այս խրոխտութիւնը, որ արդէն ակներև էր: Ու պատասխանեց թէ՝ իրենն էր:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ վրադ չէ, հապա:

— Որովհետև աղքատ մարդու մը տուի զայն:

— Ո՞ւր տեղ:

— Հաճի Ծատօֆէնց փողոցը:

— Ժամը քանի՞ին:

— Իրիկուան տասին:

— Մարդը կը ճանչնա՞ս:

— Չէ՛, սակայն ցաւեցայ վրան, երբ քրջլոտած հագուստներու մէջ տեսայ:

Նեքօ՝ արհամարհանքով ըսաւ.

— Ի՛նչ որ ալ կը ուտէ, խեղճ մարդը:

— Հա՛, ատիկա բնական բան մըն է — խեղդուող մարդը յարդի շիւղին կը փաթթուի, պատասխանեց քովը նստողը:

Պէկին դէմքին վրայ չարագուշակ ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ, իբրև թէ վրան-բաց ստախօսութիւն մը նշմարած ըլլար: Կատարելապէս վստահ էր ինք, թէ ոստիկանները Տօքթորին վրայէն առած էին այդ թիկնոցը, ինչպէս որ գիշերապահը, անտարակոյս, կը պնդէր:

— Քիրիաք էֆէնտի՛, թուղթերն ինծի տո՛ւր: Կը ճանչնա՞ս ասոնք:

Տօքթորը նայեցաւ: Նեզավիսիմոստ (*) լրագրէն օրինակ մը, ու յեղափոխական տպուած յայտարարութիւն մը տեսաւ:

— Ասոնք չեմ ճանչնար:

— Ի՞նչպէս ուրեմն ասոնք կրկնոցիդ գրպանը մտան:

— Արդէն քեզի ըսի: Կրկնոցս ուրիշ մարդու մը տուի, թերևս ա՛ն դրած է զանոնք հոն:

(*) Պուխարէսթի մէջ հրատարակուած՝ Պուլկար Յեղափոխական Կուսակցութեան օրկանը, որ Անկախութիւն կը նշանակէ:

Պէկն ուսերը շարժեց: Տօքթորը տեսաւ թէ գործը լուրջ կերպարանք մը կ'առնէր — այս թուղթերը հանդամանքն ունէին զինք յարաբերութիւն ունեցող մէկը ներկայացնել յեղափոխականի մը հետ, ինչպէս այդ օտարականը կը թուէր ըլլալ: Եթէ այդ բանը գիտնար, աւելի հոգածու պիտի ըլլար, ու ազատէր ինքզինքն այդ նեղութենէն:

— Վիրաւոր Օսմանը հոս կանչեցէ՛ք, հրամայեց պէկը:

Զապթիէ մը ներս մտաւ, թևն արմուկէն վեր կապուած: Բրաւիչի ուսերէն կրկնոցը յափշտակողն այս էր, ու այդ վայրկենին վիրաւորուած՝ իր ընկերին կրակած մէկ գնդակէն: Ասիկա համոզուած էր, կամ կը կեղծէր ըլլալ, թէ փախչող Քումիթան (*) էր որ զինք վիրաւորեց:

Օսման՝ դէպի Տօքթորն յառաջացաւ:

— Զիս զարնողն ա՛յդ էր, էֆէնտի՛:

— Ասիկա՞ է այն մարդը, որմէ կրկնոցն յափշտակեցիր: Կը ճանչնա՞ս զինք:

— Այո՛, ա՛յս է, ու ինքն էր որ վրաս կրակեց:

Տօքթորը զարմանքով նայեցաւ զապթիէին վրայ: Ու այս ծանր ու անհիմն զրպարտութիւնը լսելով շուարեցաւ, մնաց: Ու յետոյ աւելցուց.

— Զապթիէն խիստ անպատկառօրէն կը ստէ:

— Օսման աղա՛, կրնաս երթալ, ըսաւ պէկը, ու Տօքթորին դառնալով ամենայն լրջութեամբ աւելցուց.

— Հա՛, հիմա կ'ուրանա՞ս ասիկա:

— Ամբողջ՝ յերիւրուածք մըն է: Վեց հարուած չեմ պտտցներ հետս, ու այս իրիկուն Փեթքանչօֆ փողոցէն չանցայ:

Օնպաշին ճրագին մօտեցաւ, զննեց Տօքթորին վեցհարուածը, զոր անոր գրասեղանին վրայէն առած էր, ու նշանակալից կերպով մը ըսաւ.

(*) Թուրքերը «Քումիթա» կամ «Քումիթաճի» կը կոչէին յեղափոխականները:

— Հինգ փամփուշտ կայ միայն, մէկը պակաս է:

Պէկն իր գլուխը շարժեց ուշադրութեամբ:

— Դարձեալ կը սխալի՛ք, ես վեցհարուածս այս իրիկուն երբէք տունէն դուրս չի հանեցի:

— Ըսէ՛ մեզի, Տօքթօ՛ր, ո՞ւր էիր ժամը 11ին, երբ այս բանը պատահեցաւ:

Այս անակնկալ հարցումը կայծակի մը պէս ինկաւ Սօքոլօֆին վրայ: Շփոթութենէ կարմրեցաւ, բայց՝ ինքնավստահ՝ պատասխանեց.

— Ժամը 11ին Մարքօ Իվանօֆէնցն էի — անոնց Ասէնն հիւանդ է:

— Ժամը՛ գրեթէ 12ն էր, երբ Մարքօէնց գացիր — մենք ճիշդ անկից կ՚ելլէինք, ըսաւ Օնպաշին, որ Տօքթօրին հանդիպած էր, անոր հոն երթալու ատենը:

Տօքթօրը լուռ կեցաւ, երեւոյթներն աննպաստ էին: Զափազանց նեղն ինկաւ:

— Ըսէ տեսնե՛նք, ուրեմն, ո՞ւր էիր Հաճի Շատօֆէնց փողոցին մէջ կրկնօցդ այդ մարդուն տալէն մինչեւ Մարքօէնց տունն երթալու ատենդ, ըսաւ պէկը, այսպէս խորամանկութեամբ պարզ հարցում մը ընելով, որ պարզ պատասխան մը կը պահանջէր: Բայց Տօքթ. Սօքոլօֆ չի պատասխանեց: Երեւէն կը տեսնուէր որ ներքին տագնապ մը ունէր, բարոյական տանջանքի մը հետ միացած:

Իր շփոթութիւնն ու լռութիւնը խոստովանութենէ մը աւելի յստակ էին: Ասոնք լրացուցին միւս փաստերը: Պէկն համոզուեցաւ թէ իրական յանցաւորն ունէր իր առջեւ, սակայն անգամ մըն ալ հարցուց.

— Ըսէ՛, ո՞ւր էիր այդ ատեն:

Տօքթօրը վճռական ու հանդարտ կերպով մը պատասխանեց.

— Չեմ կրնար ըսել:

Այս պատասխանը բոլորին ալ ուշադրութիւնը գրաւեց: Նէքօ՝ հեգնական ակնարկ մը նետեց Սօքոլօֆին վրայ, որ կը նշանակէր. «Տունդ աւրեցաւ»:

— Լա՛ւ, ըսէ տեսնենք, Տօքթօ՛ր ո՞ւր էիր:

— Անկարելի է որ ըսեմ այդ: Գաղտնիք մըն է, զոր իմ պատիւս՝ իբրեւ մարդ ու իբրեւ բժիշկ՝ կ՚արգիլէ զիս յայտնելէ: Բայց սա չափը գիտցէ՛ք, որ ես Փեթքանչօֆ փողոցը գացած չեմ երբէք:

Պէկն ստիպեց որ պատասխանէ այս հարցման, բացատրելով իր խօսելու մերժումին վտանգաւոր հետեւութիւնները: Տօքթօրը բոլորովին հանդարտ կը մնար, նման մարդու մը՝ որ իր ըսելիքը խօսած էր արդէն:

— Չե՞ս ուզեր ըսել:

— Ուրիշ բան չունիմ ըսելու:

— Ուրեմն իմ հիւրս պիտի ըլլաս այս գիշեր: Տօքթօրը վարը, խցիկը տարէ՛ք, ըսաւ պէկը խստութեամբ:

Տօքթօրը դուրս ելաւ, չուարած ջախջախիչ ամբաստանութիւններով, զորս հերքելու դիրքին մէջ չէր գտնուիր, որովհետեւ, ինչպէս որ ըսաւ, կարելի չէր երեւան հանել այն տեղը, ուր կը գտնուէր ժամը 11ին:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՆԱՄԱԿԸ

Մարքօ անհանգիստ քուն մը ունեցաւ այդ գիշեր: Իրիկուան դէպքերն իր մտքին անդորրութիւնը վրդովեր էին: Սովորականէն կանուխ ելաւ, ու երբ իր առաւօտեան սուրճը խմելու համար Եանքօին գնաց, անիկա ճիշդ նոր բացեր էր պատուհանին փեղկերը, ու կրակը վառելու սկսած: Առաջին յաճախորդը Մարքօն էր:

Սրճապաններն ամենէն մեծ շաղակրատներն են, ու Եանքօ, իր սովորական հարկաւոր կատակներէն յետոյ, զորս Մարքօի առաւօտեան սուրճին հետ կը հրամցնէր, անմիջապէս պատմել սկսաւ Փեթքանչօֆ փողոցին մէջ Տօքթօրին գլխուն պատահածը, ու անոր հետեւանքները, իր պատմութեան խառնելով կոշտ ու ապուշ կատակներ: Եանքօ շատ խանդավառութեամբ կը շարունակէր իր պատմութիւնը: Առհասարակ ուրիշներու պատահած դժբաղդութիւնը՝ անփոփոխ կերպով՝ եռապատիկ տպաւորութիւն մը կը թողու պզտիկ մտքերու

վրայ ։ Նախ՝ զարմանք կը պատճառէ, յետոյ՝ դժբաղդութիւնն ուրիշի մը պատահած ըլլալու գոհունակութիւնը, ու երրորդ՝ գաղտնի, ոխերիմ ու չարամիտ ուրախութիւն մը ։ Այս տեսակ են ահա մարդկային բնաւորութեան պահած թագուն բնազդները ։ Գալով Եանքօին, աւելի մեծ պատճառ մը ունէր Տօքթորին չարիք կամենալու, որովհետև՝ անգամ մը՝ ատիկա տասներկու գաւաթ սուրճի դրամը վճարած չէր, իբրև վարձք իր մէկ բժշկական այցելութեան ։ Եանքօ՝ այս տարապայման ու չի լսուած գնոյն համար՝ երբէք ներած չէր անոր ։

Մարքօ չափազանց զարմացաւ ։ Անցեալ իրիկուն Տօքթորին հետ խօսած էր, ու անոր դէմքը, ոչ ալ խօսակցութիւնը մղած էին զինք արտասովոր բան մը կասկածելու ։ Նաև, ի՞նչու Տօքթորն իրմէն ծածուկ պիտի պահէր ատանկ բան մը ։

Օնպաշիին սրճարան գալն առիթ մը ընծայեց Մարքօին աւելի լուսաբանուելու ։ Հասկցաւ որ Տօքթորը զոհ մըն է եղած՝ ոստիկանութեան տարօրինակ մէկ սխալին, ինչպէս նաև, թէ Քրալիչը փախած՝ անոնց ճանկերէն ։ Այս վերջին մտածումը գոհունակութիւն պատճառեց իրեն ։ Օնպաշիին դառնալով՝ ըսաւ ․

— Կեանքս գրաւի կը դնեմ որ Տօքթորն անմեղ է ։

— Աստուած տայ որ այդպէս ըլլայ, ըսաւ Օնպաշին, սակայն չեմ գիտեր ի՞նչպէս պիտի կարենայ ապացուցանել իր անմեղութիւնը ։

— Պիտի ապացուցանէ ատիկա, սակայն զինք պիտի նեղեն քիչ մը ։ Ժամը քանի՞ն Պէկը Խօնախ կուգայ ։

— Ժամէ մը, կանուխ կուգայ ։

— Պէտք է որ Տօքթորն ազատ արձակէք ։ Ես երաշխաւոր կ՚ըլլամ, տունս ու զաւակներս գրաւ կը դնեմ, որ անիկա անմեղ է ։

— Երաշխաւորութեան պէտք չի կայ — արդէն ճամբած են զինք ։

— Ե՞րբ, ո՞ւր, պոռաց Մարքօ ։

— Զայն Թ․ ղրկեցինք, ոստիկաններու առաջնորդութեամբ ։

Մարքօ այլես կարող չէր իր յուսահատութիւնը ծածկել ։

Օնպաշին՝ որ մասնաւոր յարգանք մը ունէր Մարքօի նկատմամբ՝ մտերմական կերպով մը ըսաւ ․

— Մարքօ Զօրպաճի՛, եթէ ես քու տեղդ ըլլայի, այս տեսակ վտանգաւոր գործերու չէի միջամտեր ։ Ինչո՞ւդ պէտք ։ Այս պարագաներուն ամէն մարդ իր կաշին ազատելու է ։

Օնպաշին իր սուրճը խմեց, ու շարունակեց ․

— Կէս ժամէն պիտի երթամ, Պէկէն նամակ մը առնելու, որ Տօքթորին յեղափոխական թուղթերը կը պարունակէ ։ Եթէ կ՚ուզես գիտնալ, Տօքթորին դէմ եղած փաստերը մինակ ատոնք են, ու բաւական ալ խոշոր ։ Գալով միւս կէտին — Օսմանի վէրքին — ատիկա սխալ մըն է, Տօքթորն անոր վրայ կրակ չըրաւ. — մեզմէ մէկն էր — հրացանի գնդակի վէրք մըն է ։ Մեծգլուխները պիտի քննեն ատիկա ։ Եանքօ՛, ինծի հին կտոր մը թուղթ տուր որ նամակը մէջը փաթթեմ, եթէ ոչ պիտի աղտոտի ։

Այսպէս ըսելով՝ գօտիին փաթէն կարմիր կնիքով մեծ պահարան մը հանեց՝ ու փաթթեց զայն սրճապանին տուած թուղթին մէջ ։ Յետոյ՝ ուրիշ սիկրէթ մըն ալ վառելով՝ Մարքօն բարեւեց ու գնաց ։

Մարքօ խոր մտածութեան մէջ մնաց վայրկեան մը ։ Սրճապանը, որ սափրիչ ալ էր միանգամայն, Փեթքօի գլուխը կ՚օճառէր ։ Մարքօն ելաւ, ու գնաց ։

— Երթաս բարո՛վ, Մարքօ՛ ։ Այսօր կանուխ կ՚երթաս ։ Տօքթորին երաշխաւոր պիտի ըլլաս, հը՞ ։ Մարդ մը ցանածը կը քաղէ ։ Ի՞նչու չեն գար ու Փեթքօն բանտը տանիր ։ Հը՞, Փեթքօ՛, չըսե՞ս ։

Անյօդաւոր մրթմթուք մը լսուեցաւ օճառի պղպջակներու մէջէն, սակայն չէր հասկցուիր ։ Քանի մը վայրկեանէն սափրիչն իր յաճախորդին գլուխը լուաց, երեսը ցամքեցուց կասկածելի մաքրութիւն ունեցող ղենջակով մը ։ Հայելին տուաւ անոր, ու ըսաւ ։

— Անուշ եղաւ ։

NISHAN JIGAHJEI

Մինչդեռ իր յաճախորդը կը ճամբեցնէր, Եանքօ՝ Մարքօին հանդիպեցաւ սեմին վրայ։

— Ծխախոտիս տուփը հոս մոռցայ, ըսաւ Մարքօն, ու շտապեց իր թողուցած տեղը։

Փեթքօ դահեկան մը դրաւ հայելիին վրայ ու գընաց։ Եանքօ ետ դարձաւ։

— Իրաւ, Եանքօ՛, ըսէ տեսնեմ պարտքս ի՞նչ է քեզի։ Գիտե՞ս որ ամէն ամսի վերջ հաշիւներս կը գոցեմ։

Եանքօ տախտակը ցուցուց, որ կաւիճի սեպագրերով ծածկուած էր։

— Հաշուէ՛ ատոնք, ու վճարէ։

— Իմ անունս չեմ տեսներ հոտ։

— Ես այդ կերպով կը գրեմ, ալաֆրանկայ է։

— Շուտով բացը պիտի ելլես, Եանքօ՛, եթէ հաշիւներդ այդպէս կը պահես։ Մարքօ քսակը հանեց դրամը վճարելու։ Ու դէպի դարակը նայելով.

— Անունս Մարքօ չըլլայ, եթէ այդ մարդը նամակը հոս մոռցած չէ։

— Աչքս կուրնա՛յ, Օնպաշիին նամակը, պոռաց Եանքօ, նայելով Մարքօի, իբրև թէ կ'ուզէր հարցնել անոր, թէ ի՞նչ ընելու էր։

— Անոր դրկէ — անոր հասցուր անմիջապէս, ըսաւ Մարքօ, շտապելով։ Ահա քու քսանութը դահեկան երեսուն փարադ ալ — քովս փարայ մը չի թողուցիր, չարաճճի։

Եանքօ՝ շփոթած՝ դուրս ելաւ, ինքնիրեն ըսելով.

— Այս Մարքօն ի՞նչ տարօրինակ մարդ մըն է։ Այդ արջ խաղցնողին համար երաշխաւոր ըլլալ կ'ուզէ իր տունը գրաւի դնելով, ու սակայն պիտի չուզեր այդ նամակը կրակին մէջ նետել — մէկ վայրկեանէն կարելի էր ընել, ու ամէն բան կը լմննար, կ'երթար։

Միևնոյն ատեն նոր յաճախորդներ կուգային, ու ծուխի ամպ մը սրճարանը կը լեցնէր, մինչդեռ խօսակցութիւնը Տօքթորին դժբաղդութեան վրայ կը դառնար։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԴԻՒՑԱԶՆՈՒԹԻՒՆ

Արևն արդէն բարձրացած էր, ու անոր ճառագայթները մենաստանի առջևի պարտէզին կանանչ որթատունկերը կը լուսաւորէին։ Պարտէզը հիմա այնքան զուարթագեղ ու պայծառ էր, որքան տրտմաթախիծ ու խաւարտչին եղած էր գիշերը, երբ ամէն առարկայ դիւական երևոյթ մը կը զգենուր։ Թռչուններու խընդուքոտ ճռուողիւնը զուարթ ձայներով կը լեցնէր զայն, գետակին թափանցիկ ծփումները հաճոյալիօրէն կը մըրմնջէին իրենց ըլուրն ի վար ճամբուն մէջ, տերևուտ կնձնիներն ու նոճիները փափկօրէն կը խշրտային առաւօտեան լեռնային զեփիւռէն։ Ամէն բան ջինջ ու խաղաղ էր։

Պարտէզին մէջ, որթատունկերու քով, փառահեղ երևոյթով ծեր մարդ մը կը նստէր, կապոյտ, երկար պատմուճան մը հագած ու իր ճերմակ մօրուքը մինչև մէջքը կ'երկննար։ Հայր Երոթէն էր, 85 տարեկան նախորդ դարուն մէկ նշխարը, գրեթէ փրփռկած մը, սակայն վեհափառ ու առոյգ փրփռկած մը։ Հանդարտ ու պարզուկ, կ'ապրէր իր երկարաձգեալ կեանքին վերջին օրերը։ Ամէն առաւօտ պիտի քալէր հոն, շնչելով թարմ լեռնային օդը, ու մանկան մը պէս ըմբոշխնելով արևն ու երկինքը, որուն շատ մօտեցած էր արդէն։

Մօտը, որթատունկի նեցուկի մը կռթնած, իբրև հակապատկեր մը անցեալի մնացորդին, կը կանգնէր Սարկաւագ Վիքէնթի, ձեռքը գիրք մը բռնած (Ռուսիոյ Աստուածաբանական դպրոցներէն մէկը մտնելու կը պատրաստուէր)։ Անոր պատանեկան երեսը կը փայլէր յոյսով ու առուգութեամբ, կեանք ու զօրութիւն կը շողային անոր եռանդալից նայուածքին մէջ։ Անիկա ապագան կը ներկայացնէր, որուն կը նայէր նոյն վստահութեամբ, որով ծերունին դէպի յաւիտենականութիւն կը նայէր։

Քարէ սանդուխին վրայ կը նստէր Հայր Գէդէոն,

խորապէս ուսեալ մարդ մը, դիտելով սիրամարգերը, որոնք հովահարաձեւ պոչերնին տարածած բակին մէջ կը փերեւէին: Զանոնք Աւետարանի մէջ յիշուած ինքնագոհ Փարիսեցիներուն կը նմանցնէր, ու անոնց ճիչերը՝ իր միտքը կը ձգէին Սողոմոն Իմաստունը, որ թռչուններու լեզուէն կը հասկնար: Այս երկիւղած խորհրդածութիւններուն մէջ թաղուած՝ Հայր Գէդէոն՝ հանդարտօրէն կը սպասէր նախաճաշի հրաւիրող երախտապարտ ձայնին, մինչդեռ կը հոտոտէր ճաշի պատրաստութիւնը ծանուցանող համեղ հոտերը, որոնք ճաշարանի խոհանոցէն կուգային:

Մունչօի ընկերը, մենաստանին չիլ խենդուկը, արեւին առջեւ դրան սեմին վրայ կը կայնէր: Շիփշիտակ քոմն ի վեր կը կենար Մունչօն, ձեռքերն իրարու մէջ անցուցած, մինչդեռ անձկութեամբ կը քննէր վերնայարկի պատուհանները, իրեն միայն ծանօթ պատճառներով:

Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք վանահայրը, որ դուրս կը գտնուէր, ու քանի մը աշխարհիկ օգնականներ, կունենանք մենաստանի ամբողջ բնակչութիւնը:

Ճիշդ այդ ատեն վանահայրը ձիավարելով եկաւ, վար իջաւ, սանձը չիլ մարդուն յանձնեց, ու խօսքը Վիքէնթիին ուղղելով ըսաւ·

— Ճի՛շդ քաղքէն կուգամ, ու գէշ լուրեր կը բերեմ:

Անմիջապէս Սօքոլօֆի արկածին պատմութիւնն ըրաւ, ու հառաչեց·

— Խե՛ղճ Սօքոլօ՛ֆ, խե՛ղճ Սօքոլօ՛ֆ:

Վանահայր Նաթանայէլն երկայնահասակ, ուժեղ մարդ մըն էր, առնական դէմքով, քաջ ու յանդուգն բնաւորութեամբ: Վանականի վերարկուն վերցուր վրայէն, ու վանականութենէ քիչ բան կը մնար իրեն մէջ: Իր խցիկին պատերը զէնքերով ծածկուած էին: Առաջնակարգ զինաձիգ մըն էր, հեծելազօրի մը չափ կ'երդնուր, ու շատ վարժ էր վէրքեր բուժելու ինչպէս նաեւ զանոնք տալու մէջ: Դիպուածը զինք վանահայր ըրած էր, փոխանակ հրոսակապետի: Սակայն կ'ըսուի որ ա-

տենօք այդպէս եղած էր, ու հիմա կ'ապաշխարէր:

Վանահայրն իր չուրջը նայելով հարցուց·

— Հայր Գէդէոնն ո՞ւր է:

— Հո՛ս եմ, պատասխանեց Հայր Գէդէոն, բարձրաճիչ ձայնով մը, դուրս ելլելով վանքէն, ուր գացած էր տեսնելու թէ քիչ ատենէն նախաճաշը պատրաստ պիտի ըլլա՞ր:

— Նորէ՛ն խոհանոցը, Հայր Գէդէո՛ն: Չե՞ս գիտեր որ որկրամոլութիւնը մահացու մեղք է: Այսպէս ըսելով՝ վանահայրը հրամայեց որ իշուն համետը զարնէ, ու հեծնէ, երթայ Վոյնեակօվօ, հսկելու խոտ քաղողներուն վրայ, որոնք վանքին արտերը կը հնձէին:

Հայր Գէդէոն գունտ ու կլոր էր՝ ուռած, փքալից, ոչխարի փամփուշտի մը նման: Այն թեթեւ շարժումը, զոր ըրած էր դուռը գալու համար, տաղնապի ցօղեր բերած էր ճակտին:

— Հա՛յր Վանահայր, մրմնջեց հոգեվարքային թախանձանքի եղանակով մը, ձեռքերն իրարու մէջ անցուցած, ու այս մեղաւոր աշխարհին մէջ ճամբորդելու գաղափարէն սահմռկած, Հա՛յր Վանահայր, արդեօք կարելի չէ՞ր որ այս դառն գաւաթը քու խոնարհ եղբօր շրթներէն անցունէիր:

— Ի՞նչ դառն գաւաթ, մարդ Աստուծոյ: Հնձողներուն քով քեզ ղրկե՞լս ըսել կ'ուզես: Ի՞նչ կայ որ, էշն հեծած պիտի երթաս: Գալով գործին, բոլոր ընելիքդ պիտի ըլլայ մէկ ձեռքով սանձը բռնել, ու միւսով օրհնութիւններ բաշխել, ըսաւ վանահայրը ժպտելով:

— Հա՛յր Նաթանայէլ, աշխատութենէ չեմ փախչիր, աշխարհ եկած ենք չարչարանքի ու աշխատանքի կեանքի մը համար: Բայց ժամանակները գէշ են:

— Գէ՞շ: Մայիսի՞ մէջ: Այդ ճամբորդութիւնն առողջարար պիտի ըլլայ քեզի:

— Ժամանակնե՛րը, Հա՛յր, ժամանակնե՛րը, մրմնջեց Հայր Գէդէոն: Տե՛ս, Տօքթորը բռնեցին, ու քրիստոնեան պիտի կորսնցնեն: Հագարի ցեղն անգութ է: Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ զիս ամբաստանեն ժողովուրդն

ապստամբեցնելու յանցանքով, ամբողջ մենաստանը պիտի չարչարանքի ենթարկուի։ Վտանգը մօտալուտ է։

Վանահայրը բարձրաձայն խնդաց։

— Հա՜, հա՜, հա՜, գոչեց անզսպելի խնդուքով մը, ձեռքերն ետին կապած, մինչդեռ Հայր Գէդէոնի կլո–կլոր ձեւը կը դիտէր։ Եւ կը կարծես թէ Թուրքերը պիտի կասկածի՞ն վ ր ա դ։ Հայր Գէդէոնը քաղաքական գաղտնի պատուիրակ մը... Հա՜, հա՜։ Գրուած չէ՞ թէ ծոյլն աշխատցուր, որ իմաստութիւն սորվի։ Ծուլութեանդ սովորական մեղքը գիս կը խնդացնէ այնպիսի ատեն մը երբ քիչ տրամադրութիւն ունիմ խնդալու։ Սարկաւագ Վիքէնթի՛, Սարկաւագ Վիքէնթի՛։ Եկո՛ւր, Հայր Գէդէոնին մօտիկ ըրէ՛։ Մունչօ՛, գնա Վիքէնթին կանչէ՛, կ'ուզեմ խնդացնել զինքը։

Վանահօր խնդուքը, կրկին անգամ պատերը հնչեցուց։

Այս հրամանը լսելուն պէս, Մունչօ իր գլուխը շարժեց աւելի տարօրինակօրէն, աչքերը սոսկմամբ սեւեռած։

— Ռո՛ւսը, պոռաց դողալով, և սանդղամատը ցոյց տուաւ, որմէ վեր գացեր էր Սարկաւագը։ Ու այս գործէն խուսափելու համար, քառանկիւնին միւս կողմը փախաւ հապճեպով։

— Ռո՛ւսը։ Ի՞նչ կը նշանակէ այդ։

Հայր Գէդէոնը վրայ բերաւ․

— Ոգին ըսել կ'ուզէ, Սրբազա՛ն։

— Ու երբէ՞ն ի վեր Մունչօն այսպիսի վախկոտ մը դարձեր է։ Վա՛յ, ամայութեան մէջ բուի մը նման սովոր էր ապրիլ։

— Շիտակը խօսելով, Հա՛յր, գիշերները՝ ոգի մը կը քալէ վերնատանին վրայէն։ Անցեալ գիշեր Մունչօն իմ խցիկս եկաւ, սոսկումի ջղաձգականութեամբ մը։ Ճերմակ հագուստներով ոգի մը տեսած էր, որ խցիկին պատուհանէն դուրս կ'ելլէր։ Ուրիշ բաներ ալ ըսաւ, Աստուած պահէ մեզ անոնցմէ։ Պէտք է որ այդ վերնայարկը սուրբ ջուր սրսկենք։

Մունչօ՝ քիչ մը հեռուն կանգնած՝ սոսկումով վերնայարկը կը դիտէր։

— Ի՞նչ կրնայ տեսած ըլլալ արդեօք։ Եկո՛ւր, Հայր, երթանք քննենք այդ տեղերը, ըսաւ վանահայրը, որ խորհեցաւ թէ գող մը կրնայ հոտ եկած, պահուըտած ըլլալ։

— Աստուա՜ծ չընէ, ըսաւ Գէդէոն, խաչակնքելով ինքզինքը։ Վանահայրը վեր գնաց, մինակը։

Իրողութիւնն այն էր որ վանահօր Վիքէնթին կանչելու ատենը, այս վերջինը Բրալիչին քով գացած էր։

Բրալիչ Սարկաւագին խռոված երեւոյթը տեսնելուն պէս հարցուց․

— Ի՞նչ լուր կայ, Հա՛յր։

Սարկաւագը, անմիջապէս, սրտապնդող կերպով մը պատասխանեց․

— Վտանգ մը չի կայ, սակայն վանահայրը խիստ գէշ լուր մը բերած է։ Անցեալ գիշեր Սօքօլօֆը ձերբակալուած ու Բ. տարուած է։

— Ո՞վ է այս, Սօքօլօֆը։

— Քաղաքին մէջ բժիշկ մըն է, շատ վայելուչ երիտասարդ մը։ Կ'երեւի թէ յեղափոխական գրքեր կամ թուղթեր գտած են իր վրայ։ Զայն իբրև խանդավառ հայրենասէր մը կը ճանչնամ, ըսաւ Սարկաւագը, տըխրօրէն։ Ու վայրկեան մը լռելէ յետոյ, աւելցուց․

— Երբ որ ոստիկանները կը հալածէին զինք անցեալ գիշեր, ինք կրակ ըրաւ ու վիրաւորեց զապթիէ մը, որ անոր թիկնոցէն բռնած էր։ Խե՜ղճ Տօքթոր, կը վախնամ թէ բանը բուսաւ։ Գոհացիր Աստուծմէ որ դուն պրծար, ու քաղաքին մէջ վրայովդ բան մը լըսուած չէ։

Երբ որ Սարկաւագը խօսելէ դադրեցաւ, զարմանօք դիտեց, թէ Բրալիչ՝ դէմքը ձեռքերուն մէջ առած՝ խենդի մը պէս սենեակին մէջ վեր–վար կը քալէր, խորապէս հառաչելով։ Յուսահատութեան այս նշանները, այնքան անբացատրելի որքան յանկարծական, մեծապէս զարմացուցին Սարկաւագը։

— Վա՛յ, ի՞նչ կայ, մարդ Աստուծոյ։ Փառք տո՛ւր,

դուն ապահով ես։

Քրալիչ՝ հոգեկան տագնապէ գալարող դէմքով մը՝ անոր դէմը կանգնեցաւ, ու գրեթէ բարկացկոտ շեշտով մը պոռաց.

— Ապահո՞վ։ Ե՞ս ապահով եմ։ Այդ խօսքը դիւրութեամբ կ'ըսուի։ Ու ճակատին զարնելով։ — Ի՞նչ կը խորհիս, Վիքէնթի։ Չե՞ս հասկնար։ Աստուա՛ծ իմ։ Մոռցայ քեզի ըսելու որ այդ թիկնոցն իմս էր։ Անցեալ գիշեր, քաղաքին արուարձանները, բարեսիրտ երիտասարդ մը, որ Մարքօին տունը ցուցուց — յայտնապէս այս Տօքթոր Սօքոլօֆը — տեսնելով ինչ վիճակի մէջ ըլլալս, ինծի տուաւ նոյն այդ թիկնոցը, զոր ես զապթիէին ձեռքը թողուցի։ Ծոցի գրպանէս թուղթեր հանեցի ու այդ թիկնոցին գրպանը դրի, Նեզավիսիմոսթի օրինակ մը, ու յայտարարութիւն մը՝ զոր տուին ինծի Թրոյան, հիւղակի մը մէջ, ուր գիշերեցի։ Անիկա բաւական չէ, ու պիտի ըսեն թէ՝ զապթիէին վրայ կրակ ըրաւ, երբ նոյն իսկ վեցհարուածիս ձեռք չի զարկի։ Ա՛հ, սրիկանե՛րը։ Հիմա կը տեսնե՞ս, այդ մարդն ինքզինքն ինծի համար կը զոհէ։ Իմ անիծեալ ճակատագիրս է դժբաղդութեան մատնել բոլոր այն մարդիկը, որոնք բարիք կ'ընեն ինծի։

Վիքէնթի արգահատութեամբ ըսաւ.

— Մեծ դժբաղդութիւն մըն է, մանաւանդ որ չես կրնար անոր օգնել, իրերու այս վիճակին մէջ։

Քրալիչ՝ անոր կողմը դարձաւ բոցավառ դէմքով մը.

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։ Անոր չե՞մ կրնար օգնել։ Պիտի ձգե՞մ որ ազնիւ բարերար մը, ու ինչպէս կ'ըսես, խանդավառ հայրենասէր մը, կորսուի իմ պատճառովս։ Անիկա ստորնութիւն մը պիտի ըլլար, անտարակոյս։

Սարկաւագը զարմացմամբ կը նայէր։

— Ո՛չ, ես զինքը պիտի ազատեմ այս դժբաղդութենէն, եթէ նոյն իսկ կեանքս ալ վրայ տամ։

Վիքէնթի հարցուց.

— Ի՞նչպէս։ Ի՞նչ կարելի է ընել, ըսէ ինծի։ Ամէն

բան պատրաստ եմ ընել։

— Ե՛ս, մինակս, պիտի ազատեմ զինքը։

— Դո՞ւն։

— Այո՛, ե՛ս։ Ես իրեն օգնութեան պիտի հասնիմ, աղաղակեց Քրալիչ, յուզուած, մինչդեռ վեր ու վար կը քալէր խցիկին մէջ՝ վերջնականօրէն չընկրկողի ու քաջասրտութեան արտայայտութիւնով մը։

— Բանտին վրա՞յ պիտի յարձակինք, հարցուց Վիքէնթի, որ ապշած էր ու կէս մըն ալ կը վախնար թէ՝ Քրալիչ իր խելքին հրաժեշտ տուած է։

Սարկաւագը շարունակեց.

— Պ. Քրալիչ, ի՞նչ ըսել կ'ուզես զայն ազատելով։

— Ի՞նչ, չե՞ս հասկնար։ Ինքզինքս կառավարութեան պիտի յանձնեմ։

— Դո՛ւն — կառավարութեան յանձնես ինքզինքդ — մինա՞կ։

— Կը կարծե՞ս թէ պիտի պաղատէի անոնց, որ Տօքթորն ազատ արձակեն։ Ինծի նայէ՛, Հայր Վիքէնթի՛։ Շիտակ մարդ մըն եմ ես, ու չեմ ուզեր իմ կեանքս ուրիշներուն չարչարանքին պարտիլ։ 1500 մղոն հեռաւորութենէ չեկայ որ ստորնութիւն մը ընեմ։ Կեանքս եթէ վեհանձնութիւնով չեմ կրնար զոհել, գէթ պատուով կրնամ, կը հասկնա՞ս։ Եթէ ինքզինքս թուրքերուն չի յանձնեմ ճիշդ այսօր, ու չըսեմ թէ՝ այս մարդն անմեղ է — ես անոր հետ ո՛և է յարաբերութիւն չունիմ — թիկնոցն իմ կռնակէս յափշտակուեցաւ — թուղթերն իմս են — ես եմ յանցաւորը — եթէ կ'ուզէք, ենթադրեցէք որ զապթիէին վրայ կրակ ընողն ես էի — ինչ որ կ'ուզէք, ինծի ըրէք — եթէ ասոնք չընեմ, Տօքթոր Սօքոլօֆը կորսուած է — մանաւանդ որ իր եղած տեղն ըսել չէր ուզեր։ Ըսէ՛ ինծի, կրնա՞մ ուրիշ տեսակ ընել։

Սարկաւագը կը լռէր։ Իբրև ուղղամիտ մարդ, իր սրտին մէջ հասկցաւ որ Քրալիչ իրաւունք ունէր։ Մարդկութեան ու արդարութեան զգացումն էր որ անձնազոհութիւնը պարտք կը դնէր անոր վրայ, ու անիկա

1906
NISHAN JIGALJEIAN

չէր կրնար սպասել ուրիշներուն որպէսզի ցոյց տային իր բռնելիք ընթացքը: Բրալիչ աւելի մեծցաւ, վսեմացաւ իր աչքերուն առջև: Անոր երևոյթն զգեցաւ հանդարտ, ազնուական, երկնային պայծառութիւն մը, զոր անվեհերութեան յանկարծական մէկ ցոլքը կրնայ ներշնչել մարդկային դէմքին: Բրալիչի անկեղծ, պարզ, հնչական բառերը կ'արձագանքէին իր ականջին մէջ փափուկ ու վսեմ ձայնով մը: Կը փափաքէր որ անոր տեղն ըլլար, այսպիսի խօսքեր ընելու — այո՛, և կատարելու զանոնք: Աչքերն արտասուքով լեցուեցան:

— Բ. երթալիք ճամբան ցոյց տուր ինծի, ըսաւ Բրալիչ: Յանկարծ վանահօր մեծամօրուս գլուխն երևցաւ պատուհանէն: Իրենց տաք խօսակցութեան պատճառով անոր ոտքերուն ձայնն առած չէին: Բրալիչ ցնցուեցաւ, ու Սարկաւագին դարձաւ հարցնող նայուածքով մը:

Վիքէնթի հապճեպով դուռը ցոյց տուաւ, վանահայրը մէկ կողմ տարաւ, ու փսփսաց անոր երկարօրէն յուզուած ու ոգևորուած շարժումներով, ու կողմնակի նայուածքներ նետելով դէպի խուցը, ուր Բրալիչ անհամբերութեամբ կը սպասէր: Երբ դուռը բացուեցաւ ու Վիքէնթի ու վանահայրը ներս մտան, Բրալիչ յառաջացաւ անոր ձեռքն համբուրելու:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես արժանի չեմ որ դուն իմ ձեռքերս համբուրես, աղաղակեց վանահայրը, ու բազուկներով անոր վիզը գրկած, խանդաղատանքով համբուրեց անոր շրթները, ինչպէս որ հայր մը կը համբուրէ իր սիրեցեալ ու երկար ատենէ ի վեր պանդխտացած զաւակը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԶՕՐՊԱՃԻ ՆՈՐՏԱՆԷՆՑ

Զօրպաճի Նորտանէնց տունը մեծ խնճոյք մը կար, որ՝ ըստ պուլկարական սովորութեան՝ ընտանիքի անդամներէն մէկուն ամուսնութեանն առթիւ կը տրուէր: Իրենց բոլոր բարեկամներն հրաւիրուած էին:

Նորտան Տիմանտիէֆ ծեր մըն էր այլևս, քիչ մը տկար, չար ու ջղային բնաւորութեամբ: Իր ընտանիքին բոլոր անդամները կը վախնային իրմէն, բայց չէին սիրեր: Անիրաւութեան ու կեղեքումի անգութ գործերու հին պատմութիւններ, որոնց մէջ կը ներկայացուէր իր երեսէն խեղճերու կրած չարչարանքը, ու քծինքներու, շողոքորթութեան ու աւելի գէշ միջոցներով ձեռք բերուած Թուրքերու հաճութիւնը, կը շարունակէին զինք ատելի դարձնել ժողովրդեան, նոյն իսկ հիմա որ անկարող էր, ու չէր ուզեր ոևէ մէկը վնասել:

Հակառակ Նորտանի խոժոռ բնաւորութեան, ճաշը շատ զուարթ անցաւ: Մայր Ծինքա՝ իր ամուսնացած աղջիկը՝ դեռ բաւական գեղեցիկ, կատակասէր, սրաբան, ու եռանդուն, որ մինչև անգամ պէտք եղած ատեն իր էրկան ականջն ալ կը քաշէր, բոլոր հիւրերը կը խնդացնէր իր անխոնջ լեզուի կատակներովն ու պատմութիւններովը:

Ալաֆրանկա Միխալաքին ալ հոն էր: Այս մարդն «Ալաֆրանկա» անունն առած էր, որովհետև երեսուն տարի առաջ Եւրոպական տափատ հագած էր, ու քանի մը Փրանսերէն բառեր կրցած էր թոթովել: Հիմակուան հագածը Խրիմի պատերազմին հագուստներու տեսակէն էր, և Փրանսերէնի իր նիհար բառարանը՝ ճոխացած չէր, սակայն իր բան գիտցող մարդու մը համբաւը կը մնար մինչև այսօր:

Ալաֆրանկային դէմ կը նստէր Տամխանչօ Գրիգորոֆ, 50 տարեկան մարդ մը, միջահասակ, նիհար, թուխ, չափազանց խորամանկ նայուածքով, և հեգնական արտայայտութիւն մը ունեցող նուրբ, շարժուն շրթներով, բայց ծայրայեղօրէն լուրջ դիմագծով: Այս մարդն ալ լաւ պատմութիւններ գիտցողի համբաւն ունէր:

Մայր Ծինքայի էրիկը վախվխելէն իր կերակուրը կուտէր: Թոյլ նկարագրի տէր մարդ մըն էր, ու փոխանակ իր կինը Ծինքա Ծէնքօեան կոչուելու, ինք կը ճանչցուէր իբրև Ծինքային՝ Ծէնքօն: Քոմն ի վեր կը

նստէր Նեքօ Փիրօնքօֆ, Խորհրդարանի անդամը, կարեւոր երեւոյթով մը փափալով Քիրիաք Սթեվնօֆի, որ խիստ ճաշակաւոր հագուած էր, ու մտազբաղ՝ երբեմն, երբեմն հաւանութեան ինչան՝ առանց հասկնալու իր խօսակցին ըսածը՝ գլուխը կը շարժէր, իր ուշադրութիւնը դարձուցած ըլլալով Նորատնի աղջկան Լալքային, զոր չէր դադրեր դիտելէ հիացումով: Իր այս անուշադրութիւնն անպատիժ չի մնաց, որովհետեւ Նեքօ իր գաւաթը բարձրացուց անորին զարնելու, եւ փոխադարձը չի պատահելուն համար գինին թափեցաւ Սթեվնօֆի ճերմակ տափատին վրայ:

Այս երիտասարդը, որուն հանդիպեցանք Պէկին տունը, ծնունդով ու կրթութեամբ Զօրպաճի դասակարգին կը վերաբերէր: Երիտասարդ էր թէեւ, սակայն Ադամէն մնացած գաղափարներ ունէր: Ներկայ պարագային ամենուն ուշադրութիւնը գրաւող ազատական խորհուրդները զինք երբէք մտահոգ ըրած չէին, ու այս պատճառով Թուրքերուն քով մեծ ժողովրդականութիւն կը վայլէր: Շատեր զինք լրտես մը կը կարծէին: Իր անժողովրդականութիւնն աւելի կը շատնար իր գոռոզ, քինայոյզ նկարագրին, ու իր նենգամիտ ու վատ բնութեան պատճառով: Հակառակ այս պարագային — ու թերեւս ճիշդ ասոր համար — Զօրպաճի Նորատնին սիրելին էր, ու՝ սխալ թէ չիտակ՝ զրոյց կար որ Նորատնի փեսացուն պիտի ըլլար:

Հացկերոյթը վերջացաւ, սուրճ բերուեցաւ, ու մեր մարդիկն անմիջապէս օրուան նիւթին դարձան — Սօքօլօֆի ձերբակալութեան:

— Արդեօք Տօքթորուհի՞ն ինչ եղաւ, ծիծաղեցաւ միանձնուհին, Մայր Սերաֆինան:

— Ի՞նչ Տօքթորուհի, հարցուց Նոր հարսը:

— Վա՜յ, Կղէօպատրան, չէ՞ս գիտեր:

Մայր Ցինքա անմիջապէս վրայ բերաւ.

— Երթանք այցելութիւն մը տանք ու ըսենք որ նամակ մը գրէ Տօքթորին: Խեղճ Տօքթորն հիմա ո՛րչափ կը նեղուի իրեն համար:

Նոր հարսը Ալաֆրանկային դառնալով հարցուց.

— Միխալաքի՛, Կղէօպատրան ի՞նչ տեսակ բառ է:
Մայր Թաունան չի կրնար արտասանել:

Միխալաքի խոժոռեցաւ, ու վայրկեանի մը խոր մըտածումէն յետոյ, հանդիսաւորութեամբ ըսաւ.

— Կղէօպատրա Հէլլէներէն — այսինքն Յունարէն բառ մըն է, ու կը նշանակէ, կեցիր տեսնեմ, կուլամ... կուլամ...

Հաճի Սիմոն գրպանները խառնշտկելով, բարձրաձայն խնդաց.

— Տօքթորին համար կուլամ:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, անունէ մը ի՞նչ կ'ելլէ, ըսաւ, Քոյր Հաճի Րովմա, թէեւ ուրիշ մէկը կայ որ Տօքթորին համար կուլայ: Այսպէս ըսելով Տիկին Հաճի Սիմոնին եւ ուրիշ կնկան մը ականջին բան մը փսփսաց: Երեքն ալ խորամանկութեամբ խնդացին:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, Ցինքա: Պէկին կի՛նը:

— Գործդ նայի՛ր — գայլն երբեմն երինջն ախոռին մէջ կուտէ:

Այս սրամտութեան վրայ բոլորն ալ խնդացին:

Նորատն՝ չի գիտնալով թէ ինչու համար կը խնդային, Քիրիաքին հարցուց.

— Սօքօլօֆին վրայէն գտնուած թուղթերն ի՞նչ էին:

— Սոսր դաւադրութիւն մը, սկիզբէն մինչեւ վերջը: Պէկը կէս գիշերին զիս կանչեց որ թարգմանեմ: Այն տեսակ յիմար, ապուշ զառանցանքներ, զորս լուսնոտները միայն կրնան հնարել: Պուխարէսթի յեղափոխական նահանգային վարչութեան ուրիշ մէկ յայտարարութիւնը, որ ապստամբելու կը հրաւիրէ մեզ, երկիրը սուրի ու կրակի տալու, որպէսզի անիկա ազատի:

— Դո՛ւք ջարդուեցէք, բոլո՛րդ ալ, որպէսզի կարենանք ազատիլ, ծիծաղեցաւ Նեքօ Փիրօնքօֆ:

Զօրպաճի Նորատն բարկութեամբ ըսաւ.

— Այս սրիկաները պատրաստ են երկիրը կրակի տալ — ի՞նչու չէ: Կործանել ուզածնին իրենց ստացուածքը չէ: Կտոր մը հող, կամ ճեղ մը փայտ չունին

հոս։ Իրենց համար դիւրին է խօսիլ — անզգամնե՛րը։

— Գողեր են, անոնք ամբողջն ալ, մրթմրթաց Հաճի Սիմոն։

Տամխանչօ Գրիգորօֆ, որ անհամբերութեամբ պատեհութեան մը կը սպասէր իր պատմութիւններէն մէկըն յառաջ քշելու, Սիմոնի վերջին խօսքէն օգտուելով, սկսաւ.

— Հաճի՛, կ'ըսես թէ ատոնք գողեր են, միտքս պատմութիւն մը ինկաւ — բայց գողեր կան, գողեր կան։ Անգամ մը Մակեդոնիա գացեր էի, 1863ին էր, ճիշդ այս Մայիս ամսուն 22ին, շաբաթ օրը, արեւպատքին, և ամպոտ գիշեր մը։

Այս յառաջաբանով Տամխանչօ սկսաւ պատմել աւազակներու հանդիպումի անծայր պատմութիւն մը, որուն մէջ գործ ունէին երեք փաշաներ, Յոյն գնդապետ մը ու Ուլլաչիայի Բուզա Իշխանին քոյրը։

Ամէն մարդ՝ իր սուրճը շատ գոհունակութեամբ խմելուն հետ մէկտեղ՝ վերջին ծայր ուշադրութիւնով, եթէ ոչ կատարեալ հաւատքով, մտիկ կ'ընէր Տամխանչօի գրաւիչ պատմութեան։

Քոյր Սերաֆինան մէջ ինկաւ.

— Մեղա՛, մեղա՛ — սուրբ և հուրի խօսք կ'ընեն — անշուշտ յետոյ մեր վանքը պիտի վառեն։

Քոյր Հաճի Ռովման փսփսաց.

— Երկինքէն կրակ թափի գլխնուն վրայ։ Աստուծոյ կրակն ուտէ զանոնք։

— Խորհեցէք անգամ մը, այս տեսակ գրութիւններու տարածումն անգամ դաւաճանութիւն է։ Ա՛յդ է որ դեռատիներու մտքերը կը մոլորեցնէ, ու զանոնք կամ երազատեսներ կը շինէ, կամ կախաղանին վրայ կը բարձրացնէ։ Նայեցէք Սօքօլօֆին — ահա՛ տխուր պարագայ մը։

Հաճի Սիմոնն հաւանեցաւ։

— Այո՛ — տխուր պարագայ մը։

Միխալաքին աւելցուց.

— Ճիշդ երէկ Տօքթորին հետ խօսակցութիւն մը

ունեցայ ու շատ դիւրին էր հասկնալ թէ ի՛նչ էին իր գաղափարները։ Ցաւ կը յայտնէր որ Լայուպօպրաթիչի (*) պէս մէկը չունէինք։

— Դո՞ւն ինչ ըսիր։

— Ըսի թէ Լայուպօպրաթիչ չունենանք թերեւս, բայց շատ մը կախաղաններ ունինք։

Եօրտանն հաւանութիւն տուաւ.

— Շատ աղէկ ես ըսեր։

— Ո՞վ են այդ Լայուպօպրաթիչներ, հարցուց հետամուտ Նոր Հարսը։

Ճէնքօ Ճինքին, որ քաղաքականութենէ բաւական կը հասկնար, այս հարցման պատասխանելու կը պատըրաստուէր, երբ իր կնոջ մէկ նայուածքը զինք պապանձեցուց։ Ու իր կինը շարունակեց.

— Հերձէկովինեայի ապստամբներուն պետը, սիրելի Տօնաս։ Երանի թէ անոր պէս մէկն ունենայինք, ես անոր դրօշակակիրն ըլլայի պիտի, ու այն ատեն երթայինք ու կաղամբ (**) պիտի կտրէինք։

— Ա՛հ, եթէ անոր պէս մէկն ունենայինք — ատիկա ամբողջովին տարբեր խնդիր մը պիտի ըլլար — ես ալ իրեն պիտի հետեւէի, ըսաւ Հաճի Սիմոնը։

Եօրտանը խոժոռ նայուածք մը նետեց.

— Ի՞նչ կը խօսիք։ Այս տեսակ բաներու վրայ կատակ չըլլար, գիտէ՞ք։ Գալով քեզի, Հաճի՛, անիմաստ խօսքեր կ'ընես։

Ալաֆրանկային դառնալով հարցուց.

— Տօքթորին ի՞նչ պիտի պատահի։

Սթեվնոֆ Յաղթական նայուածքով մը պատասխանեց.

— Օրէնքը՝ կառավարութեան սպասաւորի մը վրայ

(*) Լայուպօպրաթիչ՝ Հերձէկովինեան ապստամբութեան դիւցազնական առաջնորդներէն մէկն էր, 1875ին։

(**) Ակնարկութիւն մը կանանչ փաթթոցներու, զորս Թուրքերը կը կապէին։

յարձակում գործող մը կամ մահուամբ կը պատժէ եւ կամ Տիգրանակերտ կ'աքսորէ ցկեանս։

— Աղէկ եղաւ իրեն, մրմռաց Հաճի Բովոմա, վանքըն իրեն ի՞նչ չարիք հասցուցեր է, որ կ'ուզէ զայն վառել։

— Լա՛ւ, փորձանքն ինքն իր գլխուն բերաւ, ըսաւ Նեքօ, անդամը։ Ի՛նչ ալ ըլլայ, անցեալ գիշերուան կայծակը մարդ մը զարկաւ։

— Կայծակի վրայ խօսելով՝ միտքս կուգայ որ Խրիմի Պատերազմին ատեն, Իվան Պոշնաքօֆ ու ես Պոնիա կ'երթայինք։ Երէկուան պէս կը յիշեմ, Ս. Նիկողոս տօնին՝ օր մը կամ երկու օր կ'ուզէր։ Փիրօյի մէջ ամենէն սոսկալի փոթորիկին հանդիպեցանք։

Եւ Գրիգորօֆ սկսաւ բացատրել թէ ինչպէս կայծակ մը ինկաւ իրենց առջեւ, ընկուզենի մը վառեց, յիսուն ոչխարներ սպաննեց, ու պոչը կտրեց իր ձիուն, զոր այդ պատճառով ստիպուեցաւ շատ աժան գնով ծախել։

Մինչդեռ այս պատմութիւնը կը շարունակուէր, Մայր Ծինքա սկսաւ Լալքան փնտռել։ Հաճի Բովոմա՝ հեղինակաւոր եղանակով մը՝ սեւազգեստ աղջկան մը ըսաւ․

— Ռատա՛, Լալքան ո՞ւր է։ Գնա՛, կանչէ զինքը։

Լալքա, լսելով Տօքթորին հաւանական բաղդին նըկատմամբ խօսքերը, զորս Սթեփնօֆ այնքան վայրագ հանդարտութեամբ մը ըրաւ, կամաց մը իր սենեակը քաշուեցաւ, հոն ինքզինքը տիվանին վրայ նետեց, ու ողորմուկ կերպով սկսաւ հեծեծել։ Երկար ատենէ ի վեր ժողվուած արտասուքը՝ ուղխօրէն հոսեց իր աչքերէն։ Մինչդեռ կը պառկէր, խեղճ աղջիկն իր հեկեկումի սաստկութեամբը կը սարսռար, ու անկարող էր ինքզինքը զսպելու։ Իր կրած տառապանքն ու ցաւը՝ երեսէն կը տեսնուէին։ Ամբողջ հոգիով կ'ընդվզէր այն անգըթութեան դէմ, որով այս մարդիկը Տօքթորին դըժբաղդութիւնը կըմբոշխնէին։

— Աստուա՜ծ իմ, Աստուա՜ծ իմ — այս մարդիկը գութ չունի՞ն։

Բայց արցունքները նոյն իսկ ամենէն յուսահատ ցաւերը կրնան մեղմացնել։ Եւ Տօքթորին բաղդն անծանօթ ըլլալով տակաւին, դեռ յուսալու տեղ կար։

Լալքա ելաւ, իր գեղեցիկ, գունատ դէմքը ցամքեցուց, ու պատուհանին քով նստեցաւ, որպէսզի զով օդը՝ արտասուքի հետքերն անհետացնէ։ Անփութօրէն անցորդներուն վրայ կը նայէր, ու ամէն բան պարապ կ'երեւնար իրեն։՝ Իրեն համար այս անգութ աշխարհը գոյութիւն չունէր այլեւս։ Երես մը կար միայն, զոր կ'ուզէր տեսնել, ձայն մը՝ զոր կ'ուզէր լսել — ասոնք աշխարհ մը կ'արժէին իրեն։

Յանկարծ ձիու մը դոփիւնն իր ուշադրութիւնը գրաւեց։ Նայեցաւ, աչքերուն չէր կրնար հաւատալ։ Տօքթօր Սօքօլօֆն ուրախութեամբ ճերմակ ձի մը կը քշէր քառատրոփ։ Պատուհանին տակէն անցնելու ատեն քաղաքավարութեամբ բարեւեց զինքը։ Ուրախութենէն մոռցած անոր բարեւը փոխադարձնել ու որպէս թէ անդիմադրելի ուժէ մը մղուած՝ հիւրանոցը խուժեց, եւ ուրախութեամբ ձայնեց․

— Տօքթոր Սօքօլօֆը վերադարձե՛ր է։

Ներկաներուն դէմքին վրայ զարմանքի ու տհաճութեան զգացում մը նկարուեցաւ։ Հաճի Բովոմա մոլեգնօրէն ակռաները կճռտեց, ու Սթեփնօֆ դեղնեցաւ, մինչդեռ անտարբերութեամբ մը կ'ըսէր․

— Հաւանականաբար երկրորդ հարցաքննութեան մը համար արձակուած է։ Այսքան դիւրութեամբ Տիգրանակերտ ղրկուելէ կամ կախուելէ չի կրնար ազատիլ։ Այդ վարկենին Ռատայի արհամարհոտ ակնարկին հանդիպեցաւ, այնքան խորապէս վիրաւորիչ որ իր երեսը կարմրեցաւ բարկութենէ ու ստորնացումէ։

Ծինքա յուզուած եղանակով մը ըսաւ․

— Ո՛չ, ո՛չ, Քիրիա՛ք։ Կը յուսամ թէ խեղճ տղան պիտի ազատի, երբ կը խորհիմ թէ դեռ որքան երիտասարդ է։

Տօքթորին նկատմամբ իր առաջուան կատակները չրթունքով էին միայն, սրտով կը սիրէր զայն։

Ի պատիւ Հաճի Սիմոնի, պէտք է ըսել որ, ինքն ալ հաւասարապէս ուրախ էր Տօքթորին ազատման համար, բայց չէր համարձակեր այսպէս ըսել Նորտանի առջև։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տօքթորը տուն հասնելուն պէս դուրս ելաւ, չուտափոյթ Եանքօի սրճարանին քովէն անցաւ, ուր շատեր ողջագուրեցին զինք. «Ուրախ ենք քեզ կրկին տեսնելնուս համար, Տօքթո՛ր», ըսելով մը — Եանքօի ողջագուրումն ամենէն սրտագինն էր — ու շիտակ Մարքօէնցը գնաց։ Ճամբուն վրայ նշմարեց Սթեփանօֆը, որ Նորտանէնց տունէն կուգար։

Տօքթորը՝ արհամարհական ժպիտով մը կանչեց.

— Ամենամեծ յարգանքներս քեզի՛, Թէրճիման էֆէնտի՛։

Մարքօ՝ ընթրիքն աւարտած՝ սուրճը կը խմէր բալէզածածք նստարանին վրայ բազմած։

Տօքթորը տեսնելուն համար չափազանց ուրախացաւ։ Շատ մը ողջագուրումներէն յետոյ Տօքթորն ըսաւ.

— Մտիկ ըրէ՛, Մարքօ՛, բան մը պիտի պատմեմ որ խնդալէն մարիս։

— Ինչպէս եղաւ, տղա՛ս։

— Ես ալ չեմ գիտեր։ Ծիներու պատմութեան մը կը նմանի — չեմ կրնար հաւատալ։ Ձեր քովէն մեր տունն երթալուս պէս կը ձերբակալուիմ գիշերով, և Խօնախը կը տարուիմ։ Հարցաքննութիւններս լման են անշուշտ, ինչպէս նաև ինծի դէմ եղած ամբաստանութիւնները։ Ո՞վ կրնար մտքէն անցնել թէ իմ հինցած կրկնօցս այսքան աղմուկ պիտի յարուցանէր։ Լաւ, բանտը դրին զիս։ Ժամ մը վերջը երկու զապթիէներ կուգան ‘Տօքթոր ելի՛ր’։ ‘Ինչո՞ւ’։ ‘Բեզ Բ... պիտի տանինք, Պէկին հրամանն այդպէս է’։ ‘Շատ լա՛ւ’։ Ճամբայ կ՚ելլենք, զապթիէ մը ետևս, զապթիէ մը առջևս,

հրացաննին լեցուն։ Արշալոյսին Բ... կը հասնինք։ Զիս նորէն բանտարկեցին, որովհետև դատարանը բացուելու դեռ շատ կանուխ էր։ Զո՞րս մահու չափ երկար ժամեր սպասեցի բանտին մէջ — չորս տարիներու չափ՝ թուեցան ինծի։ Վերջապէս դատարան կը տարուիմ։ Խորհրդարանի շատ մը անդամներն ու նշանաւոր անձնաւորութիւններ ներկայ կը գտնուէին հոն, ու տեսակ մը ատենագրութիւն կարդացին, որմէ բառ մը չի հասկըցայ։ Կարգ մը ուրիշ ծիծաղելի հարցումներ ըրին կրկնօցիս նկատմամբ, որ կանանչ սեղանին վրայ փռուած՝ ողորմուկ կերպով ինծի կը նայէր։ Դատաւորը բացաւ նամակ մը, որ յայտնապէս Պէկէն կուգար — քանի մը թուղթեր հանեց մէջէն, ու հարցուց. ‘Ասոնք քու թուղթե՞րդ են’։ ‘Անոնց մասին բան մը չեմ գիտեր’։ ‘Ուրեմն ի՞նչպէս գրպանդ մտան’։ ‘Ես չի դրի’։ Շարունակեց կարդալ նամակը։ Պալթա Օղլի Թինքօ, պուլկար անդամը, կ՚առնէ լրագիրն ու կը քննէ։ ‘Ներողութիւնըդ կը խնդրեմ, Տէ՛ր’, կ՚ըսէ դատաւորին, ‘Այս լրագրին մէջ վնասակար բան մը չեմ տեսներ, Պոլիս տըպուած է’։ Այս բանն ըսելու ատեն, դէպի զիս նայելով ժպտեցաւ։ Չի հասկցայ թէ ի՛նչ ըսել կ՚ուզէր, ու կոճ մը փայտի պէս անշարժ կը նայէի։ Խոտին կը հարցնէ. ‘Ռումանիոյ Յեղափոխական Կուսակցութեան տպած լըրագիրը չէ՞ ատիկա’։ ‘Չէ՛, Տէր իմ’, կը պատասխանէ Պալթա Օղլին, ‘այս լրագիրը քաղաքական բաներու վրայ չի խօսիր, կրօնական թերթ մըն է, զոր Բողոքական միսիոնարները կը հրատարակեն’։ Աչքերուս չէի կրնար հաւատալ։ Զօրնիցան (*) էր։ Թինքօ Պալթա Օղլին, յայտարարութիւնը կ՚առնէ ձեռքը, նորէն ինծի կը նայի ու կը ժպտի։ ‘Ասոր մէջ ալ խռովարար բան մը չի կայ Տէ՛ր իմ, ասիկա լոկ ծանուցում մըն է’ — և սկսաւ բարձրաձայն կարդալ. ‘Տօքթոր Իվան Պոկրոֆի մենաշնորհեալ դեղերը գործածեցէք’։ Խոտին՝ զար-

---

(*) Զօրնիցա՝ Ամերիկեան միսիոնարութեան օրկանն էր, որ Պոլիս կը հրատարակուէր 1858էն սկսեալ։

մացմամբ՝ սկսաւ անոր վրայ նայիլ, ամէն մարդ խնդաց, նոյն իսկ Խատին ժպտեցաւ, հապա ե՞ս։ Բարձրաձայն կը խնդայի — ո՞վ կրնար խնդուքը զսպել։ Ի՞նչպէս այս հրաշալի փոփոխութիւնը պատահեցաւ։ Կարողութենէս վեր կ'իյնայ բացատրել։ Ինչ և իցէ, դատարանի պաշտօնեաներուն հետ քիչ մը խորհրդակցելէ վերջ, Խատին դարձաւ ու ըսաւ ինծի. 'Տօքթո՛ր, սխալ մը եղած է, կը ցաւիմ որ այս անպատեհութեան մէջ ինկար (չորս ժամ բանտ մնալս, ու գիշերով մէկ Խօնախէն միւսը քաշկռտուիլս՝ անպատեհութիւն կոչեց), եթէ երաշխաւոր մը տաս, ազատ պիտի արձակեմ քեզ'։

— Վիրաւորուած զալթիէ՞ն ինչ եղաւ։

— Բան մը չըսին անոր նկատմամբ։ Որքան որ խելքըս կը հասնի, մեր Պէկը՝ ինքնիրեն կամ ուրիշի մը թելադրութեամբ՝ հասկցած է որ սխալ մը գործուած է, ու իր նամակին մէջ գրած է թէ գիս յանցաւոր չի նկատեր այդ մասին։ Թերևս նոյն իսկ զալթիէն խոստովանած է թէ սուտ կը խօսէր։

Մարքօին երեսը պայծառացաւ գոհունակութեամբ։ Խորհեցաւ թէ ծեր Մանօլայի տղան իրաւ կրակած էր, ու հետևութեանը կը սպասէր անձկօտ։

— Լա՛ւ, փառք տուր Աստուծոյ, հիմա ազատ ես։

— Այո, ինչպէս որ կը տեսնես։ Բայց քչիկ մը սպասէ ուրիշ աւելի զարմանալին դեռ չի պատմեցի, ըսաւ Տօքթորը՝ ուշադրութեամբ չուրջը նայելով՝ վստահացընելու ինքզինքը թէ ընտանեաց անդամներէն մէկը իրենց ըսածները չէր լսեր, ու շարունակեց. Զօրպաճի Նիքօլքօ իր ձին ինծի փոխ տուաւ, նաև բանտէն ելլելուս երաշխաւոր եղաւ։ Այս չէ ըսելիքս, քաղաքէն կուգայի, ճիշդ հրէաներուն գերեզմաննոցին քովը դիտեցի որ երկու հոգի Պալքանէն դէպի գիս կուգային։ Մէկը Սարկաւագ Վիքէնթին էր, ու պոռաց որ կանգ առնեմ։ 'Ո՞ւր կ'երթաս, Տօքթո՛ր', կանչեց, ազատուած ըլլալս տեսնելով՝ զարմացած։ 'Տուն կ'երթամ', ըսի, 'խնդրին մէջ բան մը չի կար'։ Պէտք էր տեսնել թէ ի՛նչպէս աչքերը բաց մնացին։ Ամբողջ անցուդարձը

պատմեցի։ Ցանկարծ իր բազուկները վզիս չուրջը կը նետէ, կը սկսի համբուրել զիս, ու կուրծքին սեղմել։ 'Ի՞նչ է այս, Սարկաւա՛գ', կը հարցնեմ։ 'Բեզի ծանօթացնեմ Պ. — Պ. Պուայչօ Օկնիանօֆը', կ'ըսէ, ու զիս իր ընկերին քով կը տանի։ Վրան կը նայիմ։ Ի՞նչ կը կարծես։ Միևնոյն մարդն էր, որուն տուած էի իմ թիկնոցս անցած գիշեր։

Մարքօ՝ առանց իր ուզելուն՝ պոռաց.

— Ի՛նչ — ծեր Մանօլային տղա՞ն։

Մարքօ ուշարբերեցաւ, ու ըսաւ.

— Շարունակէ՛, տեսնենք։

— Լա՛ւ, ձեռք թօթուեցինք և բարեկամ եղանք։ Թիկնոցիս համար շնորհակալ եղաւ, ու շատ խոնարհաբար ներողութիւնս խնդրեց։ 'Բան մը չէր այդ, Պ. Օկնիանօֆ', ըսի, 'չեմ ուզեր ուրիշին համար ըրած պզտիկ բաներուս վրայ խօսիլ։ Բայց, ներելի՞ էր որ հարցընէի թէ՝ ո՞ւր կ'երթաք'։ Վիքէնթին պատասխանեց. 'Պ. Օկնիանօֆը քեզի համար կ'երթար'։ 'Ինծի՞ համար'։ 'Այո՛', կ'ուզէր քեզ ազատել'։ 'Զի՞ս ազատել'։ 'Այո՛', ինքզինքը կառավարութեան յանձնելով, և խոստովանելով թէ՝ ինքն էր յանցաւորը'։ 'Ըսել կ'ուզես թէ ատո՞ր համար հոս եկաք։ Ա՛հ, Պ. Օկնիանօֆ, ի՞նչ կ'ուզէիր ընել', ըսի, գրեթէ բարկութեամբ։ 'Պարտքս', պատասխանեց պարզ կերպով մը։ Ա՛լ չէի կրնար դիմանալ, լացի, ու հոն, ճամբային մէջտեղը, բազուկներովս վզին փաթթուեցայ, իբրև թէ եղբայրս եղած ըլլար։ Ահա քեզի ազնիւ բնութիւն մը, Մարքօ՛ — իրական ասպետականութիւն մը կայ։ Այդ տեսակ մարդն է, զոր Պուլկարիա կը պահանջէ։

Մարքօ պատասխան չի տուաւ։ Զոյգ մը արցունքներ հոսեցան իր այտերէն վար։ Ծեր Մանօլայի տեղը հպարտ կը զգար։

Տօքթորը լուռ կեցաւ վայրկեան մը, ու յետոյ շարունակեց.

— Բաժնուեցանք — անոնք նորէն դաշտը կտրեցին անցան և ես շիտակ հոս եկայ, բայց տակաւին տակնու-

վերայութիւնս անցած չէ այս հանդիպումէն, ու մանաւա՛նդ թուղթերու փոփոխութենէն։ Կ՚ըսեմ քեզի, Նեզավիսիմօսթ թերթն աչքովս տեսայ, ինչպէս նաեւ յայտարարութիւնը։ Ի՞նչպէս ատոնք Զօրնիցաի և Պոկրոֆի ծանուցման վերածուեցան։ Ո՞վ փոխեց ատոնք։ Արդեօ՞ք Պէկին սխալն էր։ Քանի մը ժամէ ի վեր շփոթեր, մնացեր եմ։ Ի՞նչ կը խորհիս ասոր վրայ, Մարքօ՛։

Ու Տօքթորը՝ ձեռքերն իրարու մէջ անցուցած՝ պատասխանի կը սպասէր։

Մարքօ մտածկոտ կերպով մը փչեց իր ծխամորճին վրայ, ու՝ շրթներուն վրայ անզգալի ժպիտով մը՝ ըսաւ․

— Չե՞ս հասկնար թէ բարեկամ մը ըրած ըլլալու է։ Ի՞նչպէս կրնայ սխալ մը պատահիլ։ Կը կարծե՞ս թէ Զօրնիցան ու Պոկրոֆի ծանուցումը Պէկէնց տունը կրնային գտնուիլ։

— Բայց ո՞վ է այդ անծանօթ բարերարը, որ զիս վտանգէ ազատեց, և Օկնիխանօֆը՝ ստոյգ մահէ։ Օգնէ՛ ինծի զայն գտնելու — պէտք է որ շնորհակալ ըլլամ իրմէն — պէտք է որ իր ձեռքերն ու ոտքերը համբուրեմ։

Մարքօ՝ Տօքթորին դարձած՝ ցած ձայնով մը ըսաւ․

— Տօքթո՛ր — մտիկ ըրէ՛։ Բառ մը չնչելու չես ուրիշին, որչափ ատեն որ ապրիս։

— Պատուոյ խօսք կուտամ։

— Ե՛ս փոխեցի թուղթերը։

— Դո՞ւն, Մարքօ՛, բացագանչեց Տօքթորը, ցընցուելով։

— Նստի՛ր, ու հանդարտօրէն մտիկ ըրէ։ Այս առտու, շատ կանուխ, Եանքօին սրճարանը գացի, ու հոն էր որ առաջին անգամ լսեցի թէ դուն ձերբակալուած ես։ Ասիկա խիստ շատ զարմացուց ու ցաւցուց զիս։ Պատահեցաւ որ Օնպաշին ներս մտաւ, և ինծի ըսաւ որ՝ քեզ գիշերանց Բ․․․ տարած են, ու թէ՝ ինք ալ հոն կ՚երթար, այդ աղէտալի թուղթերը պարունակող Պէկին մէկ նամակովը։ Ինչ ընելս չէի գիտեր։ Օնպաշին

քիչ մը կենալէն վերջ, գնաց։ Լա՛ւ, մեծ զարմանքով տեսայ որ նամակն հոս մոռցեր-է։ Եանքօն զբաղեալ էր մարդ մը ածիլելով։ Խորհեցայ որ նամակն առնեմ ու պատռեմ, բայց ատիկա շատ գործիս չէր ի գար, որովհետև կասկածը պիտի մնար միշտ։ Ի՞նչ ընելու էր։ Խորհելու ժամանակ չի կար։ Աղէկ, բան մը զարկաւ մտքիս, որուն վրայ երբէք մտածել պիտի չուզէի ամբողջ կեանքիս մէջ։ Ինծի նայի՛ր, Տօքթո՛ր, մազերս ճերմկած են գործի մէջ, սակայն ասկից առաջ ո՛և է նամակ բացած չէի։ Ատիկա նկատած եմ ամենէն անպատիւ բանը, զոր մարդ կրնայ ընել։ Աստուած թողնէ ինծի, բայց այս առտու ըրի, առաջին ու վերջին անգամին ըլլալու պայմանով։ Տուն վազեցի, պաշտօնատեղիիս մէջ փակուեցայ, նամակին վրայի կարմիր կնիքըն ուշադրութեամբ քակեցի, ու առաջին անգամ ձեռքըս ինկող երկու թուղթերը մէջը դրի — գիտես որ թուրքերը ատանկ բաներէ շատ չեն հասկնար։ Յետոյ նամակն ետ վերադարձուցի, ու գտած տեղս դրի, առանց սրճապանին զիս դիտելուն։ Փա՛ռք Աստուծոյ, շատ աղէկ եղաւ։ Խիղճս աւելի հանդարտ է հիմա։

Տօքթորը, շնչասպառ, մտիկ կ՚ընէր, յետոյ յուզուած շեշտով մը ըսաւ․

— Մարքօ՛, քեզի հանդէպ զգացած երախտագիտութիւնս յաւիտենական է։ Անպատիւ կոչած բանդ, պատուաւոր է, հոյակապ է։ Կեանքդ վտանգելով երկու կեանքեր ազատեցիր կորուստէն։ Քիչ հայրեր կը գտնուին որոնք միևնոյն բանն իրենց զաւակներուն համար պիտի ընէին։

Տօքթորին զգացած յուզմունքը չի թողուց որ խօսքը շարունակէ։

— Անցեալ գիշեր, Ծեր Մանօլային տղան զիս տեսնել եկաւ, բայց պատէն ելաւ, ու այդ էր որ աղմուկին պատճառ դարձաւ, ու ոստիկաններ բերաւ։

— Ի՞նչ, Պուայչօ Օկնիխանօ՞ֆը։

— Այդ անո՞ւնը կուտաս իրեն։ Այո՛, այո՛, այդ մարդը։ Իր հայրը՝ իմ ամենէն մեծ բարեկամս է, եւ

ինք ալ, խեղճ տղայ, ուրիշ մէկը չի ճանչնալով ուղղակի իր քովն եկաւ, ապաստանարան գտնելու: Դո՛ւն էիր որ ճամբան ցուցուցիր: Չուզեցի ըսել քեզի, անկից առաջ, բայց ոստիկանութեան գալուն պէս, փախաւ:

— Ո՞ւսկից կուգար, հարցուց Տօքթորն ամբողջովին ընկճուած այս յաջորդական յայտնութիւններէն:

— Չըսա՞ քեզի: Տիգրանակերտէն:

— Տիգրանակերտէ՞ն:

— Այնչափ բարձր մի՛ խօսիր — և ո՞ւր է հիմա անիկա:

— Վանքին մէջն է, ուր Սարկաւագը ձեռնարկած է պահել զայն: Հոն պիտի երթամ ու տեսնեմ զինքը: Պիտի թողո՞ւս որ ըսեմ իրեն, միայն իրեն, ինչ որ ճիշդ հիմա ըսիր ինծի: պէտք է որ գիտնայ թէ իր կեանքն ո՛րու կը պարտի, որովհետև, անտարակոյս, ինքզինքը կառավարութեան պիտի յանձնէր, եթէ զիս չգտնէին:

— Ո՛չ, ո՛չ, դուն խօսք տուիր, պէտք չէ՛ որ մարդու ըսես — ընդհակառակը, ջանա՛ մոռնալ անիկա: Ես խոստովանանքի մը պէս ըսի քեզի, խղճմտանքս թեթևցնելու համար: Գալով Ծեր Մանօլայի զաւկին, իմ սրտագին բարևներս տուր իրեն, և ըսէ որ ես շատ ուրախ պիտի ըլլամ որ ներս գայ, միայն թէ թող դըռնէն գայ այս անգամ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԿՈՒՍԱՆՈՑԸ

Պելա Զերքվայի կուսանոցը՝ հակապատկերն էր մեր արդէն նկարագրած վանքին, որ՝ թաղուած Պալքանի ժայռերուն մէջ՝ յաւիտենապէս լուռ ու լքեալ կը մընար:

Հոս, ընդհակառակը, վաթսուն քոյրեր, դեռատի կամ ծեր, ամբողջ օրը կը շաղակրատէին ճեմելիքներու և վերնատուններու մէջ, և ուրախ ձայներով կը հնչէցընէին ընդարձակ շրջափակը, որ կը բաժնէր զիրենք այս մեղաւոր աշխարհին ունայնութիւններէն: Առաւուընէ մինչև իրիկուն խլրտումի մէջ էին:

կիներու մենաստանը դայթակղութիւններու ամենէն արգաւանդ բուծարանն ըլլալու համբաւը կը վայելէր քաղաքին մէջ: Անիկա որորանն էր ամէն շաղակրատութիւններու, որոնք քաղաքին մոլորական աշխարհականներու սիրտը դայթակղեցնելու շրջանը կ'ընէին: Հոս էր որ նշանտուքները կը փրթտայուէին ու կը պատրաստուէին, և երբեմն ալ մօտալուտ ամուսնութիւնները կը լուծէին: Անմեղուկ, պզտիկ պատմութիւններ հոստեղէն ճամբայ կ'ելլէին, քաղաքին շրջանը կ'ընէին, ու կը դառնային, առողջ և ուրախ, բայց հարիւրապատիկ խոշորցած, կամ ամբողջովին այլափոխուած: Բամբասանքի այս կեդրոնավայրը, բնականաբար, աշխարհական բարեկամներու խումբեր իրեն կը քաշէր, մասնաւորապէս տօնի օրերը, երբ՝ սուրբ Քոյրերը կը հիւրասիրէին զանոնք քաղաքին պատմութիւններովը ու բալ-կեռասի քաղցրաւենիներով:

Քոյր Հաճի Ռովմա, զոր ճանչցանք իր եղբօր Եօրտանէնց տունը, քաղաքին բոլոր գաղտնիքներն ամէնէն հանճարեղ լրտեսողի և ամենէն աշարկու դայթակղութիւններ ցրուողի համբաւը կը վայելէր: Ատենօք վանամայր եղած էր — բայց իր շրջանակին մէջ պատահած յեղափոխութիւն մը գահընկէց ըրած էր զինք — բայց և այնպէս, այդ համայնքը շարժող հոգին ինքն էր դարձեալ, բարոյապէս: Ամէն պարագայի իր խրատին կը դիմէին: Շիտակ զրոյցներու ստուգութիւնը՝ ինք կը հաստատէր, ինչպէս նաև սուտ լուրերը կը նշաւակէր: Ինք առանձնաշնորհեալ էր ստեղծելու նոր զրոյցներ, որոնք այս պզտիկ հանրապետութեան համար քանի մը օրուան մտաւոր սնունդ ծառայելէն յետոյ մենաստանի սահմաններէն դուրս կը ծաւալէին:

Քոյր Հաճի Ռովման քանի մը օրէ ի վեր կատղած էր արձակման համար Տօքթոր Սօքօլօֆի, զոր վանքին ոխերիմ թշնամին կը նկատէր: Իր ոխը գաղտնի կերպով կը գգուէր, ինքզինքին հարցնելով թէ՝ ո՞վ կրնար օգնած ըլլալ Տօքթորին: Ո՞վ էր այն մարդն որ գրկեց զինքը՝ Տօքթորին բաղդին նկատմամբ՝ նոր պատ-

մութիւններ լսելու և յօրինելու հաճոյքէն: Անիկա պարզապէս խայտառակութիւն մըն էր: Այնքան յուզուած էր որ չորս–հինգ գիշեր կունք մը քուն չի մտաւ իր աչքը: Մինչ իր ուղեղը կը խառնշտկէր գիտնալու համար նախ, թէ ի՞նչու Տօքթորը մերժած էր ըսել Պէկին, այդ արկածալից գիշերուան ժամը 11ին իր ուրտեղ ըլլալը, և երկրորդ, ո՞վ փոխած էր այդ թուղթերը:

Ճիշդ անկողին երթալու համար իր աղօթքն ըսելու ատեն՝ փառաւոր գաղափար մը չողաց մտքին մէջ: Ուրախութենէն ձեռքերն իրարու զարկաւ, Արքեմիդէսի պէս, երբ բնագիտութեան ամենէն մեծ օրէնքը գտաւ: Անմիջապէս Բոյր Սերաֆինային վազեց որ արդէն հագուած էր, ու յուզմունքէն դողդղացող ձայնով մը ըսաւ․

— Բո՛յր, գիտե՞ս Տօքթորն ուր էր այն գիշեր, երբ մերժեց Պէկին ըսել:

Բոյր Սերաֆինան ականջները տնկեց:

— Պէկին կնոջ քով էր, սիրելիս:

— Իրա՞ւ կ'ըսես, Հաճի՛:

— Անշուշտ, Սերաֆինա՛ — ալ ուրիշ ի՞նչ պատճառ կար տեղը չըսելու: Խե՞նթ է: Սուրբ Կո՛յս, ու խորհիլ թէ այս բանը դեռ նոր կը հասկնամ:

Այս խօսքերն ըսելու ատեն՝ Հաճի Րովոմա սուրբի պատկերի մը առջև կանգնած խաչակնքեց: Ու յետոյ աւելցուց եռանդագին․

— Ու գիտե՞ս Տօքթորն ով ազատեց:

— Ո՞վ ազատեց, Բո՛յր:

— Վա՛յ, ինք ազատեց անտարակոյս, Պէկին կինը:

— Ի՞նչ կ'ըսես — իրա՞ւ այդպէս է:

— Աստուա՛ծ իմ, ո՛վ Սուրբ Կոյս, ի՞նչպէս չի կրցի ասկից կանուխ գիտնալ:

Ու իր յուզեալ զգացումներն հանդարտեցնելէ վերջ, Հաճի Րովոմա գնաց, աղօթքը լմնցուց ու քնացաւ հանդարտ սրտով մէկուն, որ իր պարտքը կատարած է:

Յաջորդ առաւօտ, ամբողջ կուսանոցը ծանօթ էր այդ գաղտնիքին: Տօքթորին ու Պէկին կնկան պատմութիւնը խոշորցաւ ահռելի համեմատութիւններով:

Ուրաքանչիւր Բոյր՝ այդ գաղտնիքը լսելուն պէս՝ կը հարցնէր․

— Ո՞վ այսպէս ըսաւ քեզի:

— Վա՛յ, Բոյր Հաճի Րովոման:

Այս անունը զինաթափ կ'ընէր ամենէն կասկածոտն իսկ: Ամէն մէկն Հաճի Րովոմային քով կը վազէր մանրամասնութիւններն հասկնալու:

Երկու ժամէն այս զրոյցը քաղաքին մէջ տարածուեցաւ:

Բայց ամէն գայթակղութիւն, որքան ալ չահեկան, երեք օրէն օթեկ կը դառնայ: Ընկերութիւնը կը սկսէր յորանջել, ու նոր զրոյցներ փնտռել: Քաղաքին մէջ երևումը Բրալիչի՝ զոր ոչ ոք կը ճանչնար, աստուածակոյս բան մըն էր կուսաստանին համար, որ անմիջապէս անով կը զբաղէր:

— Ո՞վ է:

— Ուսկի՞ց կուգայ:

— Ի՞նչ գործ կ'ընէ:

Ոչ ոք կրնար այս հարցումներուն պատասխանել, թէև անոր մասին ամենէն հետաքրքրական պատմութիւններն ընթացիկ էին: Բայց բոլոր այս պատմութիւնները մինակ մէկ կէտի մէջ իրարու կը համաձայնէին, Բրալիչի անունին, միացեալներուն մէջ զիրար կը հակառէին:

Բոյր Սոֆիա կ'ենթադրէր թէ՝ այս մարդն իր առողջութեան համար եկած էր:

Բոյր Հռիփսիմէ կը պնդէր թէ՝ վարդեջուր ծախող մըն էր:

Բոյր Նիմֆիտորա վստահ գիտէր թէ՝ ասիկա տնօրէն ուսուցչի պաշտօն մը գտնել եկած էր:

Բոյր Սոլոմոնա և Բոյր Ռարալքիվա կը հաստատէին թէ՝ այս խօսուածներէն և ոչ մէկը չիտակ չէր: Բրալիչ՝ պարզապէս՝ կին մը գտնելու եկած էր, և՝ բնականաբար՝ գիտէին թէ՝ զով պիտի հանէր:

Բոյր Ափրաքսիա պատրաստ էր երդուըննալու թէ՝ ասիկա ծպտեալ Ռուս իշխան մըն էր, եկած՝ ամբու-

թիւնները քննելու, ու իրենց եկեղեցիներուն դրամ բաշխելու։ Բայց շատ կարեւորութիւն չէր ընծայուեր Ափրաքսիաի ըսածներուն, որովհետեւ անիկա քաղաքին ամենէն լաւ տուներն այցելութիւն չէր ըներ, այլ իր տեղեկութիւններն հասարակ ընտանիքներէ կը ստանար։

Բոյր Հաճի Բովմա կ'անսար այս ինքնավստահ պնդումներուն, ու կը խնդար իր ընչա՛ցքներուն ետեւէն, զորս բնութիւնը շռայլօրէն պարգեւած էր իրեն։ Ինք ամէն բան գիտէր, բայց կ'ուզէր ճշմարտութիւնը գտնելու համար Բոյրերուն ըրած ճիգերն ըմբոշխնել։ Գիշերը՝ ուշ ատեն՝ միայն պատգամն արձակուեցաւ։

Հետեւեալ առաւօտուն ամբողջ կուսատունը գիտէր որ՝ օտարական Օկնիանոֆը Թրքական լրտես մըն էր։

Գլխաւոր պատճառներէն մէկը — թերեւս միակ պատճառը — թէ՝ ինչո՞ւ Հաճի Բոյր Բովմա այս աննպաստ զրոյցը չինեց Օկնիանոֆի մասին, սա իրողութիւնն էր որ՝ Օկնիանոֆ դեռ իր յարգանքները մատուցած չէր անոր։ Հաճի Բոյրին հպարտութեան համար մահացու անարգանք մըն էր ասիկա, որով Օկնիանոֆ անհաշտ թշնամի մը շահեցաւ։

Կիրակի էր։ Պաշտամունքէն վերջ, ժողովուրդին հոսանքը՝ եկեղեցիէն ելլելով՝ դէպի կուսանոցի խցիկները խուժեց։

Հաճի Բովմաի խցիկը՝ թէեւ քիչ մը ճոխ կերպով զարդարուած՝ պզտիկ էր ու հազիւ բաւական իր հիւրերուն համար։ Միանձնուհին գոհունակ ժպիտով մը կ'ընդունէր իր այցելուները, մինչդեռ Ռատա՝ մաքուր սեւ սքեմով մը ու վեղարով՝ սուրճ ու անուշեղէն կը հրամցնէր անոնց կարմիր ափսէի մը վրայ։

Ժամ մը վերջ հոսանքն սկսաւ նուազիլ։ Հաճի Բովմա յաճախ կ'ելլէր պատուհանէն դուրս նայելու, իբրեւ թէ մասնաւոր այցելու մը կ'ակնկալէր։

Շուտով ներս մտաւ ուրիշ խումբ մը, որուն մէջ կը գտնուէին Ալաֆրանկան, Սթեփնօֆը, Սթավրի Պապը, Նեքօ Փիրոնքօֆ եւ երիտասարդ տնօրէն ուսուցիչ մը։ Յայտնապէս ասոնք էին որոնց կը սպասէր Բոյր

Բովման։ Մտերմօրէն ողջունեց իր նոր այցելուները, որոնք Ռատային ալ ձեռքը թօթուեցին։ Սթեփնօֆ, անտարակոյս, քիչ մը երկար ատեն սեղմեց անոր ձեռքը, ու աչք ալ ըրաւ։ Այս պարագան շփոթութեան մէջ ձգեց խեղճ աղջիկը, որ վարդի պէս կարմրեցաւ։

Միանձնուհին՝ իր սովորական ողջագուրումներէն ետքը՝ հարցուց.

— Բիրիմ'ք, Տօքթորին մասին կ'ուզեմ նորէն հարցնել քեզի, հազարումէկ բաներ կը խօսուին։

— Ի՞նչ կը խօսուի։

— Կ'ըսեն որ դուն գիտմամբ ջանացիր այդ թուղթերը քրէական երեւցնել Պէկին, որպէսզի չարիք մը հասցնես Սօքօլօֆին։

— Ո՛վ որ այդպէս կ'ըսէ յիմար մըն է, ստախօս մը։ Սօքօլօֆի գրպանէն հանուած թուղթերն էին, Նեզավիսիմոստ մը — թիւ 30 — եւ յայտարարութիւն մը։ Նեքօն ալ հոն էր։ Կրնայ ըսել թէ՝ պատմածիս պէս չէ՞ր։

Նեքօ հաւանութիւն տուաւ անմիջապէս։

Սթավրի Պապն յայտարարեց.

— Նեքօին հարցնելու պէտք չի կայ։ Նեքօն ի՞նչ կրնայ ըսել մեզի։ Ամէն բան գիտենք, մենք։ Տօքթորն ո՛ւր ալ երթայ, իր կախաղանն հետը կը տանի։ Դեռ անցեալ իրիկունն էր որ այսպէս ըսի Սէլամօչին։ Անոնց տունն էի գացեր, նոր օղին ճաշակելու — ինք գիտէ թէ՝ ճիշդ ինչքան անիսոն դնելու է մէջը։ Բայց դուն ի՞նչպես ես, Բո՛յր, աղէ՞կ ես։

— Ինչպէս որ կը տեսնես, Հա՛յր։ Ինքզինքս այնքան երիտասարդ կը զգամ, որքան ասոնց ամենէն երիտասարդը։

Միանձնուհին այս պատասխանը տալուն պէս, նորէն Սթեփնօֆին դարձաւ.

— Բայց, իրաւ, չե՞ս գիտեր թէ՝ թուղթերն ո՛վ փոխեց։

Հաճի Բովմա հազիւ կրնար լեզուն զսպել իր գիւտըն յայտնելէ։

— Ոստիկանները պիտի գտնեն։

— Փարախ մը չեմ առներ ձեր ոստիկանները: Ըսե՞մ թէ ով է — ըսե՞մ:

Ու ծիծաղելով՝ միանձնուհին Սթեփնօֆի ականջին բան մը փսփսաց: Այնքան բարձր փսփսուք մըն էր որ ամենքն ալ լսեցին:

Նեքօ, խորհրդարանի անդամը, իր համրիչը դէպի ձեղունը նետեց խնդալով: Տնօրէն ուսուցիչը՝ նշանակալից ժպիտով՝ անգամ մը մէկուն, անգամ մը միւսին վրայ նայեցաւ, և Սթավրի Պապն ընդմիջեց.

— Տէ՜ր Աստուած, մեզ փորձութեան մի՛ տանիր:

Ռոստա՝ ամչնալով՝ մառանը փախաւ:

— Ահա՛ կուգայ, ահա՛ կուգայ:

Այսպէս բացագանչեց Սթեփնօֆ՝ նշմարելով Սօքօլօֆը, որ բակին մէջէն կ'անցնէր երկու բարեկամներու հետ: Մէկը Վիքէնթին էր, միւսը՝ Քրալիչ: Բոլորն ալ պատուհանը թափկուեցան:

Ասիկա՝ միանձնուհիին պատեհութիւն մը ընձեռեց՝ իր երկրորդ գիւտն յայտնելու:

— Գիտէ՞ք, ով է այդ:

Սթեփնօֆ պատասխանեց.

— Ո՞վ. օտարակա՞նը: Օկնիանօֆ անուամբ մէկն է, սակայն ինծի կը թուի թէ յեղափոխականներու հետ գործ մը ունի:

Հաճի Րովոմա գլուխը ցնցեց ի նշան տարակարծիքութեան:

— Այսպէս չէ՞ս կարծեր, հարցուց Սթեփնօֆ:

— Ո՛չ, ո՛չ, բոլորովին տարբեր տեսակ բան մըն է:

— Կ'երդնում որ, յեղափոխական մըն է:

— Ո՛չ — լրտես մըն է, պատասխանեց միանձնուհին հեղինակաւոր կերպով մը:

Սթեփնօֆ զարմացմամբ անոր նայեցաւ:

— Քեզմէ զատ ամէն մարդ գիտէ:

— Անիծեա՛լ ըլլայ, պոռաց Սթավրի Պապը:

Քոյր Րովոմա նախանձոտ աչքերով կը հետևէր անոնց տեսնելու թէ՝ ո՞ւր պիտի երթային: Ու անմիջապէս պոռաց.

— Քոյր Քրիստինէին խցիկը գացին:

Քոյր Քրիստինէն դէշ համբաւ մը ունէր: Իբրև հայրենասէր մը կը ճանչցուէր, ու յարաբերութեան մէջ էր յեղափոխականներուն հետ: Անգամ մը Լէվսքին գիշեր մը անոր խցիկին մէջ մնաց:

Հաճի Րովոմա՝ դառնութեան ժպիտով մը՝ աւելցուց.

— Զարմանալի է թէ՝ սարկաւագներն որքան շատ կը սիրեն Քոյր Քրիստինէն: Գիտէ՞ք, Վիքէնթին իր ըսքեմը պիտի նետէ վրայէն: Իրաւունք ալ ունի, խե՜ղճ տղայ — չափազանց կանխահաս տարիքի մը մէջ վանական եղաւ:

Սթավրի Պապն հաւանութիւն տուաւ.

— Շատ աղէկ ըրաւ — կամ պէտք է որ կանուխ ամուսնանաս, կամ վանական ըլլաս:

— Քեզի համամիտ եմ առաջնոյն մէջ:

— Հո՛ւս, հո՛ւս, ամօ՜թ:

— Օրլխանքօի աղջիկը պիտի ուզէ: Եթէ աղջիկն հաւանի, ըսքեմը պիտի նետէ վրայէն, ու Ռումանիա պիտի երթան ամուսնանալու: Չեմ կարծեր որ այս օրիորդն հաճութիւն պիտի տայ:

Ու միանձնուհին ուշադիր և պաշտպանող ակնարկ մը նետեց տնօրէն ուսուցչին վրայ, որուն համար կը պատրաստէր ճիշդ այդ ակնարկուած աղջիկը: Տընօրէն ուսուցիչը չփոթութենէն կարմրեցաւ:

Նոր այցելուներ կը հասնէին այդ վայրկենին:

— Ա՛հ, եղբայրս կուգայ, գոչեց Հաճի Րովոմա՝ Եորտան Տիամանտիէֆը դիմաւորելու վազելով:

Այցելուներն անոր հետևեցան: Սթեփնօֆ քիչ մը ետ կեցաւ, Ռոստայի ձեռքը բռնեց միս-բարով ըսելու, և անոր չիկնող այտերը կսմթեց: Ռոստա ապտակ մը իջեցուց անոր երեսին, ու ետ քաշուեցաւ:

— Չե՞ս ամչնար, մրմնջեց խեղդուկ ձայնով մը, և արտասուաթոր աչքերով դէպի խցիկը վազեց:

Սթեփնօֆ՝ որ անկիրթ կերպով կը վարուէր կիներու հետ, ինչպէս մարդերու հետ՝ գռեհկութեամբ, հարուածէն ճնքթած իր փէսին ծոպերը չակեց, սպառ-

նական երեւոյթով նայեցաւ Ռատաի ետեւէն, ու՝ զայրացած՝ մեկնեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՌԱՏԱԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ռատա Կոսփոեան, ինչպէս որ կը կոչուէր ցուցնելու համար թէ՝ ինք Կոսփո (Բոյր) Հաճի Բովոմաի կը պատկանէր, երկայնահասակ, վտիտ և գեղեցիկ աղջիկ մըն էր՝ կանոնաւոր երեւոյթով, ու անկեղծ և պարզունակ դիմագծով մը : Հագած սեւ կնքուղին տակ իր դէմքն աւելի ճերմակ ու աւելի գեղեցիկ կ'երեւնար :

Ռատա որբ մը եղած էր տարիներէ ի վեր, եւ իր կեանքին ամբողջ օրերուն մէջ՝ տունը բնակած էր Հաճի Բովոմաին, որ մեծցուցեր էր զանիկա : Իր պաշտպանուհին զինքն իբր միանձնուհցու մը պատրաստած էր, և ստիպած՝ կարգի սեւ հագնելու : Ներկայիս՝ Ռատա աղջկանց դպրոցին վարի կարգերուն ուսուցչութեան պաշտօնը կը վարէր, որուն համար տարեկան տասն ոսկի ամսական կ'առնէր :

Որբ աղջկան վիճակը խիստ դառն է : Շատ կանուխ զրկուած հօր մը սէրէն ու պաշտպանութենէն, ինչպէս նաև մօր մը փափուկ հոգածութենէն, ենթարկուած աշխարհի անգթութեան կամ գթասրտութեան, կը մեծնան անոնք՝ առանց քաջալերիչ ժպիտի մը հանդիպելու օտարականներու անտարբեր երեսներովը շրջապատուած ։ Մութ մառաններու մէջ բուսնող ու փթթող տունկերու պէս, տրտում ու անբոյր : Բարեխառն լոյսի զուարթացնող շող մը թող իյնայ անոնց վրայ, ու ահա թագուն անուշահոտութիւննին օդը պիտի բուրումնաւէտէ :

Քանի մը օրէ հետէ Ռատա շատ զբաղեալ էր, որովհետև տարեվերջի քննութեան օրը կը մօտենար : Արկածալից առաւօտն հասաւ : Աղջիկներն սկսան դպրոցը խռնուիլ առտուանց շատ կանուխ, բոլորն ալ ամենալաւ կերպով զարդարուած իրենց մայրերու կողմէն : Մեղուներու տարմի մը պէս կը թռչտէին հոս ու հոն, անգամ մըն ալ դասերնին սորվելով քննութենէ առաջ :

Ժամերգութիւնը լմնցած էր, և ժողովուրդը դըպրատունը կը փութար, ըստ սովորութեան ներկայ գտնըւելու քննութեան : Ռատա զբաղեալ էր իր աշակերտուհիներն առաջնորդելով նստարաններու քովէն, ու քանի մը վերջին հրահանգներ փսփսալով անոնց : Իր գեղեցիկ դէմքն այդ կարեւոր օրուան յուզմունքովը կարմրած էր, ու իր խոշոր, խոնաւ աչքերը զինք աւելի գեղեցիկ կ'երեւցնէին քան երբէք : Վճիտ, վարդագոյն ամպեր՝ այտերուն վրայէն թռչտելով՝ պարզուկ հոգիին յուզումը կը մատնէին : Ռատա կը զգար որ հարիւրաւոր հետաքրքիր ակնարկներ իր վրայ դարձեր էին, ու այս մտածումը զինքն անհանգիստ կ'ընէր, կ'երկչոտցընէր : Բայց երբ տնօրէն ուսուցչուհին իր ատենախօսութիւնն սկսաւ, բոլոր աչքերն անոր վրայ դարձան, Ռատա մեծ հանգստութիւն մը զգաց, ու սկսաւ սրտոտիլ : Նոյն իսկ համարձակեցաւ բոլորտիքը նայիլ, ու մեծ գոհունակութեամբ տեսաւ որ Գիրիաք Սթեփնօֆը բացակայ էր :

Քննութիւնն սկսաւ, ու ճիշդ այդ վայրկենին ժողովուրդն երկու մասի բաժնուեցաւ անցք մը բանալու ուշացող հիւրերու համար, որոնք լռիկ, մնջիկ գացին ու պարապ նստարաններու վրայ բազմեցան : Ռատա նայեցաւ, ու տեսաւ զանոնք : Մէկը Դպրոցի Յանձնախումբի ատենապետն էր — Զօրպաճի Միքօն —, միւսը՝ Գիրիաք Սթեփնօֆ : Առանց իր ուզելուն դեղնեցաւ, ու ջանաց չի տեսնել Գիրիաքի գզուանք ու երկիւղ ազդող երեսը :

Գիրիաք քանի մը բարեւներ փոխանակելով ծանօթներուն հետ, առանց ողջունելու քովը նստող Տօքթոր Սօքօլօֆը, որ իրեն չէր նայիր, սրունքներն իրարու վըրայ նետեց ու գոռոզ և արհամարհոտ ձև մը առաւ : Անփութօրէն մտիկ կ'ընէր, երբեմն նայելով այն անկիւնը, ուր Եորտանի աղջիկը՝ Նալքան՝ բարեկամներուն քով կանգնած էր : Մէկ երկու անգամ խոժոռ ու նախատալից ակնարկով մը Ռատան զննեց, իր ոտքէն մինչև գլուխը : Իր դէմքը մոլեգնութիւն և սնապարծութիւն միայն կ'արտայայտէր :

Ուսուցիչ Քլէմինթ գիրքն Ալաֆրանկա Միխալաքին տուաւ, որ՝ սակայն՝ մերժեց, ըսելով թէ՝ մանուկները Ֆրանսերէնի մէջ պիտի քննէր: Ուսուցիչն աջ կողմը դառնալով՝ գիրքը տուաւ Սթեփնօֆին, որ առաւ զայն, ու աթոռն յառաջ քշեց:

Խուլ մրմնջիւն մը բարձրացաւ ամբոխէն: Ամէն մարդ Քիրիաքին դարձաւ: Քննութեան նիւթն էր Պուլկարիոյ համառօտ պատմութիւնը: Սթեփնօֆ գիրքը սեղանին վրայ դրաւ, ձեռքերը մազերուն մէջէն անցուց իբրև թէ յիշողութիւնը թարմացնելու համար, ու բարձր ձայնով մը հարցում մը ուղղեց:

Պզտիկը լուռ մնաց: Քննիչին ցուրտ, վանողական դէմքը սառեցուց իր հոգին, շփոթեցաւ, ու հարցումն իսկ չի կրցաւ յիշել, բայց սրտաշարժօրէն նայեցաւ Ռատային, անոր օգնութիւնն հայցողի մը պէս: Սթեփնօֆ կրկնեց իր հարցումը, բայց դարձեալ լռութիւն:

Քիրիաք՝ պաղ կերպով՝ ուսուցչին դառնալով ըսաւ.

— Թո՛ղ այդ պզտիկն երթայ, ուրիշ մը կանչեցէք:

Ուրիշ մանկիկ մըն ալ երեւցաւ, ու նոյն հարցումը կրկնուեցաւ իրեն ալ: Լսեց զայն առանց բառ մը հասկընալու, և լուռ մնաց: Լռութիւն կը տիրէր, նաև, հանդիսականներուն մէջ, որոնք ցաւալի զգացում մը կրեցին: Պզտիկ աղջիկը կանգներ մնացեր էր, իբրև թէ գետինը գամուած ըլլար, բայց իր աչքերը լեցեր էին ընկճուածի արցունքներով, զորս թափելու անգամ չէր համարձակիր: Փորձեց խօսիլ, բայց չի յաջողեցաւ:

— Կ'երևնայ որ այս նիւթը շատ թերի կերպով ուսուցուած է: Հաճեցէք ուրիշ մը կանչել:

Ռատա՝ տխրութեամբ՝ ուրիշ աշակերտի մը անունըն արտասանեց:

Երրորդ մանկիկը բոլորովին պատահմամբ բան մը պատասխանեց, հարցումն հասկցած չէր: Սթեփնօֆի երեսին վրայ անհաւանութեան նշան մը տեսնելով, իսկոյն շուարեցաւ, ինքզինքը կորսնցուց և սկսաւ բոլորտիքը նայիլ յուսահատութեամբ: Սթեփնօֆ ուրիշ բան մը հարցուց: Պզտիկ աղջիկը՝ այս անգամ՝ երբէք չի

պատասխանեց: Իր շփոթութիւնն ակներև էր, շրթունքները կը դողային, արիւն մնացած չէր մէջերնին: Յանկարծ լացաւ, ու վազեց ինքզինքը ծածկելու հոն, ուր իր մայրը նստեր էր: Ամէն մարդ ճնշուած կը զգար: Մայրերը, որոնց աղջիկները դեռ կանչուած չէին, վախի և տարակոյսի մէջ էին, իւրաքանչիւրը վախնալով թէ՝ մի գուցէ իր աղջիկը կանչուէր:

Ռատա կայծակնահար եղողի մը պէս կը մնար: Կաթիլ մը արիւն չի մնաց երեսին մէջ, այտերը կը դողդղային, և իր կուրծքը յուզմունքէ կ'ելլէր, կ'իջնէր: Աչքերը բարձրացնել չէր համարձակիր: Կարծեց թէ գետնին մէջ կը թաղուէր, սաստիկ նեղութեան զգացում մը կը ճնշէր զինք, այն էր բոլոր ճիգը՝ զոր կընար ընել իր արցունքները զսպելու:

Հանդիսականներն այլևս չէին կրնար հանդուրժել այս ծայրայեղ ձգտումին, և տհաճութեան մրմունջներ լսելի կը դառնային: Իրարու երես կը նայէին իբրև թէ հարցնելու. «Ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա»: Ամէն մարդ կ'անձկար վերջ մը դնել իրերու այս անտանելի վիճակին: Սթեփնօֆի յաղթական դէմքը միայն գոհունակութիւն կ'արտայայտէր: Քրթմնջիւնը կը բարձրանար: Յանկարծ չարագուշակ լռութիւն մը տիրեց. ամէն մարդ դարձաւ դէպի Պուայչօ Օկնիանօֆ, որ տեղէն ելած դէպի Սթեփնօֆ կը յառաջանար:

— Ներեցէք ինծի, պարո՛ն, ըսաւ հաստատուն կերպով մը, թէև ձեզ ճանչնալու հաճոյքն ունեցած չեմ, բայց ձեր հարցումներն այնքան վերացական ու մթին են որ նոյն իսկ բարձրագոյն կարգի ուսանողները պիտի շփոթէին: Արդարութիւն չէ՛ խեղճ պզտիկներուն:

Ռատային դառնալով.

— Զիս կարտօնէ՞ք, օրիո՛րդ:

Յետոյ, մինչդեռ կը կանգնէր, խնդրեց Ռատայէն որպէսզի Սթեփնօֆի հարցման պատասխանելու անկարող աղջիկներէն մէկը կանչէ:

Գոհունակութեան ընդհանուր զգացում մը տիրեց: Համակրութեան և հաւանութեան մրմունջ մը Օկնիա-

նոֆի ընթացքը կ'ողջունէր: Վայրկենի մը մէջ բոլորին աչքերն իրեն վրայ դարձուցեր էր, ու բոլորին ալ բարեացակամութիւնը շահեր: Հաճի Բովմախի զրպարտութիւնը՝ օդին մէջ ցնդեցաւ: Օկնիանոֆի դէմքը՝ տառապանքով դալկացած և առնական ու հուժկու նայուածքով մը լուսաւոր՝ բոլորին սրտերն ալ գրաւեց անդիմադրելիօրէն: Հանդիսականներուն երեսները պայծառացան, նորէն շունչ մը առին: Ամէն մարդ գոհ էր տեսնելու թէ՝ Օկնիանոֆ կացութեան տէրն էր:

Օկնիանոֆ պարզ բառերով հարցուց նոյն բանը, զոր Սթեփնոֆ հարցուցեր էր քիչ մը առաջ: Աղջիկը՝ այս անգամ՝ շիտակ պատասխանեց: Մայրերը վերակենդանացան, և երախտագիտական ակնարկներ նետեցին օտարականին վրայ: Իր անունը, որ նոր և օտար էր, բերնէ բերան կ'անցնէր, ու բոլորին սրտերուն մէջ կը քանդակուէր:

Ուրիշ աղջիկ մը կանչուեցաւ: Ա՛ն ալ պատասխանեց այնքան գոհացուցիչ կերպով որքան կարելի էր ակնկալել այդ տարիքն ունեցող մանուկէ մը:

Այն ատեն բոլոր աղջիկները, որոնք վայրկեան մը առաջ վայրի սոսկումի մը մէջ կը գտնուէին, սկսան բարեկամական ակնարկներ նետել Օկնիանոֆի վրայ: Սիրտ առին, ու իւրաքանչիւրը կ'անձկար որ առաջ ինք կանչուէր երթալու և խօսելու այդ բարեսիրտ մարդուն հետ, զոր հիմա բոլորն ալ կը սիրէին:

Ռատա մէկ յուզումէն միւսին կ'անցնէր: Վայրկեան մը առաջ պապանձած, յուսահատ և լալու պատրաստ, հիմա երախտագիտութեամբ կը նայէր դէպի այն մարդը, որ իրեն օգնութեան հասեր էր այսպիսի բաղդորոշ պարագայի մը մէջ: Առաջին անգամն էր որ այս տաք, եղբայրական համակրութեան մը կը հանդիպէր, այն ալ օտարականէ մը: Լրտե՛ս մը... Օկնիանոֆ պահապան հրեշտակի մը երևոյթով կը կանգնէր: Ինք Սթեփնոֆը ճզմեր էր որդի մը պէս: Ռատան յաղթական էր, ազատօրէն կը շնչէր, հպարտութեամբ ու երջանկութեամբ չորս բոլորտիքը նայելով: Ամէն կողմէ համակր-

րական ակնարկներու կը հանդիպէր: Երախտագէտ ըզգացումով մը իր սիրտն հալեցաւ և աչքերը՝ արցունքով լեցուեցան:

Օկնիանոֆ սապէս ուղղեց իր հարցումը՝ երրորդ աղջկան.

— Ռայնա՛, սիրելի՛ս, կրնա՞ս ըսել թէ՝ ո՞ր Պուլկար Ջարը Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ բերաւ — մեզ Քրիստոնեայ ըրաւ:

Եւ՝ գթասրտութեամբ ու ազնուութեամբ՝ նայեցաւ իր վրան դարձած պզտիկ, անմեղ աչքերուն մէջ, որոնք դեռ արցունքի հետքեր կը կրէին:

Պզտիկ աղջիկը վարանեցաւ վայրկեան մը, իր շրթներով կակազեց, և յետոյ յստակ, հնչուն, սուր ձայնով մը, նման արտոյտին առաւօտեան երգին, պատասխանեց.

— Պօրիս Թագաւորը Քրիստոնէութիւնը ներմուծեց Պուլկարիա:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, շատ շիտակ է: Հիմա կրնա՞ս ըսել թէ՝ ո՞վ հնարեց Պուլկարիոյ այբուբէնը:

Այս հարցումը շփոթութիւն պատճառեց պզտիկ աղջկան: Ջանաց խօսիլ, սակայն երկչոտութիւնն յաղթեց իրեն, ու գրեթէ ընկճուեցաւ:

Օկնիանոֆ օգնութեան հասաւ:

— Մեր Ա Բ Գն ըսել կ'ուզեմ, սիրելի՛ս: Ո՞վ գտաւ զանոնք:

Մանկան դէմքը լուսաւորուեցաւ: Ռայնա տարածեց իր պզտիկ բազուկը, մինչև արմուկը մերկ, առանց բառ մը արտասանելու և Սուրբ Քիրիլի ու Մէթոտի պատկերները ցուցուց, որոնք հաւանութեամբ կը նայէին իր վրան:

Առաջնակողմեան աթոռներուն վրայ նստող հանդիսականներէն ոմանք պոռացին.

— Շիտակ է՛, սիրելի աղջի՛կ, շիտակ է՛: Սուրբ Քիրիլ և Մէթոտ:

Սթավրի Պապը՝ մեծապէս յուզուած՝ խօսեցաւ.

— Ապրի՛ս, Ռայնա: Սուրբ Քիրիլն ու Մէթոտը պաշտպանեն քեզ, և տան որ թագուհի մը ըլլաս:

Օկնիանոֆ ալ աւելցուց քաղցրութեամբ.

— Ապրի՛ս, Ռայնա՛, կրնաս երթալ:

Ռայնա՝ հպարտ ու յաղթական՝ վազեց իր մօրը, որ զինքը գրկեց, իր կուրծքին սեղմեց, և ծածկեց զայն խանդաղատալից ու յիմար համբոյրներով:

Օկնիանոֆ՝ Քլէմէնթին դառնալով՝ գիրքն անոր յանձնեց:

Զօրպաճի Միքօն հարցուց Օկնիանոֆի.

— Չէ՞ք հաճիր, Տէ՛ր, իմ Սուպքաս ալ քննել:

Ճարպիկ, գեղաշէր պզտիկ աղջիկ մը արդէն կը կանգնէր անոր դէմը, նայելով իրեն հաճոյացած ակընկալութեան նայուածքով: Օկնիանոֆ խորհեցաւ վայրկեան մը, և հարցուց.

— Սուպքա՛, կրնա՞ս ինծի ըսել թէ՝ ո՞ր Ջարը Պուլկարներն ազատեց յունական լուծէն:

Աղջիկը սխալ կերպով սկսաւ.

— Պուլկարներն ազատեցան թրքական լուծէն...

— Չէ՛, չէ՛, Սուպքա՛, աղաղակեց իր հայրը, ըսէ՛ մեզի թէ՝ ո՞ր Ջարն ազատեց զանոնք յունաց լուծէն: Բոլորս ալ գիտենք թէ՝ որ Ջարը պիտի ազատէ մեզ թրքական լուծէն:

Սթավրի Պապն ըսաւ.

— Ինչ որ Աստուած վճռած է, մարդ չի կրնար արգիլել:

Զօրպաճի Միքօի պարզ ակնարկութիւնը շատ խընդուք պատճառեց ունկնդիրներուն մէջ:

Սուպքա աղաղակեց անհամբերութեամբ.

— Ջար Ասէնն ազատեց Պուլկարներն յունական լուծէն, բայց Ռուսիոյ Աղէքսանդր Ջարը պիտի ազատէ զանոնք թրքական լուծէն:

Իր հօրը խօսքերը չէր հասկցած:

Մանկան խօսքերէն դպրատունը թնդաց:

Նեղութեան և անհաւանութեան նշաններ նկարուեցան շատ մը դէմքերու վրայ: Բոլորն ալ մեքենականօրէն նայեցան դէպի Ռատա, որ կարմրեցաւ ու գլուխը կախեց, ակնարկներէն ոմանք յանդիմանական, իսկ ո-

մանք՝ քաջալերիչ էին: Բայց ամէն մարդ անհանգիստ կը զգար: Սթեֆչօֆ իր ժամանակաւոր անկումէն վերականգնեցաւ, գլուխը վերցուց և յաղթականօրէն իր շուրջը նայեցաւ: Ամէն մարդ գիտէր Պէկին հետ ունեցած իր մտերմական յարաբերութիւնները, և թուրքերուն քծնելու իր սովորութիւնը: Կ'ուզէին իր խորհուրդները կարդալ երեսէն: Հանրային զգացումը, որ վայրկեան մը առաջ ջերմապէս նպաստաւոր էր Օկնիանոֆի ու Ռատայի, պաղեցաւ ու սոսկումի ուժգին ըզգացումով մը փոխանակուեցաւ:

Սթեֆչօֆի կողմնակիցները՝ լսելի ըլլալու աստիճան քրթմնջել սկսան, և անոնք որ ուսուցչուհիին կը համակրէին, լուռ կեցան: Խեղճ Սթավրի Պապը շփոթութիւնով ծանրաբեռնուած էր: Իր ըսածին համար վախցաւ, ու իր սրտին մէջ եռանդագին «Տէ՛ր Աստուած, գթա՛ մեր վրայ» մը արտասանեց:

Կիներու կողմն աւելի որոշ էր երկու մասերու բաժանումը:

Մասնաւորապէս Հաճի Րովմա՝ զայրացած նախապէս Սթեֆչօֆի կրած պարտութենէն՝ իր աչքերովը կը դաշունահարէր Ռատան ու Օկնիանոֆը, և զանոնք կը պախարակէր բարձր ձայնով մը: Նոյն իսկ Օկնիանոֆն ապստամբ մը կոչեց, մոռնալով թէ՝ երկու օր առաջ լրտես մը ծանուցած էր զայն: Ուրիշներ ալ կային, որոնք բարձր ձայնով կը պաշտպանէին զանիկա: Մայր Ճինքան բոլորին լսելի ըլլալու աստիճան բարձր ձայնով մը խօսեցաւ.

— Ի՞նչ բոլորդ ալ այսքան իրար կ'անցնիք: Աղջիկն հայհոյութիւն մը չըրաւ, ըրա՞ւ: Պարզ ճշմարտութիւնը միայն ըսաւ: Ահաւասիկ, երբէք չեմ վախնար ես ինծի ըսելու թէ՝ Աղէքսանդր Ջարը պիտի ազատէ մեզ, և ոչ ուրիշ մը:

Մայրը փսփսաց.

— Հանդարտ կեցի՛ր, ապուշ:

Գալով Սուպքային, բոլորովին շփոթած էր: Ինք ըսած էր միայն այն բանը, զոր իր հօրմէն լսած էր,

կամ տան այցելուներէն ամէն օր, ու չէր կրնար հասկնալ թէ՝ ի՞նչու իր խօսքերն այսպիսի յուզում մը պիտի յարուցանէին։

Սթեփնօֆ կանգնեցաւ, ու առջևի նստարաններուն վրայի հանդիսականներուն դառնալով ըսաւ.

— Պարոննե՛ր, յեղափոխական գաղափարներ կ'արտայայտուին Նորին Կայսերական Վեհափառութեան, Սուլթանին կառավարութեան դէմ։ Չեմ կրնար հաս կենալ, և այսպիսի խօսքերու մտիկ ընել։

Դուրս ելաւ, Նեքօ Փիրոնքօֆ և երեք-չորս ուրիշներ հետևեցան։ Բայց իրենց օրինակն ուրիշ նմանողներ չունեցաւ։

Վայրկեանի մը գրգռութենէն վերջը, ժողովուրդը տեսաւ թէ՝ այդ դէպքը մասնաւոր ուշադրութեան մը արժանի չէր։ Մանկիկ մը՝ իր անմեղութեան մէջ՝ քանի մը բառեր սխալ կարգով մը արտասաներ էր — ի՞նչ կ'ելլէր ատկից։ Հանդարտութիւնը վերահաստատուեցաւ, և ատոր հետ մէկտեղ համակրութիւնը դէպի Օկնիանօֆ, որ սենեակին ամէն անկիւններէն բարեկամական նայուածքներ կ'ընդունէր։ Օրուան դիւցազն էր, իր կողմն ունէր բոլոր ուղղամիտներն ու բոլոր մայրերը։

Քննութիւնը շարունակուեցաւ, և վերջացաւ կատարեալ հանդարտութեամբ։

Աշակերտներն երգեցին, ու ժողովուրդը գոհունակութեամբ ցրուեցաւ։ Երբ Օկնիանօֆ Ռատայի մօտեցաւ մնաս-բարով ըսելու, Ռատա թախանձանօք ըսաւ.

— Պ. Օկնիանօֆ, սրտագին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ ձեզի, թէ՛ իմ կողմէս և թէ աշակերտներուս։ Ձեր ազնուութիւնը պիտի չի մոռնամ երբէք։

Օկնիանօֆ՝ ձեռքի բարեկամական և տաք սեղմումով մը՝ ըսաւ.

— Սիրելի տիկի՛ն, ես ալ ուսուցիչ մը եղած եմ, ու քեզի համար զգացի — այդչափ միայն։

Իր երթալէն վերջը, Ռատա ալ չէր տեսներ այն այցելուները, որոնք կուգային շնորհաւորելու զինք, ու իր ձեռքը թօթուելու։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՊՈՒԱՅՉՕ ՕԿՆԻԱՆՕՖ

Պուայչօ Օկնիանօֆի (որովհետև Քրալիչ վերջնականապէս առած էր այդ անունը, որով Վիքէնթի ծանօթացուց զինքը Սօքօլօֆին Բ—ի գերեզմաննոցը) քաղաքին մէջ երևումը բնականաբար ընդհանուրին ուշադրութիւնը իր վրայ դարձուց։ Երկար վիճաբանութիւն մը ունեցեր էին, որուն մասնակցեցան իր երեք բարեկամները, Վիքէնթի, Սօքօլօֆ և Վանահայրը։

Առաջին անգամ այն գաղափարն ունեցան թէ՝ քաղաքին մէջ երևնալու չէր երբէք, բայց Օկնիանօֆ կարող էր զինաթափ ընել անոնց մտահոգութիւնները շատ դիւրութեամբ։ Վստահացուց զանոնք թէ՝ ինք հեռաւոր Վիտինէն կուգար, թէ՝ Պելա Չերքվաի մէջ մէկը չի կար, Մարքօ Իվանօֆէն զատ, որ հոն գացած ըլլար, և թէ՝ իր բացակայութիւնն այնքան երկար տևած է որ՝ նոյն իսկ Վիտինի մէջ չէր գտնուիր զինք ճանչնալու կարող մէկը, որովհետև Ասիոյ մէջ իր ութը տարուան աքսորի տառապանքները, միացած կլիմային, զինք շատ ծերացուցեր և ամբողջովին փոխեր էին։

Բայց տառապանքն ու աքսորը՝ փոխանակ պակսեցնելու իր խանդավառութիւնն այն գաղափարներուն համար, որոնց երեսէն տառապած էր՝ աւելի կրակոտ գաղափարապաշտ մը ըրին զինք — խենդ սեպուելու աստիճան քաջ, հայրենիքի նկատմամբ տածած իր սիրովը կատաղի, և ինքնազոհողութեան չափ ասպետական։ Աղէտալի պարագաներու մէջ տեսանք արդէն իր գործելու եղանակը։ Այո՛, Պուլկարիա եկած էր, անոր ազատագրումին համար աշխատելու։ Այսպիսի մարդ մը, որ աքսորէ փախած էր, և կեղծ անունով մը կը ճանչցուէր, որ ընտանեկան կամ ընկերական կապեր չունէր, ամէն պարագայի մէջ ենթակայ մատնուելու և ձերբակալուելու, առանց կեանքի մէջ նպատակ կամ ապագայ ունենալու, միայն այսպիսի վսեմ նպատակով մը Պուլկարիա կրնար գալ կամ հոն մնալ ստիպուիլ, կրկնակ մարդասպանութիւններէն վերջն ալ։

Ի՞նչպէս գործելու էր որ արդիւնք մը յառաջ գար: Իր աշխատութեան համար ի՞նչ դաշտեր կային: Ի՞նչ կրնար ընել: Իր նպատակն իրագործելի՞ էր: Չէր գիտեր: Բոլոր գիտցածն աս էր թէ՝ պիտի հանդիպէր մեծ դժուարութիւններու և վտանգներու, որոնք սկսան հրջապատել զինք իր գործերն սկսելուն պէս:

Բայց իրենին պէս բնաւորութիւններու համար, դժուարութիւն ու վտանգ դարբիններու սալերուն պէս են, որոնց դէմ իրենց ուժը կամրանայ ու կը պողպատուի: Անոնք կը հզօրանան դիմադրութեամբ, հալածանքներէ կը հրապուրուին և կը սնանին վտանգով, որովհետև ասոնք ոգորում մը կը կազմեն, և ամէն ոգորում կ'ամրապնդէ ու կ'ազնուացնէ: Գեղեցիկ բան է որդին համար որ իր գլուխը կը վերցնէ զինք ճզմող ոտքը խածնելու, մարդու մը կողմէն՝ երբ անձնապաշտպանութեան համար ձեռնարկուի այս ճիգը՝ դիւցազնական է, իսկ ամբողջ մարդկութեան համար՝ աստուածային:

Առաջին քանի մը օրերուն Հաճի Բովմախի չարախօսութիւնները դարձուցեր էին իրմէ այն մարդիկները, որոնց հետ իր բարեկամներուն փափաքն էր որ Օկնիանոֆ յարաբերութեան մտնէր: Բայց քննութեան օրուան իր յաղթանակը, Սթեփնօֆի ստորնութեան պատճառով, վայրկեանի մը մէջ զրպարտիչներու բերանը գոցեց, և բոլոր սրտերն ու դռները բացաւ իր առջև: Օկնիանոֆ ամբողջ գիւղին սիրական հիւրը դարձաւ: Շատ յօժարութեամբ ընդունեց Մարքօ Իվանոֆի և Միքօ Պէկզատէի մատուցած ուսուցչի պաշտօնը, այնպէս որ իր հոն մնալուն համար երևոյթական պատճառներ ունենար:

Իր պաշտօնակիցներն էին, Բլէմինթ Պէլչէֆ, տնօրէն ուսուցիչը, Ֆրանքօֆ, Փօփօֆ, և երգիչ Սթէփան Մէրտիվէնճիէֆ, որ թուրքերէն լեզուի դասատու էր: Առաջինը ռուս համալսարանական մըն էր, և հաճելի, անգործնական երազող մը: Դպրոցին տեսուչներու այցելութեան պահուն Բօմխաքօֆէն և Տէրճավինի

«Աստուած»էն տողեր գոց կ'ըսէր: Զօրպաճի Մարքօն աւելի կը նախընտրէր Ռուսիոյ մեծութեան, կամ Նափոլէոնի վրայ պատմութիւններ լսել: Երրորդը՝ կրակոտ և դիւրագրգիռ երիտասարդ մըն էր, Լէվսքիի նախորդ բարեկամ մը, որ միայն յեղափոխականներու, յեղափոխութեան և ապստամբներու վրայ կ'երազէր: Իր նոր պաշտօնակցին հաճոյքով ողջագուրեց, և խանդավառութեամբ անոր նուիրուեցաւ:

Միակ անհաղորդ անձը Մէրտիվէնճիէֆն էր, սաղմոսարանի իր նուիրման և թուրքերէն լեզուի իր սիրուն համար: Առաջինը փոշիացած միտք մը կը ներկայացնէր, երկրորդը՝ մտրակին տակ խոնարհող մարդ մը: Թուրքերէն լեզուն սիրող պուլկար մը կամ թուրքերն ալ կը սիրէ, կամ անոնցմէ վարձատրութիւն մը կ'ակնկալէ: Բնաւորութիւններու այս համադիպութիւնը, բնականաբար, զինքն Սթեփնօֆի հետ կը միացնէր:

Իր ստանձնած պարտականութիւններուն համաձայն, Օկնիանոֆ թէ՛ մանչերու և թէ աղջիկներու դպրոցին մէջ կ'ուսուցանէր, հետևաբար ամէն օր կը հանդիպէր Ռատային: Ամէն անգամ որ անոր կը հանդիպէր նոր հմայքներ կը գտնէր դեռատի աղջկան մէջ, և գեղեցիկ առտու մը, Օկնիանոֆ արթնցաւ, ինքզինքը խորապէս սիրահարած գտնելով Ռատայի հետ: Պէ՞տք է ըսել որ Ռատան ալ գաղտնապէս Օկնիանոֆը կը սիրէր: Այն օրէն ի վեր երբ Օկնիանոֆ այնքան ասպետականօրէն իրեն օգնութեան հասաւ, իր սիրտը լեցաւ ուժգին զգացումովն այն տաք երախտագիտութեան, որ վայրկեանի մը մէջ սիրոյ կը տանի: Իր խեղճ, պզտիկ սիրտը, ծարաւ գորովի և համակրութեան, բռնկեցաւ անմիջապէս Օկնիանոֆի համար ջերմ, մաքուր և անսահման սիրով մը: Իր երազներուն և յոյսերուն աղօտ իտէալն անոր մէջ իրականացնել կարծեց, և այս բարերար ազդեցութեան տակ՝ Ռատա՝ Մայիսի վարդի մը հանգոյն փթթեցաւ և ուռճացաւ:

Երկու այսպիսի անարատ ու չիտակ բնութիւններ զիրար հասկնալու ճակատագրուած էին առանց երկար

ծանօթութեան կամ շատ նախնական յարաբերութեան։ Ամէն օր Օկնիխանօֆ աւելի մեծ հաճոյք ու հանգստութիւն կը գտնէր անոր խօսակցութեան մէջ։ Անոր համար զգացած սէրը կ՚աճէր ու կ՚ուռճանար իր սրտին մէջ, քով քովի այն մեծ սիրոյն՝ զոր հայրենիքին համար կը զգար։ Մէկը հսկայ թեղօշ մըն էր, պատրաստ դիմադրաւելու կատաղի փոթորկահարուածին, միւսը՝ խոնարհ ծաղիկ մը, ցօղի և արևի համար ծարաւցող։ Երկուքն ալ միևնոյն հողին վրայ կ՚աճէին, բայց մէկին վրայ թափած արևաճառագայթները միւսին չէին հասնիր։

Սակայն իր սիրտը կը ճնշուէր տխուր խորհուրդներով, որոնք կապարի պէս կը ծանրանային անոր վրայ։ Ի՞նչ պիտի ըլլար այս անմեղ արարածը, որուն բաղդը կը հիւսկուէր իր անստոյգ ճակատագրին հետ։ Վերջերնին ո՞ւր պիտի մնար։ Ինք, կռուողը, վտանգներու և ձախորդութիւններու մարդը, քաշելո՞ւ էր դէպի իր ահարկու շաւիղը՝ այս անարատ սիրատարփ աղջիկը, որուն կեանքը ճիշդ նոր կը սկսէր բացուիլ սիրոյ քաղցր խնամածութեան տակ։ Ռատա իրմէն կ՚ակնկալէր, կը սպասէր ապահով ու երջանիկ ապագայ մը, ուրախալից և անվրդով երանաւէտութիւն մը այն նոր երկինքներուն տակ՝ զորս անոր սէրը շինած էր իրեն համար։ Ի՞նչու այս աղջիկը մասնակցէր այն հարուածներուն, զորս բաղդը կը պատրաստէր իրեն համար միայն։

Ո՛չ, իր պարտքն էր ամէն բան պարզել կուրութեան քօղը վերցնել անոր աչքերէն, ու ցուցնել անոր թէ ինչ տեսակ մարդու մը հետ էր որ իր բաղդը կը միացնէր։ Այս խորհուրդները մտքին վրայ կը ծանրանային, և ինք որոշեց ազատիլ անոնցմէ ճշմարտութեան կատարեալ ու մէկին խոստովանութեամբ մը։

Ռատան փնտռեց։

Կուսանոցը թողուցած՝ Ռատա կը բնակէր հիմա դպրատան սենեակներէն մէկուն մէջ, համեստօրէն ու խեղճօրէն կահաւորուած։ Մինակ զարդը՝ որով սենեակը կրնար պարծիլ, իր մէջ բնակողն էր։

Օկնիխանօֆ դուռը զարկաւ, ու ներս մտաւ։

Ռատա ընդունեց զայն իր արտասուաթաց երեսին վրայ ժպիտ մը ուրուագծելով։

— Ռատա՛, լացե՞ր ես։ Ի՞նչ է այդ, սիրելի՛ս, հարցուց Օկնիխանօֆ՝ զարմացմամբ։

Եւ գորովանքով անոր գլուխը դրկեց ու անոր շիկնող այտերը գգուեց։

Ռատա ետ քաշուեցաւ, աչքերը սրբելով։

— Ի՞նչ է պատճառը, սիրելի՛ս, հարցուց Օկնիխանօֆ։

Ռատա՝ հեծկլտուն ձայնով մը՝ պատասխանեց․

— Քոյր Հաճի Բովոման հոս եկաւ քիչ մը առաջ։

— Նորէ՞ն քեզ նեղեց, գէ՞շ վարուեցաւ հետդ։ Ըսէ՛, տեսնեմ։ Վա՛յ, մէկը իմ երգերս կոխկռտած է։

— Կը տեսնե՞ս, Պուպչօ, Քոյրը գետինը ձգեց զանոնք ու կոխկռտեց — սեղանին վրայ գտաւ։ Ըսաւ թէ՝ ատոնք յեղափոխական երգեր են, ու յետոյ սոսկալի բառերով քեզ թշնամանեց։ Ի՞նչպէս չի լամ։

Օկնիխանօֆ լուրջ կերպարանք մը առաւ։

— Ի՞նչ սոսկալի բաներ ըսաւ իմ վրայովս։

— Ի՞նչ թողուց որ չըսաւ։ Քեզ ապստամբ կոչեց, աւազակ ու մարդասպան։ Աստուա՛ծ իմ, ի՞նչպէս կրնայ այսքան անգութ ըլլալ։

Օկնիխանօֆ մտախոհ կերպով մը նայեցաւ Ռատային ու ըսաւ․

— Ինծի նայէ՛, Ռատա՛, դուն ու ես բարեկամ եղած ենք իրարու, սակայն զիրար չենք ճանչնար դեռ, կամ յաւէտ դուն չես ճանչնար զիս։ Իմս էր յանցանքը։ Կը կարծե՞ս թէ կրնայիր սիրել զիս, եթէ անոնց ըսածին պէս մէկն ըլլայի։

— Չէ՛, դուն անոնց ըսածին պէս չես, սիրելի՛ս։ Գիտեմ որ դուն աշխարհի ամենէն պատուաւոր մարդն ես — ատոր համար կը սիրեմ քեզ։

Այսպէս ըսելով վիզը դրկեց մանկան մը պէս, ու անոր աչքերուն մէջ նայեցաւ սիրատարփօրէն։

Օկնիխանօֆ՝ յուզուած անոր պարզ հաւատքէն՝ դառնութեամբ ժպտեցաւ։

Ու Ռոզա, դեռ փարած անոր, փսփսաց.

— Զիս բաւական լաւ չես ճանչնար: Հապա ի՞նչպէս իրարու սիրահարեցանք:

Օկնիանոֆ խանդաղատանքով համբուրեց զինքը, ու ըսաւ.

— Ռոզա՛, սիրելի՛ս, եթէ կ'ուզեմ պատուաւոր մէկըն ըլլալ, ինչպէս որ զիս կը կոչես, պէտք է որ ըսեմ բաներ, զորս չես գիտեր: Քեզի նկատմամբ ունեցած սէրս ստիպած է զիս գաղտնի պահել, քեզ ցաւ պատճառելէ վախնալով, սակայն խիղճս կը մղէ զիս խօսելու: Պէտք է որ գիտնաս թէ որուն կը կապես ինքզինքդ: Իրաւունք չունիմ այլեւս լուռ մնալու:

Ռոզա խօսեցաւ, ամբողջովին յուզուած.

— Ըսէ՛, ամէն բան ըսէ՛ ինծի — դուն միշտ միեւնոյնը պիտի ըլլաս ինծի համար:

Օկնիանոֆ նստեցուց զանիկա, ինքն ալ անոր քովը նստեցաւ:

— Ռոզա՛, Հաճի Բովման զիս ապստամբ կը կոչէ: Ըսածը չի գիտեր — ամէն շնորհքով երիտասարդ ապստամբ կը կոչէ ինք:

— Այո՛, սիրելիս, Հաճին շատ չար կին մըն է:

— Բայց իրաւ որ ես ապստամբ մըն եմ:

Ռոզա զարմացմամբ անոր նայեցաւ:

— Այո՛, Ռոզա՛, և շիտակ ապստամբ մը, չափազանց զբաղուած ապստամբութիւն մը պատրաստելու:

Ռոզա անշարժ մնաց, առանց բառ մը արտասանելու:

— Յառաջիկայ գարնան ապստամբութիւնը պիտի սկսինք: Անոր համար հոս եկայ:

Ռոզա լուռ կը կենար:

— Ա՛յդ է իմ ապագաս — ապագայ մը անստուգութեամբ և վտանգով լեցուն:

Համր զարմացումով մը Ռոզա կը նայէր անոր, բայց բառ մը չէր արտասաներ:

Օկնիանոֆ իր բաղդը վճռուած տեսաւ անոր ցուրտ լռութեան մէջ: Իր արտասանած ամէն մէկ բառին,

աղջկան նուիրումը կը լուծուէր օդին մէջ: Ծիգ մը ըրաւ հանդարտ մնալու և շարունակեց իր խոստովանութիւնը:

— Այդ է իմ ապագաս: Հիմա պէտք է որ իմ անցեալ կեանքս ըսեմ:

Ռոզա իր խռոված նայուածքն անոր վրայ տնկեց:

— Աւելի մութ է, եթէ ոչ աւելի սոսկալի, Ռոզա՛: Գիտե՞ս որ՝ ութը տարիներէ ի վեր բանտարկուած էի Ասիոյ մէջ քաղաքական յանցանքի մը համար, և թէ՝ ես փախստական մըն եմ Տիգրանակերտէն, Ռոզա՛

Ռոզա պատասխան չի տուաւ:

— Ըսէ՛ ինծի, Ռոզա՛, Բոյրը՝ այս նկատմամբ՝ բան ըսա՞ւ:

Ռոզա պատասխանեց նուաղկոտ ձայնով.

— Ո՛չ, այդ մասին բան մը չի գիտեր:

Օկնիանոֆ խոր մտածման մէջ ինկաւ վայրկեան մը, և յարեց.

— Զիս մարդասպան մը անուանեց: Այդ մասին ալ բան մը չի գիտեր, Ռոզա՛: Բանի մը օր առաջ ալ Լըրտես կոչեց զիս — բայց մտիկ ըրէ՛:

Այս անգամ Ռոզա կը զգար թէ՝ ահռելի խոստովանութիւն մը պիտի յաջորդէր: Մահու չափ դալկացաւ:

— Մտիկ ըրէ՛: Երկու մարդ սպաննեցի, և ոչ շատ առաջ:

Ռոզա ետ քաշուեցաւ բնազդաբար:

Օկնիանոֆ չէր համարձակիր անոր նայիլ, պատին կը խօսէր: Իր սիրտը ճզմուիլ կը թուէր երկաթէ մամլակի մը տակ:

— Այո՛, երկու թուրք սպաննեցի — ես որ ճանճի մը վնաս հասուցած չէի իմ կեանքիս մէջ: Ստիպուած էի մեռցնել զանոնք, եթէ ոչ իմ աչքերուս առջև աղջիկ մը պիտի բռնաբարէին — իմ առջևս և հօրը, զոր կապլտեցին: Այո՛, մարդասպան մըն եմ, և Տիգրանակերտն ինծի կը սպասէ, եթէ ոչ, անտարակոյս, կախաղանը:

Ռաստա տարօրինակ կերպով մը անոր վրայ նայեցաւ ու գրգռուած մրմնջեց․

— Ծարունակէ՛ — շարունակէ՛ ։

Դողդոջուն ձայնով մը Օկնիանոֆ պատասխանեց․

— Ամէն բան ըսի, հիմա գիտես թէ ես ո՛վ եմ ։

Ու կը սպասէր լսել ահարկու վճիռը, զոր արդէն կարդացած էր Ռաստայի դէմքին վրայ ։

Ռաստա ինքզինքն անոր բազուկներուն մէջ նետեց, ու աղաղակեց․

— Դուն իմս ես ։ Ամենէն ազնուական մարդն ես որ երբէք կ՚ապրի — իմ դիւցազնս ես դուն, իմ սիրելի՛ս, իմ աղուո՛ր կորիճս ։

Ու երկու երիտասարդ սիրահարները գրկուեցան խանդոտ ու հրայրքոտ փարումով մը, սիրով ու երջանկութեամբ մոլեգնած ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ․

ՍԻԼԻՍԹՐԱՅԻ ՃԱՄԲԱՆ

Այս անունը կը տրուէր վանքին ձորին մէջ գտնըւող խոտաւէտ մարգագետնի մը մէջ, շրջապատուած ճիւղաւորող ուռենիներով և բարձրուղէշ ընկուզենիներով և կնձնիներով ։ Թէև կատարեալ աշուն էր, սակայն այս անուշ, ստուերոտ վայրն անաղարտ պահած էր իր թարմութիւնն ու կանանչութիւնը նման Կալիփսոի կղզեակին, ուր յաւիտենական գարունը կը տիրէ ։

Տարածուող ճիւղերու մէջէն այս ձորին հիւսիսակողմը կրնային տեսնուիլ, Սթարա Փլանինայի երկու գագաթները ։ Ասոնց մէջ կ՚երկարէր Պալքաններու գլխաւոր լեռնակոյտը, իր սուր գահավէժներովն ու հերձոտած ժայռերովը, որոնց տակ առուակը կը խոխոջէր ու կը փալփլար ։

Զով լեռնային զեփիւռը մեղմօրէն կը հովահարէր տերևները, ու Պալքաններու անուշահոտութիւնն աւելի կը մօտեցնէր, ինչպէս նաև աղօրիքներու մրմունջը ։

Միւս կողմէն կը փալփլային հեղեղատներու չորցած

ու ճերմակ յատակները, զորս ձմրան հոսանքները պեղած ու փոսացուցած էին ։ Արևը բարձրացեր էր, ու իր ճառագայթները՝ ծառերուն մէջէն սլանալով՝ խոտին վրայ կ՚անձրևէին տեղատարափ մը դողդոջուն ձիւնահատիկներու, կլոր ու ոսկեղէն ։

Հաճոյասէրներու ժողովատեղին էր հոս, ու այցելուները քիչեր չէին, որովհետև գերութիւնը՝ իր բոլոր դժուարութիւններով հանդերձ՝ սա առաւելութիւնն ունի, ազգ մը երջանիկ կ՚ընէ ։ — Երբ քաղաքական ու գիտական գործունէութեան ասպարէզներն ամրապէս կը փակուին, ուր անմիջական հարստացումը խթան չի գտներ, և հեռահաս փառասիրութիւնը միջոց չունի իր զարգացմանն համար, հասարակութիւնն ուժերը կը շռայլէ իր օրական կեանքի չնչին նիւթական ու անձնական հոգերու վրայ, և զբօսանք ու հանգստութիւն կը փնտռէ պարզ ու դիւրըստանալի նիւթական հաճոյքներու մէջ ։ Վճիտ ու գլգլացող առուակի մը քով, ուռենիներու զով ստուերին տակ, շիշ մը գինի խմելով՝ մարդ իր գերութիւնը կը մոռնայ, և կիւվէճ մը ուտելը՝ կանանչին վրայ ծառերուն տակ, որոնց ճիւղերուն մէջէն կապոյտ երկինքը գաղտագողի կը նայի, թագաւորութիւն մը կ՚արժէ, ու եթէ գնչուի սրինգ մըն ալ գտնուի հոն, երկրային երանաւէտութիւնն իր գագաթնակէտին կը հասնի ։

Գերի եղող ազգ մը իր փիլիսոփայութիւնն ունի, որ զինքն իր բաղդին հետ կը հաշտեցնէ ։ Երբ մարդ մը անդարմանելի կերպով կործանած է, սովորաբար գընդակ մը կ՚անցնէ իր գլխուն մէջէն, կամ կը վերջացնէ իր կեանքն հաւասարապէս արագ ու ստոյգ միջոցով մը ։ Բայց ազգ մը, որքան ալ յուսահատ գերութեան մէջ, իր գոյութիւնը չի վերջացներ երբէք, կ՚ուտէ, կը խմէ և զաւակներ կը ծնի ։ Կ՚ըմբոշխնէ ինքզինքը ։ Եթէ մարդ ազգի մը բնաստեղծութիւնը միայն քննէ, յըստակօրէն արտայայտուած կը գտնէ հոն ազգային ոգին, ազգային կեանքը, և գոյութեան նկատմամբ անոր տեսակէտները ։ Հոն, անգութ տանջանքներու, ծանր շղթա-

ներու, մութ բանտերու և նեխոտած վէրքերու մէջ տակաւին կը յիշուին ճարպն ու խորոված ուլը, կարմիր գինիի փարչն ու զօրաւոր օղին, անվերջ հարսանեկան խնճոյքներն ու թաւուտքներու տակ՝ կանանչներու վրայ՝ խառնաշփոթ պարերը: Ասոնք ազգային երգերու ամբողջ ծաղկաքաղը կը կազմեն:

Երբ որ Սօքօլօֆ ու Օկնիանօֆ «Սիլիսթրա Եօլի»ն հասան, այդ վայրն երջանիկ մարդերու ուրախութեամբը կը հնչէր: Հոն ներկայ էին, ի միջի այլոց, Նիքօլա Նէթքօվիչ, կրթեալ ու լուսամիտ երիտասարդ մը, Քանտօֆ, ռուսական համալսարանի ուսանող մը, որ Պալքան եկած էր իր առողջութեան համար, շատ գրքեր կարդացած մարդ մը, բայց ամբողջապէս գաղափարապաշտ մը: Ընկերական ցնորաբանութիւններով տոգորուած, Ֆրաթիօ-Ֆրանկօֆ, ուսուցիչ մը, տաք-գըլուխ երիտասարդին մէկը, Տիմչօ Պապը, հայրենասէր մը ու միևնոյն ատեն գինեմոլ մը, և Կոյր Քօլչօն: Վերջինը՝ կատարելապէս կոյր՝ կծկըտած, չորցած մարդ մըն էր՝ բարակ ու նուրբ՝ սակայն՝ ուշիմ դէմքով մը: Ասիկա օրինդ կը փչէր մեծ վարպետութեամբ, ու սովոր էր Պուլկարիոյ լայնքն ու երկայնքը թափառիլ: Իր զըւարճախօսի ու պատմութիւններ ըսողի համբաւը զինք անհրաժեշտ հիւրը դարձուցեր էր բոլոր խրախճանքներու:

Խոտին վրայ փռուած գորգ մը իբրև սեղան կը ծառայէր ճաշին որ արդէն պատրաստուած էր: Կարմիր ու ճերմակ գինիի երկու շիշեր վարէն հոսող աղբիւրի ջուրին մէջ կը զովանային: Գնչուներու խումբ մը ջութակ կ'ածէր ու թրքական սիրերգներ կը կանչէր տըռփոտ խանդով մը: Նրբասրինգ մը և երկու հատ ծընծղաներ կ'ամբողջացնէին այս աղմկայոյզ նուագածութիւնը: Ճաշը շատ զուարթ կ'անցնէր, բաժակաճառեր կ'արտասանուէին:

Առաջին բաժակաճառն Իլիչօ, հարցաքննիչը, առաջարկեց.

— Ձեր կենացը, տղա՛յք: Աստուած մեր սրտին մու-

րազը տայ: Աստուած մեզի շարիք ուզողներուն տունն աւրէ՛, դուռը փակէ՛, ու անէծքը թափէ՛ անոնց վրայ որ մեր թշնամին ըլլալ կ'ուզեն:

Գաւաթներն իրարու զարնուեցան ուրախութեամբ:

— Բոլորիս ալ երկար կեա՛նք, աղաղակեց Ֆրանքօֆ:

Տիմչօ Պապը պոռաց.

— «Սիլիսթրա Եօլի»ին համար կը խմե՛մ, եւ հոն ուխտի գացողներուն կենացը:

Փօփօֆ իր գաւաթը բարձրացուց և աղաղակեց.

— Եղբայրնե՛ր, Պալքաններու Առիւծին կենա՛ցը:

Երաժշտութիւնը, որ դադրած չէր, նորէն սկսաւ ու բաժակաճառերն ընդմիջուեցան, սակայն Ֆրաթիօ, որ դեռ իր բաժակաճառն արտասանած չէր, նշան ըրաւ գնչուներուն որ դադրին, ոտքի ելաւ, ու՝ գաւաթը ձեռքին մէջ՝ եռանդով ըսաւ.

— Պարոննե՛ր, ես Պուլկարիոյ ազատութեան կենացը կը խմեմ: Կեցցէ՛ ազատութիւն:

Ու իր գաւաթը կոնծեց, բայց միւսները չի հասկըցան թէ ինչ ըսել կ'ուզէր, ու իրենց գաւաթները լեցուն պահեցին, իր յուզուած երեւոյթէն դատելով թէ՝ ատենախօսութիւն մը ընել կ'ուզէր: Ֆրաթիօ զարմացաւ իրեն հետեւող մը չի գտնելով, շփոթեցաւ ու նորէն տեղը նստաւ:

Քանտօֆ՝ Ֆրանթիօին դառնալով՝ պաղութեամբ հարցուց.

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, պարո՛ն:

Ֆրաթիօ խոժոռեցաւ:

— Խորհեցայ որ բաւական պարզ էր ըսածս, պարո՛ն, Պուլկարիոյ ազատութեան համար խմեցի:

Վերջին բառերը շատ կամաց ըսաւ, կասկածոտ ակնարկ մը նետելով գնչուներուն վրայ:

— Բայց ի՞նչ կը հասկնաս ազատութեամբ, կը պընդէր ուսանողը:

Սօքօլօֆ անոնց կողմը դարձաւ.

— Կարծեմ պէտք է որ Պուլկարիոյ գերութեան հա-

մար խմենք։ Պուլկարիոյ ազատութիւնը գոյութիւն չունի։

— Ո՛չ տակաւին, սակայն պիտի առանանք զայն։

— Ի՞նչպէս պիտի առանաք։

— Իր կենացն համար օղի խմելով, ըսաւ մէկն հեգնութեամբ։

Ֆրաթիօ՝ յուզուած՝ աղաղակեց.

— Ո՛չ, կռուելով անոր համար։

— Շատ լաւ, Ֆրաթիօ՛, փորձէ՛։ Եզն իր եղջիւրէն կը կապեն, մարդն ալ խօսքէն։

— Սո՛ւրը, պարոննե՛ր, սո՛ւրը։ Եւ Ֆրաթիօ կատաղօրէն շարժեց իր բռունցքները։

— Ուստի ես կը խմեմ սուրի՛ն կենացը, սուրի՛ն, գերիներուն Աստուծո՛ւն, ըսաւ Օկնիանօֆ իր գաւաթը բարձրացնելով։

Ասիկա ներկաներն ելեքտրականացուց։

— Ակո՛ւշ, պոռաց մէկը, «Հպարտ Նիքիֆոր»ը չալէ՛։

Այս երգը Պուլկարական Մարսէյլէզն էր։

Այս եղանակն սկսաւ, ու բոլորը մէկէն երգեցին, ու երբ հասան «Զարկէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, մինչեւ որ Հայրենիքն ազատի» տողին, յուզումը սաստկացաւ, եւ դանակներն ու պատառաքաղները մոլեգնօրէն օդին մէջ ճօճեցան։

Ֆրաթիօ խոշոր դանակ մը ձեռքին մէջ օդը կը կտրատէր։ Կատաղի շարժումով մը կարմիր գինիի մեծ գաւաթին, զոր մանչ մը կ'երկնցնէր մէկին։ Գինին թափեցաւ, ու Ֆրաթիօի կրկնոցն ու տափատը թրջեցան։

— Ցիմա՛ր, պոռաց Ֆրաթիօ։

— Մի՛ բարկանար, Ֆրաթիօ՛, ըսաւ Տիմչօ Պապը, չե՞ս գիտեր ուր որ զարնել-սպաննել պատահի, հոն արիւն պիտի թափուի։

Հիմա բոլորն ալ բարձրաձայն կը պոռային, կը կանչէին իրարու անլսելի դառնալու աստիճան, որովհետեւ նուագածուները թրքական քայլերգ մը կը նուագէին ծնծղաներու խլացուցիչ ընկերակցութեամբը։

Օկնիանօֆ ու Քանտօֆ՝ բաժնուած միւսներէն՝ խօ-

սակցութիւն մը կը շարունակէին ծառի մը տակ։ Նիքօլա Նէթքօվիչն ալ կը մասնակցէր։

Քանտօֆ խօսակցութիւնը շարունակելով կ'աւելցընէր։

— Կ'ըսես ինծի որ պայքարին պատրաստուելու ենք, որովհետեւ անոր նպատակն ազատութիւն է։ Բայց ի՞նչ է այս ազատութիւնը։ Իշխան մը պիտի ունենանք — այսինքն շնչին Սուլթան մը։ Պաշտօնեաներ պիտի կեղեքեն մեզ, վանականներ ու քահանաներ պիտի գիրնան մեր աշխատանքով, ու բանակն ազգին կենսական աղբիւրը պիտի ցամքեցնէ։ Ա՞յս է ձեր ազատութիւնը։ Մատս անգամ պիտի չուզեմ արիւնել ատոր համար։

— Բայց մտիկ ըրէ՛ ինծի, Պ. Քանտօ՛ֆ, պատասխանեց Նէթքօվիչ, ոչ ոք ինծի չափ քու սկզբունքներդ կը յարգէ, բայց ատոր հետ կապ չունին։ Ինչ որ կ'ուզենք մենք՝ քաղաքական ազատութիւնն է, — այսինքն տէրն ըլլալ մեր երկրին ու մեր ճակատագրին։

Քանտօֆ գլուխը ցնցեց տհաճութեան ի նշան։

— Լա՛ւ, ուրեմն բացատրէ՛ ինծի։ Հիներուն տեղ նոր տէրեր պիտի դնես։ Շէյխ-իւլ-իսլամը չես ուզեր, բայց անոր տեղն ուրիշ մը պիտի դնես, որ Էքզարք պիտի կոչուի — այսինքն բռնակալի մը տեղ ուրիշ մը պիտի դնես։ Ազգի մը վրայ թագաւորներ կը կարգէք, ու հաւասարութեան գաղափարը կ'ոչնչացնէք, դուք կը նուիրագործէք զօրաւորին իրաւունքը խեղճերը կողոպտելու, դուք դրամագլուխին իրաւունք կուտաք աշխատութիւնն հարստահարելու։ Ձեր պայքարին աւելի մարդկայնական, աւելի արդիական նպատակ մը յատկացուցէք, կռիւն ըրէք չէ թէ միայն Թուրքին լուծին դէմ, այլ արդիական սկզբունքներու յաղթանակին համար — այսինքն կործանման՝ այն յիմարական խտրութիւններուն, զորս դարերու նախապաշարումը նուիրագործեր է ինչպէս դաս, կրօնք, զօրաւորի եւ ստացուածքի իրաւունք, որուն համար մարդկային բարբարոսութիւնն անհերքելի սկզբունքներ կազմած է։ Կարդացէ՛ք Հէրձէնը, Պաքունինը, Լասալը։ Ձգեցէ՛ք

այս անձուկ, անասնական հայրենասիրութիւնը, եւ բարձրացուցէք արդի բանաւոր մարդկայնութեան եւ լուրջ գիտութեան դրօշակը։ Այն ատեն ձեզի հետ եմ։

Օկնիանոֆ կարուկ կերպով պատասխանեց.

— Գաղափարները, զորս կ՚արտայայտես՝ գիտնական մը ըլլալդ կը յայտնեն, շատ ճշմարիտ է, սակայն շատ յստակ կերպով կ՚ապացուցանեն նաեւ թէ՝ որքան անտեղեակ ես պուլկարական խնդրէն։ Քու նկարագրած դրօշիդ տակ մինակ պիտի մնաս — ազգը պիտի չի հասկնայ զայդ։ Յիշելու ես, Պ. Քոնտօֆ, թէ մինակ բանաւոր ու կարելի նպատակը Թուրք տիրապետումի կործանումը — ազգին միջոցով պիտի կարողանանք ձեռք ձգել։ Դէմերնիս կը տեսնենք թշնամի մը միայն — Թուրքը, ու այդ թշնամիին դէմն է որ պիտի ելլենք մենք։ Գալով քու հրամցուցած ընկերվարական սկզբունքներուդ, զանոնք չենք կրնար մարսել։ Պուլկարիոյ ողջմտութիւնը կը մերժէ զանոնք, ու այդ ըսածներդ երբեք ազատ ասպարէզ պիտի չի գտնեն Պուլկարիոյ մէջ, ո՛չ հիմա և ոչ ապագային։ «Արդի մարդկայնութեան ու լուրջ գիտութեան» այդ բարձրահունչ սկզբունքներդ ու դրօշակներդ խնդիրը շփոթելու միայն կը ծառայեն։ Մեր ընելիքը պարզ է։ Պէ՛տք է որ պաշտպանենք մեր տուները, մեր պատիւները, մեր կեանքերն ամենէն ստորին՛ զապթիէին դէմ, որ ուզածին պէս կրնայ յարձակիլ անոնց վրայ։ Ընկերական գիտութիւններու — կամ աւելի շիտակը՝ մթին վարկածներու — ընդհանուր խնդիրները լուծելէ առաջ, պէտք է որ մենք զմեզ մեր շղթաներէն ազատենք։ Այն հեղինակները, որոնց գործերն յիշեցիր, ո՛չ մեզ կը ճանչնան, ո՛չ ալ մեր տառապանքները, ու հոգերնին ալ չեն ըներ։ Մենք կռթնելու ենք ազգին վրայ, որուն մէջ չեն պակսիր Զօրպաճի ու կղերական դասակարգերը։ Սակայն անոնք ուժեր կը ներկայացնեն, որոնցմէ օգտուելու ենք։ Զըքացուր զապթիէները, ու ազգն իր գաղափարականին կը հասնի։ Դուն կրնաս ուրիշ գաղափարական մը ունենալ, սակայն ատիկա ազգինը չէ՛։

Ճիշդ այդ ատեն երաժշտութիւնը դադրեցաւ, ու աղմուկները լռեցին։ Կոյր տղան իր նրբափողը կը փչէր, ուրկից զարմանալի անուշութեամբ ձայներ կ՚ելլէին։

Մէկը պոռաց մեր երեք վիճաբանողներուն.

— Հոս եկէ՛ք, տղա՛ք։ Ի՞նչ կը փիլիսոփայէք հոն։

Ասոնք ուշադրութիւն անգամ չի դարձուցին, ու վիճաբանութիւնը տաք կերպով կը շարունակուէր։

Կոյր Քօլչօն շարունակեց նուագել ատեն մը վսեմ լռութեան մէջ, ու ամբողջ խումբը՝ աւելի կամ պակաս գինով՝ վայելել անոր նրբասրինգին հանդարտեցնող մեղեդին։ Յանկարծ կանգնեցաւ ու ըսաւ.

— Ի՞նչ կը խորհիք թէ՝ կը տեսնեմ։

Ընդհանուր խնդուք մը լսուեցաւ,

— Կրնա՞ք գիտնալ, հարցուց Քօլչօ։

— Ի՞նչ պիտի տաս մեզի, եթէ շիտակն ըսենք։

— Իմ աստղաբաշխական հեռադիտակս։

— Ո՞ւր է։

— Լուսնին մէջը։

— Թոտորիչի աղջկան, Միքաի, վարդ այտերը կը տեսնե՞ս։

— Չեմ տեսներ։ Աւելի կ՚ուզեմ համբուրել զանոնք քան տեսնել — համբուրելն աւելի իմ սահմանիս մէջ կ՚իյնայ։

— Լա՛ւ, Ցրաթիո՞ն կը տեսնես, հարցուց Փօփօֆ, որովհետև Ցրաթիօ կոյր մարդուն առջև կանգնած ձեռքերը կը շարժէր։

— Մարդ ի՞նչպէս կրնայ հովը տեսնել։

— Ուրեմն արևը կը տեսնես։

— Ո՛չ, նորէն կը սխալիք — արևն ու ես երկար ատեն է որ գժտուեր ենք իրարու հետ, ու երդում ըրած եմ որ անոր երեսը պիտի չի նայիմ, որչափ որ ապրիմ։

— Աղէ՛կ, անշուշտ մութը կը տեսնես, ըսաւ Տօքթորը։

— Ո՛չ, ո՛չ, իմ տեսածս գինիին գաւաթն է, զոր դուք ինծի տալու վրայ էք — Աստուած տուներնիդ չաւրէ, զիս բոլորովին մոռցեր էք։

Անմիջապէս քանի մը գաւաթ լեցնելով իրեն բերին։

—Առողջութի՛ւն, ամէն մարդու, ըսաւ ու իր գաւաթը պարպեց։

— Բայց ի՞նչ է այն զոր պիտի ունենամ, և դուք չէք գիտեր։

— Մնացեալ գաւաթները՝ զորս քեզի համար լեցուցինք։

— Քանի՞ հատ են։

— Եօթը հատ — մահացու մեղքերուն թիւովը։

Տիմչօ Պատը գիտել տուաւ.

— Եթէ ես իր տեղն ըլլայի, քառասուն սուրբ մարտիրոսներն ունենալ պիտի ուզէի։

— Շիտա՛կ է, — բարի յաջողութի՛ւն։

Ցրաթիօ Ցրանսէրէնով պոռաց.

— Կեցցէ՛ Պուլկարիա, կեցցէ՛ Պալքաններու Հանրապետութիւնը։

Մութը, սակայն, իրենց խրախճանքը վերջացուց, ու չարժում մը սկսաւ քաղաք երթալու։

— Տղա՛յք, վաղը փորձը չի մոռնաք դպրոցին մէջ, կանչեց Օկնիանօֆ։

Ուսանողն հարցուց.

— Ի՞նչ պիտի ներկայացնես։

— Ժէնէվիէվը։

— Ի՞նչու այդ հինցած կտորն ընտրեցիր։

— Երկու պատճառներով — նախ որովհետև այդ կտորը խռովայոյզ յատկութիւն մը չունի — Զօրպաճիները պնդեցին այս մասին, և՝ երկրորդ՝ որովհետև ամէն մարդ կարդացեր է Ժէնէվիէվի պատմութիւնը, ու այդ կ'ուզէ։ Անոնց ճաշակին համաձայնելու ենք։

Ուրախ և աղմկայոյզ խումբը ճամբայ ինկաւ, ու շուտով աներևոյթացաւ պարտէզներու մէջ, զոր իրիկուան վերջալոյսը շրջապատած էր արդէն։ Քառորդ ժամէ մը իր յաղթական մուտքը գործեց քաղաքին մութ փողոցներուն մէջ՝ յեղափոխական երգեր կանչելով քաջաբար։ Այս աղմկալի ցոյցը՝ կիներ ու մանուկներ դուրս բերաւ դռներու շէմքին վրայ։

Օկնիանօֆ, սակայն, անոնց մէջը չէր։ Արտերուն մէջ դեռ, պզտիկ աղեկ մը՝ արտորանքով՝ նամակ մը բերեր էր իրեն, ու ինք ձգած էր իր ընկերները, առանց նշմարուելու։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՋԻ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԱԾ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՄԸ

Օկնիանօֆ դէպի հիւսիս զարկաւ, ու դէպի Պալքաններու լեռնակողքը քալեց։ Մութ էր արդէն։ Արևը մարը մտած՝ հանդարտ ու վեհափառ։ Սթարա Փըլանինան ոսկեզօծող արևին քանի մը ճառագայթները կ'աներևոյթանային։ Քանի մը ամպեր միայն, ոսկեղէն ծոպերով, կը ժպտէին տակաւին արևին իրենց վճիռ, եթերային մթնոլորտէն։ Հովիտը հիմա աղջամուղջով պատած էր բոլորովին։

Արևմուտքի կողմը հեղեղատներու ճերմակ յատակները կը մխրճուէին աղօտ ստուերին մէջ որ կը ծաւալէր, մթննալով աւելի մթննալով, մենաստանի մարգերուն, ժայռերուն, ընկուզենիներուն, ուռիներուն և տանձենիներուն վրայ, որոնց ուրուագիծը՝ աստիճանաբար՝ կ'աղօտնար, կ'աներևոյթանար։

Օրն ի բուն հովիտը զուարթացնող թռչուններու աշխարհքէն ճգտուք մը, ճռուողիւն մը չէր լսուիր։ Լուռ կը կենային անոնք բոյներնուն մէջ, ապահովութեամբ թառած ճիւղերու վրայ կամ ծածկուած մենաստանի ցուիքներուն տակ։

Մութին հետ մէկտեղ կը տիրէր գեշերուան կախարդիչ ու մելամաղձիկ հանդարտութիւնը, ու լեռնահոսանքներու գոռումն էր միայն որ խոր լռութիւնը կը խանգարէր։ Երբեմն հովը հեռաւոր ճնկլտուքները պիտի բերէր ուշ մնացած նախրի մը, որ դէպի քաղաք կ'երթար։

Շուտով լուսինն երևցաւ, ու այդ հովուերգական ժամուն հմայքն աղուորցուց։ Ոսկեղէն հոսանք մը կը վազէր դաշտերուն վրայ և ծառերուն, որոնք հրաշալի

ստուերներ կը ձգէին գետնին վրայ։ Ցամքած ջրճամբաներն աւելի յստակօրէն կը տեսնուէին հին աւերակներու մութ հեռանկարին դէմ։ Մենաստանի եռանկիւնաձեւ տանիքի կատարէն ու կաղամախներէն վեր կ՚աշտարականար՝ երկայնահասակ ու ճերմակ՝ նոր գմբէթը, եւ անոր ետեւէն, բարձր՝ երկինքներու մէջ, կը խոյանային Սթարա Փլանինայի գագաթները մինչեւ որ վերի մութ, կապոյտ խորութիւններուն մէջ կը կորսուէին։

Օկնիանոֆ մենաստանին ետեւէն անցնելով հետեւեցաւ աղօրիքի գետակին, որ ճիւղախիտ ընկուզենիներու մութ թաւուտքէ մը կը հոսէր։ Այս սօսափող տանիքին տակէն քալելով գետին դիմացն անցաւ քարի խոշոր կտորներու վրայէն, որոնք անոր մէկ կողմէն միւսը կը տարածուէին, ու տեսաւ անմիջապէս Պալքանին լեռնակողքը, ուրկից կը բղխէր գետակը։

Հոն տեսարանը կը փոխուէր, աւելի վայրի, աւելի վեհափառ կը դառնար։ Գետակին երկու կողմերուն վրայ ալ սեպ ու լերկ ծառեր կը բարձրանային, հոսանքներէ պատռուած հոս ու հոն, ու վար կը նայէին արտակարգ ձեւերով հերձոտած պառեխներու վերեւէն։ Լուսնալոյսը ծառերու ամենէն բարձր կատարներուն միայն կը հասնէր, անոնց մնացեալ մասերը մութի մէջ թաղուած էին։ Հոս ջրթափներու ձայնը խլացուցիչ կը դառնար արձագանգելով երկու կողմի ժայռապատերէն։ Մացառներու մէջէն հովն իր աշնանային լալօնը կը հառաչէր ու կը հեծծէր։ Հովիտն աւելի վայրի, աւելի ամայի կը դառնար աստիճանաբար։

Օկնիանոֆ շարունակեց իր ճամբան փոթորկամաշ արահետներէ, որոնք ցորեկը միայն գործածելի էին, որովհետեւ խիստ նենգաւոր էին գիշերուան համար։ Յիշեց որ վեց ամիսներ մը առաջ անցած էր այդ տեղէն երբ լեռնէն իջաւ, ու պատին վրայէն Մարքօէնց բակն անցաւ։ Շուտով այս արահետը՝ աճող մթութեան պատճառով՝ բոլորովին տեսութենէ ծածկուեցաւ։ Օկնիանոֆ հազիւ կրնար ոտքին տեղ մը գտնել իր ճամբան գոցող սրածայր ժայռերու մէջէն։ Եթէ մարդ մը այդ

վայրկենին Օկնիանոֆը տեսնէր այդ վայրի տեղին մէջ, պառեխէ պառեխ մերթ ցատկելով, մերթ սողալով, զայն վայրի անասուն մը պիտի ենթադրէր յաւէտ, քան թէ մարդկային արարած մը։ Յանկարծ նոր ձայն մը զարկաւ ականջին, աղօրիքին որոտումն էր։ Արիաբար ու աւելի վստահօրէն դէպի հոն յառաջացաւ։ Շուտով հովտին մութ խորութիւններուն մէջ Ծերունի Սթոեանի աղօրիքին տանիքը նշմարեց, վայրկեան մըն ալ, ու հոն հասեր էր։

Դրան դուրսի կողմը Ծերունի Սթոեան դիմաւորեց զինքը։

— Ի՞նչ կայ, հարցուց Օկնիանոֆ աճապարելով ու անձկութեամբ։

— Փա՛ռք Աստծոյ, բան մը չի կայ։

Այս պատասխանն անմիջապէս հանդարտեցուց Օկնիանոֆը։ Անիկա սկսած էր վախնալ թէ՝ երկու թուրքերու դէպքը մատնող պարագայ մը գտնուած է, ու թէ այս էր պատճառը, որ Ծերունի Սթոեան իր ետեւէն ղրկած էր։

— Ի՞նչու զիս կանչեցիր, հարցուց նորէն Պուայչօ։

— Պատճառ մը չի կայ, աղա՛։ Ներողամիտ եղիր քեզի հոս գալու դժուարութիւնը պատճառելուս, բայց քանի որ —

Ծերունի Սթոեան ձայնը ցածցնելով, աւելցուց․

— Վիքէնթին պէտք էր որ կանչէի, բայց անիկա ջերմէ կը տառապի ճիշդ հիմա, ու երբ մեր Քրիսթօն ըսաւ թէ՝ քեզ մենաստանին քովերը տեսած էր, ես ինծի մտմտացի․ «Աղաին ետեւէն մարդ ղրկեմ աւելի աղէկ կ՚ըլլայ»։ Բայց կը ներես ինծի, այնպէս չէ՞, աղա։

Պուայչօ սկսաւ անհամբեր դառնալ։

— Լա՛ւ, բայց ի՞նչ պատահեր է։

— Տղան չըսա՞ւ քեզի։ Ըսի իրեն որ՝ ականջիդ փըսփըսայ երբ իրեն հարցնես։ Պատահածն այս է, աղա՛ —

Ու իր ձայնը դեռ աւելի ցածցնելով, ըսաւ․

— Բարեկամ մը եկած է։

— Ի՞նչ բարեկամ։

— Մեզնէ մէկը։

— Մեզնէ մէ՞կը։

— Վա՛յ, այո՛, Ազգայնական մը։

— Ո՞վ է։

— Չեմ գիտեր։ Անցեալ գիշեր լեռնէն ուղղակի քովըս եկաւ։ Նախ երկիւղ պատճառեց ինծի, կարծեցի թէ՝ յուղկահար մըն է։ Տեսնելու ես թէ ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուի, սրունգները ցախաւելի կոթի կը նմանին։ Հասկցայ որ կասկածս անհիմն էր։

Օկնիանոֆ՝ խորապէս հետաքրքրուած՝ հարցուց․

— Ըսա՞ւ թէ ինք ով էր, կամ ուսկից կուգար։

— Հարցուցի իրեն, բայց իր բոլոր ըսածն եղաւ թէ՝ Թուրքերուն ձեռքէն կը փախչէր և լեռնէն եկած էր։

— Բան մը չուզե՞ց։

— Այո, կտոր մը հաց ուզեց — ըսաւ որ չորս օրէ ի վեր բան կերած չէր։ Եւ խնդրեց որ աղէկ բարեկամի մը — Ազգայնականի մը — ետեւէն մարդ ղրկեմ, գալու և իր հետը խօսելու։ Նախ Սարկաւագը միտքս եկաւ, բայց իր այդ գետինն անցնելիք ջերմը զինք թողուցած չէ դեռ, ուստի քու ետեւէդ ղրկեցի։

— Շատ աղէկ ես ըրեր, հայրի՛կ։

— Ներողամիտ եղիր, աղա՛, քեզի պատճառած նեղութեանս համար։

— Ներողութեան խնդիր չի կայ․ շատ ուրախ եմ։ Հիւրդ ո՞ւր է։

— Զգուշութեամբ պահած եմ զայն։ Հետս եկուր։

Ու Ծերունի Սթոեան՝ Օկնիանոֆը դէպի աղօրիք առաջնորդեց։

Աղօրիքը կատարեալ մթութեան մէջ թաղուած էր։ Քարիւղէ ճրագ մը վառեց, առաջնորդեց Պուայչօն աղօրիքի քարերուն ու պատին մէջտեղէն, արմտիքի երկու ամբարներու քովէն անցնելով՝ կայնեցաւ պզտիկ դրան մը առջև, որուն վերևէն կը կախուէին դեռ նոր փրցուած սարդի ոստայներ, ցուցնելով թէ այդ դուռն երկար ժամանակէ ի վեր գոց պահուած էր։

— Ի՛նչ, անիկա հո՞ս է։

— Ցաւէ՛ս։ Կատուն պահուած կաթը չի գողնար։ Այնպէս չէ՞, աղա՛։

Ծերունի Սթոեան դուռը բաղխելով կանչեց․

— Հիմա դուրս եկուր, եթէ կը հաճիս։

Դուռը բացուեցաւ, ու երիտասարդ մը երեցաւ, որ զգուշաւորութեամբ բոլորտիքը կը նայէր։ Կարճ էր, տկարակազմ երևոյթով, ու իր պզտիկ երեսը՝ երկար ժամանակէ ի վեր՝ չածիլուած։ Իր դէմքին վրայ աժխոյժ ու անձկոտ նայուածք մը ունէր, իր շարժումները դիւրաթեք և թեթև էին։ Սակայն Օկնիանոֆի զարմանք պատճառած բաները՝ անոր ծայրայեղ տկարութիւնն ու նիհարութիւնն էին։ Անիկա ճերմակ, կոշտ հանդերձներ հագեր էր, զորս սովորաբար Մակեդոնացի գեղջուկները կը գործածէին, զարդարուած աւանդական հիւսուածքներով, հանդոյցներով, ծոպերով կռնակին, կուրծքին, և ծունկերուն վրայ, սակայն բոլորովին կտրտած, այնպէս որ շատ մը պատռուածքներու մէջէն մերկ մարմինը կը տեսնուէր։

Առաջին ակնարկով թէ՛ ինք և թէ Օկնիանոֆ զարմացմամբ բացագանչեցին․

— Մուրաթլիքա՛։

— Քրալի՛չ։

Ու իրարու բազուկներու մէջ նետուեցան և գիրար գրկեցին եռանդեամբ։

— Ի՞նչ։ Դո՞ւն։ Ո՞ւսկից կուգաս, հարցուց Օկնիանոֆ, որ Մուրաթլիքան ճանչցաւ իբրև իր մէկ ընկերը՝ ապստամբներու այն խումբէն, որուն պատկանած էր ինք ևս։

— Զիս մոռցի՛ր, քեզ նայինք։ Դո՞ւն ուր ես այսչափ ատենէ ի վեր։ Հիմա ա՛ս դո՞ւն ես իրաւ, Քրալի՛չ։

Քրալիչ յանկարծ ետ դարձաւ, աղօրիքը ցուցուց, և իր խօսքն ուղղելով Սթոեանին, որ՝ ճրագը ձեռքին մէջ՝ անշարժութեամբ անոնց դէմ կը կանգնէր, ըսաւ․

— Հայր Սթոեա՛ն, ճրագը մարէ՛, ու դուռը գոցէ՛ — կամ փոյթ չէ — դուրս ելլենք ասկից։ Այնքան աղմուկ կայ հոս որ չենք կրնար խօսիլ։

Տէրունի Սթոեան՝ ճրագը բռնած՝ առաջնորդեց անոնց, ու դուռն ետեւէն գոցելով, ըսաւ.

— Ահաւասի՛կ, աղէկ մը խօսեցէք իրարու հետ, ես պառկիլ կ'երթամ: Երբ որ ձեր քունն ալ գայ, ներս եկէք ու պառկեցէք:

Հովիտը կատարելապէս մութ էր, բայց ժայռերուն հակառակ կողմը պայծառօրէն լուսաւորուած էր լուսինէն: Օկնիանօֆ և ընկերը հովտին ամենէն մութ մասը գացին, ու նստան ծառի մը լայն եզրին վրայ, որուն քովէն հոսանք մը կ'անցնէր փրփրալով:

— Եկուր նորէն ձեռք թօթուենք, եղբա՛յր, ըսաւ Օկնիանօֆ զգածուած:

— Վա՛յ, Բրալի՛չ, ի՞նչ հով հոս բերաւ քեզ: Վերջին անգամն որ քեզմէ լսեցի Տիգրանակերտի դրախտէն էր:

— Եւ դո՞ւն, Տօպրի՛: Դեռ կախաղան չե՞ս ելած, հարցուց Պուպչօ կատակելով:

Վաղեմի և մտերիմ բարեկամներ էին անոնք: Հասարակաց ճակատագիր մը և հասարակաց տառապանքներ ամենէն աննման նկարագրի տէր անձերն իրարու հետ կրնան միացնել, որքան աւելի Պուպչօի և Մուրաթլիսքաի պէս մարդիկ, որոնք եղբայրներ էին զէնքերու մէջ, եղբայրներ՝ գաղափարներու:

— Լա՛ւ, պատմէ նայինք, աւելցուց Մուրաթլիսքան, քու պատմութիւնդ աւելի հին է, ուստի առաջ դուն սկսիր: Ե՞րբ եկար Տիգրանակերտէն:

— Ըսել կ'ուզես թէ՝ ե՞րբ փախայ:

— Ի՞նչ, փախա՞ր:

— Այո՛, անցեալ Մայիսին:

— Ու կրցիր հոս գալ առանց նեղութեա՞ն: Ի՞նչ ճամբով եկար:

— Տիգրանակերտէն քալելով գացի Ռուսական Հայաստան, անկից՝ շնորհիւ Ռուսերուն՝ Կովկասի ճամբով Օտեսա: Օտեսայէն Վառնա գացի նաւով, անկից ալ՝ լեռներու վրայէն՝ Թրոեանի մօտ հովիւներու վրանը, յետոյ Սթարա-Փլանինայէն՝ Պելա Ջերքվա:

— Բայց ի՞նչ բան դրդեց քեզ որ Պելա Ջերքվան ընտրես:

— Կը վախնայի ուրիշ տեղ երթալ, ուր մարդ չէի ճանչնար, ընդհակառակը՝ հին բարեկամներէս կը փախչէի, չի գիտնալով թէ՝ անոնք հիմա ի՞նչ գաղափար ունէին: Յիշեցի որ իմ հօրս ամենէն լաւ բարեկամը, պատուական մարդ մը, Պելա Ջերքվա կը բնակէր, ուր կարելի չէր որ ո՛և է մէկէ մը ճանչցուէի: Անշուշտ զիս պիտի չճանչնար, եթէ իրեն չըսէի իմ ով ըլլալս:

— Լաւ, ես քեզ ճանչցայ անմիջապէս: Այսպէս շարունակեցիր կենա՞լ հոն:

— Այո՛, իմ հօրս այդ բարեկամը տնօրէն ուսուցչի պաշտօն մը գտաւ, և մինչև հիմա, փա՛ռք Աստուծոյ, ամէն բան լաւ գացած է:

— Այսպէս հիմա տնօրէն ուսուցի՞չ եղած ես, Բրալի՛չ:

— Առերեւոյթս — տնօրէն ուսուցիչ մը, բայց իրականապէս, նոյն հին արհեստին վրայ եմ:

— Ի՞նչ — քարոզե՞լ:

— Այո՛, յեղափոխութիւն:

— Լա՛ւ, գործերն ի՞նչպէս յառաջ կերթան: Մերիններն խառնաշփոթ են:

— Առայժմ ամէն բան աղէկ է: Ժողովուրդին միտքերը շատ յուզուած են, հողը հրաբղխային է: Պելա Ջերքվան Լէվսքիի բոյներէն մէկն էր:

— Եւ ծրագի՞րդ ինչ է:

— Դեռ ո՛և է ծրագիր մը չունինք: Մենք ապստամբութիւնը կը պատրաստենք, վերացականօրէն, ըսենք, և կը սպասենք որ բան մը պատահի: Բայց շարժումը՝ օր ըստ օրէ կը հզօրանայ, ո՛չ միայն հոս, բայց ամէն տեղ, ու մենք՝ ուշ կամ կանուխ՝ ապստամբութիւն մը պիտի ունենանք:

— Կեցցէ՛, Բրալի՛չ: Ապրի՛ս: Դուն սքանչելի տղայ մըն ես:

— Կարգը քուկդ է հիմա, պատմէ՛ տեսնենք դըլխուդ եկածները:

— Օ՜հ, դուն գիտես ամէն բան այդ խնդրոյն վերաբերմամբ։ Սթարա Զակօրայի մէջ այնպիսի չփոթ վիճակի մը մէջ դրին այդ գործն որ՝ չենք համարձակիր մէկուն երեսը նայիլ։

— Ո՛չ, ո՛չ, սկիզբէն սկսի՛ր, այն տեղէն երբ մեր խումբը ցրուեցաւ, ու մենք իրարմէ բաժնուեցանք։ Յիշէ՛ որ ութը տարի կ՚ընէ Տիգրանակերտ գտնուիլս, ու բոլոր այս միջոցին բան մը լսած չեմ, ո՛չ քեզմէ եւ ո՛չ միւս բարեկամներուս մէկէն։

Մուրաթլիւքա տարածուեցաւ ապառաժին վրայ, ձեռքերը գլխուն տակ դրաւ, ու այդ դիրքին մէջ իր պատմութիւնն ըրաւ մանրամասնօրէն։ Ինք 1875ին Տիմիթրի Օպչթայի ձեռքին տակ մասնակցեր էր Սօֆիայի դաւադրութեան, և Օրքանիէի սուրհանդակին վրայ յարձակումին։ Մատնուած, ձերբակալուած և բանտը նետուած էր, և միայն հրաշքով մը ազատած՝ կախաղանէն կամ Տիգրանակերտ աքսորուելէն։ Վերջը Ռումանիա գացեր էր, ուր տարի ու կէս թափառած էր կռուելով անօթութեան և դժբաղդութեան դէմ։ Անկից Պուլկարիա՝ կռուելու այն սոսկումներուն ու վտանգներուն դէմ, որոնք կը շրջապատեն խռովարար մը։ Այդ գարնան Սթարա Զակօրայի մէջ երեւցեր էր, ու փութաջանութեամբ աշխատած՝ յեղափոխութիւն մը պատրաստելու։ Շարժումին ողբալի ձախողութենէն վերջը, որու միջոցին վիրաւորուած էր թուրքերէն, Սթարա–Փլանինա գացեր էր, հալածուած թուրք պահակներէ և մինչ իսկ պուլկար հովիւներէ, որոնց դիմեր էր կտոր մը հացի կամ փոխնորդ հագուստի համար։

Տասն օրէ ի վեր թափառեր էր Պալքանի վրայ հազարաւոր վտանգներու և չարչարանքներու ենթարկըւած։ Իր սոսկալի անօթութիւնն ստիպած էր զինք լեռնէն վար գալ, վեցհարուածը ձեռքին մէջ, կտոր մը հաց մուրալ իր առաջին հանդիպած մարդէն։ Բարեբաղդաբար Ծերունի Սթոեանին հանդիպած էր։ Երախտագիտութեամբ պատմեց թէ՝ որքան բարեսիրաբար աղօրեպանը զինք ընդունած էր։ Ըսաւ թէ՝ աղօրեպանն

առաջինն էր որ մարդասիրաբար վարուած էր իր հետ Սթարա-Փլանինայի վրայ թափառելէն ի վեր։

Մուրաթլիւքա դադրեցաւ։ Գետակը ծփալով կ՚անցնէր իրենց ոտքերուն քովէն։ Ամէն բան հանդարտ էր։ Դիմացի լուսնաշող ապառաժները լուռ էին։ Միայն բըլուրներու գագաթին վրայ՝ այդ գիշեր՝ հովն էր որ կը խշրտար եղրեւանիներու և ցած մացառներու մէջէն։

Օկնիանօֆ ուշադրութեամբ հետեւած էր Մուրաթլիւքայի արկածներու և վտանգներու պատմութեան։ Կը կարծէր թէ՝ ինքն էր որ կ՚անցնէր բոլոր այդ յուզումներուն, չարչարանքներուն մէջէն, կը զգար նոյն դառն հիասթափումն ու ամօթը ժողովուրդին ստորնութեան ու վախկոտութեան, որոնք սովորաբար կը յաջորդեն զսպուած յեղափոխութեան մը։ Հիմա եղբայրական շահագրգռումով մը՝ Օկնիանօֆ կը մտածէր օգնելու Մուրաթլիւքային։

— Լա՛ւ, ի՞նչ ընել կը խորհիս հիմա, հարցուց Պուայչօ։

— Պուլկարիա պիտի վերադառնամ, եթէ ինծի հագուստ ու անցագիր միայն կրնաս ճարել։

Օկնիանօֆ մտածկոտ դարձաւ։

— Հոն ի՞նչ ընել պիտի երթաս։

— Պատեհութեան պիտի սպասեմ, ու երբ յեղափոխութիւնը ծագի հոն պիտի ըլլամ — ուրիշ տեսակ չեմ կարող ընել — այդ զգացումը միս ու ոսկոր դարձեր է, դուն գիտես։

— Այդ լաւ չէ՛, կարող չես համբերելու մինչեւ որ քիչ մը ապաքինիս։ Հո՛ս կեցիր։

— Ի՞նչ, և պահուի՞մ։ Ո՛չ, չեմ կրնար այդ բանն ընել։ Կամաւոր բանտարկութիւն մը չե՛մ ուզեր։

— Այո՛, բայց պահուելու պէտք պիտի չունենաս, ըսաւ Օկնիանօֆ վայրկեան մը մտածելէ յետոյ։

— Ի՞նչու չէ։

— Քաղաքին մէջ ինծի պէս ազատ պիտի պտտիս, ու մէկտեղ պիտի գործենք։

— Բոլոր սրտով։ Բայց խե՞նդ ես, Քրալի՛չ։ Առա-

ջին օրէն պիտի ձերբակալուիմ: Զիս կը փնտռեն ամէն ծառի ետև:

— Ապստամբներ ու Պուլկարացիներ կը փնտռեն:

— Աղէ՛կ, և ի՞նչ կը կարծես թէ ես եմ, ըսաւ ան խնդալով:

— Դուն պատուաւոր և խաղաղասէր լուսանկարիչ մը պիտի ըլլաս, և ինչ որ աւելին է, Աւստրիացի մը:

— Չեմ հասկնար:

Օկնիանօֆ ժպտեցաւ ու շարունակեց, ջանալով Մուրաթլիւքային երեսը տեսնել մութին մէջ:

— Մազերդ ու մօրուքդ տէրվիշի մը մազերուն ու մօրուքին չափ երկայն են: Վաղը գիշեր սենեակս կը տանիմ քեզ, ու այս անպետութիւններէն պիտի ազատինք: Մօրուքդ միայն տեղը կը թողունք: Չես հակառակիր, այնպէս չէ՞:

— Շա՛տ լաւ, յետո՞յ:

— Յետոյ, պեխերդ պիտի ածիլենք:

— Աղէ՛կ, կարծեմ թէ այդ ալ պիտի երթայ, ըսաւ Մուրաթլիւքա ժպտելով:

— Վերջը պիտի եւրոպացնենք քեզ քիչ մը: Բարեկամներէս մէկը, որ երէկ հոս հասաւ Ռումանիայէն, մեզի կիսամաշ թաւշեղէն հագուստ մը պիտի տայ: Երկաթուղիի պահապանի գլխարկ մըն ալ ունիմ ոսկեղէն շրջանակներով, և յետոյ «Կութ Մորկըն, Մայն Բէր»:

— Շա՛տ լաւ, Աւստրիացի մը պիտի ըլլամ, սակայն ի՞նչպէս պիտի կարենամ ինքզինքս իբրև լուսանկարիչ մը ցոյց տալ:

— Լուսանկարչի գործիք մը պիտի ունենաս: Երեք տարի առաջ լուսանկարիչ Խրիսթօֆ մը կը բնակէր Պելա Չերքվաի մէջ իբրև խռովարար մը: Երբ որ մեկնեցաւ իմ բարեկամներէս մէկուն, Նէթքովիչին, քով ձգեց իր խանգարեալ գործիքը: Բամարան նորոգել պիտի տանք քեզի համար, կարելի եղածին չափ լաւ, ապակիներ, թուղթեր և թթուներ պիտի գնենք, ու այն ատեն կը սկսիս մեր պատուական քաղաքացիներուն լուսանկարներն առնել:

— Բայց լուսանկարչութիւնն երբէք մտքէս չէր անցնիր:

— Օ՛հ, շուտով կը վարժուիս: Առաջին անգամ աչքերնին պիտի ծռես, քիթերնին կտրես, բերաննին խեղաթիւրես, երեսնին ծռմռկես, բայց վերջը վարպետ մը պիտի դառնաս արհեստիդ մէջ:

— Առաջին զոհս դուն պիտի ըլլաս:

— Շա՛տ լաւ,

— Պուլկարերէն խօսելու չեմ:

— Ոչ իսկ բառ մը, ուշադրութեամբ զգուշանալու ես: Գերմաներէն կամ պոհեմերէն խօսելու ես: Չեխերէնը շատ նման է մեր լեզուին, և մարդիկ տասը բառէն հատ մը պիտի հասկնան: Ժամանակ անցնելէն վերջը կրնաս սկսիլ աղաւաղեալ պուլկարերէն մը խօսիլ: Կ'ենթադրեմ թէ Չեխերէնդ մոռցած չես:

— Բեզմէ վերջը տարի մը միայն մնացի Փիշեքի մէջ, բայց հաց, ջուր ուզելու չափ կը յիշեմ:

— Աւելի լաւ, որովհետև ունեցած անցագիրս Չեխերէնով գրուած է Եարօսլավ Պրզոպէկունէք անուն անձի մը համար:

— Ի՞նչ: Եարօսլավ Պրզոպէկունէ՞ք:

— Այո՛, Չեխերէն հոյակապ անուն մը, ոչ անյարմար քեզի: Դուն իրական Պրզոպէկունէք (*) մըն ես: Պալքանի թերակղզիին կէսէն աւելին ոտքով չե՞ս ճամբորդած: Այսպէս, ուրեմն, Տօպրի Մուրաթլիւքա՛, վաղուընէ սկսեալ Փան Եարօսլավ Պրզոպէկունէք, Աւստրիացի Չեխ մը պիտի ըլլաս, ծնած՝ լուսանկարչի գործիք մը ունենալով իր կռնակին վրայ:

Եւ Օկնիանօֆ իր գլխարկն հանեց կատակալի հանդիսաւորութեամբ մը.

— Բարի-լո՛յս, Փան Եարօսլավ, լուսանկարս պիտի առնե՞ս, հարցուց Չեխերէնով:

— Մեծ հաճոյքով, Փան Եանէ, պատասխանեց Մուրաթլիւքա նոյն լեզուով:

(*) Այսինքն, արագավազ:

— Կեցի՛ր, ես Իվան Բրալիչ չեմ այլեւս։ Հոս իբրեւ Պուայշօ Օկնիխանօֆ կը ճանչցուիմ, չի մոռնա՛ս։

— Լա՛ւ, դուն ինձմէ աւելի բարեբաղդ ես, քանի որ ամբողջովին օտար մարմնի մը մէջ մտնելու չես ստիպուած — ա՛հ, Փան Եանէ՛, Փան Եանէ՛։

— Փան Պուայշօ չըսի՞ քեզի, աղաղակեց Օկնիխանօֆ։ Անհօգութեամբդ հաւանական է որ գիս մատնես։ Դերըդ աղէկ յիշելու ես, Փան Նարօսլավ։

Կէս ժամ վերջն աղօրիքը վերադարձան, դուռը խընամքով գոցեցին ու ցորենի պարկերուն վրայ երկնցան քնանալու աղօրիքին խլացուցիչ և միօրինակ ձայնովը։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՁԱՅՆ ՄԸ ԳԵՐԵԶՄԱՆԷՆ

Առտուն Օկնիխանօֆ ճամբայ ելաւ քաղաք երթալու։ Պալքանի լեռնակողէն անցաւ ու վանքը մտաւ։ Արտին մէջ, մեծ ընկուզենիներու տակ, վանահայրը վեր-վար կը քալէր գլխիբաց։ Այդ վիպական վայրին առաւօտեան գեղեցկութիւնը կը վայելէր, ու լիաթոք կը շնչէր քաղցըր առողջատու լերան օդը։ Աշնանային բնութիւնը նոր հմայք մը ունէր ծառերու շառագոյն տերևներուն, Պալքանի դեղնած, թաւշային գագաթներուն մէջ, և ընդհանուր նշաններ՝ մելամաղձոտութեան ու քայքայումի։

Օկնիխանօֆ ու Վանահայրը գիրար ողջունեցին։

— Ասոնք դիւթագեղ տեղեր են, Հա՛յր, ըսաւ Օկնիխանօֆ, բաղդաւոր ես որ բնութեան գիրկը կ՚ապրիս, ու խաղաղութեամբ կը վայելես անոր աստուածային հմայքները։ Եթէ երբէք քու կոչումիդ հետևելու փափաքն ունենամ, բնութեան սիրուն և անոր յաւիտենական գեղեցկութեան համար պիտի ըլլայ այդ։

— Զգուշացի՛ր, Օկնիխանօ՛ֆ։ Առաքեալ մը ըլլալէդ վերջ՝ վանական մը ըլլալ շատ հասարակ բան մըն է։ Ո՛չ, ո՛չ, եղածիդ պէս մնացի՛ր։ Ասկից զատ քեզ մեր վանքին մէջ չեմ ուզեր, դուն նոյն իսկ Հայր Երոթէն

պիտի խոտորցնես, որովհետև սարսափելի անկրօն, անհաւատ մըն ես, ըսաւ Վանահայրը կատակելով։

Պուայշօ անպատկառօրէն հարցուց.

— Ի՞նչ տեսակ մարդ արարած է այդ։

— Շատ յարգելի և պատուարժան եղբայր մը, որուն միակ թերութիւնն իր չափազանց արծաթասէր ըլլալն է։ Կը խորհիմ թէ իր դրամները գետինը կը թաղէ որ բուսնին։ Երբ սովորական ծախքերու համար դըրամ կ՚ուզենք իրմէն այնքան կը տրտնջայ որ առակ մը շինած ենք իրմէն — Հայր Երոթէի պէս կը տրտնջայ կ՚ըսենք։ Բայց ո՞ւսկից կուգաս այսքան կանուխ։

— Գիշերը Ծերունի Սթոեանի աղօրիքն անցուցի։

— Ի՞նչու, վա՞խ մը ունեցար։

Եւ Վանահայրը զարմացմամբ նայեցաւ անոր։

— Ո՛չ, ո՛չ — բարեկամ մը գտնուեցաւ։

Ասոր վրայ Օկնիխանօֆ համառօտակի պատմեց Մուրաթլիսքաի հանդիպելու պարագաները։

— Ի՞նչու զայն վանքը չի բերիր, ըսաւ Վանահայրը մեղադրանքի շեշտով։ Պարկերուն վրայ քնացած ըլլալու էք։

— Մենք՝ «Բօմիթաճի»ներս՝ շատ բանի կարող ենք համակերպիլ։

— Լաւ — լաւ — Աստուած օրհնէ ձեզ։ Ի՞նչ անունով ըսիր թէ՝ մկրտած ես զայն։

— Եարօսլավ Պրզոպէկունէք։

Հայր Նաթանայէլ խնդաց։

— Դուք առաքեալներդ զարմանալի մարդիկ էք, բայց զգուշացի՛ր որ ջուրին կուժն երրորդ անգամ չի կոտրուի։

— Հոգ մի՛ ըներ։ Մեզի «Բօմիթաճի»ներուս ալ Աստուած կայ, ինչպէս յուղկահարներուն, ըսաւ Պուայշօ նշանակալից ժպիտով մը։

Հայր Նաթանայէլին հրացանը տեսնելով որ ուռենիի կռթնած էր.

— Վա՛յ, հրացանդ հե՞տդ բերեր ես։

— Այո՛, խորհեցայ որ փորձեմ զայն այս առտու։

Երկար ատենէ ի վեր ձեռքս առած չեմ։ Ամբողջ բնակչութիւնն յուզած էք, ու հիմա ամէն օր մեր վանքին առջև երաժշտութիւն կը լսուի — հրացանաձգութենէ զատ՝ ոչինչ։ Մեռելները չարժելու չափ աղմուկ կայ, ինծի պէս հին մեղաւորներն ալ մէկ կողմ թող մնան։

— Շա՛տ աղէկ, լաւ բան մըն է կրկին անգամ փորձելը, Հայր Վանահա՛յր։

Երկուքն ալ քալելով հասան այն աղէտաւոր գիշերուան աղօրիքը, որուն լոկ տեսքն իսկ խոր կնճիռներ արտադրեց Օկնիանոֆի ճակտին վրայ։

Աղօրիքն հիմա փակուած էր։ Սթռեան զայն ձգած ուրիշ մը գնած էր վանքին գետակին վրայ, զոր արդէն տեսանք։

Լքեալ ու մամռապատ աղօրիքը գերեզմանի մը կը նմանէր այդ գեղատեսիլ վայրին մէջ։

Այդ վայրկեանին Մունչօն գաղտուկ մը մօտեցեր էր։ Կանգնեցաւ ու աչքերն Օկնիանոֆին վրայ տնկեց։ Տարօրինակ ժպիտ մը երևցաւ ապուշին դէմքին վրայ։ Այդ բանականութենէ զրկուած նայուածքին մէջ կըրնար կարդացուիլ գորով, վախ ու զարմանք խառն, զորս Պուայչօ արթնցուցեր էր անոր մտքին մէջ։ Տարիներ առաջ Մուհամմէտին հայհոյեր էր օնպաշիի մը առջև, որ զինք ծեծելով գետին ձգած էր մարած վիճակի մէջ։ Այդ ատենէն սկսեալ իր մթագնած գիտակցութիւնը, մէկ զգացում մը, մէկ խորհուրդ մը միայն պահեր էր — ահռելի, դիւային ատելութիւն մը Թուրքերուն դէմ։ Դիպուածով տեսաւ սպաննումը և թաղումը երկու Թուրքերու, ու ասով անսահման հիացում մը ու յարգանք մը կը տածէր դէպի Օկնիանոֆ։ Այս զգացումը մինչև պաշտամունքի կը հասնէր։ Ջանիկա Ռուս կը կոչէր անբացատրելի պատճառով մը։ Առաջին գիշերը վերանտահին վրայ անոր հետ դէմ-դէմի գալով սոսկալի կերպով վախցեր էր, բայց ալ սովորած էր Օկնիանոֆի յաճախ վանքն այցելելուն։ Անով հմայուած ըլլալ կը թուէր, աչքերն անոր վրայէն չէր ուզեր վերցնել, ու զայն իբրև պաշտպան մը կը նկատէր։ Երբ որ ծառաները նեղէին զինք, անոնց կը սպառնար Ռուսով.

— Ռուսին պիտի ըսեմ՝ որ ձեզ ալ մեռցնէ, կ՚ըսպառնար անոնց, մատը կոկորդին վրայ քսելով։

Բայց ոչ ոք կը հասկնար թէ՝ այս բառերով ի՛նչ ըսել կ՚ուզէր, բարեբաղդաբար, որովհետև ուր որ երթար միևնոյն խօսքը կը կրկնէր։ Վանահայրն ու Պուայչօն կարևորութիւն չընծայեցին Մունչօին, որ կը շարունակէր գլուխը շարժել ու հաճոյալի կերպով ժպտիլ։

— Նայի՛ր, օնպաշին այս կողմը կուգայ, ըսաւ Վանահայրը։

Ստուգիւ, օնպաշին կը մօտենար՝ հրացանն ուսին ու կողնիվար մախաղ մը։ Որսալու կ՚երթար։

Օնպաշին գրեթէ 35 տարեկան էր, դեղին, ուռած երեսով մը, ցցուած ճակատով, պզտիկ մոխրագոյն աչքերով, ու անշարժ, քնթթախ դէմքով։ Ցայտնապէս ափիոն ուտող մըն էր։ Բարևի փոխանակութեան և այդ տարուան որսերու մասին եղած քանի մը բառերէ վերջ օնպաշին վանահօր հրացանն առաւ, ու քննեց զայն ուշադրութեամբ, ինչպէս որ ամէն որսասէր սովոր է ընել։

— Աղուոր հրացան մըն է, արժանապատիւ Տէ՛ր — ինչի՞ պիտի նետես։

— Լաւ, ես ալ ճիշդ ատոր վրայ կը խորհէի, Շէրիֆ աղա՛։ Տարի մը կ՚ընէ որ ձեռքս առած չեմ, խորհեցայ որ անգամ մը կրակեմ այս առաւօտ։

— Ի՞նչ բանի նշան պիտի առնենք, հարցուց օնպաշին աշխուժիւ, մարթինին վար առնելով իր ուսէն յայտնապէս իր ճարպիկութիւնը ցոյց տալու անձկալով։

— Լաւ, դարատափին վրայ, կաւնոցին մօտի մեծ փուշին, պատասխանեց վանահայրը։

Օնպաշին զարմացաւ, մնաց։

— Շատ հեռու է ատիկա, ըսաւ, բայց և այնպէս, արտին մէջ գտնուող ժայռի մը քով քալեց, հրացանն անոր վրայ դրաւ, ու տասն երկվայրկեան նշան առնելէ վերջը կրակեց։ Գնդակը նշանէն քանի մը քայլ հեռուն զարկաւ։

Շէրիֆ աղան կարմրեցաւ, ու քիչ մը անհանգըստութիւն ցոյց տուաւ։

— Հեղ մըն ալ փորձեմ, ըսաւ, ու նորէն քարին կռթնելով ու վայրկեան մը նշան բռնելով։ Երբ որ հրացանը պարպեց, ելաւ վազեց դէպի դարատափը, բայց փուշը դեռ կը բարձրանար հոն։

— Գետինն անցնի, ըսաւ բարկութեամբ, այսքան հեռու բանի մը նշան բռնելն աղէկ չէ։ Կարգը քուկդ է հիմա, Վանահայր էֆէնտի՛, միայն կը թելադրեմ որ փամփուշտդ չի վատնես։ Սակայն փորձէ, ու փուշին զարկ, աւելցուց հեգնական կերպով մը։

Վանահայրն իր հրացանն ուսին բարձրացուց, նայեցաւ ու կրակեց։

Փուշն աներևոյթացած էր։

— Հին աղուոր հրացանս գլխ չամչցուց, ըսաւ վանահայրը։

— Ատիկա սեպուհ չէ՛, պոռաց օնպաշին, հեղ մըն ալ փորձէ։

Վանահայրը միւս փուշին նշան առաւ ու կրակեց։ Գնդակը նորէն նպատակէն չի վրիպեցաւ։ Օնպաշին կատաղութենէն գունատեցաւ։

— Քու աչքդ զարմանալի կերպով հեռատես է, Վանահայր էֆէնտի՛, բայց գրաւ կը դնեմ որ տարի մը չըներ որ դուն այս հրացանը գործածած չես։ Աղէկ, դուն կրնաս դաս տալ ձեր պատանիներուն, որոնք օրն ի բուն հրացանաձգութիւն կ'ընեն։

Յետոյ խորամանկօրէն աւելցուց.

— Շատ դրդուած ըլլալ կը թուին սոնք բանի մը համար։ Բայց վերջը, վերջը — այս խօսքս աղէկ միտքդ պահէ — պատուհասնին պիտի գտնեն։

Ու օնպաշին աւելի կատաղի, աւելի չարագուշակ դարձաւ, երբ Օկնիանոֆի նայիլ սկսաւ։

Այս ատեն Մունչօ բաւական հեռու կը կանգնէր, բայց իր դէմքը ծամածռեցաւ ստորին վախով մը՝ միացած միևնոյն ժամանակ անասնական ատելութեան մը։ Հիմա սպառնալից ակնարկ մը կը նետէր օնպաշիին վրայ, ակռաները կճռտելով ու բռունցքները սեղմելով յարձակում գործելու վրայ եղող մարդու մը պէս։ Օնպաշին մեքենապէս անոր դարձաւ, արհամարհոտ ակնարկ մը նետեց վրան։ Ապուշն աւելի կատաղի երևոյթ մը առաւ, ու պոռաց, բարկութենէն փրփրելով անոր հօրն ու մօրը հայհոյելով.

— Ռուսը քեզ ալ պիտի սպաննէ։

Օնպաշին քիչ մը պուլկարերէն գիտէր, սակայն Մունչօի բարբանջումէն բան մը չէր հասկնար։ Վանահօրը դառնալով հարցուց.

— Ի՞նչ պատահեցաւ յիմարին։

— Չարիք մը հասցնել չուզեր, խեղճը։

— Ի՞նչու Մունչօն այսքան կը գրգռուի հոս, մինչդեռ քաղաքը գտնուած միջոցին միշտ հանդարտ է։

— Վա՛յ, ամէն աքաղաղ իր բակին մէջ կը կանչէ։

Ճիշդ այդ ատեն խոշոր բարակ մը, կաշեայ անուր մը վզին չուրջը, որմէ չուան մը կը կախուէր, դէպի զիրենք վազեց դաշտին վրայէն։

Բոլորն ալ դարձան ու շանը նայեցան։

— Շունը փախեր է տեղէ մը, կ'երևի թէ՝ որսորդներ կան մօտերը։

Օկնիանոֆ՝ առանց ուզելու՝ սրսփաց։

Շունը դէպի աղօրիքը վազեց, դուռը հոտուըտաց, անկէ վերջն սկսաւ անոր չուրջը դառնալ ու ցաւակցօրէն կաղկանձել։

— Վա՛յ, ատիկա խեղճ Նէմէքսիզ Փէհլիվանին շունն է, ըսաւ օնպաշին։

Շունը, զոր Օկնիանոֆ շատ լաւ ճանչցաւ, աղօրիքին չուրջը կը դառնար չարունակ, կասկածոտ կերպով մը հոտուըտալով, ու երբեմն-երբեմն գետինը ճանկռտելով։ Վերջապէս գլուխը օդին մէջ բարձրացնելով՝ սկսաւ տխրագգեցիկ ոռնուք մը արձակել։ Այս ձայնը մահազանգի մը պէս հնչեց Օկնիանոֆի ականջին։ Անձկութեամբ վանահօր նայեցաւ։ Օնպաշին զարմացմամբ կը դիտէր այս տեսարանը, և իր երեսը կասկած ու տարակոյս կ'արտայայտէր։

Յանկարծ շունը դէպի Օկնիանոֆը վազեց։ Ինք ետ ընկրկեցաւ, ու մահու չափ դեղնեցաւ։ Շունը վայրի ոռ-

տուժ մը ըրաւ Օկնիանօֆի վրայ, յուսահատօրէն մռընչելով:

Օկնիանօֆ մեքենայօրէն դանակը քաշեց ինքզինք պաշտպանելու կատղած շան դէմ, զոր վանահայրը չէր յաջողած վախցնել:

Օնպաշին լռութեամբ կը դիտէր այս տեսարանը, կասկածելի և նենգամիտ ակնարկներ նետելով Օկնիանօֆի ու անոր շողշողուն դանակին վրայ: Բայց տեսնելով թէ՝ Օկնիանօֆ՝ անձնապաշտպանութեան համար թերևս՝ շունը վիրաւորէր, միջամտեց ու կենդանին մէկ կողմ վռնտեց: Յետոյ դառնալով Օկնիանօֆի, որ իր ճիգերուն ու անձկութեամբը կարմրած էր, ըսաւ·

— Տարօրինա՛կ բան: Ի՞նչէն է որ այս շունը քեզի դէմ կատղեր է:

— Կարծեմ թէ՝. քարով զարկած ըլլալու եմ ատենօք, պատասխանեց Օկնիանօֆ՝ կեղծ անհոգութեամբ մը:

Օնպաշին հետազօտող ու թերահաւատ նայուածքով մը Օկնիանօֆը կը դիտէր: Յայտնապէս գոհ մնացած չէր տրուած պատասխանէն: Անորոշ կասկած մը կը սաղմնաւորէր իր մտքին մէջ: Բայց որոշեց խնդիրը քննել, և որպէսզի ցոյց տար թէ՝ Օկնիանօֆի պատասխանէն ամբողջովին գոհ մնացած էր, աւելցուց·

— Շուներու այս տեսակը վրէժխնդիր է:

Օնպաշին՝ Վանահայրը բարևելով՝ մեկնեցաւ, ու շուտով աներևութացաւ Պալքանի լեռնակողին ետև:

Բարակն ալ արդէն վազած էր իր նոր տիրոջ հետևելու:

— Այդ անասունը չըսպաննեցի՞ք:

— Կիսամեռ վիճակին մէջ գետը ձգեցի որ խեղդըւի, բայց ազատեր է: Դժբաղդութի՛ւն, մրմնջեց Օկնիանօֆ բարկութեամբ:

— Ծերունի Սթուեանն իրաւունք ունէր ըսելով թէ՝ պէտք էր այդ գազանն ալ միւս երկու շուներուն քով թաղել: Կը տեսնե՞ս իմ բաղդս, որ այդ անճարակ Շէրիֆն ալ հոս պիտի գտնուէր: Նեղութիւնը կուգայ այն ատեն երբ ամենէն քիչ կը կասկածիս:

— Վստա՞հ ես թէ միւս երկուքն աղէկ մեռցուցիք: Մի գուցէ անոնք ալ այդ շանը պէս յարութիւն առնեն, հարցուց վանահայրը խստօրէն: Երբ մարդ այս տեսակ գործի մը կը ձեռնարկէ պէտք է որ ամէն բան լիովին գլուխ հանէ, և ոչինչ թողու անկատար: Այս արհեստին մէջ սկսնակ մըն ես դեռ դուն, Պուպչօ: Սակայն և այնպէս վախնալու բան մը չի կայ: Այն զըրոյցը զոր մենք տարածեցինք այդ ժամանակը, ժողովուրդը հանդարտեցուցեր է: Բայց աչքերս բաց պիտի պահեմ:

Միևնոյն ատեն Օկնիանօֆ ուշադրութեամբ կը քըննէր այն տեղն ուր երկու թուրքերը թաղուած էին: Մեծ զարմանքով տեսաւ թէ մեծ քանակութեամբ քարեր դիզուած էին անոնց վրան: Ո՛չ ինք, ոչ աղօրեպան Սթուեան դիզած էին զանոնք: Իր զարմանքը բացատրեց վանահօր, որ կը ջանար համոզել զինք թէ՝ քարերն հոն դիպուածով կուտուած են: Երկուքն ալ չէին գիտեր թէ՝ Մունչօն հոն կ'երթար ամէն օր, քարեր ունենալով ձեռքին մէջ, թուրքերուն գերեզմանին վրայ նետելու, այնպէս որ բաւական խոշոր դէզ մը կազմըւած էր մինչև այդ ատենը:

Օկնիանօֆ իր ձեռքն երկնցուց:

— Ո՞ւր կ'երթաս:

— Կեցիր բարի՛, շուտ պէտք է որ վերադառնամ: Կարգ մը բաներ ունիմ ընելու ներկայացումներուն համար — այդ դժոխային շունը մոռցուց իմ դերս:

— Ի՞նչ դեր առած ես:

— Կոմսը,

— Կո՞մսը — ի՞նչին կոմսն ես, պիտի ուզէի գիտնալ, հարցուց վանահայրը կատակով:

— Տիգրանակերտի Բերդին, զոր պատրաստ եմ նըւիրելու անոր, որ կը փափաքի ունենալ զայն:

Եւ Օկնիանօֆ իր ճամբան գնաց:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

«Ժընէվիէվ»ի թատերգութիւնը, որ այդ իրիկուն տղոց դպրոցին մէջ պիտի ներկայացուէր, հաւանաբար ներկայ երիտասարդութեան անծանօթ է: Բայց երեսուն տարի առաջ ամենէն ընդարձակ ժողովրդականութիւնը շահած էր անիկա, և այդ ատենուան ամբողջ բնակչութիւնը դիւթած: Քանի մը բառերով՝ խաղն հետեւեալն է. — Գերմանացի կոմս մը, Սիկֆրիտ, Սպանիա կ'երթայ Մաւրիտացիներու դէմ մղուած պատերազմներու, ու անմխիթար կը թողու իր կինը, գեղանի կոմսուհի Ժընէվիէվը, իր ցաւին մէջ: Իր մատակարարը, Կոլօ, կոմսուհիին առջև կ'ելլէ նախատելով զայն առաջարկներով, զորս անիկա կը մերժէ արհամարհանքով: Վրէժխնդիր Կոլօ, անոր հաւատարիմ ծառան, Տրաքօն, կը սպաննէ, ու կոմսուհին բանտը կը նետէ, միևնոյն ատեն կ'իմացնէ կոմսին թէ՝ կոմսուհին Տրաքօի հետ յանցաւոր տռփանքի մը մէջ բռնած է: Կոմսին բարկութիւնն սահման չունի, հրաման կը ղրկէ որ իր կինը մեռցուի: Բայց մարդասպանները, որոնց Կոլօ կը յանձնէ այս գործը, կը գթան կոմսուհիին վրայ ու զայն իր բաղդին կը ձգեն զաւկին հետ, լեռնային քարայրի մը մէջ, վստահցնելով Կոլօը թէ՝ իր հրամանները գործադրուած են: Եօթը տարիներ կ'անցնին: Կոմսը պատերազմներէն կը դառնայ, սրտաբեկ: Իր դղեակին մէջ, Ժընէվիէվ իրեն գրած նամակ մը կը գտնէ, որ յստակօրէն անոր անմեղութիւնը կը բացատրէ: Կոմսուհիին մահուան վրայ ա՛յն ժամանակ կ'ողբայ միայն: Կոլօ շղթաներով կը բեռնաւորուի, և իր բանականութիւնը կը կորսնցնէ խղճի խայթերուն տակ: Յետոյ կոմսն որսորդութեան կ'երթայ հաճոյքի համար, և դիպուածով կոմսուհիին կը հանդիպի իր քարայրին մէջ, զաւկին հետ և եղնիկի մը, որ զանոնք կը սնուցանէր իր կաթովը: Բոլորն ալ կը հաշտուին, ու դղ-

եակը կը դառնան ուրախութեամբ: Այս պարզուկ ու սրտառուչ յղացումները շատ անգամներ լացուցեր են պուլկարացի ծեր կիներն ու դեռատի հարսերը: Ամէն մարդ այս պատմութեան կմախքը, ու շատեր ամբողջ պատմութիւնը գոց գիտէին:

Ասոր համար էր որ գալիք ներկայացումը քաղաքին մէջ մեծ յուզում պատճառած էր: Անհամբերութեամբ կը սպասուէր անոր, իբրև մեծ դէպքի մը, որ հաճելի փոփոխութիւն մը պիտի ըլլար Պելա Ջերքվաի միօրինակ կեանքին:

Հարուստ կիներն իրենց ամենէն աւելի աղուոր հագուստները կը պատրաստէին, աղքատներն իրենց մանածները կը ծախէին ու տոմսակի կը պառկեցնէին հասոյթը, փոխանակ աղի ու օճառի: Ընտանիքներու կամ ընկերական հաւաքումներու խօսակցութեան միակ նիւթը՝ ներկայացումն էր: Ծեր կիներ իրարու կը հարցընէին եկեղեցիին մէջ.

— Տինա՛, Ժընէվիէվը տեսնելու կ'երթա՞ս այս իրիկուն:

Ու կը պատրաստուէին լալու երկարատանջ կոմսուհիին վրայ:

Տան մէջ խօսակցութիւնը կը դառնար անունին վրայ դերասաններու, որոնք խաղին այլ և այլ մասերն առեր էին — ընդհանուր գոհունակութիւն մը կը զգացուէր որ Օկնիանօֆ կոմսը պիտի ներկայացնէր: Նենգամիտ Կոլօը պիտի ներկայացուէր Ցրաթիօէն, որ յուզումնալից դերերը շատ կը սիրէր, ու այդ նպատակով ձգեր էր որ իր մազերն երկնան:

Իլիա, Տրաքօն, ծառան, պիտի ներկայացնէր, ու օրական քան անգամ կը փորձէր թէ՝ ի՞նչպէս իյնալու էր երբ Կոլօ սուրով կը զարնէր իրեն: Վերջին մասին մէջ ալ իբրև կոմսին շունը՝ հաչելու էր, այս ալ նոյնքան ժրաջանութեամբ կը փորձէր: Ժընէվիէվի համար նախապէս Սարկաւագ Վիքէնթի թելադրուած էր իր գեղեցիկ դէմքին ու երկայն մազերուն համար, սակայն յետոյ անյարմար դատուած էր որ սուրբ կարգ

ունեցող անձ մը դերակատար ըլլայ, ու այդ մասը տրըւած էր ուրիշի մը, հետն ալ ատեն մը օծանելիք իր ընչացքը ծածկելու: Երկրորդական դերերն ալ բաժնըւած էին:

Աւելի մեծ դժուարութիւն մը քաշեցին զարդարանքի համար: Առաջին բանը՝ վարագոյր մը պէտք էր: Ասոր համար կարմիր կտոր մը գնեցին, ու զայն գեղեցիկ երեւցնելու համար Տեպրա անուն արուեստագէտի մը յանձնեցին որ քնար մը չինէ անոր վրայ: Իրեն արտադըրածը, սակայն, աւելի խոտ քաղողի մանկաղին կը նմանէր քան թէ քնարի: Մնացեալ առարկաները՝ ասդիէն-անդիէն գտնուեցան: Կոլոզի երկաթ չղթաները Խօնախի բանտէն բերուեցան: Փօփօֆ, որ Հուները կը ներկայացնէր (երկու մարդասպաններէն մէկը), ապըստամբութեան համար պատրաստած իր երկայն դանակը կը գործածէր: Տրաքօն ալ հպարտութեամբ Սլաֆրանկաին մետաքսեայ երկար գլխարկը դրած էր, թէև քիչ մը կոտրած: Պուայչօ ի զուր բողոքեց թէ՝ ժամանակագրական սխալ մըն էր այդ: Դերասաններուն մեծ մասը պնդեցին թէ՝ աւելի տպաւորիչ պիտի ըլլար ատիկա, հակառակ իր առարկութիւններուն:

Թատրոնն սկսաւ լեցուիլ իրիկնամուտին: Առաջին նստարանները պահուած էին նշանաւոր անձնաւորութիւններու համար, որոնց մէջ կը գտնուէր Պէկը, զոր մասնաւորապէս հրաւիրեր էին: Քովը կը նստէր Տամիանչօ Գրիգորօֆ, որ հոն թողուած էր Պէկն զբօսցնելու համար: Մնացեալ նստարանները գրաւուած էին հասարակ ժողովուրդէն, որ անհամբերութեամբ կը սկսէր ծափահարել վարագոյրի բացուելուն համար: Ամենէն շատ աղմուկ հանողը Մայր Ծինքան էր, ամբողջ խաղը գոց գիտէր, և իր աջ ու ձախ կողմերը նստողներուն կը պատմէր: Կ'ըսէր, նաև, թէ ի՛նչ պիտի ըլլային Կոմսին առաջին խօսքերը: Հաճի Սիմոն, յաջորդ կարգին մէջ, կը բացատրէր թէ որքան աւելի մեծ էր Պուխարէսթի թատրոնը, և թէ՝ ինչ կը նշանակէր վարագոյրին վրայի երեքժանին: Երաժշտախումբը կը բաղկանար տեղա-

կան գնչու նուագածուներէն, որոնք գլխաւորաբար աւըստրիական Ազգային Երգը կը նուագէին, անտարակոյս ի պատիւ Գերման Կոմսուհիին:

Վսեմ վայրկեանն հասաւ վերջապէս: Աւստրիական երգը դադրեցաւ, ու վարագոյրը բացուեցաւ հիացումի մրմունջներու մէջ: Առաջին երևցողը Կոմսն էր: Կատարեալ լռութիւն կը տիրէր: Մարդ պիտի կարծէր թէ թատրոնը պարապ էր: Կոմսն սկսաւ խօսիլ, ու Մայր Ծինքա խրախուսեց զինք: Երբ որ Կոմսը բառ մը կը մոռնար կամ կը փոխէր, Մայր Ծինքան կը պոռար.

— Ատիկա սխալ է:

Փող մը կը փչուի, ու Շարլըմանի դեսպանները ներս կը մտնեն ու կը հրաւիրեն զինք Մաւրիտանական պատերազմներուն երթալու: Կոմսը սիրազեղ հրաժեշտի ողջոյն մը կուտայ Ժէնէվիէվին՝ որ կը նուաղի, ու կ'երթայ: Երբ Կոմսուհին կը խելաբերի ու կը գտնէ որ Կոմսը գացեր է, կը սկսի լալ: Լացն ընդհանուր զուարթութիւն մը պատճառեց: Մայր Ծինքա ճչեց.

— Լա՛ց, հաստ-գլուխ, չե՞ս կրնար:

Կոմսուհին աւելի բարձրաձայն հառաչեց, ու ներկաները պատասխանեցին բարձրաձայն խնդուքով մը, Մայր Ծինքան նորէն կը պոռայ.

— Կեցի՛ր որ ես գամ հոտ, ու քու տեղդ լամ:

Հաճի Սիմոն դիտել կուտայ ներկաներուն թէ՝ լալը մասնաւոր արհեստ մըն է և թէ Ռումանիոյ մէջ կիներ կը վարձուին յուղարկաւորութիւններու ատեն լալու: Մէկը կը պոռայ որ լուռ կենայ, ինք ալ կը հրամայէ որ իրեն անսացողներն հանդարտ կենան: Բայց Կոլոզի երևումը կացութիւնը կը փոխէ: Ինք կը ջանայ Ժէնէվիէվի ողջախոհութիւնը փորձել, անիկա արհամարհանքով կը պատասխանէ այդ առաջարկին, ու Տրաքօն կը կանչէ նամակով մը Կոմսին ետևէն ղրկելու: Տրաքօն կ'երևնայ, ու բոլորն ալ կը խնդան իր երկայն գլխարկին վրայ: Ասիկա չփոթութիւն կը պատճառէ իրեն: Մայր Ծինքան կը պոռայ.

— Տրաքօ՛, Սլաֆրանկաին տապակը գլխէդ վերցուր: Կորսուիր ատոր հետ, մա՛րդ:

Այդ բլեֆինկը գլխէն կը հանէ — աւելի խնդուք: Բայց տեսարանն եղերերգական հանգամանք մը կ՚ըստանայ: Զայրացած Կոլոզը սուրը կը քաշէ Տրաքօն մեռցնելու, բայց անոր զարնելէն առաջ Տրաքօն չան մը պէս գետին կը փռուի, ու անշարժ կը մնայ: Ականատեսները դժգոհ կը մնան մահուան այս յիմարական տեսակէն, ու շատեր կը պոռան որ Տրաքօն ելլէ ու տեսարանը չիտակ կրկնուի: Ծառաները ներս կը մտնեն ու ոտքերէն կը քաշկռտեն գլուխն ասդին, անդին զարնելով: Բայց Տրաքօ դիւցազնօրէն կը դիմանայ այս ցաւին, հաւատարիմ մնալով իր դերին իբրև դիակ մը: Կոմսուհին բանտ կը նետուի:

Արարուածը կը վերջանայ, ու աւստրիական երգը կը սկսի նորէն: Սենեակը քննադատութեան ու խնդուքի ձայներով լեցուեցան: Ծեր կիները դժգոհ մնացին Ժէնէվիէվէն, որուն դերակատարութիւնը բաւական սրտառուչ չէր: Ընդհակառակը, Կոլոզ, իր աներախտագէտ դերը շատ լաւ կատարած էր, ու արժանացած՝ քանի մը ծեր մամաներու ատելութեան:

Տամիանչօ Գրիգորոֆ հանդարտօրէն կը բացատրէր Պէկին, առաջին արարուածին պատմութիւնը: Պերճախօսութեան մէջ ինքզինքը կը գերազանցէր պատմելով բան մը Փրանսական հիւպատոսի մը նկատմամբ, զոր ատենօք ինք կը ճանչնար և որ անպատուած էր իր կինը նոյնօրինակ դաւադրութեամբ մը: Պէկն ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ, ու արդիւնքն այն եղաւ որ կարծեց թէ՝ Կոմսը՝ Փրանսական հիւպատոսն էր, ու զայն այնպէս նկատեց մինչև վերջը:

— Այս հիւպատոսն յիմար ըլլա՛լ կը թուի ինծի, ըսաւ խստօրէն, եթէ ոչ ի՞նչու կը պատուիրէ որ իր կինը մեռցնեն առանց նախապէս զայն հարցաքննած ըլլալու: Վա՛յ, ես փողոցի գինովն անգամ չեմ կախեր, առանց նախապէս անոր բերանն հոտուըստալ տալու ոստիկանին:

— Բայց դիտմամբ այդ տեսակ գրուած է, Պէ՛կ էֆէնտի, որպէսզի աւելի հետաքրքրական ըլլայ, ըսաւ Տամիանչօ:

— Շա՛տ լաւ, պարո՛ն, հեղինակն յիմար մըն է, եւ հիւպատոսն աւելի մեծ յիմար մը:

Ճիշդ քովերնին, Սթեֆչօֆն ալ Կոմսը կը քննադատէր:

— Շատ պարզ բան է որ Օկնիանօֆ կեանքին մէջ թատրոնի երես տեսած չունի:

— Ի՞նչու չէ: Բաւական աղէկ կը կատարէ իր դերը, համարձակեցաւ ըսել Հաճի Սիմոնը:

— Լա՞ւ դեր կը կատարէ — կապիկի պէս կը ներկայացնէ իր դերը: Ամենաչնչին կարևորութիւն իսկ չի տար հանդիսականներուն:

— Ո՛չ, ատիկա չիտակ է: Կարևորութիւն չի տար: Տեսա՞ր ինչ կերպով նստաւ Պենչօ Օղլիին բազմոցին վրայ, կարծես թէ Քուչա Իշխանին եղբայրն ըլլար, ըսաւ Հաճի Սիմոնը խստօրէն:

— Պէ՛տք է որ սուլենք զինք, ըսաւ Սթեֆչօֆ ատելութեամբ:

— Այո՛, պէտք է, հաւանեցաւ Հաճի Սիմոն:

— Ո՞վ է որ պիտի սուլէ, հարցուց մէկը:

Քապլէշքօֆն էր, որ դեռ «առաքեալ» մը եղած չէր: Պելա Չերքվա եկած էր բարեկամի մը այցելելու:

Հաճի Սիմոն ապագայ «առաքեալ»ին հրացայտ ակնարկէն վախցաւ: Քաշուեցաւ քիչ մը, այնպէս որ իրական յանցաւորը, Սթեֆչօֆը, տեսնուէր:

Քիրիաք Սթեֆչօֆ քաջարար պատասխանեց.

— Ե՛ս:

— Ազատ ես այդպէս ընելու, բայց պէտք է որ փողոցն երթաս, նա՛խ:

— Եւ ո՞վ քու թելադրութիւնդ կը խնդրէ, պիտի ուզէի գիտնալ:

— Այս ներկայացումը բարեսիրական նպատակի մը համար կը տրուի, ու դերակատարներն սկսնակներ են, եթէ դուն, աւելի աղէկ կրնաս ընել, հրամմէ՛, ըսաւ Քապլէշքօֆ տաքցած:

— Իմ նստարանիս դրամը վճարած եմ, ու քու խրրատիդ պէտք չունիմ, պատասխանեց Քիրիաք:

Բալլէշքօֆ բարկացաւ։ Կռիւը դէչ երեւոյթ մը կ՚առնէր, երբ Միքօ Պէկզատէն մէջ մտաւ․

— Հանդարտ կեցէ՛ք, հանդա՛րտ։ Բիրի՛ք խենդ մի՛ ըլլար։ Բաւական է, Թոտո՛ր։

Ճիշդ այդ ատեն աւստրիական երգը դադրեցաւ, ու վարագոյրը բացուեցաւ։

Այս անգամ տեսարանը կը ներկայացնէր բանտ մը, մէկ կանթեղով մը լուսաւորուած։ Ժէնէվիէվ, զաւակը գրկին մէջ, իր բաղդը կ՚ողբայ աղէխարշ կերպով։ Իր դերն հիմա աւելի բնական կը կատարէ։ Կէս գիշերուան ժամը, աղջամղջային խուցը, ապերջանիկ ու անօգնական մօր հառաչանքները, խոր տպաւորութիւն կը թողուն ներկաներուն վրայ։ Շատ մը կիներու երեսներէն արցունքներ կը հոսին։ Արցունքները տարափոխիկ են, խնդուքի նման։ Լացողներու թիւը կը շատնայ — նոյն իսկ մարդիկ կը սկսին լալ, երբ Կոմսին նամակ կը գրէ։ Բալլէշքօֆ, շատ յուզուած, ծափ կը զարնէ սրտառուչ պարբերութեան մը ատեն։ Իր ծափահարութիւնը, սակայն, կը մեռնի կատարեալ լռութեան մէջ, ու արձագանք չի գտներ։ Շատ մը զայրացկոտ նայուածքներ կ՚ուղղուին իր վրան, աղմուկ հանելուն համար խաղին ամենէն լաւ տեղին մէջ։ Իվան Սէլամսիզ, որ բարձրաձայն կը հեկեկար, ամենէն շատ բարկացկոտ ակնարկ մը նետեց անոր վրայ։ Ժէնէվիէվ անտառը կը տարուի գլխատուելու։ Վարագոյրը կ՚իջնէ։

Պէկն ըսաւ Տամխանչօին․

— Կ՚երեւի թէ կատարեալ սրիկաներ կ՚ապրին այդ երկրին մէջ։ Ո՞ւր կը պատահի այս դէպքը, ըսիր։

— Աւստրիա։

— Աւստրիա՞։ Չեմ կարծեր թէ մինչեւ հիմա այդ կեավուրներէն ո՛եւէ մէկը տեսած ըլլամ։

— Օ՛հ, այո՛, ձեր մեծապատուութիւնը, դուք տեսած ըլլալու էք։ Վա՛յ, Աւստրիացի մը կայ քաղաքին մէջ ճիշդ հիմա։

— Ի՞նչ, այն պզտիկ մա՞րդն ըսել կ՚ուզես, չաթալ մօրուքով, կապոյտ ակնոցով։

— Այո՛, Տէ՛ր։ Լուսանկարիչը։

— Լա՛ւ, տախկա բաւական կեավուր մըն է։ Միշտ իր գլխարկը կը վերցնէ, ալաֆրանկա կերպով, փողոցին մէջ։ Կը կարծէի թէ՝ Ֆրանսացի մըն էր։

— Ո՛չ, Տէր իմ, Աւստրիացի մըն է, Տրանսապուրկէն։

Երրորդ արարուածն եկաւ։ Տեսարանը նորէն դղեակը կը ներկայացնէր։ Կոմսը դարձեր է պատերազմներէն, հագեմաշ և տրտում։ Ժէնէվիէվն հոն չէ այլեւս։ Ծառայ մը կու տայ իրեն այն նամակը, զոր Ժէնէվիէվ գրած է իր մահուան րոպէին։ Անոր մէջ կը պատմէ թէ՝ Կոլօյի ստորնութեան զոհ կ՚երթայ ինք, թէ անմեղ կը մեռնի, ու կը ներէ իրեն։ Կոմսը բարձր ձայնով կը կարդայ նամակը — յուսահատ հառաչանքներ կ՚արձակէ։ Ներկաներն ալ կը մասնակցին իր տառապանքներուն։ Անո՛նք ալ կուլան։ Ոմանք բարձր ձայնով կը հեծեծեն, ասոնց մէջ կը գտնուի Պէկը, որ այլեւս Տամխանչօի բացատրութեանը պէտք չի զգար։ Հանդիսականներուն վրայ եղած տպաւորութիւնն աւելի կը բարձրանայ, երբ Կոմսը կը հրամայէ որ, նենգաւոր Կոլօն, իր դժբաղդութիւններուն հեղինակը, ներս բերուի։

Կոլօն կ՚երեւնայ պատառատուն հագուստներու մէջ, զզուելի, խղճի խայթերով տանջուած, ու բեռնաւորուած Խօնախի բանտին շղթաներով։ Թշնամական մըրմունջներ ողջունեցին զինքը։ Կոմսը կը կարդայ անոր այն նամակը, որուն մէջ Կոմսուհին կը ներէ Կոլօին։ Կոմսը կը հառաչէ, մազերը կը փետտէ, կուրծքը կը ծեծէ։ Հանդիսականներն իրենց զգացումները չեն կրնար զսպել։ Նոյն իսկ Մայր Ճինքա արցունքներու մէջ է, բայց կը ջանայ մխիթարել միւսները, կոչելով․

— Մի՛ լաք, բարի մարդիկ, Ժէնէվիէվն ապահով է անտառին մէջ։

Բանի մը ծեր տիկիններ, որոնք խաղը չէին գիտեր, անձկոտ զարմացում մը կարտայայտէին։

— Իրա՞ւ ապահով է, Ճինքա։ Ըսէ՛մ ի սէր Աստը-

ծոյ, ըսէ այդ խեղճ մարդուն որ չի լայ, ըսաւ Նէթքովիցա Մաման։

Ուրիշ կին մըն ալ՝ ինքզինքը բռնելու անկարող՝ պոռաց Կոմսին իր արցունքներուն մէջէն.

— Մի՛ լար, զաւակս, աղջիկը մեռած չէ՛։

Միևնոյն ատեն, Կոլոզ կը խենդենայ։ Շուրջը կը նայի, սեւեռաբիր աչքերով, խառնուած մազերով, ակռաները կը կճռատէ յուսահատօրէն։ Իր խիղճի խայթը կը յիմարացնէ զինքը, բայց իր տառապանքները մխիթարութիւն կը պատճառեն հանդիսականներուն։ Բոլորին դէմքին վրայ ոխերիմ գոհունակութիւն մը կը տեսնուի։

— Աղէկ եղաւ իրեն, կը պոռան կիները։ Շատեր նոյն իսկ կը բարկանան որ Ժէնէվիէվ ներած է Կոլոզին իր նամակին մէջ։ Ֆրաթիսի մայրը, իր զաւակն յուսահատ վիճակի մէջ տեսնելով, ճնշուած չղթաներու ծանրութեան տակ ինչպէս նաև հանրային ատելութեան, իր անձնիշխանութիւնը կորսնցուց։

— Զաւակս կորսնցուցի՛ն, խելքը թռցո՛ւց։ Թատերաբեմին վրայ ցատկելու վիճակին մէջն էր, երբ քովը նստողներն արգիլեցին զինք։

Արարուածը չքեղ յաջողութիւն մը եղաւ։ Շէյքսփիրի Օֆելիան իսկ այս իրիկուան չափ արցունք չի հոսեցուց։

Վերջին արարուածն անտառին մէջն էր։ Քարայր մը կը տեսնուի։ Բերնին քով կ'երևնայ Ժէնէվիէվը, իր զաւկին հետ, կենդանիներու մորթէն շինուած հագուստներով։

Այծ մը, որուն համար չոր խոտեր հայթայթուած են, որպէսզի չի փախչի, կը ներկայացնէ եղնիկը, որ զանոնք իր կաթովը կերակրել կ'ենթադրուէր։ Ժէնէվիէվ տխրութեամբ իր զաւկին հետ կը խօսի անոր հօրը վրայով, բայց բարակներու հաչոցը լսելով անմիջապէս քարայրը կ'առանձնանայ, քաշելով ետևէն այծը, որ բոլոր ուժովը կ'ընդդիմանայ։ Հաչոցը կը բարձրանայ, ու հանդիսականները կ'ընդունին թէ Իլիա

յաջողած է իր այդ դերին մէջ։ Այնպէս ուժով կը հաչէր որ դուրսը, փողոցի շուներն ալ սկսան հաչել։ Կոմսը կ'երևնայ որսորդի հագուստներով և սպասաւորներով շրջապատուած։ Հանդիսականները շուներնին կը բռնեն։ Կոմսին ու Ժէնէվիէվի հանդիպումին կը սպասեն անձկութեամբ։

Իվանիցա Մաման կը վախնայ թէ՝ մի գուցէ Կոմսը քարայրին քովէն անցնի առանց տեսնելու զայն, ուստի կը թելադրէ որ մէկն անոր ըսէ թէ իր կինն հոն է։ Բայց Կոմսը քարայրը կը տեսնէ, ու անոր բերնին վրայ գճկելով կը կանչէ.

— Դուրս ելի՛ր, կը հրամայեմ քեզի, ինչ ալ ըլլաս, մարդ կամ անասուն։

Պատասխանը, սակայն, քարայրէն չեկաւ, այլ հանդիսականներէն, բարձր սուլումով մը։

Ամէն մարդ՝ զարմացումով՝ Սթեփնօֆին կողմը դարձաւ, որ կաս-կարմիր կտրած էր։

— Սուլողն ո՞վ էր, հարցուց Սելամսիգ բարկութեամբ։ Հանդիսականները տհաճութեամբ կը մրմնջէին։

Օկնիանօֆ կը ջանար տեսնել թէ՝ սուլողն ով էր։ Երբ Սթեփնօֆը տեսաւ, որ իր նայուածքին կը հանդիպէր առանց ընկրկելու, փսփսաց անոր։

— Քու երկայն ականջներդ պիտի քաշեմ, կեցիր դուն։

Ուրիշ սուլում մը յաջորդեց ասոր, աւելի բարձր։ Հանդիսականներն սկսան զայրանալ։ Դժգոհութիւնը կ'աճէր ամէն վայրկեան։

— Եկէ՛ք որ բռնենք այս մարդը, ու ես զայն պատուհանէն դուրս պիտի նետեմ, գոռաց Եովքօֆ, եօթը ոտք բարձրութեամբ հսկայ մը։

Ուրիշ աղաղակներ ալ սկսան լսուիլ։

— Դուրս ըրէ՛ք։ Դուրս ելի՛ր, Սթեփնօ՛ֆ։

— Հոս ծափահարութիւններ և սուլումներ լսելու եկած չենք, պոռաց Սելամսիգ, որ Քապլէնչքօֆի քիչ մը առաջուան ծափահարութիւնը սխալ հասկցեր էր։

— Քիրիա՛ք, հանդարտ կեցի՛ր, պոռաց նոյն իսկ Մայր Ճինքան ալ, մինչդեռ Ռատա կը նստէր՝ անոր քով արտասուաթոր:

Հաճի Սիմոնը փսփսաց Քիրիաքին.

— Քիրիա՛ք, չըսի՞ քեզի ճիշդ հիմա որ չի սուլես: Չե՞ս տեսներ որ ասոնք հասարակ մարդիկ են, ու չեն հասկնար:

Պէկը Տամիանչօին հարցուց,

— Այդ պարոնը ի՞նչու կը սուլէ:

Տամիանչօ ուսերը թօթուեց: Պէկը բան մը փսփըսաց զապթիէի մը որ ուղղակի Սթեփանօֆի քովը գնաց, ու ըսաւ կամացուկ մը.

— Պէկը կը խորհի թէ՝ դուն անհանգիստ կը զգաս, լաւ է որ դուրս ելլես ու սիկրէթ մը ծխես:

Սթեփանօֆ ելաւ, դուրս գնաց դառն ժպիտով մը, Օկնիանօֆի դերին ազդեցութիւնն աւրած ըլլալուն համար ուրախ:

Խառնակութիւնը դադրեցաւ: Խաղը կը յառաջանայ: Կոմսը կը գտնէ երկար ատենէ ի վեր կորսուած Կոմսուհին: Կը գրկուին — նորէն արցունքներ ու հառաչանքներ: Ներկաները կը վերստանան իրենց զուարթութիւնը:

Զարութեան վրայ տարուած առաքինութեան յաղթանակը կատարեալ է: Կոմսն ու Կոմսուհին իրենց անցեալ ցաւերն ու ներկայ ուրախութիւններն իրարու կը պատմեն: Մայր Փեթքովիցքան կը խրատէ զանոնք.

— Տուն գացէ՛ք, սիրելիներս, և երջանիկ եղէք միասին, ու մի՛ վստահիք այս անիծեալ Կոլոզներուն —":

— Անիծեալ դուն ըլլաս, պոռաց Ցրաթիօի մայրը իր զաւկին տրուած այս նախատինքէն զայրացած:

Պէկն ալ Մայր Փէթքովիցաի խրատին պէս խրատ մը տուաւ, միայն թէ՝ աւելի ցած ձայնով: Գոհունակութեան և հաճոյքի զգացում մը կը տիրէր առհասարակ: Խաղը կը վերջանար երգով մը, որուն կը մասնակցէին Կոմսը, Կոմսուհին և միւս դերակատարները:

« Կոմս Սիկֆրիտ, հրճուէ այժմ խաղաղութեամբ :»

Բայց երգին երկու առաջին համարներն աւարտելուն պէս, յանկարծ յեղափոխական երգ մը սկսաւ թատերաբեմին վրայէն.

«Բոցավառէ՛, ո՛վ դու սէրը հայրենեաց
«Մինչև որ մենք ելլենք Թուրքին ընդ առաջ»:

Եղանակը կայծակի մը պէս ինկաւ հանդիսականներուն վրայ:

Առաջին անգամ մէկ հոգի մը սկսած էր, մէկիկ-մէկիկ ամբողջ խումբը մասնակցեցաւ, ու երգը տարածուեցաւ մինչև որ ամբողջ հանդիսականներն սկսան երգել: Ցանկարծական ու հայրենասիրական խանդ մը լեցուց բոլոր ներկաները: Քաջարի ու ցնցող եղանակը, անտեսանելի ալիքի մը պէս, ծաւալեցաւ, լեցուց սրահը, անցաւ սեմերէն ու սաւառնեցաւ դուրսը, մութին մէջ: Ամէն ուրիշ ձայնի յաղթեց, ու տաք, հրավառ յուզում մը վազցուց արիւնին մէջէն: Իր հզօր եղանակները նոր թել մը թրթռացուցին հանդիսականներուն մէջ: Այդ երգը գիտցող ամէն մարդ երգեց զայն խմբերգով մը — այր ու կին: Բոլոր սրտերը քաշեց, դերասաններն ու հանդիսականները միացուց, ու աղօթքի մը պէս երկինք բարձրացաւ:

— Երգեցէ՛ք, տղա՛ք, Աստուա՛ծ օրհնէ ձեզ: Երգեցէ՛ք, պոռաց Միքօն:

Բայց ծերերէն ոմանք քրթմնջեցին, այս յիմարական յուզումն անտեղի նկատելով:

Նոյն իսկ Պէկը, որ բառ մը չէր հասկնար երգէն, հաճոյքով մտիկ ըրաւ: Տամիանչօէն խնդրեց որ տող առ տող թարգմանէ իրեն: Ուրիշ մը անոր տեղը պիտի շուարէր: Բայց Տամիանչօ դժուար հարցով շուարող մը չէր: Անկից զատ, կարողութիւնը ցուցադրելու պատեհութիւն մը կար: Ամէն բան բացատրեց Պէկին ամենէն անկեղծ ու ճշմարտասէր երևոյթով մը: Ըսաւ թէ՝ այդ երգը Կոմսին ու Կոմսուհիին իրարու համար ունեցած խանդավառ սէրը կ՚արտայայտէր: Կոմսը կ՚ըսէ անոր. «Քեզ առաջուընէն հարիւր անգամ աւելի կը սիրեմ», որուն՝ Կոմսուհին կը պատասխանէ. «Ես ալ հա-

զոր անգամ աւելի կը սիրեմ»։ Կոմսը կ'ըսէր որ՝ քաղաքին տեղը եկեղեցի մը պիտի չինէ, կոմսուհին ալ կը պատասխանէ թէ՝ իր բոլոր ադամանդները պիտի ծախէ հարիւր հատ մարմարիոնէ աղբիւրներ շինելով։

— Աղբիւրները խիստ շատ պիտի ըլլան, ըսաւ Պէկը, ինծի կը թուի թէ՝ քանի մը կամուրջներ շինելն աւելի օգտակար պիտի ըլլար։

— Կը տեսնե՞ս, Տէ՛ր, ջուրը շատ հազուագիւտ է Աստրխայ մէջ, այդ է պատճառը, որ այն տեղի ժողովուրդը շատ գարեջուր կը խմէ։

Պէկը գլխով հաւանութիւն տուաւ։

— Բայց Կոլոզն ո՞ւր է, հարցուց Պէկը, մինչ ի զուր կը փնտռէր Ֆրաթիօն դերասաններուն մէջ։

— Ա՛լ երեւան չի գար ան, Տէր իմ։

— Պէտք է որ չի գայ։ Կախելու են այդ սրիկան։ Եթէ անգամ մըն ալ այս խաղը ներկայացնեն Քոնսօլին ըսէ որ զայն ողջ չի թողու — արժանի է ատոր։

Իրաւ որ Ֆրաթիօն իր ընկերներուն հետ չէր։ Խըռովարկու երգն սկսուելուն պէս խոհեմութեամբ մը առանձնացեր էր, հանրութեան ծափահարութեան անձկացող մը չըլլալով։

Երգը վերջացաւ, ու վարագոյրն իջաւ «կեցցէ» աղաղակներու մէջ։ Աւստրիական երգը վերըսկսաւ, ու շարունակուեցաւ մինչեւ որ հանդիսականները դուրս ելան։ Թատերասրահը շուտով պարպուեցաւ։

Դերասաններն հագուստնին կը փոխէին տեսարանին ետեւի կողմը, եւ ուրախութեամբ կը խօսակցէին բարեկամներու հետ, որոնք եկած էին շնորհաւորելու զիրենք։

— Գրողը տանի քեզ, Քապլէչքօ՛ֆ։ Ի՛նչ տեսակ աբրած ես դուն։ Ցանկարծ եախս անկուեցար, ու ցուլի մը պէս, այդ երգն սկսար որոտալ։ Գնչուի մը չափ անխոհեմ ես, կ'ըսէր Օկնիանօֆ, մինչդեռ Սվաթօսլավ Իշխանին կօշիկները կը հանէր իր ոտքէն։

— Չէի կրնար ինքզինքս զսպել, տղա՛ս, քու «երկարատամ կնոջդ» համար արձակուած հառաչներէն,

ու կանացի ողբերէն տաղտկացայ։ Ցնցող բան մը պէտք էր, ու ես կարծեմ թէ՝ տուի զայն անոնց։

— Ամէն վայրկեան կ'ակնկալէի որ զապթիէ մը ուսիս զարնէր, խնդաց Օկնիանօֆ։

— Մի՛ վախնար, Սթեփնօֆ շատ առաջ դուրս ելեր էր, ըսաւ Սօքօլօֆ։

— Պէկը զայն դուրս ըրաւ, աւելցուց ուսուցիչ Ֆըրանքօֆը․

— Բայց Պէկն հոս էր, անձամբ, ըսաւ ուրիշ մը, տեսայ որ շատ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր։ Վաղը գործ ունինք սատանային հետ։

— Հոգ մի՛ ըներ։ Տամիանչօ Գրիգորօֆը քովը չէ՞ր նստած։ Ան ամէն բան կարգադրած ըլլալու է։ Հակառակ պարագային այլեւս զինքը դիւանագէտ մը պիտի չի կոչեմ։

— Ես զայն դիտմամբ Պէկին քով նստեցուցի, որ պատմութիւններ ըսէ անոր, ըսաւ Նէթքօվից, մինչդեռ իր վրայէն կը հանէր Տիմչօ Պապին պատմուճանը, որմով ժէնէվիէվի հօրը դերը կատարած էր։

Բայց մտնութիւնն հաշուի առած չէր։ Յաջորդ առտուն Օկնիանօֆ Խօնախը կանչուեցաւ։

Պէկը զայրացած կ'երեւնար։

— Քոնսոլոս էֆէնտի՛, հարցուց, երէկ գիշեր խռովարար երգ մը երգեցի՞ր թէ ոչ։

Օկնիանօֆ բողոքեց իր անմեղութեան համար։

— Բայց Օնպաշին կը վստահացնէ զիս թէ՝ դուն երգեցիր։

— Սխալ տեղեկութիւն առած է, Պէ՛կ, որովհետեւ դուն ինքդ հոն էիր։

Պէկն օնպաշին կանչեց․

— Շէրիֆ աղա՛, ե՞րբ այս երգն երգուեցաւ — իմ ներկայութեա՞նս թէ անկից վերջը։

— Յեղափոխական երգը քու ներկայութեանդ երգըւած է, Պէկ էֆէնտի՛։ Կարելի բան չէ որ Քիրիաք էֆէնտին սուտ խօսի։

Պէկը բարկութեամբ օնպաշիին վրայ նայեցաւ։ Իր հպարտութիւնը վիրաւորուած էր։

— Ի՞նչ պարապ բաներ կը խօսիս, Շէրիֆ աղա՛։ Ե՞ս հօն էի, թէ Քիրիաքը։ Իմ ականջովս չի լսեցի՞։ Տամիանչօն բառ առ բառ թարգմանեց ինծի այդ երգը։ Յետոյ գացի Մարքօ Զօրպաճիին, որ ըսաւ թէ՝ այդ երգուածքն առաջին կարգի էր։ Չեմ ուզեր որ անգամ մըն ալ սանկ սխալ մը պատահի։

Յետոյ Օկնիանոֆին դառնալով.

— Քոնսոլոս էֆէնտի՛, քեզ նեղած ըլլալուս համար շատ կը ցաւիմ։ Սխալ մըն էր ըրածս։ Ա՛հ, կեցիր րոպէ մը։ Ի՞նչ կ'ըսէք այդ մարդուն — չըլթաներու մէջ եղողին։

— Կոլոզ։

— Ա՛հ, այո՛, Կոլոզ։ Աղէկ կ'ըլլար որ կախել տային զինքը։ Եթէ ես ըլլայի քու տեղդ, այդպէս կ'ընէի։ Կիներու խրատներուն երբէք մտիկ մի՛ ըներ։ Բայց խաղը շատ աղուոր էր, ու ամենէն աղէկը՝ երգն էր, ըսաւ Պէկը, տակաւին ցաւ զգալով ըրածին համար։

Օկնիանոֆ բարեւելով դուրս ելաւ։

— Օր մը ուրիշ երգ մը պիտի լսես, մտքին մէջէն խորհեցաւ Պուայչօ իր սենեակն երթալու ատեն, ու Տամիանչօն ալ քովդ պիտի չըլլայ զայն թարգմանելու։

Բայց իր երթալու ատենը չի տեսաւ այն չարաշուք ակնարկը, զոր օնպաշին կը նետէր իր վրան։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԲԱՂԴԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՈՒԱԾՆԵՐ

Յաջորդ օրը մեղք օր մըն էր։ Վանահայր Նաթանայէլը բեմին մօտ՝ դասին մէկ կողմը կանգնած՝ ժամերգութիւն կ'ընէր։ Յանկարծ նշմարեց որ մէկն իր զգեստին թեւը կը քաշէր, շուրջը դարձաւ ու տեսաւ որ Մունչօն ոտք ի վեր կը կենար։

Վանահայրը խոժոռ նայուածք մը ձգեց անոր վրայ։

— Ի՞նչ կ'ուզես, Մունչօ՛, կորսուէ՛ր, ըսաւ բարկութեամբ ու ժամերգութեան վերսկսաւ։

Բայց Մունչօ նորէն ուժով մը քաշեց թեւէն ու չէր թողուր որ բաժնուի։ Վանահայրն անգամ մըն ալ դարձաւ, ու զարմանքով տեսաւ թէ Մունչօ խիստ յուզեալ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր։ Աչքերը սոսկումի նայուածքով մը կը յառէին, ու անիկա՝ ոտքէն մինչեւ գլուխը՝ կը դողդղար։

— Լա՛ւ, ի՞նչ կայ, Մունչօ՛, հարցուց վանահայրը խստութեամբ։

Մունչօ խելացնոր խոնարհութիւն մը ըրաւ, աչքերըն աւելի լայն բացաւ, ինքզինքը ժողվեց ու վայրագօրէն պոռաց.

— Ռո՛ւսը — ջաղացին քով — Թուրքե՛րը, եւ փոխանակ շարունակելու՝ սկսաւ իր թեւերը շարժել գետին փորելու եղանակով մը։

Վանահայրը շփոթած անոր վրայ կը յառէր, յանկարծ եղելութիւնը փայլատակեց իր մտքին մէջ կայծակի արագութեամբ։ Մունչօ աղօրիքին քով թաղուածներու մասին բան մը գիտնալու էր, անշուշտ, եւ քանի որ «Ռուս»ը յիշեց, յայտնի էր թէ՝ ամբողջ գաղտնիքը գիտէր։ Ի՞նչպէս։ Վանահայրը չէր կրնար կասկածիլ։ Բաւական էր որ ինք հասկցաւ թէ՝ կառավարութիւնը գիտցեր էր այդ գաղտնիքը։

— Պուայչօի տունն աւրեցաւ, մրմնջեց Հայր Նաթանայէլ յուսահատութեամբ, մոռնալով ժամերգութիւնն ու ամբողջ արարողութիւնը, ու չի տեսնելով այն յուսահատ շարժումները, զորս Հայր Գէդէոն դիմացի բեմէն կ'ընէր, ըսելու թէ՝ կարգն իրենն էր։

Նաթանայէլ աչք մը նետեց սեղանին քով, ուր Վիքէնթին արարողութեամբ զբաղած էր, Գէդէոնին ալ նշան ըրաւ որ շարականը լմցնէ իր կարողութեան չափովը, ու դուրս թռաւ եկեղեցիէն։ Վայրկեանէ մը ախոռն հասաւ, միւս վայրկենին քառասմբակ կը ձիարշաւէր դէպի քաղաքը՝ կրակի պէս արագ։

Խիստ ցուրտ առաւօտ մըն էր։ Գիշերուան միջոցին

սառոյց կապած էր, և խոտերն ու ծառերն եղեամով կը շողային: Վանահայրն անգթօրէն կը խթանէր գէր, պըզտիկ, սև ձին, ու կը փութար Օկնիխանոֆն ազատելու, եթէ ժամանակ մնացած էր: Գիտէր թէ՝ այն ատեն տարածուած զրոյցները՝ երկու Թուրքերու անյայտացումի մասին եղած կասկածները փարատեր էին: Ո՞վ, ուրեմն, հիմա կրնար հեղգ ոստիկանապետը գործի մըղած ըլլալ: Անտարակոյս մատնիչ մը: Բայց ո՞վ կրնար եղած ըլլալ արդեօք: Չէր կրնար հաւատալ թէ՝ Մունչօն կրնար ըլլալ, եթէ նոյն իսկ գաղտնիքը գիտնար: Գիտէր թէ՝ այդ յիմարն ի՞նչպէս կ'աստուածացնէր Օկնիխանոֆը — կրնար յիմարաբար մատնած ըլլալ զայն, սակայն նենգութիւն մը եղած ըլլալու է: Ու հետևանքն ահռելի պիտի ըլլար Օկնիխանոֆի համար:

Զօրս վայրկեանէն կտրեց այն հեռաւորութիւնը՝ որ սովորաբար 15 վայրկեան կը տևէր, վանքէն մինչև քաղաքը: Ձին ճերմկած էր փրփուրով: Զայն իր եղբրանց տունը թողուց, ու ոտքով Օկնիխանոֆի բնակավայրը փութաց:

— Պուայչօն հո՞ս է, հարցուց անձկութեամբ:

— Ո՛չ, դուրս գացեր է: Երեք զապթիէներ ճիշդ քիչ մը առաջ հոս էին զինք փնտռելու, ու տանը չորս կողմը խուզարկեցին: Այդ վայրենիներն ի՞նչ կ'ուզեն իրմէն — կարծես թէ մարդ սպաննած ըլլար, մրթմթաց տանտէրը:

— Ո՞ւր է գացեր:

— Չեմ գիտեր:

— Գէշ բան, բայց տակաւին յոյս կայ, խորհեցաւ վանահայրը, ու Տօքթոր Սօքօլօֆէնց տունն շտապեց: Գիտէր որ Օկնիխանոֆը կանոնաւոր եկեղեցի գացող չէր, ու մտքէն անգամ չանցուց զայն հոն փնտռել: Եանքօին սրճարանին քովէն անցնելու ատեն ներս նայեցաւ, սակայն Պուայչօն հոն չէր: Դէպի բակն ուղղուելու ատեն, Հայր Նաթանայէլ խորհեցաւ.

— Ցոնէ Սօքօլօֆէն կրնամ հասկնալ թէ՝ ուր է անիկա, եթէ արդէն ձերբակալած չեն զայն:

— Տունը մարդ կա՞յ, մամա՛, հարցուց տնապահին:

— Ո՛չ, Սրբազա՛ն, պատասխանեց ծեր կինը, ու աւելը ձեռքէն ձգելով՝ փութաց վանահօր սուրբ աջն համբուրել:

— Տօքթորն ո՞ւր է, հարցուց նեղուած շեշտով:

— Չեմ գիտեր, Սրբազա՛ն, պատասխանեց կինը շըփոթուելով, ու առանց նպատակի բոլորտիքը նայեցաւ:

— Աւա՜ղ ինծի, աւա՜ղ ինծի, մրմնջեց վանահայրը դէպի դուռն յառաջանալով:

Ծեր կինն հետևեցաւ իրեն:

— Վայրկեան մը սպասէ՛, Հայր Սո՛ւրբ:

— Ի՞նչ կայ, հարցուց անհամբերութեամբ:

Խորհրդաւոր երևոյթ մը զգենալով՝ ծեր կինը փըսփըսաց.

— Հո՛ս է, բայց պահուած է: Թուրքերը ճիշդ հիմա զայն փնտռել եկան: Ներէ ինծի, Հա՛յր:

— Ինծմէ չէ՛ որ կը պահուի, ի՞նչու առաջ չըսիր, պոռաց վանահայրը, երբ որ բակին մէջէն արագութեամբ անցաւ, ու դուռը բախեց, զոր Տօքթորը բացաւ անմիջապէս:

Վանահօր առաջին բառերն եղան:

— Պուայչօն ո՞ւր է:

— Ռուսի քովն է — ի՞նչ կայ որ:

Տօքթորը կասկածեցաւ որ ծանրակշիռ բան մը պատահեր է, ու գոյնը նետեց:

— Ճիշդ այս վայրկենին ազօրիքին քով կը փորեն: Գործին մէջ մատնութիւն կայ:

— Ո՜հ, Պուայչօի գործը լմնցաւ, աղաղակեց Տօքթորն յուսահատութեամբ: Պէտք է որ անմիջապէս իմացնենք իրեն:

— Իր տունը գացեր են զինք փնտռելու, բայց հոն չէ եղեր, շարունակեց վանահայրն յուզուած: Քառասըմբակ ձիարշաւելով եկայ իրեն լուր տալու: Աստուա՜ծ իմ, ի՞նչ պիտի պատահի խեղճ տղուն: Ամէն բան դըտնուած է: Ո՞ւր կ'երթաս, հարցուց զարմացմամբ:

— Պուայչօն պիտի փնտռեմ։ Պէտք է որ ազատենք զայն, եթէ շատ ուշ չենք մնացեր, ըսաւ Տօքթորը, դուռը բանալով։

Վանահայրը մեծ շփոթութեամբ մը անոր վրայ կը նայէր։

— Լա՛ւ, բայց դո՞ւն ինչ պիտի ըլլաս, քեզ ալ կը փնտռեն։ Աւելի աղէկ է որ ես երթամ։

Տօքթորը տհաճութեան շարժում մը ըրաւ։

— Ատիկա չըլլար — քու երեւումդ Ռոստի սենեակին, կամ եկեղեցիին մէջ, անմիջապէս պիտի նշմարուի, ու գայթակղութիւն մը պիտի առեղծէ։

— Այո՛, բայց դուն ալ ձեռքերնին պիտի իյնաս։

— Թերեւս, բայց ո՛ եւ է կերպով ազատարարելու եմ իրեն։ Իրական վտանգը Պուայչօինն է։ Նախ փողոցներէն կ'երթամ ես։

Ու դրան մէջէն Տօքթորն աներեւոյթացաւ։

Վանահայրն օրհնեց զայն արտասուաթոր աչքերով։

Տօքթորը գիտէր որ Պուայչօն ժամադրութիւն մը ունէր այդ առտուն աղջկանց դպրոցին մէջ, ուր Փազարճիքի յեղափոխական Գօմիթէին գաղտնի պատուիրակին պիտի հանդիպէր։ Քանի մը շտապկոտ քայլերով եկեղեցին հասաւ՝ առանց ոստիկաններէն նշմարուելու, և աստիճաններէն վեր վազեց, աղջկանց դպրոցը, ուր հիմա Ռոստ իր բնակութիւնն հաստատեր էր։ Փոթորիկի մը պէս ներս խուժեց։ Այսպէս գահավիժօրէն իր յանկարծական երեւումը շփոթութեան մէջ ձգեց աղջիկը։

— Պուայչօն հոս եկա՞ւ, հարցուց շնչատ, առանց բարեւելու։

— Ճիշդ հիմա դուրս ելաւ, պատասխանեց Ռոստան։ Բայց ի՞նչու այսքան գունատեր ես։

— Ո՞ւր գնաց։

— Եկեղեցի։ Ի՞նչ կայ որ։ Աստուա՛ծ իմ։ Ո՞վ կը փնտռէ զինք։

— Եկեղեցի՞ն, պոռաց Սօքօլօֆ, առանց ո՛ եւ է բացատրութեան ու դուռը բացաւ դուրս երթալու։ Բայց

եա քաշուեցաւ անմիջապէս, սահմռկած։ Դիտեց թէ՝ Օնպաշին պահապաններ կը դնէր եկեղեցիին դռներուն բոլորտիքը։

— Ի՞նչ է պատճառը, Տօքթո՛ր, հարցուց խեղճ ուսուցչուհին, նեղութեան նախազգացումով մը։

Սօքօլօֆ զայն պատուհանին մօտեցուց և զապթիէները ցոյց տուաւ։

— Կը տեսնե՞ս։ Անոնք Պուայչօն կը հսկեն։ Մատնըւած է անիկա; Ռոստա՛։ Զիս ալ կը փնտռեն։ Ա՛հ, ի՛նչ դժբաղդութիւն, աղաղակեց Տօքթորը, գլուխն երկու ձեռքերուն մէջ առնելով։

Ռոստ բազմոցին վրայ ինկաւ տկարացած։ Իր կլոր դէմքը՝ վախով դալկացած՝ աւելի ճերմակ կ'երեւնար սեւ կնդուղին տակ։ Մարմարիոնի կը նմանէր։

Սօքօլօֆ պատուհանէն դուրս կը նայէր։ Չէր համարձակիր ինքզինքը զապթիէներուն ցոյց տալ, ու կը ջանար վստահելի բարեկամ մը գտնել որպէսզի կարենար Օկնիանօֆի իմացնել այն ահռելի վտանգը, որուն մէջ կը գտնուէր։

Յանկարծ Ֆրաթիօն նշմարեց, որ պատուհանին տակէն կ'անցնէր եկեղեցին երթալու։

— Ֆրաթիօ՛, Ֆրաթիօ՛, կանչեց ցած ձայնով, աւելի մօտ եկուր։

Ֆրաթիօ կանգ առաւ։

— Ֆրաթիօ՛, մարդերու եկեղեցին կ'երթաս, այնպէս չէ՞։

— Այո՛ — սովորականին պէս։

— Պուայչօն հոն է, ըսէ անոր — քե՛զ տեսնեմ — որ գլխուն ճարը նայի։ Զապթիէներն իրեն կը սպասեն դուրսը։

Ֆրաթիօ անձկոտ ակնարկ մը նետեց եկեղեցիին վրայ, ու տեսաւ որ երեք կողմի դռներն ալ զինուորներով պաշարուած էին։ Իր պզտիկ երեսը վախէն ճեփ-ճերմակ դարձաւ։

— Պիտի ըսե՞ս անոր, հարցուց Տօքթորն անհամբերութեամբ։

— Ի՞նչ — ե՞ս: Ա-յ-ո — պիտի ըսեմ, պատասխանեց խոհեմ Ֆրաթիօն, յայտնի տատամսոտութեամբ մը: Յետոյ կասկածոտութեամբ մը աւելցուց.

— Դո՞ւն ինչու չես ըսեր, Տօքթո՛ր:

— Ձիս ալ կը փնտռեն, փսփսաց Տօքթորը:

Ֆրաթիօ աւելի վար կախեց իր երեսը: Այս վտանգաւոր խօսակցութենէն շտապեց խուսափիլ, ու գնաց:

— Անմիջապէս, Ֆրաթիօ՛ — կը լսե՞ս, կրկնեց Սօքոլօֆ վերջին անգամ մըն ալ:

— Ֆրաթիօ գլխու հաստատական շարժում մը ըրաւ, քանի մը քայլ յառաջացաւ, ու յետոյ ճամբան ծռելով միանձնուհիներու կուսանոցը մտաւ:

Տօքթորն այս բանը տեսնելուն պէս, իր մազերը փետտեց յուսահատութենէն: Այլեւս իր վրայ չէր խորհեր, այլ բարեկամին: Կը տեսնէր որ՝ եթէ նոյն իսկ հիմա լուր ալ տրուէր, արդէն շատ ուշ էր: Հրաշք մը միայն զայն կրնար ազատել ոստիկաններուն ձեռքէն: Յոյսի աղօտ շող մը միայն մնացեր էր:

Իրաւ որ մատնութիւն մը պատահած էր: Այդ առտու Սթեփնօֆ շատ կանուխ Խօնախը գացեր էր, ու Պէկին պարզած՝ կարգ մը կասկածներ, զորս տածեր էր Օկնիանօֆի հանդէպ: Այդ վայրկենին ահռելի խորհուրդ մը փայլատակեց իր մտքին մէջ: Եէմէքսիզի բարակին դէպքն յիշեց, զոր Օնպաշին պատմեր էր իրեն օր մը առաջ: Ոչ ինք, ոչ ալ Օնպաշին կրցած էին այդ ատեն հասկնալ շանը կատաղութեան պատճառը Օկնիանօֆի դէմ, ոչ ալ թէ անիկա ի՞նչու կը յամառէր աղօրիքին քովի գետինը փորելու: Ի՞նչ կը փնտռէր այդ անասունը: Ի՞նչու յարձակեր էր Օկնիանօֆին վրայ: Արդեօք առոր մէջ բացատրութիւն մը կարելի՞ էր գտնել երկու Թուրքերու խորհրդաւոր անյայտացումին, որ՝ ասկից զատ՝ կը զուգադիպէր Օկնիանօֆի քաղաքն հասնելուն: Անտարակոյս Օկնիանօֆ մատ ունէր առոր մէջ: Սթեփնօֆի նենգաստեղծ միտքը կայծակի արագութեամբ այս հետեւութիւններն հանեց, և անոնք անդիմադրելի ուժ մը հաղորդեցին այն կասկածներուն, զորս երկար ատենէ ի վեր կը տածէր:

Սթեփնօֆ թելադրեց որ անմիջապէս Սթոեանի աղօրիքին քովերը փորեն: Պէկն այդ ուղղութեամբ հրահանգ տուաւ անյապաղ: Իր ծրագիրն էր ձերբակալել Օկնիանօֆը՝ որքան որ կարելի էր շուտ և կանուխ, որպէսզի անպէտ խառնակութիւններու տեղի չի տրուէր: Ժամը իննին երկու Թուրքերու մարմինները գտնուեցան, ու Օկնիանօֆի բաղդը կնքուած էր: Զայն կը փնտռէին իբրև վայրի անասուն մը: Օնպաշին կը նախընտրէր զայն եկեղեցիէն դուրս ձերբակալել: Ոստիկաններու մուտքը կրնար խանգարել ամբողջ պաշտամունքն ու Օկնիանօֆն յուսահատ ընդդիմութեան մը մղել: Լաւ պիտի ըլլար ձերբակալել զայն առանց իր լուր ունենալուն:

Մինչդեռ մէկ կողմէն Սօքօլօֆ իր բաղդը կ՚ողբար, ու միւս կողմէն Ռատա նուաղած, ինկած էր, յանկարծ ծանր ոտնաձայներ լսուեցան աստիճաններուն վրայ: Տօքթորը շարժեցաւ և ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ: Քայլերը կամաց, կամաց կը մօտենային: Այս նոր հասնողը, որ յայտնապէս փայտի մը կռթնած էր ծանրօրէն, դրան դուրսի կողմը կանգ առաւ: Եւ ձայն մը լսուեցաւ որ եկեղեցիին խմբերգին նմանցնելով կը ժամերգէր.

— Օրհնեալ եղի՛ր, ո՛վ բարի Տէ՛ր, օրհնելու խօսքիդ հետեւողները: Սուրբ Սերովբէներ ու Քերովբէներ:

— Բօլչօ՛ն է, պոռաց Տօքթորը դուռը բանալով:

Կոյր մարդը ներս մտաւ ազատօրէն: Ամէն տեղ համարձակ էր, իր տանը պէս:.

— Եկեղեցին գացի՞ր, Բօլչօ՛:

— Այո՛:

— Օկնիանօֆը տեսա՞ր հոն, հարցուց Տօքթորն անհամբերութեամբ:

— Լա՛ւ, իմ ակնոցներս Ամերիկայէն եկած չեն դեռ, ուստի չէի կրնար տեսնել զինք: Բայց գիտեմ որ հոն է ան, սեղանին մօտ, Ֆրանքօֆին քով:

Տօքթորը լրջօրէն խօսեցաւ իրեն.

— Բօլչօ՛ — մտիկ ըրէ ինծի: Կատակի ատեն չէ՛:

Ոստիկաններն Օկնիանոֆը կը փնտռեն, զապթիէներն ալ դրան քով զայն կը հսկեն: Անիկա բան մը չի գիտեր: Կորսուած է, եթէ մէկն անոր լուր չի տայ:

— Ե՛ս պիտի երթամ:

— Գնա՛, Քօլչօ՛, սիրելի՛ս, կը պաղատիմ, ըսաւ Ռատա, որուն յոյսերը վերակենդանացան:

— Ես կ'երթամ, սակայն ոստիկանները զիս ալ կը փնտռեն, բայց քեզ պիտի թողուն որ ներս մտնես — գնա՛, պիտի երթա՞ս, ըսաւ Տօքթորը:

— Պիտի՞: Անշո՛ւշտ, ես իմ ողորմելի կեանքս իսկ պիտի զոհէի Օկնիանոֆին համար, եթէ պէտք ըլլար: Ի՞նչ պիտի ըսեմ անոր, կոյրը հարցուց անձկութեամբ:

— Միայն այս ըսէ: Ամէն բան յայտնուած է: Եկեղեցիին դռները պաշարուած են զապթիէներով: Կրցածըդ ըրէ՛ ինքզինքդ ազատելու համար:

Ու տրտմօրէն աւելցուց.

— Եթէ արդէն մէկն անոր ետեւէն չեն ղրկած, որոգայթի մէջ ձգելու:

Քօլչօ վայրկենին կարեւորութիւնն ըմբռնեց, և դուրս գնաց աճապարելով:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԴԺՈՒԱՐԻՆ ԳՈՐԾ ՄԸ

Քօլչօ սանդուխներէն կամացուկ մը վար իջաւ, իր գաւազանով ամէն մէկ սանդղամատ քննելով: Բայց երբ բակն հասաւ, արիաբար յառաջացաւ և գաւիթին կամարակապին մէջ մտաւ: Հոն կայնեցաւ, գլխուպտոյտ զգալով, և մինչդեռ իր գրպանները կը խառնշտկէր թաշկինակը գտնելու՝ Շէրիֆ աղային ձայնը լսեց որ հրահանգներ կուտար.

— Հասան աղա՛, կ'ըսէր ցած ձայնով մը, գնա՛ եւ միւսներուն ըսէ որ իրենց աչքերը բաց պահեն: Եթէ դիմադրէ, զարկէք զայն անմիջապէս:

— Նենքօ՛, զաւակս, ներս գնա՛, ու Կոմսը կանչէ — գիտե՞ս, ուսուցիչ Օկնիանոֆը — ըսէ իրեն որ դուր-

սը մարդ մը իրեն կը սպասէ, անմիջապէս, ըսաւ Ֆիլչօ, ոստիկան մը, պզտիկ տղու մը, որչափ որ Քօլչօ կրնար լսել:

Սկսաւ վախնալ թէ մի՛ գուցէ ոստիկանները կանխեն զինք անոր քով հասնելու: Խոշոր վարագոյրը բացաւ ու ներս գնաց: Եկեղեցին բազմութեամբ խռնուած էր: Հաճի Աթանասին վերջին շարականը կ'երգէր ու վերջին օրհնութիւնը տալու վրայ էր: Բազմութիւնն անսովոր կերպով խիտ էր, որովհետեւ այդ օրը հոգեհանգստի պաշտամունքներ կը կատարուէին, և հաղորդութիւն կար: Կոյր մարդն անթափանցելի անտառի մը մէջ կը մխրճուէր, գիշերուան պէս մութ, որ անտարակոյս յաւիտենական էր Քօլչօին համար: Բնազդը շիտակ առաջնորդեց իրեն, բայց ի՞նչպէս յաղթելու էր դիմադրող ձեռքերու, կուրծքերու, ուսերու և ոտքերու պատնէշին: Թէև բարակ ու պզտիկ էր ինք, սակայն կարելիութիւն չի կար որ ճամբայ մը բանար դէպի սեղանը, Օկնիանոֆի քով: Գողիաթի մը համար նոյն իսկ դժուարին գործ մը պիտի ըլլար: Քիչ մը տեղ գնաց հրմշտկելով, բայց պարտասած կանգնեցաւ: Ասդին փորձեց, անդին փորձեց, մութին մէջ, ճամբան շարունակելու, բայց ի զո՛ւր: Պարիսպը տեղի չէր տար: Անշուշտ շատեր բարկութեամբ տրտնջեցին որ զինք չի հրէ, ու սպառնացան ետ քշել զինք: Երկաթ արմունկներ անոր սկար կողերը փշրեցին: Ուժաթափ եղաւ: Քանի մը վայրկենէն պիտի լսուէր. «Աստուծոյ վախին ու հաւատքին մէջ քալեցէք», ու հոսանքը դուրս պիտի խուժէր քշել, մանելով Քօլչօն: Եւ այն ատեն Օկնիանոֆ պիտի կորսուէր: Ասկից զատ ո՞վ կրնար վստահացնել զինքը թէ՝ ճիշդ այդ ատեն՝ միւս տղան ուրիշ դռնէ մը յաջողած չէր մտնել ու Օկնիանոֆն համոզել որ դուրս երթայ՝ առանց բանէ մը կասկածելու: Այդ տղան կրնար Քօլչօին քովէն անցնիլ, արմկելով զինք, առանց անոր գիտնալուն: Քօլչօ բնազդաբար իր ձեռքերը տարածեց տեսնելու թէ տղան այդ տեղե՞րն էր: Դիպուածով իր ձեռքն հանդիպեցաւ մար-

մընոյ մը, զոր ինք տղու մը ըլլալ կարծեց: Իր ահաբեկած միտքը անմիջապէս եզրակացուց թէ Օկնիխանոֆը կանչելու համար դրկուած տղան էր: Իր շուարումին մէջ զայն ետ հրեց բոլոր իր ուժովը, իրարու ետեւէ եւ անգիտակցօրէն կրկնելով.

— Դո՞ւն ես, տղա՛յ: Անունդ ի՞նչ է, տղա՛յ: Ետ կեցիր, տղա՛յ:

Ճիշդ այդ վայրկենին բազմութեան շարժումը անոնք զատեց իրարմէ: Քօլչօ յուսահատեցաւ: Խեղճ, բարի պատանին սաստիկ կը տառապէր: Սոսկումով կը զգար թէ Օկնիխանոֆի կեանքը մազէ մը կախուած էր, եւ թէ ինք, Քօլչօն, տկար, անզօր, կորսուած, գրեթէ անյայտացած մարդկային էակներու այդ ծովին մէջ, այդ մազն էր: Սաղմոսերգութիւնը վերջանալու վրայ էր: Հաճի Աթանասին, սովորաբար դանդաղ ու ձանձրալի, այսօր կայծակի արագութեամբ կը յառաջանար իր երգին մէջէն: Ի՞նչ ընելու էր: Բաղդորոշ վայրկեաններն արագ որոշումներ կը թելադրեն: Քօլչօ յուսահատօրէն պոռաց.

— Ճամբա՛յ տուէ՛ք, բարի մարդիկ — կը նուաղի՛մ, կը մեռնի՛մ, եւ բոլոր իր ուժովը յառաջ քշուեցաւ: Այս կոչին վրայ ամէն մարդ ջանաց ճամբայ բանալ այս նեղուողին: Ոչ ոք կ՚ուզէր ճզմելով մեռցնել զայն:

Այս վարպետութեամբ Քօլչօ սեղմեց, անցաւ եւ սեղանին քով հասաւ աւելի մեռեալ քան թէ ողջ վիճակի մէջ: Օկնիխանոֆը գտաւ, առանց մարդու հարցնելու — այսպէս է կոյրին զարմանալի բնազդը: Թեւ մը բռնեց բոլորովին վստահ եւ փսփսուքով մը հարցուց.

— Դո՞ւն ես, Պ. Պուայչօ:

— Այո՛, ի՞նչ կայ, պատասխանեց Օկնիխանոֆ:

— Ծռի՛ր:

Օկնիխանոֆ ծռելով իր ականջը կոյրին շրթներուն մօտեցուց:

Երբ որ գլուխը վեր առաւ, կապ-կապոյտ դարձեր էր:

Վայրկեան մը խոր մտածութեան մէջ թաղուեցաւ:

Իր ճակտին երակներն ուռեցան իբրեւ ապացոյց այն ահռելի մտաւոր տագնապին, որ գլխուն մէջ կը դառնար:

Նորէն զճկեցաւ, ու բան մը փսփսաց Քօլչօին:

Յետոյ Սեղանը թողուց, յառաջ գնաց ու անյայտացաւ հաղորդուողներու խումբին մէջ, որ հոս կը կենար դեռ:

Ճիշդ այդ վայրկենին սրբավայրին դուռը բացուեցաւ, ու Նիքօդիմ Պապը, սկիհն իր ձեռքերուն մէջ, սկսաւ.

«Աստուծոյ վախին մէջ քալեցէք», եւ արարողութիւնը վերջացաւ:

Նոր թաղ տրուած՝ հոսանքի մը պէս ժողովուրդը դուրս խուժեց դռներէն: Կէս ժամէն հաղորդութիւն առնողներուն մէջ գտնուող վերջին ծեր կինը մեկնած էր եկեղեցիէն:

Ներս մնացող միակ անձը, արարողութիւն կատարող քահանան էր, որ իր զգեստները կը հանէր:

Զապթիէներն ու ոստիկանները ներս մտան: Օսպաշին կատղած էր Օկնիխանոֆի չերեւնալուն համար: Եկեղեցին մէջ պահուըտած ըլլալու էր: Դռները գոցուեցան եւ խուզարկութիւնն սկսաւ:

Ոմանք կիներու կողմը զատող վանդակորմին վրայէն մագլցեցան, ուրիշներ սեղանին տակ, եկեղեցին անկիւնները նայեցան, սրբանոցը խուզարկեցին: Ամէն բան մէջ ու դուրս դարձուեցաւ, բոլոր կարելի թագստավայրերը զննուեցան: Զապթիէները նոյն իսկ քըննեցին դրակալները, պահարանները, որոնց մէջ զգեստները կը պահուէին, մասունքի տուփերը, պատուհաններու որմածակերը — բայց ոչ ոք կը տեսնուէր: Այնպէս թուեցաւ թէ Օկնիխանոֆ գետինն իջած էր: Ժամկոչը բոլոր հաւանական տեղերը ցոյց տուաւ, արդէն վստահ գիտնալով թէ Օկնիխանոֆը հոն պահուըտած չէր: Քիչ մը ետքը Նիքօտիմ Պապն ալ սկսաւ խուզարկութեան մասնակցիլ, ամէն տեղ խարխափելով, դէմքին վրայ շփոթութիւն մը նկարագրուած: Նոյն իսկ գիրքերուն ու զգեստներուն մէջ նայիլ սկսաւ: Օսպաշին

զարմացաւ Պապին այսքան նախանձախնդրութեան վրայ: Ոստիկան մը դիտել տուաւ թէ վառեակ մը իսկ չէր կրնար հոտ պահուիլ, ալ ո՞ւր կը մնայ մարդ մը:

— Ես ուրիշ բան կը փնտռեմ, մրմռաց Պապը:

— Ի՞նչ:

— Վա՛յ. իմ մուշտակէ թիկնոցս աներևոյթացեր է, նոյնպէս գլխարկս, ու անոր մէջ թօղուցած կապոյտ ակնոցներս:

Խեղճ Պապը ցուրտէն կը դողար:

— Ա՜հ, կը հասկնամ հիմա, Շէրիֆ աղա՛, պոռաց ոստիկանը:

Շէրիֆ աղան վեր եկաւ կարմրած ու շնչատ:

Ոստիկանն աւելցուց թաքուն գոհունակութիւնով.

— Գող մը՝ միշտ գող է, անիկա Պապին հագուստները գողցեր է:

Շէրիֆ աղան լուռ մնաց, ու երբ ինքզինքին եկաւ, հարցուց.

— Իրա՞ւ կ'ըսես, Պա՛պ:

Պապն արցունքով ըսաւ.

— Կրկնոցս գողցեր է, գլխարկս ալ, ակնոցս ալ:

— Գողցած ըլլալու է, ըսաւ Շէրիֆ աղան, ճիշդ մեծ գիւտ մը ըրած մարդու մը երևոյթով:

Ոստիկան մը աւելցուց.

— Անտարակոյս Կոմսը պատմուճան հագած, ու գլխարկը դրած դուրս գացեր է հանդարտութեամբ առանց մենէ ճանչցուելու:

— Այդպէս է, ըսաւ Պ՛ապը: Հաղորդութիւն մատակարարած ատենս առած ըլլալու է զանոնք:

— Լաւ, ես կապոյտ ակնոցներով պապ մը տեսայ դրան առջև, ըսաւ զապթիէ մը:

— Ի՞նչու չի կեցուցիր զայն, ապո՛ւշ, պոռաց իր մեծաւորը:

— Ի՞նչու պիտի կեցնէի զայն: Մեզի չըսիք որ Պապ մը ձերբակալենք, այլ հասարակ մարդ մը, ըսաւ զապթիէն ինքզինքն արդարացնելու համար:

— Բէօռ ըլլամ որ Կոմսն էր անիկա, պոռաց ոստի-

կան մը, ատոր համար էր որ այնքան ամուր փաթթըւած էր — ակնոցները միայն կը տեսնուէին: Անոր մայրըն անգամ պիտի չի կրնար ճանչնալ զայն:

Դուռն ուժով մը բաղխուեցաւ: Շէրիֆ աղան հըրաման ըրաւ որ բանան:

Ոստիկան Ֆիլչօն ու եկեղեցիին պահապանը ներս մտան:

— Շէրիֆ աղա՛, Կոմսը Թակարդի մէջ է, պոռաց Ֆիլչօն:

— Այո՛, ինքզինքը կուսանոցին մէջ պահած է: Հոն կը մտնէր, աւելցուց եկեղեցիին պահապանը:

— Կուսանո՛ցը — անմիջապէս: Եւ բոլորն ալ դուրս խուժեցին:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԱՆՀԱՃՈՅ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Քանի մը վայրկեանէն ոստիկանները կուսանոցի դուռն հասան: Շէրիֆ աղան երկու պահապաններ թօղուց, սուրերնին քաշած և վեցհարուածնին պատրաստ:

— Դուք ո՛և է մարդու թոյլ պիտի չի տաք որ ներս գայ կամ դուրս ելլէ, հրամայեց, ու իր միւս մարդիկներով բակն շտապեց:

Անոնց մուտքը մեծ յուզում յառաջ բերաւ կուսանոցին մէջ, ու շփոթութիւն և սոսկում տարածեց բոլոր խուցերը: Միանձնուհիները վեր-վար կը վազվզէին ու կը խուսափէին նրբանցքներու մէջէն ու վերնատուններու վրայէն, այցելուներն ալ իրենց ետևէն: Եւ ձայնն ու աղմուկը աննկարագրելի էին: Օնպաշին անօգուտ ջանքեր ըրաւ զանոնք հանդարտեցնելու — Թուրքերէնով կանչեց զանոնք, բայց անոնք հազիւ կրնային լսել, ու չէին կրնար հասկնալ թէ ի՛նչ կ'ըսէր անիկա: Միևնոյն ատեն՝ զապթիէները դէմերնին ելած Պապը բռնեցին, կամ ո՛և է մարդ որ կապոյտ կամ ուրիշ գոյնով ակնոց կը կրէր, ու Պօչօ անունով երկու ուրիշներ: Բոլորն ալ պզտիկ սենեակի մը մէջ փակեցին: Ասոնց մէջ

կը գտնուէին Բանտոֆ ու Պրզօպէկունէք: Օնպաշին՝ սակայն՝ վերջինն անմիջապէս ազատ արձակեց խանդահարար ներողութիւնը խնդրելով, որովհետեւ անիկա «ռաեա» չէր, այլ Աւստրիոյ Կայսեր հպատակը: Բանտոֆ բողոքեց պաշտօնեաներէն իր անձնական ազատութեան այս ապօրինի ճնշումին դէմ եւ իր բարկութիւնը կ'աշտարականար, սակայն իրեն հետ եղողներն հանդարտ կը կենային, որովհետեւ անոնք շատ աղէկ գիտէին Թուրք ոստիկաններու սովորութիւնը:

Պապ մը ըսաւ Բանտոֆին.

— Վա՛յ, կարծես թէ ասկից առաջ Թուրք մը տեսած չըլլայիր, Բանտոֆ:

— Այո՛, բայց ասիկա ապօրինի է, ասիկա բռնաբարութիւն է, ասիկա բռնակալութիւն է, ասիկա մարդկային ամենէն նուիրական իրաւունքներուն դրժումն է:

— Այդ տեսակ հարստահարութեան ու բռնակալութեան վերջ չի կրնար տրուիլ բողոքներով, ասիկա է պէտք եղածը, ըսաւ Պօչօն, մտավաճառը, իր դանակը ցոյց տալով:

Իր աճապարանքին մէջ Շէրիֆ աղան խորհած չէր հարցնելու, թէ Օկնիանոֆը տեսնողն ո՞վ եղած էր, կամ թէ անիկա ի՞նչ հագուստ ունէր իր վրան, այլ շտապած էր խուզարկելու պատկերասրահը՝ ուր ըսուած էր թէ փախստականը պահուըտեր էր:

Հաճի Բովամաին խուցն այս պատկերասրահին վրան էր: Միանձնուհիները՝ իրենց առաջուան վախն անցուցած՝ բարձրաձայն կը բողոքէին, ու կ'ըմբոստանային բարբարոս եղեռնագործներ պաշտպանած ըլլալու կասկածին դէմ: Հաճի Բովամա իր գայրոյթն ամենէն բարձր ձայնով կը յայտնէր: Թուրքերէն գիտէր, ու այնպիսի նախատական խօսքեր ըրաւ որ՝ Օնպաշին խայտառակութեամբ փախաւ: Բայց խուզարկութիւնը տենդագին կերպով կը շարունակուէր միւս խուցերուն մէջ: Այնքան խնամքով կը փնտռէին Օկնիանոֆը, որ ուշ կամ կանուխ պիտի գտնուէր: Շէրիֆ աղաի համբաւը վտանգի մէջ էր: Անիկա որոշեր էր յանցապարտը գըտնել: Ամէն պահարան ու սնտուկ խուզարկուեցաւ, բոլոր մառաններն ու մութ անկիւնները քրքրուեցան: Բոլորն ալ վախվխելէն կը սպասէին որ ամէն վայրկեան լսեն թէ՝ դժբաղդ «Կոմս»ը բռնուած է:

Ու պատահեցաւ որ սալէս ձայներ լսուեցան. «Բռնեցի՛ն զայն, բռնեցի՛ն», բայց վերջը հասկցուեցաւ թէ Ցրաթիոն էր, որ Բոյր Նիմֆիտորային բազմոցին տակ պահուըտած էր: Անմիջապէս ազատ թողուեցաւ:

Ռատա՝ պատկերասրահին մէջ ձօղի մը կռթնած՝ խուզարկումը կը հսկէր ահռելի անձկոտութեամբ: Մօլեգին սոսկումի մը մէջ էր: Այտերը արցունքներով թրջած էին: Երբէք ճիգ չըրաւ իր յուզումը ծածկելու, անտարակոյս, ատիկա անօգուտ պիտի ըլլար: Իր վիշտն ամէն մարդ համոզեց թէ՝ Օկնիանոֆի սիրահարած էր ինք: Շատեր թշնամական ակնարկներ կը նետէին Ռատաի վրայ: Բայց անիկա բանի տեղ չէր դըներ գաղափարն այս կիներուն, այնքան ցուրտ ու անգութ հանդէպ այն դժբաղդութիւններուն, որոնք իրեն սիրականին կը սպառնային:

Երկու միանձնուհիներ մէկ անկիւն մը կանգնած խորհրդաւոր կերպով Հաճի Տարիաի խուցը կը ցուցնէին: Հաճի Տարիա Սօքօլօֆի հօրաքոյրն էր ու Պուպչօի դըլխաւոր կողմնակիցը: Պուպչօ անտարակոյս հոն ըլլալու էր հիմա, ու խուզարկութիւնն երթալով Հաճի Տարիաի խուցին կը մօտենար: Ռատաի սիրտը գրեթէ բաբախելէ դադրեցաւ: Անձկութենէն քարացաւ: Ո՜հ, Աստուա՛ծ, ի՞նչ ընելու էր:

Բօլչօ լռութեամբ մօտեցաւ Ռատաին, զոր անոր հառաչանքներէն ճանչցաւ, ու փսփսաց.

— Ռատա՛, մինա՞կ ես.

— Այո՛, Բօլչօ՛, բոլորովին մինակ, պատասխանեց Ռատա արտասուաթոր աչքերով:

— Անհանգիստ մի՛ ըլլար, Ռատա՛:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, Բօլչօ՛: Ու եթէ անոնք գըտնեն զա՞յն: Հոն է: Դուն ինքդ ըսիր թէ մէկը տեսաւ որ հոն կ'երթար:

— Չեմ կարծեր թէ հոն է, Ռաստա՛:

— Բայց ուրիշ ամէն մարդ հոն կը կարծէ:

— Ը՛հ, այդ զրոյցն ես տարածեցի: Պուայչօն եկեղեցիին մէջ ըսաւ ինծի որ այդպէս ընեմ: Թո՛ղ ոստիկաններն իրենց ժամանակը վատնեն հոս: Օկնիանօֆն այս վայրկենին գայլի մը պէս ազատ է լեռներուն վըրայ:

Խեղճ աղջիկն հազիւ հազ կրնար զսպել ինքզինքը կոյր մարդը գրկելէ: Իր երեսը պայծառութեամբ ու յանկարծական ուրախութեամբ լուսաւորուեցաւ, փոթորկէն յետոյ պայծառացող երկինքին պէս:

Հանդարտութեամբ և ուրախութեամբ Հաճի Բովոմայի խցիկը գնաց: Քոյր Բովոման անմիջապէս անոր փոխուած վարմունքը նշմարեց, և ղայրոյթով խոժոռեցաւ. «Արդեօք այս քածը գիտէ՞ թէ Օկնիանօֆը կուսանոցին մէջ պահուըտած չէ», խորհեցաւ դառնութեամբ իր մտքին մէջ:

Յետոյ, հարցական նայուածքով մը ըսաւ.

— Վա՛յ, Ռաստա՛, լացե՞ր ես: Աւազակի մը ու մարդասպանի մը համար լալ... Շարունակէ՛, շարունակէ՛, ու ինքզինքդ ծաղրի ու ծանակի նիւթ դարձուր բոլոր աշխարհին առջև:

Ռաստաի սիրտն ուրախութենէն կ'ուռէր:

— Ի՞նչու չիլամ, պատասխանեց քաջութեամբ, երբ ուրիշ ամէն մարդ կը հրճուի անոր անկումին վրայ:

Այս համարձակ պատասխանը բոլորովին անպատշաճ թուեցաւ միանձնուհիին: Պատասխան ընդունելու սովոր չէր: Իր ակռաները բարկութեամբ սեղմեց:

— Լուռ կեցի՛ր, անամօթ պոռնի՛կ:

— Անամօթ պոռնիկ ե՛ս չեմ:

— Անամօթ պոռնիկ մըն ես, ու յիմար ապուշ մը, ու քու արիւնարբու մարդասպան սիրականդ կախաղան պիտի բարձրանայ, օրն իրիկուն ըլլալէ առաջ:

— Գուցէ, եթէ բռնեն զայն:

Հաճի Բովոմա բարկութենէն կատղած յառաջ խոյացաւ, ու Ռաստան դռնէն դուրս հրելով պոռաց.

— Դուրս ելի՛ր, սատանի ձագ: Անգամ մըն ալ քու շուքդ սեմիս վրայ չըլլա՛յ:

Ռաստա պատկերասրահը գնաց իբրև թէ ոչինչ պատահած ըլլար: Իր ի՞նչ փոյթն էր Հաճի Բովոմաի նախատինքը, կամ թէ ինչ եղանակով իրեն դուրս ըլլալը: Կատարելապէս երջանիկ էր: Իր սիրտն հանդարտ էր: Շիտակն ըսելով ուրախ էր իր անգութ պաշտպանուհիէն խզած ըլլալուն համար բոլոր յարաբերութիւնները: Շատ շուտ, թերևս նոյն օրը, կրնային զինք վռնտել դպրոցէն, ու ինք անտուն և անդրամ պիտի մնար:

Բայց ի՞նչ փոյթ բոլոր ատոնք: Գիտէր որ Պուայչօն ապահով էր, ապահով լեռներուն վրայ գայլի մը նման, ինչպէս Քօլչօ ըսած էր իրեն: Աստուա՜ծ իմ, Քօլչօն որքան բարեսիրտ էր: Ի՜նչ բարեգութ ու համակիր հոգի մը, վշտակրող բոլոր ուրիշներու դժբաղդութիւններուն, ու մոռացող իրեններուն: Խե՜ղճ տղայ: Որքան շատեր կոյր ու անտարբեր պիտի մնային ուրիշներու տառապանքներուն հանդէպ: Սթեփանօֆն օրինակի համար — վայրագը, որ՝ անհամբերութեամբ՝ Պուայչօի կործանումին կը սպասէր: Բայց Պուայչօ շատ հեռու էր իր թշնամիներէն հիմա: Անոնք յաղթանակի պատճառ մը չունէին: Բայց որքան ուրախ պիտի ըլլային բարի մարդիկ անոր փախուստին համար: Ո՛չ, մէկը չի կար, ամբողջ աշխարհին մէջ մէկը չէր գտնուիր Ռաստաի չափ ուրախ: Երբ ինք այս պայծառ ու անմեղ խորհուրդներով զբաղուած էր, յանկարծ լսեց որ Քօլչօն աղաղակելով վար կը ջանար իջնել սանդուխներէն:

— Քօլչօ՛, կանչեց ինք, առանց գիտնալու թէ՝ ի՞նչու:

— Ռաստա՛, դո՞ւն ես: Ու Քօլչօ ետ դարձաւ:

— Աստուա՜ծ իմ, ի՞նչու կանչեցի խեղճ տղան, պարապ տեղը, խորհեցաւ ինքնիրեն ամչնալով: Դէպի անոր կողմը վազեց, կեցուց զայն ու ըսաւ.

— Քօլչօ՛, սիրելիս, բան չի կայ — միայն ուզեցի ձեռքդ թօթուել, ու անոր ձեռքը սեղմեց ջերմ երախտագիտութեամբ:

Խուզարկութիւնը կը շարունակուէր։ Շէրիֆ աղան յոգնած՝ փնտռտուքի գործը իր մարդերուն ձգեց, ու գնաց Պապի գլխարկներ ու կապոյտ ակնոցներ ունեցող մարդիկը քննել, զորս բոլորովին մոռցեր էր։

Քանտօֆ տակաւին կը բողոքէր իր անձին դէմ եղած ապօրինի բռնութեան։

Օնպաշին, զարմացած, խնդրեց որ անոնցմէ մէկը բարկացած Չէլէպիին խօսքերը թուրքերէնի թարգմանէ։

— Նորէն ըսէ՛, Քանտօ՛ֆ, ու ես թուրքերէնի պիտի դարձնեմ, ըսաւ Պէնչօ Տէրմանօֆ, որ ներկայից ամենէն հմուտ թրքագէտն էր։

— Ըսէ անոր, կը խնդրեմ, աւելցուց Քանտօֆ, թէ՝ իմ անձիս անբռնաբարելիութիւնը, որ մարդկային անձնաշնորհումներուն ամենէն կարևորն է, առ ոչինչ գրելով ամէն օրինաւորութիւն, և արդարութեան ամէն սկզբունք—։

Պէնչօ կեցուց զայն ձեռքի յուսահատ շարժումով մը․

— Վա՛յ, այդ բառերը թուրքերէնի մէջ չեն գտնըւիր։ Վա՛զ անցիր, Քանտօֆ։

Վերջապէս կուսանոցն ազատեցաւ իր անախորժ հիւրերէն, որոնք գացին պարտէզը և շրջակայ տուները խուզարկելու։

ԳԼՈՒԽ Ի․

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԸ

Անգամ մըն ալ Օկնեանօֆ կեանքն իր պատրաստամըտութեան կը պարտէր։

Քաղաքէն դուրս ելլելուն պէս իր առաջին հոգն եղաւ Պապի գլխարկն ու մուշտակէ կրկնոցը մացառի մը ետև պահել։

Ձիւնափոթորիկը, որ բարեբաղդաբար վրայ հասեր էր, կարողացուց զինքը լքեալ փողոցներու մէջէն առանց տեսնուելու անցնիլ։ Քաղաքէն դուրս աւելի կատաղի

էր անիկա։ Լեռնային հովերը բարձրաձայն կը սուլէին, Սթարա Փլանինա իբրև թէ աղով ծածկուած ըլլար։ Դաշտերը, լքուած ու անկենդան, անպատում սոսկալի երևոյթ մը կը զգենուին իրենց սառէ ծածկոյթին տակ։ Բարեբաղդաբար արեգակը շուտով թափանցեց ամպերն ու իր զօրացուցիչ ջերմութիւնը թափեց սառած դաշտանկարին վրայ։

Օկնեանօֆ դէպի արևմուտք կը փախչէր անշաւիղ դաշտերու վրայէն, ու այգիներու մէջէն՝ որոնք խազխըզուած էին հեղեղատներով ու չորցած ջրուղիներով։ Ինք շատ տակնուվրայ եղած էր։ Կարծես բաղդը՝ դաշնակցած Սթեֆչօֆին՝ անողորմաբար կը հալածէր զինք։ Վայրկենի մը մէջ տեսաւ քայքայումն իր այնքան հոգածութեամբ ու փափուկ խնամքով կառուցած շէնքին։ Տեսաւ Սարկաւագը, Տօքթորը, Ծեր Սթոեանը և թերևս ուրիշ հաստատ ու հաւատարիմ բարեկամներ՝ բանտը նետուած, Ռատան՝ ցաւերով ընկճուած, ու իր թըշնամիները՝ յաղթական ամէն տեղ։ Չէր կրնար գուշակել այս յայտնութիւնն երևան բերող պարագաները։ Բոլոր իր ամենադէչ վտանգի գուշակութիւններն անցան աչքին առջևէն։ Բայց ա՛լ այս խաղը կորսուե՞ր էր անդառնալիօրէն։ Իր յանցանքին գտնուիլը պիտի առաջնորդէ՞ր արդեօք ուրիշ յայտնութիւններու։ Հիմա սկսաւ իր փախուստը ցած վախկոտութեան գործ մը նկատել։ Կը փափաքէր ետ դառնալ, որպէսզի կարենար ստուգել չարիքին քանակը։ Այլևս իր անձին ապահովութեանն համար հոգ չէր ըներ։ Իր անվախութիւնը բաւական էր այսպիսի ձեռնարկի մը համար։ Բայց մըտածեց թէ՝ գոնէ նախ պէտք էր ծպտիլ, որպէսզի անճանաչելի դառնար։ Ուստի շարունակեց իր ճամբան։ Որոշեց Օվքերի երթալ, գիւղ մը՝ ուր կը գտնուէին իր ամենէն հաւատարիմ հետևորդները, և ուր յաճախ կ՚այցելէր իր պարբերական ճամբորդութիւններու միջոցին։ Բայց Օվքերի առաջնորդող ճամբան, որ Սրէտնա Կօրայի ամայի սահմաններուն մէջ գտնուող հովիտէ մը կ՚անցնէր, վտանգներով լեցուն էր, որովհետև անհամար

Թուրքի գիւղեր կային այդ տեղերը։ Երկու աւազակներու դիակներուն գտնուելու լուրը նոյն այդ օրն իսկ հասած ըլլալու էր այս կէս-աւազակներու յաճախավայրերը։ Եթէ կասկածելով չի բռնէին զայն, գոնէ իբրեւ «կեավուր» մը պիտի սպաննէին։ Օր չէր անցնիր առանց այս տեսակ դէպք մը պատահելու այդ շրջանները։ Ու իր քաղքենիի հագուստներն աւելի հաւանական կը դարձնէին այսպիսի դէպք մը։ Յիմարութիւն էր չափազանց վստահ ըլլալ, ատիկա պարզապէս յայտնի կործանումի երթալ պիտի նշանակէր։ Որոշեց գիշերուան սպասել, ու այդ նպատակով քաշուեցաւ դէպի Սթարա Փըլանինայի ցցուածքները, ուր ինք պիտի պատսպարուէր թզուկ կաղնիի խռնուող թաւուտքովը։

Ամայի լեռնաճամբաներու մէջէն՝ ու գահավէժներու վրայէն՝ երկու ժամուան տաժանագին մագլցումէ մը վերջ, ամենէն մօտ թաւուտքներուն հասաւ։ Զարգած թուփերուն մէջ թաքստոց մը գտաւ, ու հոն երկնցաւ հանգստանալու, կամ յաւէտ իր կացութեան վրայ խորհելու։ Երկինքը բոլորովին պարզած էր։ Աշնանային արեւը կը փայլէր պայծառ ու տաք, եւ սպիտակ սառն ու ձիւնը կը շողային խոտերուն եւ ճիւղերուն վրայ։ Ճնճղուկները կը թռչտէին լռութեամբ հոս ու հոն իր գլխուն վրայէն, ու երբեմն գետինը կը թառէին քիչ մը կերակուր գտնելու։ Պալքաններու արծիւ մը կը սաւառնէր Օկնիանոֆի վերեւ, շատ բարձրը։ Դիակի մը հոտըն առած ըլլալու էր այդ մօտերը, կամ Օկնիանոֆը դիակ մը կարծած էր։ Արծիւն աղետաբեր թուեցաւ իրեն։ Իր աննախանձելի ճակատագրին կենդանի խորհրդանշանը նկատեց զայն։ Գիշակեր թռչունը կը թըւէր իր արիւնի խրախճանքին սպասել, որուն համար թողուցեր էր իր բոյնը։ Որովհետեւ ամէն բան կարելի էր։ Այդ ամայի տեղն հեռու էր ապահով ըլլալէ։ Թուրք գըօսաւէրներ յաճախ կ'այցելէին հոս։ Ասոնք քիչ տարբերութիւն ունէին յուղկահարներէ։

Օկնիանոֆ անհամբերութեամբ իրիկնամուտին կը սպասէր, ու քանի մը անգամ իր տեղը փոխեց աւելի

ապահով թաքստոցի մը համար։ Օրն աներեւակայելի կերպով երկարեցաւ, արեւը կը փայլէր անխոնջ։ Ու արծիւն ալ դեռ կը սաւառնէր իր վրան։ Երկու կամ երեք անգամ թեւերն իրարու զարկաւ ու յետոյ տարածեց զանոնք օդին մէջ, սեւ ու անշարժ։ Օկնիանոֆի աչքերն հմայուեցան այս թռչունով, սակայն անոր խորհուրդները տարբեր տեղ էին։ Իր խռոված մտքին առջեւէն մէկիկ մէկիկ անցեալին տեսարաններն եկան ու գացին։ Անցեալը — պատանեկութեան օրեր, մաքառումի, չարչարանքի եւ բարձր գաղափարականի մը հաւատքի օրեր։ Եւ Պուլկարիա որ բոլոր ասոնք ներշնչեր էր — Պուլկարիա գեղեցիկ էր, փառաւոր էր, ու արժանի ամէն զոհողութիւններու։ Աստուածուհի մըն էր անիկա, որ զինք պաշտողներուն արեամբը կ'ապրէր։ Անոր արենագոյն լուսապսակը փառաւոր անուններու ցանկը կը կրէր իր վրան։ Եւ Օկնիանոֆ իր անունը փնտռեց հոն, ու կարծեց թէ գտաւ։ Ո՛րքան հպարտ կը զգար — ինչպէս պատրաստ էր մեռնելու — ո՛չ, կռուելու անոր համար։ Մահը փառաւոր զոհողութիւն մըն էր, բայց պայքարը մեծ գաղտնիք մը։

Յանկարծ հրացանի պայթիւն մը լսուեցաւ։ Օկնիանոֆ ցնցուեցաւ։ Պալքանի արձագանքներն անդրադարձուցին այդ ձայնը, մինչեւ անոր լռելը։

— Թերեւս մէկն որսորդութեան ելեր է, խորհեցաւ ինքնիրեն։

Օկնիանոֆի հանդարտութիւնը կարճատեւ եղաւ։ Քառորդ ժամ մը չանցած շան մը հաչիւնը լսեց ոչ շատ մեծ հեռաւորութենէ մը։ Մարդու ձայն մը անմիջապէս յաջորդեց այդ հաչիւնին։ Օկնիանոֆ առանց իր ուզելուն Նեմէքսիզին բարակն յիշեց։ Նէմէքսիզ այդ մօտի գիւղերէն էր։ Շանը ձայնը ծանօթ թուեցաւ իրեն։ Այս անգամ աւելի մօտէ լսուեցաւ։ Թաւուտքները խշրտացին, իբրեւ թէ հովէ մը, ու երկու որսի շուներ իրեն կողմը վազեցին գետինն հոտուըտալով։

Օկնիանոֆ հանդիստ շունչ մը առաւ։ Նէմէքսիզին բարակն հոն չէր։ Այդ կենդանին վարժեցուեր էր մարդ

1906
NISHAN JIGAI JEIAN

փնտռելու, ինչպէս նաև որս։ Այդ անիծեալ արարածը, հակառակ սովորական բնութեանը բարակներու, որոնք առ հասարակ ապուշ ու հեզ անասուններ են, զարմանալի կերպով վրէժխնդիր էր, ինչպէս որ տեսնուեցաւ մենաստանին մէջ։ Սթեփֆոֆի դաշնակիցն ըլլալ թուած էր, ու Օկնիանոֆի կործանումը պատրաստած։ Երբ որ շուները տեսան թէ անիկա ետ կը քաշուէր դէպի թաւուտքները, մօտեցան անոր, հոտուըտացին ու անցան։ Յանկարծ Օկնիանոֆ մարդու ոտնաձայներու մօտենալը լսեց։ Թուփերուն մէջէն փախաւ առանց ետին նայելու։ Երեք հրացաններ պարպուեցան, ու Օկնիանոֆ սուր խայթ մը զգաց իր կրունկէն, և իր արագութիւնը եռապատկեց։ Արդեօք զինք կը հալածէի՞ն կամ ի՞նչ կը պատահէր իր ետին, ինք չէր գիտեր։ Գետի մը հովիտն երևցաւ իր առջև։ Եզերքին վրայի թուփերուն մէջ մխրճուեցաւ, ու հոն պահուըտեցաւ։ Թերևս որսորդները կորսնցուցին իր հետքը։ Օկնիանոֆ երկար ատեն անսաց, բայց ձայն մը չի լսեց։ Յետոյ տաք ու թաց բան մը զգաց իր ոտքին վրայ։ Իր ոտքն արիւնթաթախ վիճակի մը մէջ գտնելով՝ խորհեցաւ սարսափած. «Վիրաւորուած եմ»։ Ձախ ոտնամանն հանեց, ու տեսաւ թէ արիւն կը հոսէր երկու տեղէ։ Գնդակը ճիշդ կրունկին մէջէն անցեր էր։ Շապիկէն կտոր մը պատռեց ու արիւնը դադրեցուց։

Ցաւն երթալով կը սաստկանար, ու դեռ երկայն ճամբայ մը կը մնար իր առջև։ Արեան կորուստը տկարացուցեր էր զինք, ասկից զատ բան ալ կերած չէր այդ օրը։ Շուտով բոլորովին մթնցաւ, ու Օկնիանոֆ թողուց իր թաքստոցը, զոր՝ վստահ էր թէ՝ յաջորդ օրը թուրքերու խումբ մը պիտի խուզարկէր։ Իրիկնամուտին հետ ցուրտն աւելի խիստ դարձաւ։ Առաջին թուրք գիւղը որ հասաւ բոլորովին մութ էր։ Թուրք գիւղերը մթննալուն պէս գերեզմանի չափ լուռ ու լքեալ կը դառնան։ Տեսնուած միակ լոյսը նպարավաճառի մը խանութին պատուհանէն էր։ Բայց Օկնիանոֆ չէր համարձակիր հոն երթալ, թէև կէս սառամած վիճակի մը մէջ կը գտնուէր։ Երկու ժամ ալ քալեց, ուրիշ գիւղերու մէջէն անցաւ, ու վերջապէս իր առջև շողշողացող ճերմակ բան մը տեսաւ։ Գետն էր։ Դժուարութիւնով միւս կողմն անցաւ, ու եզերքին վրայ նստաւ, որովհետև ջուրը սառեցուցեր էր իր վէրքը, ու ցաւը խիստ մեծ էր։ Տեսաւ թէ կրունկն ուռեցեր էր, ու սկսաւ վախնալ թէ մի գուցէ վէրքի բորբոքումն արգիլէր զինքն այլևս իր ճամբան շարունակելէ։ Ելաւ, եզերքին վրայ աճող եղեգներէն հատ մը քաշեց, և սկսաւ լուալ իր վէրքն այն եղանակով, զոր սորվեր էր Հաճի Տիմիթրի խումբին պատկանած ատենը։ Իր բերանը լեցուց ջուրով զոր եղեգէն վէրքին մէջ փչեց։ Քանի մը անգամ այս բանը կրկնելով վէրքն ամուր մը փաթթեց, ու յառաջացաւ դէպի Սրէտնա Կորա, որուն ծայրը կը գտնուէր արդէն։

Մթութիւնը կ'աճէր ամէն վայրկեան։ Օկնիանոֆ Օվերքի կ'ուղղուէր, բայց չէր թուիր մօտենալ։ Վերջապէս հասկցաւ թէ՝ ճամբան կորսնցուցած էր։ Ինքզինքը թուփերու լաբիրինթոսի մը մէջ գտաւ։ Յուսահատութեամբ կանգնեցաւ և մտիկ ըրաւ։ Հիմա Սրէտնա Կորաի բարձունքին վրայ կը գտնուէր։ Մարդկային ձայներու աղօտ մրմունջ մը կը հասնէր իր ականջներուն։ Ինչպէս որ գուշակեց, հոն ածուխ վառողներէ զատ ուրիշ մարդ չէր գտնուիր։ Ու անտարակոյս հոն թեթև կարմիր բոց մը կրնար նշմարել։ Բայց արդեօք պուլկարնե՞ր էին թէ թուրքեր։ Կէս ընդարմացած, սառած ու պարտասած էր։ Եթէ քրիստոնեաներ էին այդ մարդիկը, օգնութեան քիչ մը յոյս կ'ակնկալուէր։ Քիչ մըն ալ վեր ելաւ, ու կրակն որոշապէս տեսաւ։ Կրակին կողմն սկսաւ երթալ։ Թուփերուն մէջէն չէր կրնար կրակին շուրջը նստողները զանազանել։ Քանի մը պուլկարերէն բառեր հասան իր ականջին։ Ի՞նչպէս պիտի յայտնէր ինքզինքը։ Արիւնով ծածկուած էր։ Իր երևոյթը կրնար այս պուլկարները վախցնելով փախցընել, կամ աւելի գէշ հետևութիւն մը բերել իր անձին։ Երեք հոգի էին — մէկը ծածկուած կը պառկէր կրա-

կին քով, միւս երկուքը կը խօսակցէին։ Կէս-բռնաւորուած ձի մըն ալ կ'արածէր մօտերը։ Օկնիանօֆ իր ականջները սրեց խօսակցութեան մտիկ ընելու։

Երկուքէն աւելի տարէցն ոտքի ելլելով ըսաւ.

— Քիչ մըն ալ փայտ դիր կրակը, ժամանակ չի կայ խօսելու։ Ես ալ զամբիկին համար քիչ մը չոր խոտ հայթայթեմ։

Օկնիանօֆն ուրախութեամբ ըսաւ ինքնիրեն.

— Վա՜յ, ես այդ ձայնը կը ճանչնամ։ Նենչօին ձայնըն է, Վերիկովօյի ծեր Իվանին տղուն։

Վերիկովօ, Սրետնա Կօրաէն անդին գտնուող գիւղ մըն էր, զոր Օկնիանօֆ գիտէր։

Նենչօ մօտեցաւ զամբիկին ու ծռեցաւ քիչ մը չոր խոտ հանելու այծիկաշեայ պարկէ մը։ Օկնիանօֆ անոր մօտեցաւ թուփերու մէջէն, և ըսաւ.

— Բար-իրկուն, Նենչօ։

Նենչօ ցնցուելով կանգնեցաւ։

— Ո՞վ է։

— Զիս չե՞ս ճանչնար, Նենչօ։

Կրակին աղօտ ցոլքը՝ Օկնիանօֆի երեսը լուսաւորեց։

— Ի՞նչ։ Դո՞ւն ես, ուսուցիչս։ Եկուր հոս, ասոնք բոլորը մեր մարդիկն են։ Ասիկա՛ մեր Զվէթիան է, ու ասիկա՛ Տուպչինն է։ Վա՜յ, մեռնելու աստիճան սառած կ'երեւաս — ճամբադ կորսնցուցեր ես, ըսաւ գիւղացին Օկնիանօֆը կրակին քով առաջնորդելով։

— Զվէթիա՛ն, քանի մը փայտ ալ դիր։ Թո՛ղ աղուոր կրակ մը ունենանք։ Հոս քրիստոնեայ մը կայ որ ցուրտէն սառած է։ Պէ՛տք է որ զայն տաքցնենք։ Չե՞ս ճանչնար զայն։

— Ի՛նչ, ուսուցի՛չը, պոռաց տղան ուրախութեամբ։ Եւ Օկնիանօֆին դառնալով հարցուց.

— Ո՞ւրկից կուգաս։

Միենոյն ատեն քանի մը չոր ճիւղեր դրաւ գետինը, որպէսզի անիկա վրան նստի։

— Աստուա՛ծ պահէ քեզ, Զվէթիա՛ն։ Ուրախ եմ քեզ տեսնելուս համար։

— Անիծից որդիները վիրաւորած են զայն, բայց փա՛ռք Աստուծոյ, վտանգաւոր չէ՛, ըսաւ Նենչօ՝ բարկութեամբ։

— Բան մը չէ՛ ասիկա։

— Հայր Տուպչի՛ն, ելի՛ր, բարեկամ մը եկած է, կանչեց Նենչօ քնացողն արթնցնելով։

Շուտով մեծ կրակ մը կը բոցավառէր անոնց առջև։ Ածուխ վառողներն արգահատանքով և համակրանքով կը նայէին Օկնիանօֆի գունատ դէմքին վրայ, երբ որ անիկա համառօտակի իր արկածները կը պատմէր։ Շուտով կրակին բարերար ազդեցութիւնն զգաց։ Անոր սառած անդամներն սկսան կակղնալ, ու վէրքին ցաւը նըւազեցաւ։ Հայր Տուպչին իր պատռտած պարկէն հաց ու սոխ հանեց և Օկնիանօֆին տուաւ։

— Այսքան բան միայն կրնամ տալ քեզի։ Ունեցած ուտելիքնիս մինակ ասիկա է։ Բայց գալով կրակին, Սուլթանէն աւելի շատ ունինք։ Սկսի՛ր, ուսուցի՛չ։

Օկնիանօֆ՝ բաւական աղէկ կը զգար այդ վայրկենին։ Իր էութիւնը նոր ու անբացատրելի սփոփանքով մը լեցուեցաւ։ Այդ պայծառ, ոսկեղէն կրակը զուարթացուց զինք, ապանջական անտառն իր չուրջը, կոշտ սակայն բարեսէր դէմքերը, որոնք այնքան բարեկամութեամբ կը նայէին իրեն, կարծր ու հողոտած ձեռքերը, որոնք կը տարածուէին դէպի զինք ճշմարիտ պուլկարական ասպնջականութեամբ, որքան ալ խոնարհ — ասոնք բոլորն ալ իր մէջ զօրաւոր զգացում մը արթընցուցին։ Եթէ վէրքը չըլլար, Օկնիանօֆ ուրախութենէն բարձրաձայն պիտի երգէր։

Արշալոյսին, Նենչօ ձիուն առջև ինկած, որուն վրայ Օկնիանօֆ հեծած էր, Վերիկովօի մէջ դուռ մը կը բաղխէր։ Շուները հաչեցին ու Հայր Մարին երեցաւ անմիջապէս։ Անսովոր կանուխ ժամանակը գիտցուց իրեն թէ սովորականէն դուրս մէկն եկած էր։

Բարեւ վերջ, Նենչօ պէտք եղած բացատրութիւնները տուաւ։

— Աստուած կարէ հեթանոսները, ճիւղով ու ար-

մատով, շուներն ուտեն զանոնք, և սատանան տանի անոնց հոգիները, աղաղակեց Հայր Մարին, երբ մեղմութեամբ ձիէն վար իջեցուց Օկնիանոֆը, որ շատ տառապած էր ցնցուելէն:

Զանիկա տանը մէջ հեռաւոր սենեակ մը տարին, ուր Օկնիանոֆ գիշերեր էր անգամ մը: Ծերունի Մարին ուշադրութեամբ քննեց վէրքը, և կապեց զայն, ու ըսաւ.

— Քեզ պիտի բուժեմ, ինչպէս որ հիւանդ շուն մը պիտի աղէկցնէի:

Հիւանդը շուտով խոր քնոյ մը մէջ ինկաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՎԵՐԻԿՈՎՕԻ ՄԷՋ

Օկնիանոֆի ապաքինումը գոհացուցիչ կերպով կը յառաջանար, թէև ոչ Հայր Մարինի խոստացած արագութեամբը: Ասպնջական ընտանիքը բոլորովին նուիրուած էր հիւանդին, որուն ցաւերը թեթևցնելու համար ոչինչ պակաս չէր թողուիր: Իր միակ բժիշկը՝ Հայր Մարին՝ վիրաբուժութեան վրայ քիչ բան գիտէր: Միևնոյն ատեն Մարինի ծեր կինը՝ օրէ օր՝ ինքզինք կը գերազանցէր խոհարարական արհեստի նոր յաղթանակով մը: Սրետնա Կօրաի ճերմակ գինիի տակառներն անպակաս կը թուէին ըլլալ: Ամէն առտու անգլուխ վառեակ մը կը թապլտկէր բակին մէջ, ու՝ վերջը, վերջը՝ Օկնիանոֆի սեղանին վրայ կուգար: Անիկա միայն ազատ էր վայելելու այս լաւ խնճոյքը, որովհետև Յխնակի օրերը կը մօտենային, որոնք Ուղղափառ Յոյն եկեղեցին ամէն մէկ անդամի սովորական եղող ճշդութեամբ կը պահուէին:

Երեք շաբաթներ անցան, որոնց միջոցին Օկնիանոֆ օր ըստ օրէ կ'աղէկնար, շնորհիւ իր ասպնջականներուն չի թերացող հոգածութեանն ու խնամքին: Սակայն անիկա անհամբեր փափաքով մը կը տանջուէր գիտնալու թէ՝ ի՛նչ պատահած էր Պելա Զերքվայի մէջ — Ռոսան

ի՞նչպէս էր, իր բարեկամներն ի՞նչ կ'ընէին, ու գործն ի՞նչ վիճակի մէջ էր, որուն համար աշխատած էր այնքան եռանդով: Ծերունի Մարինէն խնդրեց որ մէկը ղրկէ լուրեր բերելու, սակայն ծերունին չէր ուզեր լսել.

— Ո՛չ, մարդ չեմ ճամբեր: Արդէն գալ շաբաթ ես պիտի երթամ մէկ, երկու բաներ գնելու տօնի համար: Մինչև այն ատեն, պէտք է որ սպասես, տղա՛ս: Հանդարտ կեցիր, ու շատ աւելի շուտով պիտի աղէկնաս: Աստուած ողորմած է:

— Բայց գալ շաբաթ ես ինքս կարող պիտի ըլլամ երթալու:

— Կը կարծե՞ս թէ քեզ պիտի թողում: Ատիկա իմ գործս է, քու բժիշկդ եմ, ու առանց իմ թուլատրութեանս տեղ մը չես կրնար երթալ, պատասխանեց ծերունին հայրական խստութեամբ մը:

— Բայց թող Ռոսային լուր մը տան թէ՝ ես ապահով եմ:

— Ան գիտէ որ դուն ապահով ես, որովհետև թուրքերուն ձեռքը չես ինկած:

Ու Օկնիանոֆ այսքանով գոհանալու էր:

Քանի մը հաւատարիմ գիւղացիներ, թոյլատրեալ էին գալու և զինքը տեսնելու: Ծեր մարդէն կրցեր էին հրաման առնել շատ մը պաղատանքներէ վերջ: Իրենց պարզուկ հոգիներն «ուսուցչին» բորբոքիչ խօսակցութիւններուն համար կը պապակէին: Անոր քովէն մեկնելու ատեն, իրենց երեսները կարմրած էին, ու իրենց աչքերը պայծառացած: Օկնիանոֆի ամենէն շատ այցելողը Պապ Եօսիֆն էր, տեղական Յեղափոխական Վարչութեան Նախագահը: Արդէն ապագայ ապստամբութեան պետ ընտրուած էր, ու իր պաշտօնեաներն եկեղեցական զգեստներու մէջ կը պահէր: Ուրիշ հատ մըն ալ կար, Հայր Մինան, ծերունի տնօրէն դասատուն: Օկնիանոֆ համոզուած էր թէ այս քանի մը հատէն ու ծերունի Մարինի ընտանիքէն զատ՝ գիւղին մէջ ուրիշ ոչ ոք չէր գիտեր իր գաղտնիքը: Միևնոյն ատեն

կը տեսնէր որ իր սեղանն աւելի ճոխութեամբ կը պատրաստուէր ամէն օր: Տապկուած փառեակներ, կարագով եփուած հաւկիթ, կաթնապուր, խմորեղէն, նոյն իսկ վայրի բադեր ու նապաստակ կը բերուէին իր առջեւ, ու տարբեր տեսակ գինիներ: Այս առատութիւնը կը տանջէր զինքը: Սկսաւ ամչնալ իր պատճառած ծախքին համար: Օր մը դիտեց բակին մէջ որ հաւատունը դատարկ էր: Հայր Մարինի ըսաւ.

— Հայր Մարի՛ն, դուն քու տունդ կ'աւրես: Եթէ խելքդ քեզի չի կանչեր, քու համադամներդ պիտի մերժեմ, ու խանութպանէն հաց ու պանիր գնեմ — ատիկա հերիք է ինծի:

— Դուն հոգդ մի՛ ըներ թէ ես տունս կ'աւրեմ թէ ոչ: Քու բժիշկդ եմ, ու գիտեմ թէ ինչպէս դարմանուելու ես: Կինս ալ գիտէ: Դուն մի՛ խառնուիր:

Ու Օկնիանոֆ՝ շատ զգածուած՝ բան մը չի խօսեցաւ:

Զէր գիտեր թէ ամբողջ գիւղը կ'աջակցէր իր սիրելի «ուսուցիչ»ը փառաւորապէս կերակրելու: Բոլորն ալ գիտէին զաղտնիքը, սակայն մատնութեան կասկածն իսկ չի կար, այնքան մեծ էր անոր ժողովրդականութիւնն հիմա: Անոր երկու աւազակներ մեռցուցած ըլլալուն լուրը՝ զինքը սիրցուցեր էր նոյն իսկ ամենէն անտարբերներուն: Դիւցազնութիւնը բոլոր առաքինութիւններու մէջ այն միակն է որ հանրութեան երեւակայութեան վրայ ամենէն շատ կ'ազդէ:

Օկնիանոֆի վէրքը, սակայն, կամաց կ'ապաքինէր, ու իր տաք և անհամբեր բնութիւնն անգործութեան բռնադատուած էր, ու ինք անձկութեամբ կը չարչրկուէր: Իր բոլոր այցելուներէն ծերունի Մինային խօսակցութիւնը՝ ամենէն աւելի կը մխիթարէր զինքը: Ամէն օր երկուքը մէկտեղ կ'անցնէին քանի մը ժամեր, ու Պուայչօ առանց անոր չէր կրնար կենալ: Հայր Մինա նշխար մըն էր անցեալէն, հաւանաբար վերջին վերապրողն անհետացած սերունդին այն ուսուցիչներուն, որոնց միակ գիրքերն իրենց յիշողութիւնն ու սաղմո-

սագիրքն էին, և որոնք բացեր էին Պուլկարիոյ համբաւաւոր մառան դպրոցները: Եօթանասուն տարեկան էր հիմա, ճերմակ մազերով, լայնշի, թիկնեղ գիւղացի մը, հնաձև զգեստներով: Գործօն կեանքէ մը վերջ անիկա հանգստութեան հանգրուան մը գտեր էր այս գիւղին մէջ, ուր կ'աւարտէր իր օրերը: Իր սերունդը յետապրած էր, ու իր անցեալ օրերու ուսումը բանի մը չէր ծառայեր ներկայիս: Իր միակ գործն էր առանց վարձքի երգել եկեղեցիին խորանին առջև: Հոն գոնէ արդի կրթութիւնը թափանցած չէր: Տօնական օրերու մէջ կը հաւաքուէին անոր շուրջը մտիկ ընել իր միշտ հաճեցնող պատմութիւններուն, որոնք մարգարէութիւններու նման էին, Աստուածաշունչէն առնուած կտորներով լեցուն: Օկնիանոֆ հաճոյացած էր վերյուշումներովն այս տարէց գործաւորին, որ անցեալ ժամանակաշրջանի մը կենդանի նշխարն էր:

Երբ մարդ ցաւի մէջ է, բարոյական թէ մարմնական, անոր հոգին կրօնքի կը դառնայ: Անիկա անմիջապէս մխիթարութիւն կը գտնէ մեծ գրքին բառերուն մէջ: Մոգական բալասանի մը պէս անոնք իր ցաւերը կ'ամոքեն: Օկնիանոֆ առաջին անգամն էր որ ամոքիչ ազդեցութիւնը կը կրէր Սուրբ Գրքին լեզուին զոր ծերունին կը խառնէր իրենին հետ: Երբ առաջին՝ անգամ հիւանդին սենեակը բերուեցաւ՝ ծերունի Մինան ըսաւ սրտացաւ.

— Ուրիշ քրիստոնեայ զոհ մըն ալ — դարձեալ անմեղ արիւն թափուած: Մինչև ե՞րբ, ո՛վ Տէ՛ր, թշնամին պիտի նախատէ... Ի՞նչու քու աջ բազուկդ կը քաշես: Ելի՛ր, ո՛վ Տէ՛ր, ու դատաստան ըրէ՛: Վերցո՛ւր քու ձեռքերդ զօռողներուն դէմ վերջապէս,

Ու ողջունեց հիւանդը, և անոր վիճակն հարցուց ջերմ կարեկցութեամբ: Բայց՝ երբ որ Օկնիանոֆ իր կողմը փոխելու պահուն շարժումին առթած սուր ցաւէն տքաց՝ անիկա կարեկցութեամբ ըսաւ.

— Հանդարտ կեցիր, զաւակս: Երանի՛ սգացողներուն, քանզի անոնք պիտի մխիթարուին:

— Ա՜խ, Հայր Մինա, մենք տառապելու ճակատագրուած ենք։ Պարապ տեղը չէ՛ որ մեզ առաքեալներ կը կոչեն, ըսաւ Օկնիանոֆ ժպտելով։

— Ձեր բաժինը դառն է այս աշխարհին մէջ, վարժապե՛տ — շա՛տ դառն, բայց փառաւոր ու գովելի, որովհետեւ նոյն ինքն Աստուած ընտրած է ձեզ ազգին ծառայելու։ Դո՛ւք էք աշխարհին լոյսը՝ Քաղաք մը որ բլուրին վրայ դրուած է, չի կրնար ծածկուիլ։ Քրիստոս չըսա՞ւ սուրբ առաքեալներուն. «Հունձքը շատ է, ու մշակները քիչ։ Գացէ՛ք ձեր ճամբան, ես ձեզ կը ղրկեմ իբրեւ գառներ, գայլերուն մէջ»։

Այս պարզ բառերը քաղցր մխիթարութիւն մը եւ ուրախութիւն պատճառեցին Օկնիանոֆի հոգիին։ Խնդրեց ծեր մարդէն որ Սուրբ Գիրքերէն հատ մը բերէ կարդալու համար։ Մինա Սաղմոսները բերաւ։ Օկնիանոֆ սկսաւ եռանդով կարդալ այս ներշնչուած չարադրութիւնները, որոնք աղբիւրն են այսպիսի բարձր բանաստեղծութեան։ Այս պատերազմի երգերը, յուսահատ ողբերգութիւնները եւ ջերմեռանդ աղօթքներն իր մէջ արձագանք գտան։ Դաւիթի սաղմոսը զինքը չի ձգեց այլեւս։

Վերջապէս օր մը, Հայր Մարին Պելա Ջերքվա գընաց։ Օկնիանոֆ՝ տենդոտ անձկութեամբ՝ անոր վերադարձին սպասեց։ Ամենէն չարագուշակ նախազգացումներով լեցուած էր։ Ամիս մը կ'ընէր որ լուր առած չէր իր ամենէն սիրելի եղողներէն։ Ի՞նչ պատահած էր Ռոստային։ Փախուստէն յետոյ ի՞նչ հալածանքներու ենթարկուած չէր անիկա իրեն պատճառով։ Մինակ ձգուած էր ընկերութեան նախատինքին դիմագրաւելու, թերեւս նոյն իսկ իշխանութիւններու վրէժին։ Խե՜ղճ աղջիկ, որ ճակատագրուած չէր ուրախ ըլլալու իրեն հետ։ Այդ աղջնակը դարձեալ թողուած էր բաղդին յարձակումներուն ենթարկուելու, յուսախաբ՝ իր ամենէն շատ գըգուած փափաքներուն մէջ, ու թերեւս հանրային կարծիքին արհամարհանքովը վշտաբեկ։ Մարդոց անգթութիւնը՝ եղեռն մը պիտի նկատէր իրեն հանդէպ ունեցած

անոր նուիրումը, ու շատ մը դառն ցաւերով՝ քթէն բերել պիտի տար այն կարճատեւ ուրախութիւնը, զոր իրեն սէրը տուաւ անոր։ Ու ինքն ալ հոն չէր մխիթարելու զայն, պաշտպանելու խեղճ աղջնակը։

Այս սեւ խորհուրդներուն մէջ թաղուած՝ ծերունի Մինայի երեւումը ուրախութեամբ ողջունեց։ Գոնէ մէկը կար, որուն կրնար բանալ իր հոգին։ Ծերունի Մինա համակրութեամբ անսաց անոր, ու ըսաւ.

— Յուսա՛ — Աստուծոյ յուսա՛, Վարժապե՛տ։ Մի՛ յուսահատիր։ Ամենատեսը պիտի երբեք չի ձգէ նեղութեան մէջ եղողները, որոնք Անոր ողորմութեանը կ'ապաւինին։ Անոնք որ իրենց յոյսն Աստուծոյ վրայ կը դնեն՝ Սիոնը պիտի տեսնեն։ Աստուած պիտի չանտեսէ ապաշխարող մեղաւորը։ Անոնք որ արցունքով կը ցանեն, ուրախութիւնով պիտի հնձեն։

Կարծես իբրեւ կատարում այս մխիթարական խօսքերուն, դուռը բացուեցաւ ու ծերունի Մարին ներս մտաւ։

Օկնիանոֆ յուզումէն դողդղալով՝ ջանաց անոր բերած լուրերն երեսին վրայէն կարդալ։

— Բար-իրկուն — սպասէ քիչ մը, Վարժապե՛տ — քեզի պիտի պատմեմ։ Շատ յոգնած չես, այնպէս չէ՞։

Այսպէս ըսելով իր ծանր կրկնոցն հանեց վրայէն։ Ու նորէն աւելցուց.

— Այս ձեր քաղաքին մարդիկը զարմանալի բաներ են։ Շուքի պէս են, կարելի չէ բռնել զանոնք։

— Շիտակ Տօքթորին չի գացի՞ր։

— Ձերբակալուած է։

— Լա՛ւ, մենաստանի սարկաւա՞գը։

— Սարկաւագը պահուըտած է։

— Ծերունի Սթեւանը գտա՞ր։

— Աստուած ողորմի անոր հոգւոյն։ Խեղճն իր ձերբակալութեան գիշերը մեռաւ՝ կերած ծեծին պատճառով։ Կ'ըսեն թէ՝ չարչարանքի տակ՝ ամէն բան պատմերէ անոնց։

— Ո՜հ, խեղճ ծերունի Սթոեան։ Բայց Ռատա՞ն, Ռատա՞ն։

— Կարող չեղայ տեսնել զայն։

— Վա՛յ, ի՞նչ պատահած է անոր։

Օկնիանօֆ դեղնեցաւ։

— Հոն է — մի՛ նեղուիր, բայց դպրոցէն վռնտեր են զայն։

— Ի՞նչ։ Միանձնուհիներուն քո՞վ կ'ապրի, Քոյր Հաճի Բովոմաին ձեռքին տակ։

— Ջէ՛, միանձնուհին դուրս ըրած է զայն, առանց գթալու։

— Աստուա՜ծ իմ — փողոցներուն մէջ սովամահ կորընչած ըլլալու է։

— Ո՛չ — Զօրպաճի Մարքօն իր ազգականներէն մէկուն քով դրեր է զայն, բայց ես չի կրցի տունը գըտնել, ընկերներս ալ կ'արտորային։ Բայց լածխս նայելով՝ աղէկ է։

— Ա՜խ, այս Մարքօն բարի սիրտ մը ունի — ինծի համար ըրածները փոխարինելու հնար չի կայ։ Բայց իմ վրայովս ի՞նչ կը խօսին։

— Քեզի՞ համար։ Վա՛յ, անոնք ուրիշ անուն մը կուտան քեզի։ Ջեմ գիտեր ի՛նչ ըսել կ'ուզէին։

— Ի՞նչ — կո՞մսը։

— Շիտակ է — կոմսը։ Կ'ըսէին թէ որսորդներն սպաննած են կոմսը, թաւուտքի մը մէջ։

— Լա՛ւ, ատիկա բաւական շիտակ է։

— Բոլորովին շիտակ չէ, որովհետեւ դուն հօս ողջ ես, մինչդեռ բոլորն ալ քեզ մեռած կը կարծեն։ Ասիկա իմ գործիս կուգայ։

Օկնիանօֆ ցնցուեցաւ, իբրեւ թէ օձէ մը խայթըւած ըլլար։

— Ի՞նչ, և Ռատա՞ն ալ կը կարծէ թէ մեռած եմ։ Խեղճ աղջիկն իր ցաւերուն վրայ ա՞յդ ալ պիտի աւելցընէ։

Սենեակին մէկ կողմէն միւսը ցատկեց, ու իբրեւ թէ ճամբայ պիտի ելլէր անմիջապէս։

— Հանդարտ նստիր, կը հաճի՞ս։ Եթէ ոչ վէրքդ պիտի բանաս նորէն։

— Հիմա կարող եմ քալելու, ըսաւ Օկնիանօֆ վըճռական դէմքով մը։

— Եւ ո՞ւր պիտի քալես, կը խնդրե՛մ, հարցուց ծերունի Մարին՝ զարմացած։

— Վա՛յ, Պելա Ջերքվա։

— Խե՞նդ ես։

— Ո՛չ տակաւին, սակայն պիտի ըլլամ, եթէ օր մը աւելի մնամ այստեղ։ Հանդերձներս բե՛ր։ Թերեւս ձիդ ալ ինծի փոխ պիտի տաս։

Ծերունի Մարին գիտէր Օկնիանօֆի յամառութիւնը, ուստի նոյն իսկ չի փորձեց զայն ետ կեցնել։

— Կրնաս հագուստներն ունենալ, ինչպէս նաև ձին ալ։ Մինակ քու երիտասարդութեանդ կը մեղքնամ, ըսաւ անիկա ծանրութեամբ։ Ամէն ճամբու վրայ օրական վեց անգամ պահակ կը շրջի։ Իրենց խուզարկութիւններուն ծայր չի կայ, դուն քեզ մեղքցիր քիչ մը։

— Ինծի համար հոգ մի՛ ըներ։ Ես պիտի դառնամ քեզի բազէի մը պէս ապահով և անվնաս — եթէ զիս ներս ընդունիս, ըսաւ Օկնիանօֆ կէս կատակով։

Ծերունին մռայլ ակնարկ մը նետեց անոր վրայ։

— Ո՛չ, պիտի չի թողում որ երթաս, աղաղակեց, ո՛չ, եթէ նոյն իսկ ամբողջ գիւղն իրար խառնուի, եւ քեզ բռնի ետ պիտի պահեմ։ Կ'ուզենք որ դուն հօս մնաս — դուն Սուրբ Հաղորդութեան մը պէս ես մեզի համար — և դուն կ'ուզես երթալ, անոնց համար որ քեզ սպաննել կ'ուզեն։ Կը խորհի՞ս թէ՝ ես պիտի ձըգեմ որ վերջն ըսեն. «Ծերունի Մարին թողուց Ուսուցիչ Պուայչօն, մեր առաքեալը, որ մեռնելու երթայ»։

— Այսքա՜ն բարձրաձայն մի՛ խօսիր, Հայր Մարին — դուրսէն ձայնդ պիտի լսեն, դիտել տուաւ Օկնիանօֆ։

Ծերունի Մինան իր ընչացքին տակէն ժպտեցաւ։

Եւ Մարինի երեսն յանկարծ զուարթ դարձաւ։

Օկնիանօֆ զարմացած անոնց կը նայէր։ Յայտնի էր որ իր վերջին խօսքերը խնդուք պատճառեր էին անոնց։

— Ի՞նչու կը խնդաք, հարցուց:

— Վա՛յ, Աստուած ողորմի քեզի, Վարժապետ, ի՞նչէն կը վախնաս: Ամբողջ գիւղը, նոյն իսկ մանուկները գիտեն որ դուն հոս ես: Բոլորս ալ բաժին ունեցած ենք քեզ պահելու մէջ: Պարզուկ մարդիկներ ենք, սակայն մենք Քրիստոնեայ մը պիտի չի մատնենք: Գալով քեզի — վա՛յ, մեր կեանքերը պիտի ծախէինք քեզի համար:

Այս անգամ խնդալու կարգն Օկնիանօֆինն էր, երբ որ գիտցաւ թէ ամբողջ գիւղը ծանօթ էր իր գաղտնիքին:

Շատ մը վիճաբանութիւններէ վերջ՝ Օկնիանօֆ կըրցաւ իր ասպնջականին խղճահարութեան յաղթել, և իր մեկնիլն որոշուած էր այլևս:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱՆՀԱՃՈՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ժամ մը յետոյ Թուրք մը — կամ աւելի շիտակը, Թուրք մուլլա մը Վերխովօի գիւղէն կը մեկնէր ձիով:

Մաշած կանանչ փաթթոց (սարըգ) մը, խեղճուկ երևոյթով, անոր ճակատը ծածկելով մինչև աչքերը կը հասնէր: Իր ծոծրակը խնամով ածիլուած էր: Մինչև անոր վիզը բացուած տպածոյէ բաճկոնը, գրեթէ ամէն կոճակ կորսնցուցեր էր. քրջոտ պարեգօտ մը՝ կախուած թևերով՝ նետուած էր անոր ուսերուն վրայ: Անոր մէջքին իւղոտած կաշիէ քաշիկը կը պարունակէր գայլախազեայ ատրճանակ մը, զայն լեցնելու համար կարճ չիւ մը, եաթաղան մը, ու ծխամորճ մը: Ոտքը զոյգ մը մաշած, կարտած կօշիկ ունէր, որուն վրայ կար փոկերով կապուած տրեխ մը, ու անոր հագուստը կ'ամբողջանար տեղական շաեախէ շինուած հին կրկնոցէ մը, որ մինչև ոտքերը կ'երկննային:

Այսպէս Օկնիանօֆ բոլորովին անճանաչ դարձեր էր:

Ձմեռն հիմա կատարելապէս կը տիրէր, գետինը ձիւնի թանձր վերմակով մը ծածկուած՝ որուն տակէն

Սթարա Փլանինայի գագաթներ կը բարձրանային սև ու հերձոտած: Բոլոր բնութիւնը լուռ և սգաւոր էր, կենդանի բան մը չէր տեսնուիր ագռաւներու խոշոր երամներէն զատ, որոնք քնարեր օդին մէջէն կը թռչէին կռնչելով: Պելա Ձերքվա գացող շիտակ ճամբան հիւսիսային արևելեան կողմը կ'իյնար, սակայն և այնպէս Օկնիանօֆ զգուշացաւ այդ կողմէն երթալ, որովհետև պիտի ստիպուէր անցնիլ Եէմէքսիզ Փէհլիվանի գիւղին մէջէն, որ ակամայ սարսափ մը կը ներշնչէր անոր: Անոր միտքը կը ծանրանար մեռած մարդուն բարակին վրայ, որուն փոխանցուած կը թուէր Թուրքին նենգաւոր ատելութիւնը, որպէսզի նոյն իսկ գերեզմանէն՝ հալածէ ու ահաբեկէ Օկնիանօֆը: Ուստի որոշեց դէպի հիւսիս ճամբորդել: Ասիկա բաւական պիտի երկարցնէր իր ճամբան, սակայն վտանգն աւելի քիչ պիտի ըլլար, թէև նորէն Թուրք գիւղերէ պիտի անցնէր:

Երբ Օկնիանօֆ առաջին Թուրք գիւղն հասաւ, ձիւնը խոշոր տարափներով կ'իյնար ու ճամբորդին տեսութիւնը կը գոցէր բոլորովին: Սաստիկ ցուրտն անոր անդամներն ընդարմացուցեր էր — հազիւ կրնար ձիուն սանձը բռնել: Շիտակը կենդանին դէպի գիւղ կ'առաջնորդուէր ո՛և է բանէ աւելի բնազդով, որովհետև ո՛և է շաւիղ չէր կրնար տեսնուիլ ձիւնին տակ: Անիկա գիւղին լքուած փողոցները մտաւ առանց ուշադրութիւն գրաւելու — հոգի մը չէր տեսնուիր ո՛և է տեղ — ու շիտակ գնաց այդ տեղի մինակ օթևանը, որ մզկիթին դիմացը կ'իյնար: Խիստ կը փափաքէր իր ձին հանգչեցնել, որ շատ խոնջած էր ճամբորդութենէն, ու նաև քիչ մըն ալ ինքզինքը տաքցնելու:

Տղայ մը եկաւ ձին բռնելու, ու ինքն ալ յառաջացաւ դէպի դուռն օթևանին, որ բոլորովին պարապ կ'երևնար, քանի որ մարդու ձայն չէր լսուիր: Բայց ներս մտնելուն պէս, մեծ զարմանքով տեսաւ որ սենեակը Թուրքերով լեցուն էր: Ետ դառնալ բոլորովին մտքէ չէր կրնար անցնել: Որոշեց նստիլ, ու ամբողջ ներկաներն ողջունեց: Քաղաքավարութեամբ իր բարևը փո-

խարինուեցաւ։ Թուրքերուն մէջ երկար ատեն ապրած ըլլալով՝ կատարելապէս ծանօթ էր անոնց սովորութիւններուն և լեզուին։ Գետնի փսիաթին վրայ երկնցեր էին բոլոր հոտ գտնուողները, կօշիկնին հանած և ծըխպամորջերը ձեռքերնուն մէջ։ Սենեակը խառացեր էր ծխախոտի մուխով։

Խստութեամբ մը սրճապանին հրամայեց․

— Գաւաթ մը սուրճ։

Ու սկսաւ սիկրէթ մը փաթթել, ծռելով անոր վրայ, որպէսզի կարելի եղածին չափ իր դէմքը ծածկէր։ Իր սուրճը խմելու պահուն ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր չուրջի խօսակցութեան։ Ատեն մը զինք հետաքրքրող ո՛և է բան չի լսեց, յանկարծ իր ականջները սրրեց, որովհետև խօսակցութեան նիւթը՝ երկու գողերուն մահուան վրայ կը դառնար։ Այս տեսակ դէպք մը երբէք պատահած չէր այդ տեղերը, ու Թուրքերը կատղած էին ատոր համար։ Յանկարծական գրգռում մը տիրեց ներկաներուն վրայ, որոնք մինչև այդ վայրկեանն հանդարտ ու պաղարիւն կը մնային։ Բարկացկոտ նախատինքներ, արիւնայեղ սպառնալիքներ կ'արձակուէին պուլկարներուն դէմ։ Օկնիանոֆ չարունակեց խմել իր սուրճը՝ կատաղի կնճռով մը իր դէմքին վրայ՝ ցուցնելու համար թէ ինքն ալ կը մասնակցէր ընդհանուր դժգոհութեան։ Խօսակցութիւնը շուտով երկու Թուրքերուն սպաննիչին վրայ դարձաւ, ու մեծ զարմանքով Օկնիանոֆ գտաւ թէ իր անունը՝ որքան լաւ կերպով ծանօթ էր անոնց։ Արդէն առասպելներ հիւսուած էին անոր չուրջը։

— Այս կեավուր ըլլալիք Բոնսըլոզը տեղ մը կարելի չէ գտնել կամ ճանչնալ, ըսաւ ներկայ եղողներէն մէկը։

— Սատանան կ'օգնէ անոր։ Վայրկեան մը իբրև ուսուցիչ կը յայտնուի, ուրիշ մը՝ իբրև քահանայ։ Այսօր գիւղացի կ'ըլլայ, վաղը Թուրք — իր երևոյթն ակընթարթի մը մէջ կը փոխէ։ Ծեր մարդէն պատանիի կը փոխուի — օր մը կարճ ու սև կ'ըլլայ — հետևեալ

օրը ձողի մը չափ երկայնահասակ կը դառնայ, և կարմիր մազեր կ'ունենայ։ Կարելի չէ բռնել զայն։ Ահմէտ աղան կը պատմէր ինծի թէ՝ անգամ մը անոր հետքը գտան, և մենաստանին թաւուտքներուն մէջ անոր ետևէն զինուորներ ղրկեցին։ Այդ ատեն գիւղացիի ըզգեստներ հագած էր։ Լա՛ւ, յանկարծ ագռաւ մը տեսան իրենց առջև, ուրիշ ոչինչ, ո՛չ գիւղացի և ո՛չ ուրիշ բան։ Ամենքն ալ կրակեցին, սակայն Թռչունը Թռաւ գնաց հանդարտօրէն՝ բարձրաձայն կռինչով մը։

— Պարապ խօսք է այդ, ըսին մէկ քանիներ։

— Կեավուրը բռնուելու է, — միայն թէ՝ նախ՝ անոր բոյնը գտնելու ենք, ըսաւ ուրիշ մը։

Առաջին խօսողն աւելցուց․

— Կ'ըսեմ ձեզի այդ կաւատը չի՛ բռնուիր։ Չեմ հաւատար թէ պահուած է — միայն եթէ կրնաք, գտէք։ Վա՛յ, նոյն իսկ՝ ճիշդ հիմա՝ այս սրճարանին մէջ կրնայ ըլլալ, ու մենք բան մը չենք գիտնար։

Այս խօսքին վրայ ամէն մարդ մեքենայօրէն իր աչքերը վերցուց և Օկնիանոֆի վրան նայեցաւ։ Քանի մը հետաքննին ակնարկներ ուղղուեցան անոր։

Վերջինը ճիշդ հիմա իր երրորդ գաւաթ սուրճը կը խմէր կատաղօրէն, ու երբեմն, երբեմն Թանձր ծուխ մը կ'արտաշնչէր, որ կէս մը կը ծածկէր զինք տեսնըւելէ։ Բայց զգաց իր վրայ տնկուած խուզարկու նայուածքները, ու իր փաթթոցին տակ քրտինքի կայլակներ կը հաւաքուէին։ Այլևս չէր կրնար այս կացութեան ձգտումին դիմանալ, ու կ'անձկար մեկնիլ սրճարանէն, ու դուրսի Թարմ օդը շնչել։

— Ո՞ւր կ'երթաս, եթէ բաղդն յաջողցնէ, հարցուց մէկը։

— Բլխաուրա, ինշալլա՛հ, պատասխանեց Օկնիանոֆ, հանդարտութեամբ, քակելով երկայն քսակ մը իր պարտքը վճարելու։

— Ի՞նչ, այս ձիւնին ու փոթորիկի՞ն։ Աղէկ կ'ըլլայ որ հոս մնաս, վաղը կը հասնիս հոն։

— Ճամբորդին՝ ճամբայ, գործին՝ ճախին, պատասխանեց Օկնիանօֆ ժպտելով:

Ուրիշ խօսակցութիւն մըն ալ կը շարունակուէր:

— Ռահման աղա՛, այս քու պատմութիւններդ պառաւի մասալներ են — քու կեավուրդ ո՛չ սատանայ է, ո՛չ ագռաւ, այլ պարզապէս «քօմիթա» մը, ինչպէս ուրիշ «քօմիթա» մը:

— Լաւ, բռնեցէ՛ք զայն ուստի:

— Այսպէս ալ պիտի ընենք: Անոր բոյնը գտած ենք:

— Գլուխս գրաւի կը դնեմ, որ այսօր կամ վաղը Քօմիթա Պուայչօն թակարդը պիտի իյնայ:

— Այդ չունն ո՞ւրտեղ կը փնտռեն:

— Սրետնա Կորայի կեավուր գիւղերէն մէկուն մէջ պահուըտեր է: Երէկ քանի մը զապթիէներ Պանիա գացին, ուրիշներ Ապրաշլայի դաշտերը — զայն պիտի բռնենք:

— Դո՞ւք ալ անոր ետեւէն ելեր էք:

— Այո՛, Վերիկովօ պիտի հանդիպինք ու խուզարկութիւնն սկսինք:

Այդ ատենը միայն Օկնիանօֆ կրցաւ հասկնալ թէ խօսողը զապթիէ մըն էր — դիտած չէր զայն անկիւնին քով: Վերիկովօէն այս մազապուրծ փախուստին գիւտը՝ իր շփոթութիւնն աւելցուց: Կասկածոտ նայուածքները դադրեցան, սակայն սրճարանն անտանելի էր: Հոն մընացողները բարեւելով՝ դուրս ելաւ:

Երբ հեղ մըն ալ ինքզինքը դուրսը գտաւ, մաքուր օդին մէջ, ազատ ձիւնոտ հաստատութեան մը տակ, հանգիստ շունչ մը առաւ, ու ձիուն վրայ ցատկեց:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԱԼԹԻՆՈՎՕ

Փոխանակ Պելա Ջերքվա երթալու, Օկնիանօֆ հիմա ետ դարձաւ դէպի Ալթինովօ, ծորահովտին արեւմըտեան անկիւնն ինկող գիւղ մը: Ճամբորդութիւնն երկու ժամ միայն կը տեւէր, բայց իր ձին յոգնած էր ու ճամբան այնքան գէշ էր, որ Օկնիանօֆ՝ ճիշդ մութը կոխելէն առաջ՝ գիւղն հասաւ, դէպի արուարձաններն յառաջացաւ՝ գայլերու սովամահ ոռնումովը հալածուած:

Պուլկարական թաղը մտաւ (այս գիւղին մէջ թէ պուլկարացիներ և թէ թուրքեր կը բնակէին), և շուտով ծերունի Ցանքօի դրան վրայ կայնեցաւ:

Ցանքօ ծնունդով ընիկ Բլիսսուրացի էր, բայց շատ ատենէ ի վեր այդ գիւղը կը բնակէր: Պարզ, բարեսէր գիւղացի մըն էր, ու խանդավառ հայրենասէր մը: Առաքեալները շատ անգամ իրեն տունը կը գիշերէին: Անիկա Օկնիանօֆը բաց թեւերով ընդունեց:

Ցանքօ՝ Օկնիանօֆը ներս առաջնորդելու ատեն՝ ըսաւ ժպտելով.

— Բարեբաղդութիւն մըն է որ դուն մեզի կուգաս: Այս իրիկուն լաթ կարողներու խումբ մը ունինք — մեր աղջիկներն աղէկ մը կրնաս դիտել: Ժամանակը ծանր պիտի չերեւնայ քեզի, խա՛չ որ:

Օկնիանօֆ փութաց պատմելու անոր թէ ինք հալածական մըն էր, և պատճառն ալ ըսաւ:

— Այո՛, այո՛, ըսաւ Ցանքօ, ես ամէն բան գիտեմ: Որովհետեւ մեր գիւղը քիչ մը ճամբէն դուրս կ'իյնայ, անշուշտ չես ենթադրեր թէ՝ մենք դուրսի անցածդարձածէն անտեղեակ կը մնանք:

— Բայց քեզ վտանգի պիտի չենթարկե՞մ:

Ցանքօ խնդաց.

— Հոգդ մի՛ ըներ, իրաւ որ: Այս գիշեր պէտք է որ աղջիկներուն մէջէն դրօշակը կրելու յարմար մէկն

ընտրես, ահաւասիկ — թագաւորի մը պէս կրնաս պատուհանէն զանոնք դիտել։

Օկնիանոֆ պզտիկ, նեղ սենեակի մը մէջն էր, որուն պատուհանը կը նայէր մեծ, հասարակաց սենեակին վրայ, ուր կը ժողուըւէին կարելու եկողները։ Գիւղին գլխաւոր աղջիկներու հաւաքումն էր ասիկա, որուն նպատակն էր Ցանքօի Տօնքա աղջկան համար զգեստ կարել։ Երիտասարդներ ալ կը գտնուէին հոն, որոնք գաղտնի իմաստ ունեցող խօսքեր կը նետէին աղջիկներուն։

Ասոնց մէջ կը գտնուէր Արջասպան Իվանը, որ ջերմապէս սիրահարած էր Սթէյքային — գէր, խոշոր աղջիկ մը։ Վերջինը, սակայն, կարևորութիւն չէր ընծայեր Իվանին, ու երբ անիկա գաւառական երգով մը այնպիսի վիրաւորիչ պատասխան մը տուաւ, որ Արջասպանն սկսաւ լալ, ներկաները բարձրաձայն խնդացին։ Տանտիկինը բարկացաւ․

— Ի՞նչ կը նշանակէ այս, աղջիկնե՛ր։ Ասա՞նկ պէտք է որ վարուիք երիտասարդներուն հետ։ Փոխանակ հաճելի և քաղաքավար ըլլալու, զիրար կը վշտացնէք։ Սթէյքա՛ — Իվա՛ն — պէտք է որ դուք զոյգ մը տատրակներու պէս զիրար սիրաբանէք։

Ցանքօ հաշտարարական եղանակով մը պատասխանեց․

— Սիրահարնե՛րը միայն կը կռուին։

Իվան բարկութեամբ ելաւ ու գնաց, իբրև թէ այս խօսքերուն դէմ բողոքելու։

Ուրիշ մըն ալ աւելցուց․

— Նմանն զնմանը կը սիրէ։

— Տղա՛ք, օ՛ն, եկէք հին հայտուտի խաղ մը կանչենք, քիչ մը կեանք դնելու համար մէջերնիս, առաջարկեց Ցանքօ։ Երիտասարդներն սկսան երգել․

«Աւա՜ղ, ծերունի Սթոեանին մեղք եղաւ,
«Երկու անգամներ թակարդ լարեցին,
«Բայց երրորդին բռնեցին,

«Անգութ պարաններով կապկպեցին զայն,
«Մեղք եղաւ անոր, տարին Սթոեան։
«Երբ որ բռնելով կը տանէին զայն,
«Երկու աղջիկներ անոր կանչեցին,
«Այսպէս ըսելով ուրախ խնդացին․
«'Հա՛, հա՛, Սթոեան, վաղը կը կախուիս
«Պալատին առջև, ու հոն կը մեռնիս'։
«Բայց պատասխանեց Սթոեան մեղմով․
«'Կեանքիս համար հոգ չեմ ըներ բնաւ,
«Աշխարհի համար ալ չեմ զգար ցաւ,
«Արի մարդն երբէք չի լար, ոչ կ'ողբայ —
«Բայց իմ բաղձանքիս դուք եղիք վկայ,
«Ո՛հ, թող ես հագնիմ շապիկ մը մաքուր
«Սանտրեմ մազերս, զարդարուիմ աղուոր —
«Ասկից աւելի ա՛լ բան չեմ ուզեր,
«Դուք վկայ եղի՛ք, աղուոր աղջիկնե՛ր'»։

Օկնիանոֆ գաղտնի յուզումով մը մտիկ ըրաւ երգին վերջաւորութեան։ Ու ինքնիրեն խորհեցաւ․ «Այս Սթոեանը բուն ներկայացուցիչն է առասպելական պուլկար հայտուտին, մահը դիմագրաւելու իր հանդարտ քաջութեամբը։ Ցաւի, յուսահատութեան բառ մը չի կայ, ոչ իսկ յոյսի։ Անոր միակ փափաքն է մեռած ատենը գեղեցիկ և մաքուր հագուած ըլլալ։ Ա՛հ, եթէ այս դիւցազնական բաղդակրօնութիւնն արդի պուլկարին անցած ըլլար, մեր պայքարին ելքին համար բոլորովին պիտի ապահովուէի։ Այդ պայքարն է՝ զոր կը փնտռեմ — այդ ուժն է՝ զոր կ'ուզեմ — գիտնալ թէ ի՛նչպէս մեռնելու է, ատիկա պատերազմին կէսն է»։

Օկնիանոֆ սկսաւ անսալ, որովհետև իր անունին յիշուիլը լսեց։ Փեթր Օվքարոֆ, Բէյչին, Սփիրտոնօֆ, Օսթենօֆ և ուրիշներ գալիք ապստամբութեան վրայ կը խօսէին։

Փեթր Օվքարոֆ՝ տեղական մանածիւղին նախագահը՝ կ'ըսէր․

— Այդ խաղին համար պատրաստ եմ, միայն իմ

NISHAN JIGAJELIAN

վեցհարուածիս կը սպասեմ Փ. Պօլիսէն։ Դրամը ղրկած եմ, 170 ղրուշ։ Ատով երեք խոյ կարելի էր գնել։

Սփիրտոնօֆ, գեղեցիկ և հաստակազմ երիտասարդ մը, ըսաւ.

— Այո՛, բայց չենք գիտեր թէ ե՞րբ պիտի պարզուի դրօշակը։ Ոմանք կ'ըսեն թէ՝ մեր դանակներն Աւետումն Ս. Կուսի տօնին ատենը պիտի արիւնոտենք, ուրիշներ Ս. Գրիգորի, և Պօճիլ աղբարն ալ կ'ըսէ թէ՝ մինչև Մայիսի վերջն սպասելու ենք։

— Կկուին գալու ատենները պիտի ըլլայ, երբ անտառները կանանչանալ կը սկսին, բայց ես պատրաստ եմ հիմա, մինակ հրամանի մը կը սպասեմ։

Օսթենօֆ աւելցուց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մեր Սթարա Փլանինան շատ մը կտրիճներ պատսպարած է ասկից առաջ, մեզ ալ պիտի պատսպարէ։

— Փե՛թր, դուն չըսի՞ր թէ Վարժապետն անոնցմէ երկու հատ սպաններ է։ Ահաւասի՛կ քեզի կտրիճ մը։

Բէյչին հարցուց.

— Արդեօք ե՞րբ մեզի պիտի այցելէ։ Կ'ուզեմ համբուրել այն ձեռքը, որ տափկցնելով մեռցուց զանոնք։

— Վարժապետը մեզմէ առաջ անցաւ, պէտք է որ հասնինք իրեն։ Այդ արհեստէն ես ալ կը հասկնամ, պատասխանեց Օսթենօֆ։

Օսթենօֆ յանդուգն երիտասարդ մըն էր, ու լաւ նշանառու։ Անցեալ տարուան Տէլի Ահմէտի սպանութիւնն իրեն կը վերագրուէր, ու Թուրքերը կը ջանային ձեռք ձգել զինքը, բայց մինչև հիմա չէին յաջողեր։

Ընթրիքի ատեն Օկնիանօֆի կենացը բաժակներ պարպուեցան։

Ցանքօ իր գաւաթը կործելու ատեն, ըսաւ.

— Տար Աստուած որ շուտով զանիկա մեզի հետ ունենայինք։ Անկից օրինակ առէք, տղա՛ք։

Ցանքօի կինն անմիջապէս վրայ բերաւ.

— Ի՛նչ որ կ'ուզէք գրաւ կը դնեմ թէ՝ անիկա հոս պիտի ըլլայ վաղը, բաղէի մը պէս։

— Ի՞նչ կ'ըսես, Ցանքօվիցա — վա՛յ, ես Բ... պիտի երթամ վաղը։ Եթէ գայ, պէտք է որ զայն հոս պահես մինչև կաղանդ, ու մենք զիրար պիտի վայելենք, ըսաւ Բէյչին սրտացուած։

— Այդ ի՞նչ ձայն է, պոռաց Ցանքօ իր գինին ձգելով և կանգնելով։

Իրաւ որ կնիկներու և այրերու ձայներ խառնուած իրարու՝ դուրսը կ'աղմկէին։ Ցանքօ և իր կինը դուրս վազեցին։ Հիւրերն ալ կանգնեցան անոնց հետևելու։ Ճիշդ այդ պահուն տանտիրուհին ներս վազեց, մեծապէս յուզուած, և աղաղակեց.

— Լա՛ւ, գործը լմնցեր է։ Աստուած յաջողութիւն տայ։

— Ի՞նչ, ի՞նչ։

— Արջասպանը՝ Սթէյքան փախցուցեր է։

Ամէն մարդ զարմացաւ։

— Փախցուց զայն, տանելով ուսին վրայ դրած, ինչպէս որ դուք գառնուկ մը պիտի տանէիք Ս. Գրիգորի տօնին ատենը։

Ունկնդիրներն սկսան խնդալ։

— Ի՞նչ կայ որ, ատոր համար շուտ գնաց։ Դուռն սպասեր է և Սթէյքան դուրս ելլելուն պէս փախցուցեր է զայն։ Երկուքին համար ալ կը ցաւիմ։ Ո՞վ կը խորհէր թէ՝ Արջասպանն ատանկ բան մը պիտի ընէր։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, իրարու աղէկ կը յարմարին։

— Սթէյքան Սերպիական խող մըն է, ու Իվանն ալ Հունգարական ցուլ մը։

— Աստուած օրհնէ զանոնք, երկուքն ալ, վաղն անոնց հետ կեռասի օղի պիտի խմենք, ըսաւ Ցանքօն։

— Այո՛, ես ալ իմ վարձքս պիտի ուզեմ, ասեղնագործուած թիկնոցներս, որովհետև այդ ամուսնութիւնըն իմ տանս մէջ կարգադրուեցաւ, ըսաւ Ցանքօին կինը։

Բոլոր հիւրերը քիչ մը վերջը մեկնեցան ուրախութեամբ։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՇԱՏ ԲԱՐՁՐ Է ԵՒ ՑԱՐԸ ՇԱՏ ՀԵՌՈՒ

Ցանքօ մութ պահարանը փութաց Օկնիանօֆի քով:

— Ըսէ՛ տեսնեմ, Պուայչօ՛, ի՞նչէս սիրեցիր մեր հաւաքոյթը:

— Ո՛հ, զարմանալի էր, սքանչելի, Պանքօ՛:

— Այդ երգին բառերն օրինակեցի՞ր:

— Ի՞նչպէս կրնայի: Գրելու համար լոյս չի կար:

Ցանքօի կինը ներս մտաւ ձեռքը կանթեղ մը բռնած:

— Դուռը կը բաղխեն, ըսաւ իր էրկան:

— Սթէյքօի քովէն եկող մը ըլլալու է, հաւանականաբար: Թերեւս կ'ուզէ որ մեր Տօնքան քովը երթայ: Պէտք է որ ղրկես զայն:

Բայց Տօնքա ներս գալով ըսաւ թէ՝ դուրսն երկու զապթիէներ կային, զորս գիւղապետ Տէյքօ իրենց տունը բերեր էր:

— Գրողը տանի զանոնք, զապթիէներն ալ, ծերունի Տէյքօն ալ, բոլորն ալ: Ո՞ւր դնեմ այդ խողերը:

Եւ Օկնիանօֆին դառնալով փութահացուց զայն ըսելով.

— Քեզ փնտռելու եկած չեն, սակայն աղէկ կ'ըլլայ որ պահուըտիս: Կնի՛կ, ցոյց տուր Օկնիանօֆին թէ՝ ուր երթալու է:

Եւ Ցանքօ դուրս ելաւ: Շուտով վերադարձաւ զապթիէներուն հետ, որոնք պլլուած էին իրենց կրկնոցներով, և ձիւնէն քլխիկ դարձած: Կատղեր էին:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես մեզ ժամ մը դուռն սպասցընելով, քեզի-մի կաւատ, պոռաց միւչեայ զապթիէն, իր կրկնոցին վրայէն ձիւնը մաքրելով:

— Մեզ դուրսը թողուցի՛ր որ սառինք, մինչդեռ դուռը բանալու վրայ կը խորհէիր, մրմռաց միւսը, կարճ, հաստ մարդ մը:

Ցանքօ քանի մը արդարացուցիչ բառեր մրմնջեց:

— Ի՞նչ կը վռնտես: Գնա՛, վառեակ մը մորթէ մեզի համար, ու կարագի մէջ հաւկիթ տապկէ, չո՛ւտ տեսնեմ:

Ցանքօ ուզեց բան մը խօսիլ: Միւչեայ զապթիէն պոռթկաց.

— Չեմ ուզեր որ խօսիս, կեավո՛ւր: Գնա՛ կնկանդ ըսէ որ մեզի ընթրիք պատրաստէ: Կը կարծես թէ այս պտուղներու և քաղցրաւէնիներու բրդօննե՞րը պիտի խածցնենք, ըսաւ արհամարհանքով, մինչդեռ վրան կը նայէր այդ իրիկուան պզտիկ խնճոյքէն մնացած կտորներուն, որոնք դեռ մաքրուած չէին:

Ցանքօ անօգնական կերպով դէպի դուռն յառաջացաւ անոր հրամանները կատարելու համար: Կարճ զապթիէն զանիկա ետ կանչեց:

— Վայրկեան մը կեցի՛ր, ի՞նչ ըրիր աղջիկները:

Ցանքօ դողդղալով պատասխանեց.

— Շատ առաջ տուն գացին, ուշ ատեն է:

— Գնա՛ զանոնք բեր տեսնեմ, որ ընթրիքնիս մեկտեղ առնենք, ու մեզի օղի լեցնեն: Ի՞նչ ըսել կ'ուզես զանոնք տուն ղրկելով:

Ցանքօ սոսկումով անոր վրայ յառեցաւ:

— Քու աղջի՞կդ ուր է:

— Պառկած է, աղա՛:

— Հանէ՛ որ մեզի ծառայութիւն ընէ, ըսաւ միւչեան՝ կօշիկներն հանելով կրակին քով չորցնելու համար, մինչդեռ ջուրը կը պզկար չոգիի ամպ մը բարձրացընելով:

Գիւղապետը ճիշդ այդ պահուն ներս մտաւ, ու խոնարհութեամբ կանգնեցաւ անոնց առջև:

— Անզգամ դժոխքի խո՛զ, դուն մեզ քսան տուն տարիր, աղքատի պէս դռնէ-դուռ բաղխելով — ո՞ւր պահած ես ձեր —

Եւ աղջիկներուն աղտոտ մակդիր մը տուաւ:

Պուլկարները լուռ կեցան: Ասոր սովորեր էին: Դարերու ստրկութիւնը սորվեցուցեր էր անոնց մարդկութեան համար այնքան ստորնացուցիչ սա առակը. «Ծը-

ռած վիզը սուրը չի կտրեր»։ Ցանքօ կ'աղօթէր մինակ որ անիկա իր աղջկան չի դպչէր։

— Հոս նայի՛ր, ըսաւ մխաչեան, ապստամբութեա՞ն կը պատրաստուիք։

Ցանքօ քաջարար ուրացաւ այս ամբաստանութիւնը։

— Աղէկ, ուրեմն ասիկա ի՞նչ գործ ունի հոս, հարցուց կարճ զալթիէն, վեր առնելով Օվքարոֆի դանակը, որ գետնին վրայ մոռցուած էր։

— Ը՛հ, ապստամբութեան չէք պատրաստուիր, չ-է-է-ք պ-ա-ա-տ-ր-ա-ս-տ-ւ-ի-ր, հը՛, հարցուց առաջինը դիւական ծիծաղով մը։

— Չէ՛, աղա՛, մենք հաւատարիմ հպատակներ ենք Նորին Վսեմութեան, պատասխանեց Ցանքօ՝ իր հանդարտութիւնը պահելու ջանալով, դանակը մեր հիւրերէն մէկն հոս մոռցած ըլլալու է։

— Ո՞վ։

— Չեմ գիտեր։

Զալթիէններն սկսան քննել չեղը, որ ոսկեդրուագ գրերով քանդակուած էր, շրջապատուած ճաշակաւոր նկարով մը։

— Այս գրերն ի՞նչ կը նշանակեն, հարցուցին Ցանքօին։

Դանակին վրայ նայեցաւ։ Մէկ կողմին վրայ ծաղկեայ պսակ մը քանդակուած էր, դէպի բութ ծայրին կողմը, պարունակելով «Ազատութիւն կամ Մահ» բառերը, միւս կողմին վրայ տիրոջն անունը գրուած էր-

— Զարդարանք մըն է միայն, պատասխանեց Ցանքօ։

Մխաչեան իր ցեխոտ կօշիկով անոր երեսին զարկաւ։

— Կեավո՛ւր, որովհետև մէկ աչք մը ունիմ, գիս կո՞յր կը կարծես։

Ցանքօի պատասխանը կասկած յարուցեր էր իր մէջ։

— Գիւղապե՛տ, հոս եկո՛ւր։

Գիւղապետը ներս կը մտնէր՝ արդէն դաչխուրանի մը վրայ հացի բլիթով մը, զոր կը բերէր Ցանքօի փու-

ռին մէջ եփելու։ Մերկ դանակը զալթիէին ձեռքը տեսնելուն պէս սրսփաց։

— Կարդա՛ ասիկա։

— Աղէկ մը չեմ կրնար զանազանել, աղա՛։

Կարճ Զալթիէն Չէրքէզի մտրակն առաւ։ Մտրակթելը սուլեց օդին մէջ, ու երկու անգամ գիւղապետին վզին պլլուեցաւ։ Անոր երեսէն արիւն պոռթկաց։

— Մատնիչներու խումբ մըն էք դուք։

Գիւղապետը լռութեամբ իր երեսին արիւնը սրբեց։

— Կարդա՛, եթէ ոչ դանակը կոկորդդ պիտի կոխեմ, պոռաց զալթիէն։ Ցփոթած գիւղապետը տեսաւ թէ ճար մը չի կար — պէտք էր հպատակիլ անոնց կամքին։ Շինծու տատամսոտութեամբ մը կարդաց.

— Փեթր Օվքարոֆ։

— Կը ճանչնա՞ս զինքը։

— Մեր գիւղէն է։

— Ատիկա այն մա՞րդն է, զոր հովիւ Փեթր կը կոչեն, հարցուց մխաչեան, որ յայտնի էր թէ՝ քիչ մը պուլկարերէն կը հասկնար։

— Այո՛, աղա՛, ըսաւ գիւղապետը, դանակն անոր յանձնելով, ու մտքին մէջէն շնորհակալութիւն տալով Ս. Երրորդութեան, որ միւս կողմի ահաւոր բառերը ուշադրութեան չառնուեցան։ Բայց կը սխալէր։

— Հիմա նայիր միւս կո՞ղմն ինչ գրուած է, ըսաւ զալթիէն։

Գիւղապետը դձուձ վախով մը միւս կողմին վրայ ծռեցաւ։ Վայրկեան մը վարանեցաւ, սակայն՝ երբ աչքին պոչովը տեսաւ թէ՝ զալթիէն նորէն իր մտրակը կը պատրաստէր, պոռաց.

— Ազատութիւն կամ Մահ, աղա՛։

Մխաչեայ զալթիէն չարժեցաւ, ու չարագուշակ ժպտով մը աւելցուց.

— Ի՞նչ. ազատութիւն, ը՛հ։ Այս դանակներն ո՞վ կը շինէ։ Այդ հովիւ Փեթրը ո՞ւր է։

— Ո՞ւր պիտի ըլլայ, աղա՛, անշուշտ տունն է։

— Գնա՛ զայն հոս բե՛ր։

Գիւղապետը գնաց.

— Սպասէ՛, յիմա՛ր, ես ալ քեզի հետ պիտի գամ:

Եւ կարճ զապթիէն կրկնոցն առաւ ու անոր հետ դուրս ելաւ:

— Ահա այդպէս, Եուսուֆ աղա՛, այս հովիւը կատարեալ աւազակ մըն է, ըսաւ միւսը:

Միեւնոյն ժամանակ Յանքօ խոհանոցը գնաց, ուր իր կինն ընթրիք կը պատրաստէր անիծելով Թուրքերը. «Աստուա՛ծ կործանէ զանոնք — զանոնք արմատախիլ ընէ՛, ճղակոտոր հանէ՛ — ցաւ իյնայ վրանին, ու անոնց ոսկորները փտեցնէ՛ — Թոյնով մեռնին անոնք: Ճիշդ կաղանդէն քիչ մը առաջ՝ միս ու կարագ պատրաստել անոնց համար: Այս ի՞նչ պատիժ է: Ի՞նչ բան այդ հեթանոսներն հոս բերաւ, մեզ վախցնելու և տուներնիս աւրելու համար:

Յանքօ ըսաւ իր աղջկան, որ դրան քով կը կանգնէր՝ գունատ և վախցած:

— Տօնքա՛, սիրելի՛ս, աղէկ կ'ըլլայ որ դուն կամացուկ մը ետեւի դռնէն դուրս, ու քեռանցդ տունը երթաս պառկելու:

— Ու այդ Տէյքօն ի՞նչ ըսել կ'ուզէ զանոնք նորէն հոս բերելով: Անցեալ շաբաթ էր դեռ որ երկու հատ բերաւ մեզի, քրթմնջեց Յանքօին կինը:

— Ի՞նչ ընէր խեղճը, պատասխանեց Յանքօ: Զանոնք ամէն տեղ տարեր է, սակայն հոս գալ ուզեր են — երգերու ձայնն են լսեր: Մինչև որ այդ բանն ըրած է, խեղճը հինգ-վեց խարազանի հարուած կերեր է:

Յանքօ միաչեայ զապթիէին քով դարձաւ:

— Չօրպաճի՛, ո՞ւր գացիր: Հայտէ՛, քիչ մը րախի և սալաթա բե՛ր:

— Հովիւն հոն չէր, պոռաց կարճ զապթիէն, ճիշդ այդ վայրկենին գիւղապետին հետ ներս մտնելով:

— Լաւ, մենք այդ սրիկայ «Բօմիթա»ն գտնելու ենք, եթէ նոյն իսկ ամբողջ գիւղը տակն ու վրայ ընել հարկ ըլլայ, ըսաւ միաչեայ զապթիէն խմելով:

— Ի՞նչ կ'ըսես, այս հէրիֆին անգամ մըն ալ խա-

րազանը ճաշակել տա՞մ, հարցուց կարճ զապթիէն ցածձայնով մը, ու բան մը փսփսաց միւսին ականջին: Իր ընկերն հաւանութիւն տուաւ աչքը թարթելով:

— Գիւղապե՛տ, գնա հայրը հոս բեր, անոր բան մը կ'ուզենք հարցնել — և միեւնոյն ատեն ասիկա ալ լեցուր, ըսաւ Եուսուֆ աղան, պարապ օղիի շիշն անոր երկնցնելով:

— Շատ ուշ է, աղա՛, խանութը գոցուած է:

Միակ պատասխանը խարազանի հարուած մըն էր երեսին, միաչեայ զապթիէին կողմէն: Ասիկա քիչ մը աւելի գթասիրտ էր միւսէն, սակայն խմելիքը կամ խըմելիքին փափաքը կատղեցուց զինքը վայրկենի մը մէջ: Քառորդ ժամ մը վերջը ծերունի Սթոյքօն երևցաւ: Յիսուն տարեկան էր, թափանցող ու մտացի դէմքով մը, որ համեստամտութիւն և յամառութիւն կ'արտայայտէր:

— Սթոյքօ՛, ըսէ ինծի, տղադ ո՞ւր է — դուն գիտես թէ՝ ուր պահած ես զանիկա — եթէ ոչ վիճակդ գէշ պիտի ըլլայ:

Միաչեայ զապթիէն այս ըսելու ատեն գաւաթ մը օղի լեցուց և կուլ տուաւ: Իր աչքերը փայլեցան: Յետոյ գաւաթն իր ընկերոջ տուաւ:

— Չեմ գիտեր ուր է, աղա՛, պատասխանեց ծեր մարդը:

— Գիտես, կեավո՛ւր, շատ աղէկ գիտես, պոռաց զապթիէն կատղած:

Ծեր մարդը կրկնեց նորէն իր ուրացումը:

— Դո՛ւն գիտես, և դո՛ւն պիտի ըսես մեզի, եթէ ոչ ակռաներդ բերանդ պիտի լեցնենք, ու եթէ նորէն չըսես, քեզ ձիուս ետեւը պիտի կապեմ, ու վաղը մեզի հետ պիտի գաս, գոռաց գազանացած զապթիէն:

— Կրնաք ընել, ի՛նչ որ ուզէք, ես կեանք մը ունիմ միայն, պատասխանեց ծեր մարդը՝ անյողդողդ:

— Գնա՛ հունա, և քիչ մը խորհէ՛ր, վերջը կը խօսինք, ըսաւ միաչեան կեղծ ազնուութեամբ մը: Իրենց նպատակն էր ծերունի Սթոյքօէն կաշառք մը կորզել, զոր գիւղապետը պիտի թելադրէր անոր: Ասիկա ամենէն

ստորին աւազակութիւնն էր, բայց կ՚ուզէին ատոր կամաւոր նուէրի երևոյթը տալ։ Այս տեսակ պարագաներու մէջ այդ դրութեան կը հետևէին։

Բայց ծերունի Սթոյքօն չի համոզուեցաւ։

Անոր հաստատամտութեան վրայ զարմացած իրարու երես նայեցան, և գազանային ակնարկներ նետեցին ծեր մարդուն վրայ։

— Լսեցի՞ր ինչ ըսի քեզի, յիմար ծերո՛ւկ, պոռաց միաչեան։

— Խորհելու բան մը չունիմ — թողուցէք որ տուն երթամ, պատասխանեց ան խուլ ձայնով մը։

— Գիւղապե՛տ, այդ յիմարը պառկեցուր, պոռաց միաչեայ աւազակը, խուպանը քաշելով։

Գիւղապետն ու Ցանքօն գթութիւն հայցեցին ծեր մարդուն համար։

Միակ պատասխանը կից մըն էր որ Սթոյքօն գետին փռեց։

Ան ատեն հարուածներն յաջորդեցին իրարու արագ արագ։ Ծերունի Սթոյքօն ծանր կերպով տքաց անգամ մը, յետոյ լռեց։ Մարած էր։ Ճակատը թրջած էր ցուրտ քրտինքով մը։ Օրուան չարչարանքը լմնցուցեր էր զինքը։

Հանուեցուցին զանիկա խելաբերցնելու համար։

— Երբ խելքը գլուխը գայ, գիտցուցէք ինծի — ես պիտի խօսեցնեմ զինքը։

— Աստուծոյ սիրուն, հաճի աղա՛, կը պաղատիմ, գթացէք խեղճ ծերունիին, այլևս ուրիշ ցաւի չի կրնար դիմանալ, պիտի մեռնի, ըսաւ Ցանքօ պաղատագին։

— Կեցցէ՛ Սուլթա՛ն, դուն ապստամբ, դուն կախուելու արժանի ես, տունդ ապստամբներու բոյն դարձնելուդ համար։ Հաւանականաբար հովիւը հոս տեղ մը պահած ես։ Եկէք տունը խուզարկենք, աղաղակեց կարճ զապթիէն կրքով մը։

Ցանքօ երեսը կախեց ակամայ։ Թէև խմելիքով մոլեգնած, բայց զապթիէներն անոր շփոթութիւնը նշմարեցին։ Միաչեան կարճին դառնալով.

— Եուսուֆ աղա՛, հոս բան մը կայ, եկուր որ այս կեավուրին տունը խուզարկենք, և ոտքի կանգնեցաւ։

— Պատրաստ եմ, ըսաւ Ցանքօ կերկերաձայն, լապտերով անոնց ճամբան ցուցնելով։

Զանոնք տանն ամէն մասերը տարաւ, պահարանը՝ ամենէն վերջը թողելով։ Վերջապէս հոն ալ տարաւ։ Սևցած ձեղունին մէջ կափուլ մը կար, որ տանիքը կը հանէր։ Գոցուած ատենը չէր նշմարուիր։ Ցանքօ գիտէր որ Օկնիանօֆ անոր մէջէն տանիքն ելած է, ու ծածկոյթը վերստին տեղաւորած։ Ուստի կատարեալ վստահութեամբ թուրքերը ներս մտցուց։ Առաջին նայուածքը դէպի ձեղունն եղաւ։

Ի՛նչ մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ կափուլը բաց գտաւ։

Ցանքօ քարացաւ մնաց։ Թուրքերը պահարանը խուզարկեցին։

— Այդ բացուածքն ո՞ւր կ՚առաջնորդէ։

— Տանիքը, մրմնջեց Ցանքօ, Իր սրունքները կը դողային, և անիկա պատին կռթնելու էր, չիյնալու համար։

Կարճ զապթիէն անոր վախը նշմարեց։

— Ճիշդ հոս լոյս ըրէ, մինչ ես վեր կ՚ելլեմ, ըսաւ, բայց յանկարծական խորհուրդ մը անցաւ իր մտքէն, և իր ընկերոջը կանչեց.

— Հասան աղա՛, դուն ինձմէ երկայն ես, գիւղապետին կռնակն ելիր։

Հասան աղա վախ ըսուածը չէր գիտեր, երբ խմած ըլլար։ Խմելիքը դիւցազն մը կը շինէր զանիկա։ Անմիջապէս գիւղապետին ուսերուն վրայ ելաւ։

— Հիմա լոյսը բե՛ր, շան զաւա՛կ։

Ցանքօ՝ կտաւի չափ ճերմակ դարձած՝ լոյսն անոր տուաւ։

Զապթիէն նախ լապտերն իր առջին բռնեց, յետոյ իր գլուխը բացուածքին մէջ դրաւ։ Իր մարմնոյն շարժումէն մարդ կրնար խորհիլ թէ՝ լոյսով ամէն կողմ կը խուզարկէր։

Վերջապէս վերերևեցաւ, վար ցատկեց ու հարցուց·

— Ո՞վ է այն, զոր հոս կը պահէիր:

Ցանքօ ճեփ-ճերմակ անոր երեսը կը նայէր: Չէր գիտեր թէ՝ ի՞նչ պատասխան տալու էր: Այդ իրիկուն այնչափ տառապած էր որ գրեթէ խելքն էր կորսնցուցած: Իր խորհուրդները խառնակուեցան, հարցումը կրկնուեցաւ, անիկա անիմաստ պատասխան մը կակազեց:

— Ապստամբը յարմար պատասխան մը պիտի տայ Թիլիսուրաի մէջ: Հոն աւելի աղէկ բանտ մը կայ: Գիշերը կրնայ մնալ:

Ու զապթիէները զանիկա մութ և ցուրտ պահարանին մէջ կղպեցին:

Ցանքօ այնպէս մը ճնշուած էր սոսկումով և շփոթութիւնով, որ քանի մը վայրկեան վերջը կրցաւ ինքզինքին գալ: Գլուխը երկու ձեռքերով բռնեց, իբրև թէ իր պատրաստամտութիւնը պահելու ճիգով: Ինչ ընելիքը չէր գիտեր, և տառապանքը ջախջախած էր զինքն անմիջապէս: Յուսահատութենէն կը հեկեկար և կը հառաչէր:

Դուռը բաղխուեցաւ և Տէյքօին ձայնը լսուեցաւ:

— Ի՞նչ պիտի ընես հիմա, Ցանքօ՛:

— Չեմ գիտեր, Տէյքօ: Ըսէ ինչ որ ամենէն լաւն է:

— Մտիկ ըրէ՛, դուն Թուրքերուն տկարութիւնը գիտես: Բան մը տալու ես անոնց: Ասկից ազատելուն միակ կերպն այս է, եթէ ոչ՝ քեզ դատարանէ դատարան պիտի քաշկռտեն, մինչև որ բոլոր ունեցածդ կորսնցնես: Խե՛ղճ ծերունի Սթոյքօն կրնար ազատիլ չնչին բանով մը: Տո՛ւր, Ցանքօ՛, ճերմակ արսաթ տուր անոնց, սև ցաւէն ազատելու համար:

Կինն ալ ներս մտաւ, դառնապէս լալով:

— Տա՛նք անոնց, ի՞նչ որ կրնանք: Հոգ չէ, Ցանքօ՛: Մարդասպաններու ձեռքէն ազատելու միակ կերպըն այդ է: Խե՛ղճ ծերունի Սթոյքօն մեռցուցած են: Ու խորհիլ թէ ես ողջ պիտի մնայի այդ բանը տեսնելու: Մեղա՛յ, մեղա՛յ:

— Բայց ի՞նչ պիտի տանք, կնի՛կ, դուն գիտես որ դրամ չունինք:

— Մանեակը տանք:

— Ի՞նչ, Տօնքային մանեա՞կը, շուրջի դրամներով:

— Այո՛, այո՛: Ունեցածնիս այդ է, ու այդ է անոնց ձեռքէն ազատելու միակ կերպը: Վա՛յ, անպատուններն հիմա Տօնքան կ՚ուզեն:

— Ըրէ՛ ինչ որ Աստուած ամենալաւ կը սեպէ, կընի՛կ: Խեյքս իմս չէ՛, մրմնջեց Ցանքօ իր բանտէն:

Կինն ու Տէյքօն մեկնեցան:

Շուտով լոյս մը շողաց պահարանի տախտակին ճեղքերէն, և դուռը բացուեցաւ:

— Դուրս ելիր, Ցանքօ՛, ազատ ես, ըսաւ Տէյքօ: Վերջապէս աղաներն աղէկ մարդիկ են: Դանակն ալ քեզի դարձուցին, ա՛լ վախնալու բան մը չունիս: Աղէկ աժան խալսեցար:

Ու անոր ականջին ծռելով, կամացուկ մը փսփսաց·

— Երկար չի՛ տևեր, կամ անոնք մեր բանը պիտի բուսցնեն, կամ մենք անոնցը: Այս կեանքը չի կրնար այսպէս շարունակուիլ:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ·

ՎՐԷԺԸ

Այդ վայրկենին Օկնիանօֆ Փեթր Օվքարօֆին դուռը կը զարնէր: Անկարող եղած էր դիմանալու այն սոսկալի մտային տանջանքին, զոր պատճառած էր զապթիէներու վայրագ բարբարոսութեան տեսարանը, որուն ականատես եղեր էր ճեղունին մէկ ճեղքուածէն: Հազիւ կրցած էր ինքզինքը զսպել այդ երկու արիւնարբու սրիկաներէն վրէժ առնելէ — որ, սակայն և այնպէս, ծանր հետևանքներ յառաջ բերող յիմարութիւն մը պիտի ըլլար: Ինքզինքը կէս մը կորսնցուցած, փողոցն ելեր էր և ուղղակի ծերունի Սթոյքօին տունը վազած:

— Ո՞ւր է Փեթրը, հարցուց դուռը բացուելուն պէս,

մոռնալով թէ՝ ինք պաշտուելու ստիպուած հալածական մըն էր։

— Վա՜յ, դո՞ւն ես, Վարժապե՛տ, հարցուց խեղճ ծերունի մայրը, արտասուքներով։

— Ո՞ւր է Փեթրը, Մայր Սթոյքովիցա՛։

— Զգուշացի՛ր, շուակս, եթէ ոչ ձայնդ կը լսեն։ Փեթրը Արջասպանին տունն է։

— Եւ ա՞յդ ուր է, մայրի՛կ։

— Պապին տանը քովը, անոր յաջորդ դուռը — եթէ գիտես այդ տանն ուր ըլլալը։ Բայց զգուշացիր որ չի լսեն, տղաս։

Խեղճ կնիկը չէր գիտեր թէ ճիշդ այդ վայրկենին իր երիկը վերջին շունչը կը փչէր։ Օկնիանոֆ թռաւ գնաց, առանց վայրկեան մը յամենալու։ Երբ որ Պապին դրան մօտեցաւ աղմկալից ամբոխ մը դուրս կ'ելլէր դռնէն։ Օկնիանոֆ Փեթրին ձայնը ճանչցաւ, ու զանոնք կեցուց։

— Ի՜նչ, Վարժապետը։ Բոլորն ալ ճանչցան զայն։

— Այո՛, ես եմ տղաք — ո՞ւր կ'երթաք։

— Իվանին յարգանք կը մատուցանենք, պատասխանեց Փեթր։ Անիկա աղջիկ մը փախցուց այս գիշեր, մենք ալ անոնց առողջութեանը կը խմենք։ Զանոնք մէկտեղ տեսնելու էիր, կարծես տարիներէ ի վեր ամուսնացած ըլլային։ Դո՞ւն երբ բուսար այս տեղերը։

— Փե՛թր, քեզի խօսք մը ունիմ ըսելու։

Եւ զանիկա մէկ կողմ տարաւ։

— Լա՛ւ, գիշեր-բարի ընկերնե՛ր, ըսաւ Փեթր, Օկնիանոֆին հետևելով։

— Հայրս տուն վերադարձա՞ւ հիմա։

— Ո՛չ տակաւին, տղաս։

Օկնիանոֆ զայն մառանը տարաւ։

— Մտիկ ըրէ՛, Փեթր։ Զապթիէներն անգթօրէն ծեծեցին հայրդ քու պատճառովդ։ Հաւանաբար Ցանքօին ու անոր ընտանեաց հետ աւելի վայրենօրէն դէշ պիտի վարուին։ Մենք այս անբաններուն բարբարոսութիւնը չենք կրնար սանձել, եթէ ոչ զէնքի դիմելով

կրնայի ճիշդ հիմա անոնց գլուխները ջնջխել, միայն թէ հետևութենէն վախցայ։ Ցանքօին տունը չենք կրնար երթալ։

— Վրէ՜ժ պիտի լուծեմ — վրէ՜ժ, պոռաց Փեթր կատաղութեամբ։

— Այո՛, ես ալ վրէժ պիտի լուծեմ, և ահաւոր վրէժ մը, Փե՛թր, բայց այնպէս ընելու ենք որ մեզի վտանգ մը չի հասնի։

— Ի՞նչպէս, հարցուց Փեթր իր հրացանը պատէն վար առնելով։

— Համբերութի՜ւն, մինչդեռ ես ատոր վրայ կը մտածեմ։

— Չեմ կրնար համբերել, ու խորհիլ։ Պէտք է որ երթամ տեսնելու թէ հօրս ի՞նչ կ'ընեն։

Օկնիանոֆ, ինքն ալ բարկացած, հիմա ջանալու էր զսպելու համար մէկը՝ իրմէն աւելի բարկացած՝ բնական բայց աղէտաբեր քայլ մը առնելէ։ Եթէ Փեթր Ցանքօին տունն երթար, արիւնահեղութիւն պիտի պատահէր։ Օկնիանոֆ այն համոզումն ունէր թէ վճռական պայքարին ժամանակը դեռ հասած չէր։ Այսպիսի քաջ և անվեհեր մարտիկի մը անօգուտ և կանխահասօրէն իյնալուն համար կ'արդահատէր։

Բայց իր ջանքերն անօգուտ էին։ Փեթր վագրի մը պէս կը մռնչէր։

— Հօրս վրէժը պիտի լուծե՛մ, հոգս չէ եթէ ամբողջ աշխարհ տակն ու վրայ ըլլայ։

Կատաղաբար մաքառեցաւ Օկնիանոֆին հետ, ազատեց ինքզինքը և դէպի դուռն յառաջացաւ։

Օկնիանոֆ մազերը փետտեց։ Ինք անկարող էր միւսին կատաղի բարկութիւնը սանձել։

Բայց Փեթրի դուռն հասնելէ առաջ, դուրսէն դուռը բաղխուեցաւ։ Հրացանը վար դրաւ բանալու համար։ Երեք պուլկարներ, Ցանքօին դրացիները, փալասի մը վրայ Սթոյքօն կը բերէին, կամ յաւէտ անոր դիակը։

— Փեթր, խե՛ղճ տղաս, արեւ քեզի, ըսաւ գիւղացիներէն մէկը։

կիներու ողբուկոծը բակը լեցուցած էր։ Խեղճ, ծերունի մայրը հանդերձները կը պատռտէր և ինքզինքն ամուսնոյն ցուրտ դիակին վրայ նետել կը ջանար։ Օկնիանօֆ բռնեց Փեթրը, որ այս ցաւով յաղթահարուած էր բոլորովին, ու զայն նորէն մառանը տարաւ։ Արտասուալից աչքերով՝ Օկնիանօֆ ջանաց զայն ետ կեցընել, որովհետև իր հօրը դիակին երևումէն պատճառուած վայրկենական ցնցումէն յետոյ, Փեթր հիմա աւելի կատաղօրէն վրէժի կը բաղձար։

— Անոր վրէժը պիտի լուծենք, եղբայրս — պէտք է որ անոր վրէժը լուծենք, պոռաց Օկնիանօֆ, երկու բազուկներովը զայն գրկելով։ Դուն ու ես անոր վրէժը լուծելէ աւելի նուիրական պարտականութիւն չունինք։

— Արի՛ւն, արի՛ւն, կը բանդագուշէր Փեթր, խելացնոր կատաղութեամբ մը։ Ո՛հ, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ։ Անոնք քու խե՛ղճ ծերունի ոսկորներդ կոտրտեցին, ոբրիկանե՛րը։ Ի՞նչ պիտի ընէ հիմա իմ խեղճ մայրիկս։

— Կեցի՛ր, ընկերս, ջանա դուն զքեզ զսպել, հանդարտի՛ր։ Ահարկու վրէժ մը պիտի լուծենք այդ մարդասպաններէն։

Կէս ժամ վերջը ճգնաժամին սաստկութիւնը մեղմացաւ, որովհետև ամենէն ուժգին բարոյական տառապանքներն իսկ՝ ժամանակ անցնելով կը նուաղին։ Փեթրը հաւանեցաւ տուն մնալ, Օկնիանօֆը, Օսթենօֆը Սփիրտոնօֆը մասունքի մը առջև երդուընցնելէ յետոյ, թէ զապթիէները ողջ պիտի չի թողուին։

— Կարծես Արջասպանն ալ ատենը գտաւ ամուսնանալուն, քրթմնջեց Օսթենօֆ։ Եթէ մեզի հետ ըլլար աղէկ բան մը կրնայինք ընել։ Մեր բաղդէն է։

Ցարձակումի ծրագիրն հետևեալն էր։

Անոնք պիտի դարանակալէին այն ճամբուն վրայ որ արևմտեան կողմէն Քլիսուրայի պողոտային մօտ ինկող Լիւքովիցի անցքը կը տանէր։ Իրենց թաքստոց ընտրեցին խիտ անտառներով ծածկուած հովիտը, որուն մէջէն կը հոսի Պելա Շիցա գետը, Սթրեմայի հետ միանալէ առաջ։ Թուրքերուն հո՛ս պիտի սպասէին, և ա-

նոնց վրայ յարձակէին իրենց դանակներովը, անկից յետոյ պիտի կեղպէին զանոնք, և անոնց դիակները պահէին մացառներուն մէջ։ Բայց որպէսզի զոհերուն փախուստի կարելիութիւն չի մնար, իրենց հրացաններն ալ առին, զորս սակայն և այնպէս, միայն նեղը մնացած ատեննին պիտի գործածէին, անոնց պայթիւնով ուշադրութիւն գրաւելու վտանգին երեսէն։ Այս ծրագիրը զապթիէներու մեկնումին մասին ստացուած տեղեկութեան համեմատ կազմուած էր։ Հրահանգ տուին որ զիրենք արշալոյսէն առաջ արթնցնեն, որովհետև երկրորդ հաւկանչին Քլիսուրայէն մեկնելու էին։

Առաջին հաւախօսին պզտիկ խումբը ճամբայ ելաւ լուռ գիւղէն դէպի դաշտերը։ Ձիւնը կը տեղար ուժգնօրէն։ Ամբողջ շաւիղը ճերմակ պատանքով մը ծածկըւած էր։ Ասիկա կարողացուց զիրենք մութին մէջէն իրենց ճամբան տեսնել։ Արկածախնդիրները՝ հրացաննին իրենց կրկնոցներուն տակ պահած՝ լռութեամբ կը կոխոտէին խոր ձիւնը, որ իր վերարկուն կը ձգէր ամէն առարկայի վրայ։ Ամենապզտիկ ձայն մը չէր լըսուիր. մարդ զանոնք գիշերային ոգիներ և յարալէզներ պիտի կարծէր, որոնք՝ ժողովրդական աւելորդապաշտութեան նայելով՝ կաղանդի ժամանակ կը վխտային ամէն կողմ։ Ձիւնը կը շարունակէր տեղալ, ու խրամներու մէջ կտրտուած փչօնը կը յամեցնէր ծանրապէս չուն ճամբորդներուն, որոնք՝ սակայն և այնպէս՝ մինչև անգամ չէին տեսներ զանոնք։ Միակ խորհուրդի մը մէջ մտասուզուած էին անոնք — վրիժառութեան խորհուրդին։ Իրենց քաջարի ընկերոջ, Փեթրին, լացը, անոր մօր և դրացիներուն ողբուկոծը տակաւին կը հընչէին իրենց ականջներուն մէջ։ Վախ մը ունէին միայն, մի գուցէ զապթիէները փախչէին — միւս բոլոր յուզումները մէկ կողմ դրուած էին։ Երկար ժամանակ ճամբորդեցին առանց բառ մը արտասանելու։ Յանկարծ իրենց ետևէն բարձրաձայն հաչիւն մը լսեցին, որ գիշերուան լռութիւնը խանգարեց։ Զարմանքով չորս բոլորնին նայեցան։

— Այդ չունե՞ն ուսկից եկան այս եղանակին, հարցուց Պուայշօ :

Սփիրտոնօֆ անհանգստութեամբ ըսաւ ․

— Շատ տարօրինակ է :

Հաչիւնը կրկնուեցաւ աւելի բարձր, և երկվայրկենի մը մէջ նշմարեցին անոնք, ծառերուն տակ, մեծ սև մարմին մը, որ ցատկռտելով դէպի զիրենք կը յառաջանար : Շան չէր նմանիր, այլ հրէշի մը, իր ետևի ոտքերուն վրայ կանգնած հսկայ արջի մը :

Պուայշօ և Սփիրտոնօֆ, բնազդաբար, կաղնիի մը բունին քով կանգնեցան և պատրաստուեցան ինքզինքնին պաշտպանելու այս անծանօթ թշնամիին դէմ : Վայրկենի մը մէջ իրենց քով ցատկեց :

— Արջապան Իվա՛նը, պոռացին բոլորն ալ միաժամանակ :

— Այո՛, ես եմ, դուք զիս մոռցեր էք : Աստուա՛ծ ողորմի հոգւոյս :

Իրաւ որ Արջապանն էր, իր կրկնոցին մէջ փաթթըւած : Փողոցին աղմուկը լսածին պէս, Փեթրին տունը փութացեր, և ամբողջ եղելութիւնն իմացեր էր անկից : Առանց վայրկեան մը ուշանալու, տուն էր դարձեր, հարսը մարանցը ղրկեր, կացինը մէջքը զարկեր, հրացանն առեր և փութացեր միանալու խումբին, վրիժառութեան գործին մասնակցելու համար :

Իրենց խումբին վրայ այս զօրաւոր յաւելումը, նոր քաջարտութիւն մը ներշնչեց :

— Օ՛ն, յառաջանա՛նք, պոռաց Օսթենօֆ :

— Կեցէ՛ք քիչ մը, միւսին սպասեցէք, աւելցուց Արջապանը :

— Ի՞նչ միւս : Ալ ո՞վ կայ, հարցուցին զարմանքով :

— Վա՛յ, Փեթրին պզտիկ եղբայրը, Դանիէլ : Ան ալ հետս եկաւ :

— Ի՞նչու բերիր զանիկա :

— Օ՛հ, Փեթրը ղրկեց, որպէսզի աչքերովը տեսնէ պատահածը :

— Ի՛նչ, մեզի չի վստահեցա՞ւ : Մենք երդում ըրինք :

— Հարիւր երդումը փարաի մը չեմ առներ : Ես ինքըս ալ ձեզի չեմ վստահիր :

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես :

— Վա՛յ, դուք գացիք առանց Արջապանն ունենալու հետերնիդ, Աստուած ողորմի անոր հոգւոյն :

Վերջինը բացագանչութիւն մըն էր զոր Արջապանը կը գործածէր ամէն խօսքի ետև :

— Մի՛ բարկանար, Իվա՛ն, ըսաւ Օսթենօֆ, քու վըրայ ալ խորհեցանք, սակայն դուն նոր կարգուած էիր :

— Ահաւասիկ Դանիէլը :

Պատանին հասաւ շնչասպառ : Իր գօտիին մէջ մխուած դանակով մը միայն զինուած էր :

Խումբին թիւը՝ երեքէն հինգի բարձրացաւ :

Առաջուան պէս լռութեամբ ճամբորդութիւնը շարունակուեցաւ : Վերջապէս գետակին հասան : Ցարձակումի համար նպաստաւոր տեղ մըն էր, արդարև : Աջ կողմին վրայ կը գտնուէր Սթրիման, ուրկից անցնելու էին Թուրքերը, ձախ կողմին վրայ՝ խոր կիրճ մը, անտառներով և թաւուտքներով խտապէս ծածկուած, ու անոր ետևէն կը բարձրանար լեռը : Խումբը հոս դադար առաւ : Ալթինովօէն ժամու մը չափ հեռու կը գտնուէին, այնպէս որ եթէ հրացան պարպելու հարկն զգացուէր, ձայնը պիտի չի լսուէր : Մացառներուն մէջ իրենց դիրքերը գրաւելու ատեն, արշալոյսն սկսաւ ծայր տալ : Ձիւնը կ'իջնէր աւելի արագութեամբ : Հինգ ընկերները՝ ձիւնին վրայ ընկողմանելով՝ համբերութեամբ կը սպասէին, աչքերնին տնկած դէպի արևելք, ուսկից զապթիէները գալու էին :

Բայց առաջին ձայնը՝ զոր լսեցին, գայլերու ոռնուքըն էր : Իրենց գլխուն վերևի կողմէն կուգար, և երթալով կը մօտենար : Թերևս անասունները դաշտ կ'երթային, իրենց նախաճաշը ճարելու արշալոյսէն առաջ :

— Դէպի մեզ կուգան, ըսաւ Օսթենօֆ :

— Կրակելու չենք, ի՛նչ որ ալ ըլլայ :

— Մեր դանակներովը, հրացաններու կոթովը զանոնք լմնցնելու ենք, կը լսէ՞ք, ըսաւ Օկնիանոֆ :

Իր ընկերները մտիկ կ'ընէին անձկութեամբ։ Թաւուտքներու խշրտուքը կը ցուցնէր թէ թշնամին կը մօտենար։ Նոր ոռնուք մըն ալ լսուեցաւ։ Սև զանգըւածին յառաջանալը կը տեսնուէր։

— Գետինն անցնին այս գայլերը, մեր ամբողջ ծրագիրը կրնան խանգարել, ըսաւ Օկնիխանօֆ։

Նոյն վայրկենին քանի մը գայլեր ցատկեցին բաց գետնին վրայ ճիշդ իրենց ետևի կողմը, և կանգ առին։ Իրենց սուր դունչերը բարձրացուցին, և սկսեցին հօտւըտալ չարագուշակօրէն։ Մնացեալներն ալ երևցան։

— Ութը հատ են, փսփսաց Արջապան Իվանը. դուք չորսը մէջերնիդ բաժնեցէք — միւսներն ես իմ վրայ կ'առնեմ։

Սովալլուկ կենդանիները, իրենց խոստացեալ որսերը տեսնելնուն պէս, խուժեցին դէպի թաւուտքը, որ հիմա բերդի մը երևոյթը կ'առնէր, որուն յարձակողները գայլեր էին, և բերդապահները՝ մարդիկ։ Դանակներ և դաշոյններ շողացին հոս ու հոն, հրացաններ ելան ու իջան։ Ոռնուքները դադրեցան, կարգը ճիրաններուն և ակռաներունն էր հիմա։ Մէկ կողմէն կռուողները կերակուրի անօթիներ էին — միւս կողմէն՝ վրէժի։ Կենդանիներէն ոմանք մահացու կերպով վիրաւոր՝ թաւագլոր ինկան թաւուտքներուն մէջ, մնացեալներն յարձակեցան ինկածներուն վրայ, զորս սկսան անյագօրէն լափել։ Շուտով բոլորն ալ թաւուտքէն դուրս քաշուեցան կրկնակի յարձակումներուն Արջապան Իվանին, որ շան պէս հաչելով խուժեց անոնց վրայ կացինի խոր վէրքեր տալով։

Անիկա կը յիշեցնէր Սամսոնը, որ էշու ծնօտով մը Փղշտացիներու բանակը կը ցրուէր։

Այսպէս, ողջ մնացող գայլերը գետին միւս կողմը քշուեցան, ուր կանգ առին անոնք իրենց վէրքերը լզելու։

Բարեբաղդաբար՝ այս կռուի միջոցին՝ ոչ ոք չանցաւ այդ տեղէն։

— Գայլերը պիտի չի հեռանան ասկից, դիտել տըւաւ Օկնիխանօֆ։

— Թող սպասեն, ուրեմն, և մենք ընթրիք մը պիտի պատրաստենք իրենց համար, որով Արջապանին հարսնիքը պիտի յիշեն միշտ, ըսաւ Սփիրտոնօֆ։

— Աստուած ողորմի անոր հոգւոյն, մրմնջեց Արջապանը, չափազանց գոհունակ։

Անոնք լռութեամբ սպասեցին ատեն մը։

Թուրքերը դեռ չերևցան, թէև երկրորդ հաւկանչն ալ անցեր էր։ Ամէն վայրկեան աւելի կը լուսնար, դաշտին ծառերն աւելի որոշ կը դառնային։ Երիտասարդներն սկսան անձկոտիլ, ցուրտէն ընդարմացեր էին, եւ այնպէս կը թուէր թէ՝ զապթիէները չէին գար։ Կրնար ըլլալ որ յետաձգէին իրենց ճամբորդութիւնը՝ գիշերուան սաստիկ ձիւնին պատճառով, կամ թերևս անակընկալ յարձակումէ զգուշանալով։ Շուտով լոյս օրարսակ պիտի ըլլար, ճամբան անցորդներով պիտի յաճախուէր, և այլևս բան մը ընել կարելի պիտի չըլլար։ Անոնց բոլորին մտքին մէջ այս խորհուրդները կը կազմուէին, սոսկալի անհամբերութիւն մը կը բռնէր զանոնք, և կացութիւնն անտանելի կը դառնար, կատարեալ տանջանք մը։ Օսթենօֆ յուսահատութենէն կը հառաչէր։

— Պէտք է սպասենք հոս, մինչև անոնց անցնիլը, երբ ալ որ պատահի ատիկա։ Ասկից շարժելու չենք, ըսաւ Օկնիխանօֆ խռպոտ ձայնով մը։

— Բայց եթէ ուրիշներ անցնին։

— Թո'ղ անցնին — մեզի երկուքը միայն պէտք են։

— Բայց այն ատեն հարկ պիտի ըլլայ անոց վրայ բացէն յարձակիլ։

— Եթէ գաղտնապէս չենք կրնար, բացէն յարձակելու ենք։

— Կրնանք կրակել զանոնք այս տեղէն, և յետոյ լեռն ելլել։ Ոչ ոք պիտի չի տեսնէ մեզ անտառին մէջէն, ըսաւ Օսթենօֆ։

— Այդ շատ աղէկ, բայց ենթադրենք թէ՝ հետերնին ընկերներ ունին, ուրիշ Թուրքեր, ա՞ն ատեն ինչ պիտի ընենք։

— Այն ատեն իրական ճակատամարտ մը պիտի ու-

նենանք։ Մենք զինուած ենք, դիրքերնիս ալ լաւ է, ըսաւ Օկնիանոֆ։ Յիշեցէք բան մը — մենք բոլորս ալ Աստուծոյ առջեւ երդում ըրած ենք զանոնք ողջ չի ձգելու համար։

— Աստուած ողորմի անոնց հոգիներուն, ըսաւ Արջասպանը։

— Բանէ մը միայն կը վախնամ, տղա՛ք, ըսաւ Պուպչօ։

— Ի՞նչէ։

— Վախնամ թէ՝ ուրիշ ճամբով գացեր են։

— Մտքդ հանդարտ պահէ այդ մասին, ըսաւ Օսթենոֆ։ Ճամբայ մը կայ միայն, եթէ ոչ՝ Աստուած մի արասցէ՝ անոնք ետ գացեր են։

Արջասպանը կանգնեցաւ, և հորիզոնը հետազննեց ուշադրութեամբ։

— Բան մը կուգայ, ըսաւ անիկա՝ արեւելքը ցուցնելով։

Ամէն մարդ իր աչքերն այդ կողմը սեւեռեց։ Ճամբան ի վեր, ծառերուն մէջէն երկու ձիաւորներ կը տեսնուէին։

— Ձիաւոր են, պոռաց Օկնիանոֆ սրտնեղած։

— Ուրեմն մեր ուզած երկուքը չեն, ըսաւ Սփիրտոնոֆ։

— Մերիններն հետի են, ըսաւ Օսթենոֆ։

— Աստուած ողորմի անոնց հոգիներուն։

Օկնիանոֆ բարկութեամբ յուզուած էր։ Անիկա չարունակեց նայիլ ձիաւորներուն, որ երթալով կը մօտենային։ Երբ հարիւր եարտ մօտեցան, ուրախութեամբ գոչեց.

— Անոնք են։ Ես անոնց կրկնոցներն ու դէմքերը կը ճանչնամ։ Ահա միաչեան այդ կողմն է։

Բոլորն ալ՝ հրացանները պատրաստած՝ դարձան զապթիէներուն, որոնք հանդարտութեամբ կը մերձենային։

— Ցանքօի ձին կրնամ ճանչնալ հիմա, ըսաւ Սփիրտոնոֆ։

— Այո՛, և մէկալն ալ իմս է, աւելցուց Օկնիանոֆ։

— Բնութեամբ առած ըլլալու են զանոնք։

Բայց Օկնիանոֆի ուրախութիւնը կարճատեւ եղաւ։ Խորհեցաւ թէ՝ Թուրքերն հեծեալ ըլլալով՝ կրնային փախչիլ։ Անկարելի էր դանակներով գործ տեսնել, ատիկա ընելու էին հրացաններով իրենց թաքստոցէն — և հրացանն ալ նենգաւոր զէնք մըն է։ Ասկից զատ ձիերուն կը մեղքնար։

— Լաւ, ուրիշ կերպ կարելի չէ, խորհեցաւ ինքնիրեն։

— Պէտք է որ հրացանով զարնենք զանոնք։

— Ուշադրութիւն ըրէք, տղա՛ք, թող առաջին նշանառութիւնը չիտակ ըլլայ։

— Երբ որ դիմացնիս հասնին, պիտի կրակենք, ըսաւ Օկնիանոֆ։

— Միաչեան ինծի, ըսաւ Արջասպանը։

— Արջասպանն ու Սփիրտոնոֆ թող միաչեան զարնեն, ես ու Վարժապետն ալ միւսը, հրամայեց Օսթենոֆ։

Ձիաւորները թաւուտքին մօտեցան։

Չորս հրացաններ շտկուեցան, ու անոնց պայթիւնը բարձր ու յստակ որոտաց, արձագանք տալով չուրջը։ Երիտասարդներն անձկութեամբ նայեցան ծուխին մէջէն։ Մէկ զապթիէն ինկած էր, միւսն ալ կախուած՝ ասպանդակէն։ Ձիերն աքացեցին և խոյացան, յետոյ կանգ առին։

— Վարժապե՛տ, հայրս սպաննողն ո՞ր մէկն էր, հարցուց Դանիէլ, երբ որ ամենէն առաջ թաքստոցէն դուրս խուժեց։

— Միաչեան, որ հուտա երկնցած է։

Տղան սրացաւ անոր վրայ, քաշեց դանակը և սկսաւ իր հօր սեւարեւ սպաննիչը դաշունահարել։

Երբ միւսներն ալ հասան՝ Դանիէլ տակաւին կը դանկտէր զայն՝ գրեթէ ինքիրմէն ելած. անիկա արիւնի ծարաւող վայրի գազանի մը կը նմանէր։ Թուրքը՝ դեռ կենդանի՝ տխեղծ ու արիւնոտ մսակոյտի

մը վերածուած էր․ անիկա մարդկային ձեւի ամէն նըմանութիւն կորսնցուցած էր։ Արիւնը հալող ձիւնին մէջ լճակներ կը կազմէր։

Օկնիխանոֆ՝ այդ յօշոտումէն զզուած՝ անդին դարձաւ։ Ան ա՛լ աւելի զզուանք պիտի զգար եթէ ատիկա կատարուած ըլլար լոկ վախկոտի մը կողմէ, բայց Փեթըրին եղբայրը բաւական քաջ էր, և վրէժխնդրութեան մոլեգին ծարաւ մըն էր միայն որ զայն մղած էր այդ բարբարոս արարքին։ Օկնիխանոֆ ինքնիրեն մտածեց․ «Վայրենի վրիժառութիւն մըն է աս, բայց կ՚արդարանայ Աստուծոյ և մարդուս խղճմտանքին առջև։ Արիւնածարաւութիւն է, բայց լաւ նշան մըն է։ Պուլկարը հինգ դարերէ ի վեր ոչխար մը եղած է, և աղէ՛կ է որ հիմա վայրի գազան մը դառնայ։ Մարդիկ վայրի այծն ընտանի ոչխարէն աւելի կը յարգեն, շունը՝ այծէն աւելի, վայրագ վագրը՝ գայլէն կամ արջէն աւելի, գիշատիչ թռչունը՝ հաւնոցի թռչուններէն աւելի՝ որոնք պատուական ուտելիք կը հայթայթեն։ Ի՞նչու, որովհետև անոնք ուժ կը ներկայացնեն՝ որ կը նշանակէ ազատութիւն և արդարութիւն։ Թո՛ղ փիլիսոփայութիւնը ծաղկի, մարդկային բնութիւնը նոյնը կը մնայ միշտ։ Քրիստոս ըսած է․ ‘Եթէ մէկ երեսիդ զարնեն՝ միւսն ալ դարձուր’։ Ատիկա աստուածային է, և ես կը խոնարհիմ անոր առջև։ Բայց կը նախընտրեմ Մովսէսը իր ‘աչքի տեղ աչք և ակռայի տեղ ակռայով’։ Ասիկա բնական օրէնքն է՝ որուն կը հետևիմ։ Անողոք, նուիրական սկզբունքն է աս, որուն վրայ պէտք է հիմնուած ըլլայ մեր պայքարը բռնաւորներուն դէմ։ Անգութներուն գթութիւն ցոյց տալը այնչափ անարգ է՝ որչափ անոնցմէ գթութիւն ակնկալելը»։

Այս մտածումներուն մէջ խորասուզուած, ճիշդ այդ վայրկենին պէս աչալուր ու դաժան, և բոլորովին իր բնութեան հակառակ՝ Օկնիխանոֆ իր ընկերներուն ետևը կը կենար՝ դիտելով արիւնի լճակները որ ձիւնին մէջ կազմուած էին Թուրքին յօշոտուած մնացորդներէն։

Յանկարծ սարսռացող մսի սոսկալի կոյտին մէջ ոս-

կի դրամներու շղթայ մը տեսաւ։ Սփիրտոնոֆին ցոյց տուաւ զայն։

— Ա՛ռ ատիկա, խեղճ մարդու մը կուտանք որ իր Ծնունդի ճաշը գնէ ատով։ Սփիրտոնոֆ իր դանակով վեր առաւ մանեակը։

— Անզգամնե՛րը, ո՞ր Պուլկարը կողոպտած են արդեօք։ Վա՛յ, Տօնքային մանեա՛կն է և ոչ ուրիշ մը, գոչեց Սփիրտոնոֆ զարմանքով ու սոսկումով։ Սփիրտոնոֆ նշանուած էր Տօնքային հետ։

— Իբր կաշառք տուած ըլլալու են զայն՝ իր հայրն ազատելու համար, ըսաւ Օկնիխանոֆ։

— Բայց մանեակին կէսը միայն կայ հոս, միւս կէսը կտրուած ըլլալու է, և մսակոյտին մէջ մնացած։

Եւ Սփիրտոնոֆ սկսաւ իր դանակովը փնտռել, բայց միւս կէսն հոն չէր։ Անիկա գրպանին մէջ գտնուեցաւ կարճ զապթիէին, որուն հետ իր ընկերը բաժնած էր աւարն ինչպէս և պատիժը։

Արջապանն իր կացինով միաչեայ զապթիէին գործը լմնցուց։

Երկու Թուրքերը շուտով ծածկեցին թաւուտքին մէջ։ Այդ միջոցին Յանքօին ձին հանդարտօրէն գիւղ վերադարձաւ, բայց միւսը, որ գայլերու հոտն առած էր, Սթրէման կտրած և փախած էր և պոչը վեր՝ խոյացած դաշտին մէջէն։

— Աչքի տեղ աչք և ակռայի տեղ ակռայ, մրմընջեց Օկնիխանոֆ մեքենաբար։

Մինչ վրիժառուները կը մեկնէին՝ գայլերը մօտեցան։ Բնութիւնը և վայրի գազանները միացան սրբելու համար բոլոր հետքերը նոր գործուած սոսկալի արարքին։

Ձիւնը՝ դեռ կը շարունակէր իյնալ։

Լոյս ցորեկ էր հիմա, բայց շրջակաները բոլորովին ամայի էին։ Ոչինչ կը շարժէր տակաւին, ո՛չ ճամբուն վրայ, ո՛չ ալ դաշտերուն մէջ՝ որոնք ճերմակով պատանքուած էին։ Ոչ ոք հաւանական էր որ այդ ժամուն և այդպիսի օդով մը դուրս ելած ըլլար, այնպէս

որ Թուրքերուն կանուխ մեկնումը մարդ տեսած չէր: Բայց դաշնակից ընկերները չէին ուզեր տեսնուիլ՝ իրենց գիւղ վերադառնալուն: Ասկէ զատ, այն ճամբան, ուրկէ իրենք եկած էին, հիմա ա՛լ երկար ատեն ամայի պիտի չըլլար, քանզի շատ մը գործարաններ կային անոր վրայ: Պատերազմական խորհրդածողով մը ունեցան, և որոշեցին մագլցիլ Պոկտանի հիւսիսային կողմը, որ խիտ մացառնտառներով ծածկուած էր, և լեռան միւս կողմէն գիւղ հասնիլ: Ճամբան դժուար ու դահավէժ էր, բայց շատ յաճախուած չէր, և ապաստանարան պիտի գտնէին հոն: Դանիէլը չիտակ ետ ղրկեցին գիւղը:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ՓՈԹՈՐԻԿԸ

Թանձր ձիւնով ծածկուած էր անտառախիտ լեռնակողի այն արահետը ուրկէ խումբը Պէլէշթիցայի հովիտը կը մագլցէր: Արջասպանը, որ լաւ կը ճանչնար այդ կողմերը, կ'առաջնորդէր միւսներուն՝ հրացանն ուսին զարկած: Իրենց յառաջխաղացութիւնը շատ դժուար էր, որովհետև ո՛և է ճամբայի նշան անգամ չի կար: Կէս ժամուան մագլցումէ մը վերջ՝ քրտինքն սկսաւ կայլակել այս չարքաշ ու օդակէզ մարդոց ճակատէն՝ իբրեւ թէ անոնք ժամերով քալած ըլլային: Երբ անոնք վերջապէս հասան առաջին կատարը, ձիւնը դադրած էր արդէն և՝ քիչ յետոյ՝ պաղած ու գորշ երկնակամարէն՝ արևը փայլեցաւ ու իր կենդանարար ճառագայթները թափեց լեռան ու հովիտին վրայ՝ աւելի շլացուցիչ ընծայելով անոնց սպիտակափառ մակերևոյթը որ՝ հիմա՝ արևի լոյսին տակ՝ կը շողար բիւրատեսակ փայլփլուն ճաճանչներով և որ՝ սուլթանուհիի մը պատմուճանին նման՝ ցանցնուած էր կարծես ադամանդի փոշիով: Վարը՝ հովիտին մէջ՝ կեանքի նշաններ սկսած էին տեսնուիլ: Մուխի բարակ շերտեր գիւղերուն վրայ կը բարձրանային և՝ հոս ու հոն՝ կը տեսնուէին գիւղացիներ, որոնք առաջինները կ'ըլլային՝ քնացող ճամբաներէն ու արահետներէն անցնողը:

Լեռան ցցուածքներէն վար՝ յստակօրէն կ'երևէր Ալթինօվօյի գիւղը, ուր հիմա շարժում կը նշմարուէր: Խումբին անդամները հեռուէն տեսան սևաթոյր կոյտ մը — հաւանօրէն գիւղացիներ — որ կը յառաջանար դէպի գիւղին դուրսի սահմանները, հո՛ն ուր գերեզմաննոցը կը գտնուէր: Անոնք եզրակացուցին թէ ատիկա ծեր Սթոյքօյի յուղարկաւորութիւն էր: Անոնք նոյն իսկ կ'իմանային եկեղեցւոյ հնչոցներուն աղօտ ձայները: Բայց լեռնակողերն ու արտերը անմատչելի կը մնային ու կը ննջէին արքայականօրէն իրենց ձիւնի անաղարտ պատանքին տակ: Հովիտին արևմտեան կողմը, վեհափառ Ռապաւիցան, դէպի երկինք կը ցցէր իր բարձր ու աշտարակուող գագաթը, աւելի ցած կատարներով շրջապատուած: Բրդանման ամպի քօղ մը՝ մուխի պէս՝ կարծես թէ կախուած կը մնար անոր վրայ: Հիւսիսային հորիզոնին երկանքը կը տարածուէր Սթարա Փլանինայի չիտակ շղթան, ձիւնով ճերմկած և ոսկեգոյն արևալոյսով ողողուած: Իր սովորական խոժոռ տեսքը խաղաղ սիրունութիւն մը ստացած էր: Միմիայն գորշ ու նիհար ժայռերը, որոնց վրայէն կը հոսէին շառաշող ջրվէժները, լերկ կը ցցուէին ու խիստ բան մը կ'աւելցընէին տեսարանին: Լեռան շարունակական շղթան՝ պատի մը նման՝ կ'երկարէր մինչև Ամպաւիցա. հոն Պալքաններու լեռնաշղթան կը սկսէր:

Դաշնակից ընկերներն ատեն ատեն կը կենային հանգչելու, լռութեամբ և դժկամակութեամբ սքանչանալով ձմեռնային տեսարանին վրայ: Փեթրին կորուստը և վրիժառութիւնն որ հետևեցաւ անոր, կը ծանրանար իրենց մտքերուն վրայ: Մերթ ընդ մերթ մէկ քանի բառեր կը փոխանակուէին միայն, և ապա խօսքերնին միմիայն իրենց ճամբու մասին էր: Կը պատահէր որ անոնցմէ մէկը սայթաքէր դահավէժ վերելքին վրայ և միւսները մեծ դժուարութեամբ ոտքի կը հանէին զայն: Ճիշդ այդ պահուն էր որ Արջասպանին ուժը օգտակար կ'ըլլար: Թէև յաճախ հանգիստ կ'առնէին, բայց շատ յոգնած էին. անոնք սպառած էին անօթութենէ և

պարտուած՝ թափանցող սառնաշունչ հովէն, որ կը մորակէր անոնց դէմքերը և կը սառեցնէր անոնց քիթերը, ականջներն ու ձեռքերը։ Միևնոյն ատեն թաւուտքներն աւելի խիտ ու անթափանցելի կը դառնային։ Ատեն մը շարունակեցին, բայց վերջապէս ա՛լ ըստիպուեցան կանգ առնել։ Ա՛լ ճամբայ չի կար։ Իրենց առջևը կը տարածուէին խիտ ու չաղապատեալ թաւուտքները, հոս ու հոն անդունդներով բացատուած ու հովն ամէն վայրկեան աւելի կատաղօրէն կը փչէր։

Անոնք սարսափով իրարու երես նայեցան։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ետ դառնա՞նք դէպի հովիտը, եւ երթանք այն արահետէն որ գիւղ կը տանի, ըսաւ Սփիրտոնոֆ։

— Ո՛չ, յայտարարեց Օսթենոֆ, հակառակ կողմէն պէտք է երթանք, մեզի համար ետ դառնալ չի կայ։

Միւսներն հաւանութիւն տուին անոր ըսածին։

Կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, անոնք որոշեցին ետ դառնալ քիչ մը, և ապա՝ դէպի աջակողմ զարնելով՝ կրցածնուն չափ առաջ մղել իրենց ճամբան, ու հասնիլ հոն ուրկէ կրնային երթալ դէպի հովիտը որ հանդիպակաց կողմը կը գտնուէր։

— Ճիշդ հոն է արդէն Տիչօին խրճիթը, ըսաւ Օսթենոֆ, հոն կրնանք տաքնալ և բան մըն ալ գտնել ուտելու։

— Ես Օսթենոֆի գաղափարէն եմ, ըսաւ Օկնիանոֆ, իր կռնակն հովին դարձնելով, դէպի խրճիթը ճամբայ ելլենք, նախ՝ քիչ մը կազդուրուելու և ապա՝ հոն կրնանք իմանալ թէ ի՞նչ է անցուդարձը Ալթինովօյի մէջ։ Առանց բան մը իմանալու կոյրգկուրայն ետ դառնալ չըլլար։

Օկնիանոֆ կրնար երրորդ պատճառ մըն ալ աւելցընել — իր ոտքին սաստիկ ցաւը, որ նորէն սկսած էր ցուրտէն ու տաժանելի յոգնութենէն։

— Ատիկա իրաւ է, հաւանեցաւ Սփիրտոնոֆ, Ցանքօին ձին ետ դարձած կ'ըլլայ մինչև հիմա և ամբողջ եղելութիւնը գիտցուած պէտք է ըլլայ։

— Օ՜հ, հոգդ թող չըլլայ ատիկա, ըսաւ Օկնիանոֆ, գայլերը մինչև հիմա սրբած սկրդած կ'ըլլան զապթիէներուն ոսկորները։ Եթէ թուրքերը զանոնք փնտռելու ելլեն, անոնք լաթի քանի մը կտորներ պիտի գտնեն միայն։ Բարի ձիւնը ծածկած կ'ըլլայ ճամբուն վրայի արեան բոլոր հետքերը, և ես դիտեցի որ կաթիլ մը իսկ արիւն չի կար Ցանքօի ձիուն վրայ։

Խումբը կը բարձրանար հիմա լերկ բլրակողին վրայ։ Անոնք նորէն խորհրդակցեցան թէ ի՞նչ ուղղութիւն պէտք էր առնէին։

Արջասպան Իվան ուշիուշով երկինքը կը քննէր։ Իր ընկերներն սպասեցին որ ան ալ իր կարծիքն յայտնէ։

— Օ՛ն, եկէ՛ք, դէպի խրճիթը ճամբայ ելլենք անմիջապէս, Ռիպառիցայի տեսքն աղէկ չերևար կոր ինծի, Աստուած օգնութեան հասնի իրեն, ըսաւ Արջասպանը լըջօրէն։

Խումբը դէպի հիւսիսային արևելք դարձաւ և նորէն սկսաւ իր վերելքը։ Հովը կատաղօրէն կը փչէր՝ ճամբորդներուն վերարկուներն օդը բարձրացնելով եւ անոնց զգեստներէն ներս մինչև անոնց մորթը թափանցելով։ Ամէն վայրկեան փոթորիկին կատաղութիւնը կը սաստկանար։ Օկնիանոֆ ետև կը մնար հետզհետէ։ Զգաց թէ իր ուժը կը լքէր զինքը. ականջները կը դռնչէին և իր գլուխը կը դանդաչէր. բոլորովին պարտասած էր թէև, այլ սակայն օգնութիւն չի խնդրեց. արդէն հովը թոյլ պիտի չի տար որ իր ձայնն հասնէր միւսներուն։ Անիկա կամքի արտակարգ ուժով մը օժտուած էր, և այդ ուժին վստահեցաւ դէմ դնելու համար, նոյն իսկ եթէ իր ֆիզիքական ուժը չի բաւէր իրեն։ Բայց մարդ մը, որքան ալ որ ուժով ըլլայ բարոյապէս, ստիպուած է ուշ կամ կանուխ տեղի տալ ֆիզիքական օրէնքներուն։ Կամքի ամենամեծ ճիգը, մըտքի ամենազօրեղ ուժը, չեն կրնար մարդու մը կարողութիւններն որոշեալ սահմանէ մը վեր բարձրացնել։

Միտքը անշուշտ կրնայ գրգռել մարմնոյն գործունէութիւնը, բայց անիկա չի կրնար ստեղծել ուժ մը որ

արդէն գոյութիւն չունի։ Բոլոր լեռնահովիտները արձագանքեցին մունչիւնովը հովին որ հիմա կատաղի մրրիկի մը փոխուած էր։ Անոր սառնասուն փչումը ընդարմացուց իրենց անդամները և սառեցուց իրենց երակներուն արիւնը։ Օդը, սառոյցէ ծովու մը նման, շրջապատած էր ճամբորդները։ Արևին լոյսը փոխանակ տաքցնելու զանոնք՝ փուշի պէս կը խայթէր անոնց միսը։ Փոթորիկը, յանկարծ, ձեան խիտ ու կուրցնող յորձանքներով, պայթեցաւ անոնց գլխուն։ Ձիւնը, փոթորիկին մէջ, բարձր ու յորձանուտ պտոյտներով մինչև երկինք կը վերանար կարծես։ Լոյս և արև խափանեցան. երկինք ու երկիր իրարու ընդելուզուեցան մըթութեան մէջ և կատարեալ քաոս տիրեց։ Կուրցնող ձիւնը կատաղօրէն կը մտրակէր զանոնք։ Փոթորիկը կը սուլէր ու կ'ոռնար։ Վերջին դատաստանի օրն էր կարծես։

Ասիկա երկու վայրկեան տևեց միայն։ Պալքանի փոթորիկն ապա անցաւ դէպի ուրիշ լեռնադաշտ մը և պարուրեց զայն իր անթափանցելի քօղով։ Արևը նորէն իր տժգոյն ճառագայթներն արձակեց անգոյն երկնակամարէն։

Ժայռի բարձր և ուղիղ եզր մը, պատի մը նման, պաշտպանած էր պզտիկ խումբը և պատսպարած զայն՝ վայրկեան մը՝ տարրերու կատաղութեանդէմ։ Հըրաշք մըն էր որ փրկած էր զանոնք փոթորիկին հետ քշուիլ տարուելէ։ Մէկ-մէկու ետևէ ոտքի ելան, և կարծես թէ կ'արթննային քունէ մը որ գուցէ մահուամբ պիտի վերջանար։ Անոնց ձեռքերը չէին բռներ, ոտքերը չէին զգար — ամբողջովին ընդարմացած էին։ Արդարև մեծ էր իրենց վտանգը։ Առաջին անգամ Արջասպան Իվանն էր որ սթափեցաւ ու բացագանչեց.

— Օ՛ն, ելէ՛ք, տղաք, պէտք է մագլցինք այս ժայռըն ի վեր, ապա թէ ոչ գործերնիս լմնցած է։

Անոնք ճիգ մը ըրին, ոտքի ելան, իրենց թևերուն տակ դրին հրացանները և սկսան յառաջանալ։ Յանկարծ Արջասպանը կանգ առաւ։

— Ի՞նչ, ո՞ւր է հապա Վարժապետը։

Անոնք սարսափով չորս կողմերնին նայեցան։ Օկնիանոֆ բացակայ էր։

— Փոթորիկը քշեր տարեր է զինքը։

— Ձիւնին մէջ մնացած է։

Ամենքը մէկ աճապարեցին զայն փնտռել։ Իրենց ոտքերուն տակ բացուող գահավէժը սարսափեցուց զիրենք։ Հազիւ ժպրհեցան դէպի վար նայիլ։

— Ահաւասիկ հոս է, աղաղակեց Օսթենոֆ։

Գահավէժին ճիշդ ծայրը, տերևներով ծածկուած երկու ոտքեր դուրս կը ցցուէին ձիւնին տակէն։ Անոնք մէկ կողմ ըրին ձիւնը և դուրս քաշեցին Օկնիանոֆը։ Կեանք չի կար վրան, դէմքը մահու չափ տըժգոյն էր և միսը պաղած։

— Աստուած ողորմի հոգւոյն, բացագանչեց Արջասպանը, ցաւոտ շեշտով մը։

— Շփեցէ՛ք, տղաք, շփեցէ՛ք, պոռաց Օսթենոֆ, և սկսաւ անոր երեսը, ձեռքերն ու լանջքը ձիւնով շփել։

— Տակաւին տաք է, յոյս կայ որ արթննայ։

Անոնցմէ իւրաքանչիւրը՝ իրենց կորսուող ընկերը փրկելու փափաքով լեցուած՝ մոռցած էր իր տանջանքները։ Ամուր-ամուր շփելն Օկնիանոֆի արեան շրջանը վերահաստատեց և զիրենք ալ տաքցուց։

— Դէպի խրճիթն երթանք անմիջապէս, ըսաւ Օսթենոֆ, ու երեքն ալ Օկնիանոֆին ձեռքերէն ու ոտքերէն բռնեցին ու տարին զանի դէպի Պոկտանիա[illegible] նապատ զառիվերները։ Այդ գործին մէջ ալ Արջասպանին զօրաւոր ջիղերն ամենամեծ օգտակարութիւն ունեցան։ Գերմարդկային ճիգերէ վերջ անոնք վերջապէս խրճիթն հասան։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ԽՐՃԻԹԻՆ ՄԷՋ

Դաշտին տափարակ մէկ [illegible] մէջ, կը գտնուէր Տիչօին [illegible]

շրջապատուած՝ որոնք զայն հովէն կը պատսպարէին: Խրճիթին ետին՝ գաւիթին ծայրը՝ լայն ու ցած երթիքի մը տակ՝ մթերուած կը մնար խարի ու տերևներու պաշարը, որ՝ ամբողջ ձմեռը՝ կեր կ'ըլլար ոչխարներուն: Խրճիթէն — ուր իրենց ձմեռը կ'անցնէին խաշինքները խնամող հովիւները — մուխն ուրախ զուարթ կը բարձրանար այդ վայրկեանին: Պահապան շունը ճամբորդներուն վրայ վազեց. սակայն իսկոյն Օսթենոֆը ճանչցաւ և՝ գոհ՝ ետ քաշուեցաւ: Ներս՝ տաք խրճիթին մէջ տարին Օկնիանոֆը, և շարունակեցին ամուր-ամուր շփել զանի: Հօտաղն ալ սկսաւ Օկնիանոֆի կեանքը փրկելու գործին օգնել: Անոր տրեխներն հանեց և ձիւնով շփեց անոր ոտքերը: Երբ Օկնիանոֆ և իր ընկերները՝ սառելով մեռնելու վտանգէն ազատած զգացին ինքզինքնին՝ երկիւղածօրէն իրենց երեսները խաչակընքեցին և շնորհակալ եղան Աստուծոյ՝ իրենց փրկութեան համար: Հօտաղը փայտ բերաւ լեցուց բուխերիկին մէջ: Զորսն ալ կրակին շուրջը բոլորուեցան, բայց կը զգուշանային տակաւին իրենց ձեռքերն ու ոտքերը տաքցնելէ: Պահապան շունը՝ իր բնազդին հնազանդ՝ երկնցաւ, պառկեցաւ դրան մօտ՝ հսկելու համար:

— Օպռէյքօ՛, ո՞ւր է Բալչօ քեռին, հարցուց Օսթենոֆ:

Բալչօն՝ Տիչօին եղբայրն էր և խրճիթին պահապանը:

— Երէկ գիշեր գիւղ գնաց. կը յուսամ որ հիմա կը դառնայ:

— Անօթի ենք, տղա՛յ, պարկին մէջ ինչ որ ունիս տուր տեսնենք:

Տղան դուրս հանեց իրենց ունեցած բոլոր պաշարը, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ քանի մը կտոր հաճարի հաց, քիչ մը աղ և քանի մը հատ կանաչ խօթ:

— Օղի չի կա՞յ, Օպռէյքօ:

— Ո՛չ:

— Լա՛ւ, եղածը վայելենք: Բայց ի՛նչ ցաւալի բան է որ օղի չի կայ: Վարժապետը քիչ մը խմելու էր ինքզինքը գտնելու համար, ըսաւ Օսթենոֆ, Օկնիանոֆին

նայելով՝ որ՝ ձեռքերը սեղմած՝ կը գալարուէր զգացած ցաւերէն:

— Ա՛լ ապահով ենք, Վարժապե՛տ, վախ չի կայ: Ի՞նչ է գաղափարդ մեր Սրետնա Կօրաի մասին. սքանչելի է, անանկ չէ՞:

— Փառք Աստուծոյ որ ոչ մէկիդ բան մը չի պատահեցաւ, ըսաւ Օկնիանոֆ:

— Օ՛հ, մեզի պէս հինաւուրց մտերիմներու փնաս չի հասցներ անիկա:

— Ես այնպէս կը հաւատամ, ըսաւ Օսթենոֆ, թէ Սթարա Փլանինան էր այդ փոթորիկը մեզի ղրկողը: Արջասպանը չիտակ էր:

— Արջասպանը գիտէ իր ըսածը, միթէ անոր կերածը յա՞րդ է, անիկա պարապ խօսք չըներ, մռնչեց ան, իր թաւ ու խորունկ ձայնով: Շունը՝ այդ ձայնէն յանկարծ արթնցած՝ սկսաւ կատաղօրէն հաչել:

Օկնիանոֆ հետաքրքրութեամբ դիտեց Իվանը: Կը խորհէր թէ «Արջասպան» ծաղրանունը ո՛րքան լաւ յարմարած էր անոր: Կարելի չէր ատկէ աւելի յարմար մականուն գտնել՝ այս խոշոր գլուխ, թանձր ու կիսավայրի հսկային, որ աւելի արջու մը քան թէ կնոջ մը կաթը կերած ըլլալ կը թուէր: Օկնիանոֆ ուշադրութեամբ կը դիտէր անոր բարձր, նիհար ու ոսկրուտ բայց ուժեղ դէմքը. — անոր երկար, անկիւնաւոր և գիսախռիւ գլուխը, նեղ ճակատը, մանրուք գորշ աչքերը, և լայն ռնգունքներով անսահման քիթը. կը դիտէր անոր ահագին բերանը, այնքան լայն որ կրնար ամբողջ նապաստակ մը կուլ տալ (արդէն կ'ըսուէր թէ Իվան հում միս կ'ուտէ). կը դիտէր անոր երկար, մազոտ ու կաշմբուռն բազուկները, որոնք կարող էին առիւծի մը հետ ըմբշամարտելու: Բնութիւնը կարծես ստեղծած էր զանի՝ աւելի կռուելու համար վայրի անասուններու հետ՝ որոնց այնքան կը նմանէր՝ քան թէ խաշնարածի մը հովուերգական պաշտօնը կատարելու: Այս ամենուն հակառակ, սակայն, իր դէմքը կը կրէր հեզաբարոյ և ոչխարային պարզամտութեան արտայայտութիւն մը, որ

ծիծաղաշարժ կ'ընծայէր զանի։ Ոչ ոք կրնար ենթադրել թէ այդ հաստ, անտաշ ու յայտնապէս չի զարգացած մարդը կրնար ճանչնալ անձնուիրութեան զգացումները և կամ ամենէն մարդկային ու փափուկ յուզումները։ Այլ սակայն այդպէս էր։ Վրիժառուներուն ընկերանալու համար նոյն իսկ իր երեւումը՝ այդ առաւօտ՝ որքան որ կատակերգական կը հաստատէր սակայն անոր արի ու բարի բնաւորութիւնը։ Անիկա պատրաստ էր ինքզինքը զոհելու։ Այս մտածումներու ազդեցութեան տակ՝ Արջապանին դէմքն աւելի համակրելի և նոյն իսկ մտացի երեւաց Օկնիանոֆին։

— Ի՞նչպէս եղեր է որ այդ սոսկալի ծաղրանունը փակցուցեր են քեզի։

— Ի՛նչ, վարժապե՛տ, չե՞ս գիտեր, պատասխանեց Օսթենոֆ, անիկա արջի մը հետ կռուած է։

— Իրա՞ւ կ'ըսես։

— Չէ՛ սուտ... —հիանալի որսորդ մըն է— և ոչ թէ միայն կռուած, այլև սպաննած է արջը։

— Արջապա՛ն, պատմէ՛ թէ ինչպէս դուն և արջը ժայռն ի վար գլորեցաք միասին։

— Այսինքն ըմբշամարտա՞ծ ես արջին հետ, հարցուց Պուպչօ, սահմռկած։

Իվան՝ փոխանակ պատասխանելու՝ ձեռքը մինչև իր վիզը բարձրացուց։ Օկնիանոֆ՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ դեռ նոր բուժուած խորունկ սպի մը նշմարեց Արջապանի թևին վրայ։ Ապա անիկա մինչև արմուկը իր բազուկը մերկացուց և ցոյց տուաւ ուրիշ սոսկալի վէրք մըն ալ, որ կարծես երկաթի կեռով մը բացուած էր։ Օկնիանոֆ սարսռաց զանոնք տեսնելով։

— Պատմէ՛ տեսնենք, Իվան, ի՞նչպէս պատահեցար արջին, սքանչելի որսորդ մըն ես դուն, ըսաւ Պուպչօ։

Իվան յաղթականօրէն չորս բոլորը նայեցաւ. կռուին հպարտացնող վերյուշումը լուսավառեց անոր դանդաղ դիմագիծերը։

— Աստուած ողորմի հոգւոյն, սկսաւ Իվան իր պատմութիւնը, իր սովորական ու սիրելի բացատրութեամբ։ Շունը յանկարծ հաչեց և խրճիթէն դուրս վազեց։

— Ի՞նչ է, ի՞նչու Մուռճօն կը հաչէ կոր, դեռ Իվանը նոր սկսաւ, ըսաւ Օսթենոֆ, կատակի ձևով։

— Բալչօ քեռին է, պոռաց հօտաղը։

Բալչօն ներս մտաւ իր գաւազանով, ուսին վրայ պարկով մը։

— Ի՞նչ, այցելունե՞ր ունինք... Բարի եկեր էք, տղաքնե՛ր, աղաղակեց քեռին հիւրասիրաբար, իր բեռը վար դնելով։

— Տեղ տուէք Բալչօ քեռիին, որպէսզի տաքնայ։

— Աստուա՛ծ իմ, ի՛նչ ցուրտ, տղաքներ, ըսաւ Բալչօ — բոլոր գայլերը սառեցնելու չափ ցուրտ է։ Փոթորիկը ո՞ւր բռնեց ձեզ։

— Հոս, բլուրին ստորոտը, ըսաւ Սփիրտոնոֆ։

— Բայց այս օդին ի՞նչ բանի համար դուրս ելեր էք — որսի՞։ Պէտք է գիտնաք թէ տարւոյն այս եղանակը Պալքաններուն վրայ ելլելու ատենը չէ՛։

— Օ՛հ, ատիկա հոգ մի՛ ըներ, Բալչօ՛ — մենք շատ լաւ որս ալ ունեցանք արդէն։ Դուն ան ըսէ մեզի թէ օղի ունի՞ս հոս, ըսաւ Օսթենոֆ։

— Օղի՞... օ՛հ, անշուշտ. բայց օղիէն աւելի լաւ բան մը ունիմ։

Օղիին սրուակը ձեռքէ-ձեռք պտտցուցին։

— Այս օդին օղիէն աւելի լաւ ի՞նչ կրնայ ըլլալ։

— Լաւ լուր մը ունիմ, ըսաւ Բալչօ։ Ու ամենքն ալ ականջ կտրած մտիկ ըրին։

— Այս առտու գայլերն երկու հատ Բլխուրացի զապթիէներ յօշոտեր, կերեր են։

— Իրա՞ւ կ'ըսես, հարցուց Արջապանը, կեղծ զարմանքով մը։ Շունը նորէն հաչեց անոր վրայ։

— Այո՛, այո՛, և անոնց մէկ մազն անգամ չեն թողուցեր։ Խումբ մը Թուրքեր գացին զանոնք փնտռելու, բայց անոնց լաթերն ու ոսկորները միայն գտեր են Սառտանոֆ բլուրին մօտ։ Հաճի Էօմէր աղան կ'ըսէ թէ զապթիէներն յարձակում կրած պէտք է ըլլան իրենց ձիերը ջրած ատեննին, և թէ իրենք՝ մէկ կողմ ու ձիերն ալ հակառակ կողմ փախչիլ փորձած են։

Ձիերէն մէկը կորսուած է։ Կ'երևի թէ գայլերը Թուրքին միսն աւելի անուշ գտեր են քան թէ ձիունը, եւ սրբեր լմնցուցեր են զանոնք։ Բաղդ է աս, տղա՛ք, երանի թէ բոլոր հեթանոսներն ալ նոյն վախճանին արժանանան։ Շուներու ցեղ մըն են և երանի թէ ամենքըն ալ կեր ըլլան շուներուն։

Ասոր վրայ Քալչօ քիչ մը օղի ճնկեց սրուակէն։ Ապա՝ առաջին անգամն ըլլալով՝ նշմարեց Օկնիանոֆը, որ անծանօթ մըն էր իրեն։

— Ո՞վ է այս նոր ընկերը, հարցուց անիկա, օղին սրուակն անոր երկնցնելով։

— Քառա-Սառէլլիէն է. Պալքաններուն վրայ հանդիպեցանք իրեն։ Ան ալ՝ մեզի պէս՝ միևնոյն որսին ետևէն էր, ըսաւ Սփիրտոնոֆ։

— Եւ գիտնաս որ սրտոտ մարդ է — կենացդ Վարժապե՛տ, որոտաց Արջասպանը։ Շունը նորէն ցասկոտ մը քրթմնջեց։

Քալչօ Արջասպանին դարձաւ ժպտելով·

— Ի՞նչ է, ա՛րջ, ի՞նչ գործեր մը ըրեր ես նորէն, չարաճճի՛ քեզի։

— Ոչի՛նչ, Քալչօ, ոչի՛նչ։

— Ոչի՞նչ, հէ՛... ամօ՛թ, ամօ՛թ քեզի... աղջիկ ալ կ'առևանգես և անպատուութիւն կը բերես սիրածիդ... Ի՛նչ որ է, թող յաջող ըլլայ գործդ... Բայց հարսնիքիդ խնճոյքին համար պատրաստած որսդ ո՞ւր է։

— Վարը հովիտին մէջ ձգեցի, քեռի՛, որոտաց Իվան։

Ա՛լ այս անգամ շունը լրջօրէն բարկացաւ։

— Օ՛ն, Իվա՛ն, պատմէ տեսնենք ի՞նչպէս կռուեցար արջին հետ։

— Ի՞նչ, ասիկա՞ արջին հետ, հարցուց Քալչօ, գաղտագողի դէպի Արջասպանը նայելով, աւելի աղէկ կ'ընէ եթէ պատմէ մեզի թէ ի՛նչպէս կռուեցաւ առևանգած աղջկանը հետ։

Այս կատակին վրայ ամենքը մէկ բարձրաձայն խնդացին։

Իվան Օսթենոֆ ուզեց ապահով ըլլալ թէ Թուրքերըն արդեօք բան մը կը կասկածի՞ն և աւելցուց·

— Ուրեմն այդպէս, հէ՛. գայլերը կտոր-կտոր ըրեր են զապթիէները։ Միթէ Թուրքերը չե՞ն կասկածիր թէ Պուլկարներն սպաննած են զանոնք։

— Ամբողջ գիւղը գիտէ ասիկա։ Խե՛ղճ ծեր Սթոյքօ, Աստուած գթայ անոր, ըսաւ Քալչօ, Օսթենոֆի հարցումը սխալ հասկնալով։

— Այո՛, ամբողջ այդ խնդիրը գիտեմ ես, բայց ինչ որ կ'ուզեմ գիտնալ սա է թէ Թուրքերը կը կասկածի՞ն արդեօք թէ Պուլկարները սպաննած են զապթիէները։

Քալչօ զարմացումով մը նայեցաւ Օսթենոֆի երեսը։

— Ո՞վ կ'ըսէ ատ։ Լսուա՞ծ բան է որ մեր գիւղէն Պուլկար մը զապթիէ մը սպաննէ։ Գայլերը կերեր մաքրեր են զանոնք, և Թուրքերը պատրաստուելու վրայ են՝ վաղը որսի ելլելու և գայլերը դէպի ծանծաղները քշելով՝ զանոնք սպաննելու։ Ասիկա աւելի աղէկ է մեզի համար, արդէն ամբողջ ձմեռն այդ գայլերուն պատճառաւ չի կրցանք ոչխարները դաշտերն հանել։ Բաղդաւոր ենք, տղա՛ք. երանի թէ ուրախ զուարթ Ծնունդ մը անցնենք և կը մաղթեմ որ ամենքդ ալ Արջին օրինակին հետևիք, բայց ոչ թէ պահքի օրերուն։ Հատ մը խմէ՛, բարեկամ, ըսելով, Քալչօ օղին տուաւ Օկնիանոֆին, որ զօրաւոր ըմպելիքին ազդեցութեան տակ, վերագտած էր իր ուժերը։

Օկնիանոֆ սրուակը վեր բարձրացուց և յուզումով ըսաւ.

— Չի մոռնա՛նք, տղաքնե՛ր, չի մոռնանք Հայր Սթոյքօն, որ զոհ գնաց Թուրք բարբարոսութեան։ Աստուած հանգիստ տայ իր հոգւոյն, և արիացնէ մեր սրտերը, զօրացնէ մեր բազուկները, որպէսզի կռուինք Քրիստոսի թշնամիներուն դէմ և իրենց ըրածին հարիւրապատիկն իրենց վերադարձնենք։ Աստուած թող ներէ ծեր Սթոյքօին։

— Աստուած ներէ իրեն, կրկնեցին ընկերները։

— Թող Աստուած ներէ անոր, ըսաւ Քալչօ, գլուխը բանալով։ Ապա մտերմօրէն Օկնիանոֆին դառնալով՝

— Բայց, բարեկա՛մ, ո՛րքան լաւ կը խօսիք. Աստուած պէտք է դրած ըլլայ խօսքերը ձեր բերնին մէջ։

Գործերը կրնան քիչ մը աւեն ալ տակաւին այսպէս երթալ, բայց այս օրերէն մէկը բան մը պիտի պատահի։ Բարեկամ ըլլանք քեզի հետ — ի՞նչ է անունդ։ Իմ անունս Բալչօ Պօկտանօֆ է, ըսաւ, օդիին սրուակը Օկնիանօֆին տալով։

Օկնիանօֆ կեղծ անուն մը տուաւ անոր և խմեց իրենց բարեկամութեան կենացը։

Այցելուները շատ քիչ բան կերան, չուզելով Բալչօին ունեցած դուզնաքեայ պաշարը լմցնել։ Բիչ յետոյ հրաժեշտ տուին իրեն։ Բալչօ մինչև դուռն հետեւեցաւ անոնց և նորէն խօսքն ուղղեց Օկնիանօֆին.

— Ներողութիւն, բարեկա՛մ, բայց անունդ մոռցայ — ինչ և է, հոգ չէ. բայց երբ այս կողմերը գաս նորէն, չի մոռնաս գիս գալ տեսնելու — ո՛րքան լաւ կը խօսիս։ Աստուած օրհնէ քեզ։

Օկնիանօֆի մէկ քանի յուզիչ խօսքերը խորապէս ազդած էին խեղճ հովիւին։ Անիկա՝ իր պատանեկութեան օրերէն սկսած՝ անշուշտ կ'ատէր Թուրքերը եւ այդ խօսքերը բոլորովին նոր չէին իրեն համար։ Բայց «բարեկամ»ը մէկ-երկու բառ արտասանած էր «կռիւ»ին նկատմամբ, և այդ բառերն էին որ՝ իր սրտին մինչեւ այն ատեն անհպելի մնացած լարերը թրթռացուցած եւ նոր զգացումներ արթնցուցած էին իր մէջ։ Մենք պիտի տեսնենք վերջէն թէ այդ խօսքերն ի՞նչ արդիւնք յառաջ բերին։

Դաշնակից ընկերներն իսկոյն տեսութենէ աներևութացան։ Հովիտն ի վար անոնք իրենց ճամբան շարունակեցին դէպի գիւղը, որ հիմա կատարեալ մթութեան մէջ էր։

Օկնիանօֆ որոշեց գիշերը Տօչքայի օթևանը անցընել։ Բայց հազիւ թէ իր սենեակը մտած էր, և ահա տասնեհինգ զինուած պաշիպօզուքներ սանդուխներէն վեր ելան։ Անոնց պարագլուխն էր այն զապթիէն զոր Պուպչօ՝ առջի օրը՝ Թուրք գիւղի սրճարանին մէջ տեսած էր։

Բայց, աւա՜ղ, այս անգամ Բալչօն հօն չէր զինքը զգուշացնելու համար։

ՄԱՍՆ Բ.

Մ Ա Ս Ն Բ․

ԳԼՈՒԽ Ա․

ԶԻՐԱՐ ԿԸ ԳՏՆԷՆ

Ամբողջ ձմեռը Ռաստան ողբացած էր Պուայչօն, հաւատալով թէ մեռած է ան։ Թէև անոր մարմինը գըտնըւած չըլլար երբէք, բայց՝ վերջապէս՝ ո՞վ կրնար տարակուսիլ թէ Պուայչօն զարնուած, սպաննուած չէր Ահիէվօյի մացառանտառին մէջ, քանի որ Թուրքերը այնքան վստահօրէն կը հաւաստէին և Քոյր Ռովման ալ այնքան չարակամ հաճոյք մը կը զգար անոր վախճանը վերյիշելով՝ իր երևակայութենէն ծնած պատկերալից և խշխշեցնող մանրամասնութիւններ կցելով այդ դէպքին։ Խեղճ Ռաստան՝ ապստամբի մը նշանածն ըլլալուն՝ ընդհանուր արհամարհանքի և պարսաւանքի առարկայ դարձած՝ ստիպուեցաւ քաշուիլ իր մէկ աղքատիկ ազգականին խրճիթը, հոն ապաստանեցաւ, ու չի համարձակեցաւ երբէք անկէ դուրս ելլել։

Բայց հիմա ա՛լ մոռցած էր իր թախիծը։ Ուրախութենէն չէր կրնար ինքզինքը զսպել։ Զէ՞ մի որ, իր հաւատարիմ Քօլչօն, լուր բերած էր իրեն թէ Օկնիանօֆ մեռած չէր երբէք, թէ անիկա՝ գիւղացիի պէս հագուած՝ ներկայ եղած էր Յեղափոխական Քօմիթէի ժողովին և թէ՝ նոյն իսկ այդ իրիկունը՝ պիտի գար զինքը տեսնելու։ Զարմանալի չէ՝ հետևաբար՝ որ Ռաստան

վայրկեաններն իսկ համրէր ու՝ մերթ ընդ մերթ՝ պատուհանէն անձկութեամբ դիտէր տեսնելու թէ Օկնիանոֆը կուգա՞ր և թէ կասկածելի անծանօթներ հոն կը սլքտայի՞ն արդեօք։ Գիւղին մէջ վախ ու անձկութիւն կար։

Որովհետև Հայր Սթոյքօի սպաննութեան վրիժառութենէն ի վեր վեց ամիս անցած էր, այդ ժամանակամիջոցը նեղութեան շրջան մը եղաւ Պելա Ջերքվաի համար։ Երկու Թուրքերուն մարմինները գտնուելով՝ շատ մը ձերբակալութիւններ կատարուեցան։ Թուրքերն իրենց կառավարութիւնը կրկնապատկեցին անհնազանդ ռայաներուն դէմ։ Տօքթոր Սօքօլօֆ՝ այս ոճիրին մեղսակից կասկածուելով՝ բանտ դրուեցաւ։ Բայց փաստ չի կար իրեն դէմ, ատկէ զատ Պէկին կինը զօրաւոր կերպով կը պաշտպանէր զանի — որովհետև պէտք է խոստովանիլ վերջապէս թէ Հաճի Բօյօմայի ըսածները՝ մէկ անգամ միայն և այս խնդրոյն մէջ՝ ճշմարիտ ելան։ Հետևաբար Տօքթոր Սօքօլօֆ ազատ թողուեցաւ երաշխաւորութեան տակ և մեր վաղեմի բարեկամները՝ Մարքօ Իվանօֆ և Միչօ Սթէֆչօֆ՝ անոր երաշխաւորներն եղան։ Բայց Լալքաի ամուսնութիւնը Սթէֆչօֆի հետ և քանի մը ամիսէն անոր վաղահաս մահը, դառնացուցած էին Տօքթորը։ Անիկա հիմա իր հայրենիքին ազատութեանը համար աշխատելու՝ և իր ամենէն ատած մրցակիցը՝ հանրածանօթ Թուրք դէտը՝ կործանելու փափաքէն մղուած ու ոգևորուած էր միայն։ Գալով յեղափոխական եռանդին՝ որ այնքան յայտնապէս կը ցուցնէր գիւղին մէջ անկէ առաջ՝ խոհեմութիւն համարուեցաւ ծածկել զայն, մինչև որ սառնամանիքն անցնէր և յեղափոխական Քօմիթէն՝ կարճ ատենի մը համար՝ դադրեցուց իր ժողովները։ Բայց գարնան երևումին հետ՝ Թուրքերուն կասկածները փարատեցան, ապստամբական եռուզեռը՝ անգամ մըն ալ՝ տարածուեցաւ Պուլկարիոյ ամբողջ հարաւակողմը և քօմիթէներն իրենց ժողովներն անընդհատ կը շարունակէին ամէն կողմ։

Յաջորդ իրիկունը, միայն, մութը կոխելուն, Օկնիանոֆ կարող եղաւ երթալ տեսնել Ռատան։

Անոր աչքերն յոգնած էին դիտելէն։ Այդ նեղիչ ժամերը, բուռն ըղձանքներով, յուզմունքով ու անձկութեամբ լեցուն, դարերէ աւելի երկար թուեցան իրեն։

Երբ վերջապէս Օկնիանոֆ դուռը զարկաւ, Ռատա ուժասպառ զգաց ինքզինքը, այլ սակայն ցատկեց թըռաւ դուռը բանալու։

Սիրահարները գիրկընդխառնուեցան կաթոգին եւ իրենց շրթունքներն իրարու միացան երկար ու տարփավառ համբոյրի մը մէջ։

Ի՜նչ անպատմելի ուրախութիւն մը չարտայայտեցին անոնք իրարու քանի մը համբոյրներով ու մէկ քանի հատկտուր բառերով։

Իրենց առաջին յուզումէն յետոյ՝ երջանիկ սիրահարներն հանդարտեցան։ Անասելի էր երջանկութիւնը զոր կը զգային։ Ռատան՝ սիրոյ ճառագայթումն իր դէմքին վրայ՝ աւելի պաշտելի էր քան երբէք։ Ու ան խորհեցաւ թէ Օկնիանոֆ երբէք այնքան աղուոր չէր երևցած որքան այդ գիւղացիի զգեստներուն մէջ՝ որոնք յստակօրէն մէջտեղ կը բերէին անոր առնական դէմքին գեղեցիկ ու արտայայտիչ գիծերը։

— Եւ ի՞նչ ըրիր այսքան ատեն, սիրելի՛ս, ըսաւ Օկնիանոֆ քնքշօրէն, 'խե՜ղճ աղջիկ — ի՜նչ օրեր անցուցիր արդեօք։ Իմ զոհս եղար դուն, ե՛ս կործանեցի քեզ, Ռատա՛։ Ու դեռ յանդիմանանքի խօսք մը չես ըներ ինծի — դուն միևնոյն սիրազեղ հոգին, միևնոյն կաթոգին սիրտն ես միշտ, գգուանքներու և բարութեան համար միայն ստեղծուած։ Ներէ՛, ներէ՛ ինծի, սիրելի՛ Ռատա։ Ու Օկնիանոֆ սեղմեց անոր ձեռքներ ու կորսնցուց ինքզինքն անոր մեծ ու շողարձակ աչքերու խորքերուն մէջ։

— Ներե՞մ... քեզի՞. չէ՛, չպիտի ներեմ, բացագանչեց Ռատա, կեղծ բարկութեամբ մը։ Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։ Կ'ուզես որ չի լա՞մ, չողբա՞մ քեզի համար երբ մահը քեզ խլէ ինծմէ։ Ի՞նչ կ'ըլլար, գոնէ տող մը նամակ գրէիր։ Ա՜հ, Պուպչօ՛, Պուպչօ՛, Աստուծոյ սի-

րուն, մի՛ մեռնիր։ Առանց քեզի չե՛մ կրնար ապրիլ։ Կ'ուզեմ միշտ քեզի հետ ըլլալ, աչքիս լոյսին պէս քու վրադ հսկել — սիրել քեզ — ո՛հ, սիրել քեզ ու քեզմով երջանկանալ — ա՛յդքան միայն։ Ի՛նչ ալ խենդ խօսքեր կ'ընեմ, ու չեմ հարցներ թէ ի՛նչ սոսկալի տառապանքներ կրեցիր, Պուայչօ՛, այնպէս չէ՞, թէ ի՞նչպէս անցուցիր այս բոլոր օրերը, որոնք դարեր էին ինծի համար։

— Ամէն տեղ ու հեռուները թափառեցայ, Ռատա՛, և շատ մը վտանգներ անցան գլխէս. բայց մեզի համար ալ Աստուած մը կայ և այսպէս մենք նորէն գիրար գտանք։

— Չէ՛, չէ՛ — պէ՛տք է որ բոլորն ալ պատմես ինծի — կ'ուզեմ գիտնալ։ Սոսկալի բաներ կը պատմէին քու մասիդ, մէկը միւսէն աւելի երկիւղալի։ Աստուա՛ծ իմ, ի՛նչպէս մարդիկ կրնան այդ տեսակ զրոյցներ յերիւրելու չափ անգութ ըլլալ։ Ըսէ՛, պատմէ՛, Պուայչօ։ Հիմա որ ողջ առողջ ինծի հետ ես, ա՛լ կրնամ քաջութեամբ մտիկ ընել գլխէդ անցածներուն պատմութեանը, որքան ալ որ սոսկալի ըլլայ ան։

Եւ Ռատա, պաղատագին աչքերով, անոր նայեցաւ, անսահման խանդաղատանքով ու համակրանքով։

Պուայչօ չուզեց անոր խնդրանքը մերժել։ Արդէն ինքն ալ յօժար էր մտերիմ ունկնդրի մը, համակիր սրտի մը առջև պարպել իր հոգին։ Կրուած տառապանքներն ու տարուած դժբաղդութիւնները մասնաւոր հրապոյր մը ունին երբ կը վերյիշուին ու կը պատմուին երջանկութեան ու ապահովութեան ժամերու։ Պուայչօ, պարզ լեզուով մը, պատմեց՝ Պելա Չերքվաէն մեկնելէն վերջն իր ունեցած պատահարները։ Անոր մտիկ ըրած պահուն՝ Ռատայի վճիտ ու մանկունակ աչքերուն մէջ իր հոգւոյն յուզումները կ'արտացոլային. Օկնիանօֆ անոնց մէջ կը կարդար մերթ երկիւղ, մերթ բարութիւն ու կարեկցութիւն, մերթ ուրախութիւն ու յաղթանակ։ Ռատա անձկութեամբ կուլ կուտար անոր ամէն մէկ բառը, դիմացաւ ու մինչև վերջը մտիկ ը-

րաւ, առանց՝ նոյն իսկ անգամ մը՝ Պուայչօէն հեռացընելու իր նայուածքը որ այնքան անուշ կերպով կ'ոգեւորէր ու կը մխիթարէր զանի։

— Օ՛հ, Պուայչօ՛, մէկը մատնած ըլլալու է քեզ, բացագանչեց Ռատա յուսահատօրէն, երբ ան պատմեց՝ Ալթինովօյի օթևանին մէջ Թուրքերու կողմէ կրած իր յարձակումը։

— Չեմ կրնար այդպէս ըսել — չեմ ուզեր Պուլկարի մը մեղքն առնել։ Թերևս ես ինքզինքս մատնեցի անխոհեմ ընթացքով մը Թուրք սրճարանին մէջ։

— Իրա՞ւ... բայց պատմէ՛, աղաչեց Ռատա գրգռուած անհամբերութեամբ մը։

— Երբ Թուրքերուն ոտնաձայնն իմացայ սենեակէս, անմիջապէս հասկցայ թէ անոնք իմ ետևէս եկած էին։ Ամէն բան մթնցաւ աչքերուս։ Տեսայ թէ ա՛լ յոյս չի կար. կորսուած էի։ Այն ատեն քաշեցի ատրճանակս և կեցայ դրան մօտ։ Վեց գնդակ ունէի — հինգը՝ անոնց և վեցերորդն ալ ինծի համար։

— Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, և ես այդ բոլորէն երբէք տեղեկութիւն չունէի — թերևս հոս միևնոյն վայրկենին խնդալու վրայ էի։

— Դուն աղօթած պէտք է ըլլաս ինծի համար, Ռատա՛, որովհետև Աստուած անգամ մըն ալ գթաց ու ազատեց զիս անխուսափելի մահէն։

— Հրաշք գործեց, Պուայչօ՛։

— Այո՛, հրաշք, եթէ կ'ուզես։ Անիկա կուրցուց Թուրքերը։ Փոխանակ իմ սենեակս գալու, անոնք գաւիթին մօտ առաջին սենեակը մտան։ Վերջէն հասկցայ թէ՝ ինձմէ անմիջապէս յետոյ՝ օթևանն իջած է եղեր Ֆիլիպէէն նոր հասնող յոյն մը, որուն տուեր են ճիշդ իմ քովի սենեակս։ Կ'երևի թէ դէմքով բաւական ինծի կը նմանի եղեր ու այդ բանը չփոթեր է զապթիէն որ՝ առջի օրն իսկ՝ տեսած էր զիս։

Ռատա հառաչեց ու մխիթարուեցաւ։

— Անոնց բարձրաձայն խօսակցութենէն հասկցայ թէ սխալ մը եղած էր և թէ վայրկեան մը վերջը պիտի

դային զիս ձերբակալելու: Իմ և անոնց — իմ և մահուան — միջև՝ վայրկեան մը միայն կար: Ա՛լ չեմ յիշեր թէ ինչպէս քաշեցի բացի պատուհանը և ինքզինքս վար նետեցի փողոցը — ոչ թէ փողոցը, այլ գետը ըսել կ'ուզեմ, որ սառած էր: Սառոյցը կոտրեցաւ, և ես՝ մինչև ծունկերս՝ պաղ ջուրին մէջ մխրճուեցայ: Երբ սկսայ ճգնիլ դէպի ցամաք հասնելու, խլացուցիչ ձայն մը լսեցի — հինգ կամ վեց հրացէններ պարպուեցան վրաս պատուհանէն: Այն ատեն սկսայ փախչիլ, խելագար ու անխուրհուրդ փախուստով մը: Ու գաղափար չունիմ թէ որքան ատեն մութին մէջ արշաւեցի, եւ ի՞նչ տեղերէ անցայ:

— Միթէ Թուրքերը կը հալածէի՞ն քեզ:

— Այո՛, ատեն մը լսեցի անոնց ձայնը, ապա ամէն բան հանդարտեցաւ: Անտառին խորութիւններուն մէջ մնացեր էի: Գիշեր էր ու հովը կատաղօրէն կը փչէր: Լաթերս փայտերու պէս կարծր սառած էին: Գրեթէ երկու ժամու չափ դէպի արևմուտք քալեցի, միշտ մացառնտառներուն մէջէն անցնելով, և՝ աւելի մեռած քան կենդանի վիճակի մը մէջ՝ հասայ վերջապէս Օվչէռի գիւղը: Հոն մէկ քանի բարի մարդիկ հիւրասիրեցին զիս և սնունդ ու պատսպարան հայթայթեցին ինծի. ոտքիս մատներէն մէկը սառնահար եղած էր, բայց փառք Աստուծոյ... Տասնևհինգ օր հոն մնացի, բայց վախցայ թէ մի գուցէ իմ պատճառաւս այդ խեղճ մարդիկը նեղութեան մատնուէին — կարծես ուր որ երթամ դժբաղդութիւն կը տանիմ — ճամբայ ելայ դէպի Փիռտօփ, ուր Մուրաթլիսքային եղբայրը վարժապետութիւն կ'ընէր: Երեք ամիս անոր հետ մնացի և այդ միջոցին վտանգաւոր կերպով հիւանդացայ:

— Խե՛ղճ Պուայչօ՛, ամբողջ ձմեռը լեռներուն եւ դաշտերուն վրայ մնացեր ես — կատարեալ մարտիրոս մըն ես դուն, ըսաւ Ռատա կարեկցութեամբ:

— Մուրաթլիսքային այդ եղբայրը պողպատի պէս ճշմարիտ մարդ մըն է — մօր մը պէս զիս խնամեց:

— Ատո՛ր կ'ըսեն ազնիւ սրտի տէր Պուլկար, ըսաւ Ռատա երախտագիտութեամբ:

— Այո՛, ինչպէս նաև մեծ հայրենասէր մը: Անիկա երեք անգամ աւելի վերադարձուց ինծի՝ ինչ որ ես ըրած էի իր եղբօրը համար:

— Եւ մարդ քեզ չի ճանչցա՞ւ. ո՛հ, Պուայչօ՛, զգուշացիր, հո՛ս ալ կրնան քեզ ճանչնալ:

Մինչև այդ ատեն Պուայչօ իր գտակը և աչքին կապոցը վար առած էր: Ելաւ, դէպի հայելին գնաց, դըրաւ երկուքն ալ, և՝ բոլորովին փոխուած՝ դարձաւ Ռատային.

— Հիմա կը ճանչնա՞ս զիս:

— Ես քու դէմքդ նոյն իսկ դիմակի մը տակէն ալ կը ճանչնամ... Ա՛հ, տե՛ս ինչպէս ինծի կը նայի... որքան ծիծաղաշարժ՝ կը դառնաս, Պուայչօ, ըսաւ ու ուրախութեամբ խնդաց:

— Դուն կը ճանչնաս, որովհետև կը սիրես զիս: Բայց օտարներն ի՞նչպէս կրնան զիս ճանչնալ:

— Ա՛հ, բայց ատելութիւնն ալ սուր աչքեր ունի — զգուշացի՛ր:

— Այդ տեսակ ծանօթներու համար ես հոս ուրիշ բան պատրաստ ունիմ, ըսաւ Օկնիանօֆ, ու՝ վերցնելով իր վերարկուն՝ ցուցուց իր երկու ատրճանակներուն ցցուած ծայրերը և իր գօտիին մէջ մխուած դանակին կոթը:

— Արիւնի՛ մարդ, քեզի՛, Քոյր Րովիման իրաւունք ունէր երբ այդպէս կ'ըսէր քեզի համար, ծիծաղեցաւ Ռատա:

— Եթէ ես արիւնի մարդ եմ, դուն ալ միւս ծայրայեղութիւնն ես — հրեշտակ մըն ես:

— Խնդրեմ, ինծի պէս խեղճ աղջկան մը հետ կատակ մի՛ ըներ:

Օկնիանօֆ նստաւ նորէն:

— Լաւ, պատմէ թէ ի՞նչպէս մինչև հոս հասար: Եւ ո՞վ են այս Մուրաթլիսքաները, հարցուց Ռատա որ երկու անգամ լսեց այդ անունը:

— Պրզոպէկունէքի եղբայրը:

— Ի՞նչ, հոս գտնուող Աւստրիացի՞ն, լուսանկարի՞չը։

— Այո՛, Ռատա, այո՛, ատիկա կեղծ անուն մըն է միայն. իր ճշմարիտ անունը Տօպրի Մուրաթլիխքա է։ Ո՛չ Աւստրիացի է և ոչ ալ լուսանկարիչ։ Սթարա Զակորայի ապստամբութենէն փախած է։ Ես զինքն հոս պահեցի ու այդ անունով ճանչցուցի։ Անիկա վաղեմի ու կատարելապէս անձնուէր բարեկամ մըն է ինծի։ Նեղ օրերու կրնաս բոլորովին իրեն ապաւինիլ։

Ռատա սոսկումով մը նայեցաւ անոր։

— Ի՞նչու օտարներուն պիտի ապաւինիմ։ Պէտք չի կայ։ Դուն գիտես թէ ես բաւական դրամ խնայած եմ ապրելու համար։

— Այո՛, բայց օտարի մը պէս պէտք չէ որ նայիս անոր վրայ։

— Բայց ի՞նչու ուրիշին կարօտիմ, չէ՞ մի որ ես քուկդ եմ։

— Ո՛հ, Ռատա՛, ես պէտք է հեռանամ։

— Հեռանա՞ս... ո՞ւր պիտի երթաս, միթէ նորէ՞ն մինակ պիտի թողուս զիս։

— Նոյն իսկ այս գիշեր, երկու ժամէն, ըսաւ Օկնիանօֆ, իր ժամացոյցը նայելով։

Ռատա տժգունեցաւ։

— Ուրեմն ա՛յդքան շուտ պիտի հեռանաս...

— Արշալոյսը ծագելէ առաջ պէտք է Գ. քաղաքն ըլլամ։ Յանձնարարութիւն մը ունիմ։ Ատկէ զատ, ապահով ալ չեմ զգար աւելի երկար Պելա Չէրքվա մնալ։ Կը ցաւիմ որ չի կրցայ նոյն իսկ շնորհակալ ըլլալ Մարքօին՝ քեզի, հետևաբար ինծի, ըրած բարիքին համար։ Ա՛հ, Ռատա՛, մեր մէջն ալ ազնիւ սրտեր կան, ատոր համար է որ կը սիրեմ Պուլկարիան։ Այո՛, շատ կը սիրեմ զայն, որովհետև ան ծնունդ կուտայ քեզի պէս զմայլելի արարածներու։

— Ո՛հ, Պուա՛յչօ, ի՞նչու այդքան շուտով կը հեռանաս կ'երթաս, սիրելի՛ս։ Բայց չէ՛, աւելի լաւ է որ երթաս ու զիս ալ հետդ տանիս։ Դուն անձդ Պուլկարիոյ

նուիրած ես... ու պէտք է երթաս։ Զի՛ս ալ ա՛ռ տար այս տխուր քաղաքէն. դի՛ր զիս այնպիսի գիւղի մը մէջ ուր կարենամ յաճախ տեսնել քեզ — կամ՝ եթէ կ'ուզես՝ ե՛ս ալ գամ ու քեզի հետ գործեմ ազգիս համար։ Ես ալ Պուլկար մըն եմ, քու խտճալներդ ի՛մս ալ են, Պուա՛յչօ, և եթէ դուն պիտի մեռնիս Պուլկարիոյ համար, ես քեզի հետ պիտի մեռնիմ։ Բայց չի բաժնըւինք իրարմէ — ահաւոր բան է մինակ մնալ, քեզի համար հազարումէկ սարսափներ ունենալ, շարունակաբար քու մասիդ դէշ լուրեր առնել... Օ՛հ, Աստուա՛ծ, ի՛նչ երջանկութիւն է այսպէս միասին ըլլալ։ Եւ Ռատա իր թևերը տարածեց անոր ուսերուն վրայ։

— Ռատա՛, ես ալ կը զգամ թէ ի՛նչ տխուր կացութեան մէջ ես հոս, ըսաւ Օկնիանօֆ, խորապէս զգածուած։ Ես կը հասկնամ ինչ որ դուն չես ըսեր։ Իմ թշնամիներս կը հալածեն քեզ տակաւին, այնպէս չէ՞, սիրելի՛ս։ Գիտեմ թէ մէկէ աւելի Հաճի Րովոմաներ կան հոս։ Դո՛ւն, Ռատա՛, լռութեամբ կը տանիս ամէն բան, — դուն, իմ սիրուս, դիւցազնօրէն կը տառապիս։ Խե՛ղճ պաշտելի հրեշտակս։ Այն մեծ դատը որ զիս ամբողջովին գրաւած է՝ վայրկեան մը իսկ թոյլ չի տար ինծի՝ քու վիճակովդ մտահոգուելու... Ո՛րքան անձնասէր եմ — իմ յանցանքս է։ Ներէ ինծի, սիրելի՛ս։

— Ա՛հ, Պուա՛յչօ, Պուա՛յչօ, եթէ զիս նորէն հոս միայնակ թողուս, նախազգացում մը կ'ըսէ ինծի թէ ա՛լ քեզ բոլորովին պիտի կորսնցնեմ ու երբէք չի պիտի տեսնեմ քեզ, շարունակեց Ռատա, ու իր աչքերը թրջեցան։ Ապա, ցած ու աղերսագին ձայնով մը, հոս մի՛ ձգեր զիս, Պուա՛յչօ, ըսաւ պաղատելով։ Մեռնիս թէ ապրիս՝ կ'ուզեմ քեզի հետ ըլլալ, ես քեզի արգելք չեմ ըլլար։ Պիտի օգնեմ քեզի, ամէն բան պիտի ընեմ քեզի համար, միայն թէ աւելի յաճախ տեսնեմ քեզ։

— Չէ՛, դուն բան մը չես կրնար ընել։ Յեղափոխութիւնը մարդու մը ուժը, արիւնծարաւութիւնն ու անգութ կատաղութիւնը կը պահանջէ, մինչդեռ դուն կատարեալ հրեշտակ մըն ես։ Բայց դուն արդէն կա-

տարած ես քու պարտականութիւնդ․ — առիւծով դըրօշակը զոր ասեղնագործեցիր պիտի ներշնչէ ու պիտի քաջալերէ մեզ։ Այդքանը բաւական է Պուլկար աղջըկան մը համար։

Ապա, մտածում մը ծնաւ յանկարծ իր մտքին մէջ ու ըսաւ․

— Մտիկ ըրէ՛, Ռատա՛, չե՞ս ուզեր գալ Քլիսուրա և Մուրաթլիսքային կնոջ հետ կենալ։ Ես կրնամ կարգադրել ատիկա։ Հոն ալ կրնայ վտանգ ըլլալ, բայց գոնէ ազատ կ'ըլլաս այստեղի դաւերէն։

— Կ'երթամ ուր որ կ'ուզես, միայն թէ քեզի տեսնեմ։

— Շրջակայ գիւղերուն մէջ յեղափոխիչի դեր ունենալով՝ յաճախ պիտի անցնիմ այս տեղերէն։ Յաջորդ անգամ եթէ Պէլա Չէրքվա գամ, ապստամբութիւն յարուցանելու համար պիտի ըլլայ։ Մինչև այն ատեն պիտի տեսնենք զիրար, Ռատա՛, բայց անկէ վերջ, Աստուած գիտէ միայն թէ ողջ պիտի մնամ։ Ապստամբութեան կռիւը մեծ ու արիւնահեղ պիտի ըլլայ։ Եթէ Աստուած օրհնէ մեր դատը, եթէ մեր երկիրը — մեր այս բազմաչարչար երկիրը — այդ կռիւէն դուրս գայ՝ արիւնաթաթախ բայց ազատ, այն ատեն երջանիկ պիտի մեռնիմ։ Իմ միակ ցաւս քեզ հոս ձգելս պիտի ըլլայ, սիրելի՛ս։ Որովհետև քեզի համար ունեցած սէրս անսահման է․ իմ ամբողջ սիրտս քուկդ է, բայց կեանքս Հայրենիքինն է։ Եւ ես պիտի գիտնամ թէ աշխարհի մէջ սիրտ մը կայ գոնէ որ պիտի գթայ ինծի և պիտի արտասուէ անծանօթ գերեզմանիս վրայ։

Ամպ մը անցաւ Պուայչօի դէմքին վրայէն։

Ռատա յուզումով բռնեց անոր ձեռքերը․

— Ո՛հ, Պուա՛յչօ, դուն պէտք չէ՛ մեռնիս։ Աստուած քեզի պէս հերոսները պիտի պահպանէ Պուլկարիոյ համար, և այն ատեն համբաւաւոր պիտի ըլլաս դուն ու ես, օ՛հ, ո՛րքան երջանիկ պիտի զգամ ինքզինքս։

Պուայչօ թերեհաւատօրէն իր գլուխը թօթուեց։

— Է՛հ, սիրելի՛ս, Աստուծոյ ձեռքերուն մէջ ենք, ըսաւ Օկնիանօֆ, և՝ իր ձեռքերուն մէջ առնելով աղջըկան ձեռքերն՝ աւելցուց․

— Ռատա՛, ինչ որ ալ պատահի, կ'ուզեմ որ խիղճս անաղարտ մնայ։ Կրնայ ըլլալ որ մեռնիմ, չէ՛, կը զգամ թէ պիտի մեռնիմ։

— Օ՛հ, Պուայչօ՛, մի՛ ըսեր, այդպէս մի՛ ըսեր։

— Մտիկ ըրէ՛, Ռատա՛, կրնայ ըլլալ որ մեռնիմ, որովհետև մահուան դէմ է որ պիտի ելլեմ։ Բայց կ'ուզեմ որ քեզի համար ամէն բան կարգադրած ըլլամ։ Դուն քու ճակատագիրդ կապեցիր իմինիս — ես որ դատապարտուածն ու արտաքսուածն էի․ դուն զիս երջանկացուցիր քու սիրովդ․ դուն ինծի համար զոհեցիր կեանքէդ աւելի սիրելի բան մը — քու լաւ համբաւդ․ ու ատոր համար աշխարհ չարաչար պատժեց քեզ․ դուն ամէն բան մոռցար իմ սիրոյս համար։ Եթէ պատահի որ մեռնիմ, կ'ուզեմ գիտնալ առաջուց թէ Աստուծոյ և աշխարհի առջև եթէ ոչ երջանիկ գոնէ պարկեշտ կին մը պիտի հռչակուիս։ Կ'ուզեմ որ իմ իսկական անունս, Քըրալիչ անունը, կրես դուն ալ։ Անպատիւ բանմը չի կայ երբէք, Ռատա՛, այդ անունին կցուած։ Երբ Քլիսուրա գաս, պիտի կանչեմ քահանան, որպէսզի պսակի արարողութիւնով օրհնէ մեզ, և պիտի ջանամ քու ապագայ կեանքդ ապահովել։ Իմ հայրս հարուստ մըն է, անիկա կը սիրէ զիս և պիտի չի մերժէ իր մէկ հատիկ զաւկին վերջին փափաքները կատարել։ Կրնայինք այս գիւղին մէջ ընել պսակը, միայն թէ հիմա կարելի չէ․ հոգ չէ՛, ուրիշ տեղ մը կը կատարենք զայն։ Հոս, ոչ ոսկիէ և ոչ երկաթէ մատանի ունիմ քեզի տալու, Ռատա՛ — երկաթը զոր քովս ունիմ թշնամիին համար է միայն։ Բայց պէտք ալ չի կայ ատոր․ մեր գլխուն վըրայ Աստուած կայ իբրև վկայ, Պուլկարիոյ մեծ ու արդար Աստուածը, ճնշուած ու բեկեալ սրտերուն, տառապող մարդկութեան Աստուածը։ Անիկա կը տեսնէ ու կը լսէ մեզ։

Ու բռնելով Ռատայի ձեռքերէն՝ Օկնիանօֆ ծնրադըրեց ու ըսաւ․

— Ուխտե՛նք, ուխտե՛նք, Աստուծոյ ներկայութեանը, Անիկա թող օրհնէ մեր սուրբ միութիւնը։

Եւ Ռասա ծնրադրեց անոր քով։

Անոնց շրթունքներէն արտասանուած բառերը Աստուած միայն լսեց։

* * *

Երբ Օկնիանոֆ հեռացաւ տունէն՝ փողոցը բոլորովին մութ էր։ Փողոցին ոլորակը դարձած պահուն, անիկա հանդիպեցաւ ու գրեթէ ընդհարեցաւ մայրապետի մը։ Օկնիանոֆ ճանչցաւ թէ ան Քոյր Հաճի Բովոման էր որ իր եղբօրը տունը կ'երթար։ Կարծես թէ ճակատագրականութիւն մը իրարու դէմ հանած էր զիրենք այն վայրկեանին՝ երբ Օկնիանոֆ դուրս կ'ելլէր Ռասայի տունէն։

Հաճի Բովոման յառեց իր աչքերը գիւղացիին վրայ, բայց չի ճանչցաւ զանի։ Սակայն և այնպէս, ան դարձաւ Լիլովիչի տունը մտաւ պատրուակով մը՝ փորձելու և հասկնալու համար թէ ո՞վ էր այդ օտարականը։

Յաջորդ օրը Ռասա ճամբայ ելաւ դէպի Բլխուրա։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱԿՈՏՆԵԱՆԵՐ

Զօրպաճի Եօրտան կը ծերանար ու կը տկարանար օրէ օր։ Իր աղջկան Լալքայի մահը ամենածանր հարուած մը եղած էր իրեն։ Ստամոքսային խանգարում մը, որ շաբաթներէ ի վեր զինքը անկողնի ծառայեցուցած էր, աւելի խորապէս ազդած էր իր նկարագրին վրայ և տուած էր անոր աւելի քան երբեք անհամբեր ու պահանջկոտ բնաւորութիւն մը։

Այդ առաւօտ օդը հրաշալի էր և Եօրտան համարձակած էր դուրս ելլել ու երթալ մինչև իր պարտէզը՝ որ քաղաքին ծայրը կը գտնուէր։ Բարեբեր ու բաւական ընդարձակ հող մըն էր այդ պարտէզը, բոյսերով ու պտղատու ծառերով առատօրէն մշակուած։

Պտոյտը, թարմ օդն ու արևուն լոյսը կազդուրեցին ծեր մարդը, որ այնքան երկար ատեն ստիպուած էր տունը մնալ։ Ճամբան կը զգար թէ իր քայլերը աւելի ամուր ու կեանքոտ էին։ Երբ իր փեսին՝ Կէնքօ Կինքինի տունը հասաւ, յանկարծական տկարութիւն մը եկաւ վրան։ Իր սրունքները սկսան կթոտիլ ու տեղի տալ և Եօրտան Կինքինի տունը մտաւ հանգչելու համար։

Տանը դրան առջև կեցած էր Կէնքօ Կինքին, աւելի քան երբէք ամչկոտ ու երկչոտ, իբրև թէ գոյութիւն չունենար։ Անիկա իր բազուկներուն մէջ կը կրէր մէկ քանի ամսուան նորածին մանուկ մը որ զօրաւոր կերպով կը ճչար մինչդեռ ինքը կ'օրօրէր ու կը փայփայէր զանի կատարեալ հիւանդապահի մը պէս։

Պարտէզին մէջ, ծաղկեզարդ սարփինայի մը տակ, նստարան մը կը գտնուէր։ Եօրտան մօտեցաւ այդ նստարանին և իր մարմինը ծանրօրէն անոր վրայ զետեղելէ՛ վերջ՝ խօժոռեցաւ ու ըսաւ.

— Կրո՛ղը տանի քեզի. հիմա ալ ծծմա՞յր եղեր ես, ո՞ւր է, ան ո՞ւր է։

«Ան» ըսելով՝ Եօրտան իր աղջիկը կ'ակնարկէր։

Կէնքօ չփոթեցաւ — ատիկա իր սովորական վիճակն էր արդէն — և անկապակից կերպով մրթմրթաց.

— Գործ ունի — ըսաւ որ ես խնամք տանիմ Եօրտանքօին — այսօր շատ գործ ունի ընելիք։

— Զըսա՞ւ որ շրջազգեստ մըն ալ հագնիս, հարցուց Եօրտան արհամարհալից շեշտով մը։ — Կինա՛, շուտ գաւաթ մը սուրճ բե՛ր, հասկցա՞ր, պոռաց Եօրտան, առանց նայելու թէ Կինան հո՞ն էր թէ ոչ։

— Հաց եփելու զբաղած է — այսօր շատ գործ ունի — ատոր համար է որ ես ալ տղան կը նայիմ։ Սո՞ւրճ կ'ուզէիք, շատ լա՛ւ, հիմա, հիմա գաւաթ մը սուրճ կը պատրաստեմ։ Ես թէ՛ խահուէին, թէ՛ շաքարին ու ամէն բանի տեղը գիտեմ, կակազեց Կէնքօ, ու մանուկը ծեր մարդուն ծունկերուն վրայ դնելով անյայտացաւ։

Մանուկը սկսաւ աւելի քան երբէք բարձրաձայն ճչալ։

Եօրտան կատղեցաւ։ Տղան դրաւ նստարանին մէկ անկիւնը, ոտքի կեցաւ ու պոռաց.

— Ի՞նչ է, ի՞նչ կը ճչաս, խենդեցա՞ր։ — Կինա՛, չուտով հոս եկուր։

— Ի՞նչ կայ, հա՛յր իմ. բայց նախ բարի լո՛յս, ի՞նչպէս ես այս առաւօտ։ Շատ աղէկ ես ըրեր որ այսքան աղուոր առտուով մը դուրս պարտէզը ելեր ես, պատասխանեց Կինա դրան սեմէն, զուարթօրէն ժպտելով։

Լայն կապոյտ գոգնոց մը դրած էր, թեզանիքները մինչև արմուկները սօթտած, գլխուն վրայ՝ դէպի ետև կապուած կանաչ թաշկինակ մը կար, և իր դէմքը աւելիի փոշիով ցանցնուած էր։ Շատ գեղեցիկ կ՚երևար այդպէս ու կարծես մէկն էր այն տիպարներէն որոնք Ֆլաման դպրոցի նկարչութիւնը կը յատկանշեն։

— Ի՞նչ կ՚ընես, ի՞նչ գործ ունիս. այդ սանտու ամուսինդ ի՞նչ է. ի՞նչու վրադ գլուխդ ատանկ ճեփ-ճերմակ է. աս ի՞նչ է, հոս մէկը չի կա՞յ որ եկողին գոնէ գաւաթ մը սուրճ տայ, տրտնջեց ծեր մարդը բարկացոտ և հեղինակաւոր շեշտով մը։

— Շատ կը ցաւիմ, հա՛յր, բայց ես ալ դեռ նոր գործի սկսայ։ Անմիջապէս գաւաթ մը սուրճ կը պատրաստեմ քեզի համար։ Ո՞ւր ես, կէնքօ՛, ո՞ր ծակը մըտեր ես, եկո՛ւր պզտիկը ա՛ռ տար ու այս վայրկեանին օրօրոցը դի՛ր։ Մինչև հիմա քնացած պէտք էր ըլլար։

— Դո՞ւն ինչ կ՚ընես, ի՞նչ է այդ եփածդ։

— Այսօր շատ բան ունիմ փուռը եփելու — վերջապէս պէտք է որ տղաքներէն իւրաքանչիւրն իր բաժինն ունենայ — մենք ամենքս ալ Պուլկարներ ու հայրենասէրներ ենք, այնպէս չէ՞, ըսաւ Կինա աղմկալից խընդուքով մը։

— Պուլկարնե՞ր, հայրենասէրնե՞ր, ատ ի՞նչ կը նշանակէ... աս եփածդ ի՞նչ է կ՚ըսեմ, հարցուց հայրը բարկացած։

— Պէքսիմէթ է, հա՛յր։

— Պէքսիմէ՞թ։

— Այո՛, անշուշտ։ Ի՞նչ կայ որ։

— Պէքսիմէթի ի՞նչ պէտք ունիք, գի՞ւղ կ՚երթաք միթէ։

Փոխանակ պատասխանելու Կինա բարձրաձայն քըրքիջ մը փրցուց։

Եօրտան՝ խորին աչաձութեամբ մը՝ անոր նայեցաւ։ Երբէք չէր կրցած հանդուրժել իր աղջկանը չարաճակական և անիմաստ խնդուքին։ Ոչ մէկ ուրիշ երկու անձեր իրարու այնքան հակոտնեայ էին՝ որքան Կինա՝ իր զուարթ խառնուածքով և Եօրտան՝ անոր հայրը՝ իր ցասկոտ բնաւորութեամբ։

Կինա աւելի մօտեցաւ և ցած ձայնով ըսաւ.

— Որո՞ւն մաքէն կ՚անցնի գիւղ երթալ այս օրերս։ Բոլորովին տարբեր բանի մը համար է որ պէքսիմէթ կը պատրաստեմ։ — Տղոցը համար է։

Եօրտան անոր նայեցաւ բոլորովին շուարած։

— Ի՞նչ տղայ։

— Բայց չէ՞ս գիտեր, հա՛յր, այն կարիճ պուլկար տղաքներուն համար, երբ անոնք Պալքանները երթան։

— Ի՞նչ կ՚ըսես, կնի՛կ, ո՞ր տղոց համար է որ կը բորբանջես, հարցուց Եօրտան աւելի սաստկացած։

Կինա մօտեցաւ և ըսաւ.

— Ապստամբութեան համար. չէ՞ մի որ Բօմիթէն այդպէս հրաման ըրած է։

Եօրտան ոտքի ցատկեց ու կարծես չէր կրնար իր ականջներուն հաւատալ։

— Ի՞նչ ապստամբութիւն, կնի՛կ. ի՞նչ քօմիթէ, յեղափոխութեա՞ն համար ըսել կ՚ուզես։

— Այո՛, յեղափոխութեան համար. մինչև երբ պիտի տանինք որ այդ գազան Սուլթանը տիրէ մեր վրայ, ըսաւ Կինա յանդգնօրէն, բայց իսկոյն ետ քաշուեցաւ, որովհետև հայրը գաւազանը վերցուցած էր զարնելու համար։

Ծեր մարդը, բոլորովին ապշած ու բարկութենէն տերևի պէս դողալով՝ իր կրցած բոլոր ուժովը պոռաց.

— Ի՞նչ, աւանակ քեզի՛, պարապգլուխ չատախօս դո՛ւն ալ, յեղափոխութիւն պիտի հանե՛ն եղեր: Ա՛լ կարդ կարկտուքդ մոռցե՞ր ես, ձանձրացած ըլլալու ես ատոնցմէ որ ելեր պէքսիմէթ կը պատրաստես՝ շրջակայ բոլոր աւազակներն ու սինլքորները սնուցանելու համար: Չե՞ս խպնիր, չե՞ս ամչնար, լուսնո՞տ ես ինչ ես: Սուլթանին ալ չի հնազանդիր եղեր այլեւս, ասոր նայեցէք: Ա՛ռ քեզի անամօթ մըն ալ: Սուլթանը քեզի ի՞նչ ըրած ունի, ըսէ՛ տեսնեմ, կ՚ուզեմ գիտնալ: Միթէ ցարդ արտ՞դ գողցան տարին, միթէ հարստահարեցի՞ն քեզ ո՛եւէ ձեւով: Հոգդ չէ որ տունդ տեղդ, պարտէզդ ալ միասին, կործանին, միայն թէ սա Սուլթանը տապալէք: Եւ դուն խեղճ թշուառ արարած, ի՞նչ կը խորհիս: Դո՞ւն ալ նոյն գաղափարին կը ծառայես. դո՞ւն ալ միթէ նոյն դրօշակին ետեւէն գացողներէն ես, հեգնելով հարցուց Նորատն՝ Կէնքօին որ՝ սարսափահար՝ դուռնէն դուրս կը նայէր այս անցուդարձին վրայ:

Կէնքօ կինքին բան մը կակազեց և փախաւ դէպի տուն: Կինան ալ գոգնոցը հանեց և շրջազգեստը ըսկսաւ յարդարել, որովհետեւ իր հօրը պոռչտուքներէն հոն եկած էին բոլոր դրացիները: Երբ Կինան տեսաւ Կէնքօն, մուճակ մը վերցուց գետնէն և գնաց անոր կոկորդէն բռնեց ըսելով.

— Ի՛նչ պարա՛պ մարդ ես դուն. ի՞նչու ըսիր որ փուռը հաց եփելով զբաղած էի:

Կէնքօ՝ իբր ամուսին իր արժանապատուութեան հպարտ գիտակցութենէն մղուած՝ չի հաճեցաւ պատասխանել իր կնոջը, բայց յաջողեցաւ անոր ձեռքէն պրծիլ ու սենեակը մտնել: Ամուր մը դուռը կղպեց վերջ, ազատ շունչ մը առաւ, հիմա որ իր կնկանը մուճակին և իր կռնակին միջեւ այդ պատնէշը կար այլեւս, և յաղթական ձայնով մը պոռաց.

— Զա՛րկ հիմա, եթէ կրնաս: Ես էրիկդ եմ և դուն իմ կնիկս ես: Զա՛րկ տեսնեմ անգամ մը՝ ինչպէս կը զարնես:

Բայց Կինա չէր իմանար այս խօսքերը: Անիկա աճապարած գացած էր գաւիթը, որովհետեւ իր հայրը գրգռուած ու բարկացած մեկնած էր:

Երբ Նորատն տուն հասաւ, շատ պարտասած ու սպառած էր: Յոգնութենէն կը հեւար երբ անցաւ գաւիթէն, ու գնաց սանդուխներուն էն վարի աստիճանին վրայ նստաւ՝ հանգչելու համար:

Զօրպաճի Նորատն բոլորովին ապշած էր իր առած լուրէն: Իրաւ է թէ երկար ատեն տանը մէջ փակուած էր, բայց տեսակ մը զրոյցներ մինչեւ իր ականջները հասած էին: Վերահաս ապստամբութեան մը գաղանիքը ամենքն ալ գիտէին — նոյն իսկ խուլերը լսած էին զայն: Կ՚ենթադրուէր սակայն թէ ապստամբութիւնը պատրաստուելու վրայ էր Փանկխուրիչթէի կողմերը, լեռներուն ու անտառներուն մէջ: Գէթ Նորատն այդպէս իմացած էր ու վստահ եղած էր միշտ թէ կրակը իր տունէն բաւական հեռու պիտի սկսէր: Բայց այսօր՝ իր կարճամիտ աղջկան ըսածին նայելով, Պէլա Չէրքվան ալ պայթումի վաղընդօրին մէջ էր: Ի՞նչ կ՚ընեն այս թուրքերը, ո՞ւր են, ի՞նչ գործի վրայ են, կը հարցնէր ինքնիրեն, խո՞ւլ են, կո՞յր են, չե՞ն տեսներ թէ կայսրութիւնը հիմէն քանդուելու վրայ է:

Ու յանկարծ՝ իր աջ կողմէն՝ տղաքներու ձայներ լըսեց: Իր գլխուն վրայ՝ քիչ մը վերը՝ մառանը լուսաւորող պատուհանէն կուգային այդ ձայները: Նորատն ոտքի ելաւ և սկսաւ վեր ելլել: Երբ սանդուղին երրորդ աստիճանը հասաւ, մեքենաբար կանգ առաւ և նոյն այդ պատուհանէն ներս նայեցաւ:

Իր երկու էն պզտիկ տղաքները, որոնց մեծը հազիւ տասներեք տարեկան կար, հոն՝ կրակին քով կեցած՝ արագ արագ բան մը պատրաստելու վրայ էին: Անոնք այնքան խորապէս զբաղած էին իրենց գործով որ չի նշմարեցին թէ իրենց հայրը՝ պատուհանին մէկ անկիւնէն՝ ներս կը նայէր ու զիրենք կը դիտէր:

Տղաքներէն մին կաթսայ մը բռնած էր կրակին վըրայ, և ամենամեծ ուշադրութեամբ կը հսկէր անոր:

Մինչդեռ միւսը, տեսակ մը շերեփով, կաթսայէն դուրս կը հանէր սեւ գունտեր, որոնցմէ ամբողջ շեղջ մը արդէն կար իրենց առջեւ: Անոնք մեծ փութկոտութեամբ գնդակներ շինելով կը զբաղէին. մէկը կապարը կը հալեցնէր կաթսային մէջ, իսկ միւսը կաղապարը կը բռնէր:

— Պզտիկ աւազակներ ձեզի՛, լակոտնե՛ր, պոռաց Եօրտան, երբ հասկցաւ թէ իր տղաքը ի՛նչով զբաղած էին, եւ իր գաւազանով սկսաւ վրանին վազել:

Տղաքները աճապարանքով թողուցին իրենց գործատեղին եւ՝ հովի արագութեամբ՝ մառանէն փախան դէպի փողոց ու աներեւութացան:

— Ա՜հ, կործանեցի՜ն, կործանեցի՜ն զիս, աւազակնե՛րը — մարդասպանները — անէծք տեղայ վրանին. անոնք ալ յեղափոխութեան պատրաստուելու վրայ են, աղաղակեց Եօրտան եւ աճապարեց վեր վազել, որովհետեւ ցասումը իր բոլոր ջիղերը ելեքտրականացուցած էր:

Սանդուխին գլուխը՝ ճեմելիքին վրայ՝ պատահեցաւ իր կնոջ որ սուգի զգեստներ հագած էր:

— Դուն ալ մէջը չե՞ս արդեօք, հարցուց Եօրտան կասկածանքի նայուածքով մը, ամենքն ալ խենդեցեր են — կործանեն պիտի զիս — ի՛նչ սրտադողեր են ասո՛նք այս տարիքիս մէջ:

Եօրտան կը հեւար՝ բոլորովին սպառած:

Իր կինը ապշութեամբ անոր երեսը նայեցաւ:

— Փանչօ՛, Փանչօ՛, պոռաց ծեր մարդը, — ո՞ւր է Փանչօն, ի՞նչ է եղեր, կ'ուզեմ տեսնել թէ հիմա ի՞նչ կ'ընէ: Եթէ պզտիկները գնդակ շինելու վրայ են, անիկա պէտք է թնդանօթ ձուլէ — անզգամնե՛ր, ամենքն ալ:

— Փանչօն հոս չէ, ըսաւ կինը, Բ. գացած է,

— Ի՞նչ գործ ունի հոն երթալու:

— Թերեւս գացեր է 100 ոսկին առնելու համար:

— Ի՞նչ, Թօսուն պէյի՞ն, վաղը պէտք էր երթար հոն. ի՞նչ ըսել է հրաման չառած երթալ:

Եւ Զօրպաճի Եօրտան դէպի իր գրքոցը յառաջացաւ: Շուտով զայն բացաւ, ու դարակներուն մէջ սկ-

սաւ թուղթերն ու գիրքերը խուզարկել: Դրամին քսակը հոն չէր: Անոր տեղ, թուղթերուն մէջ՝ ատրճանակ մը գտաւ:

— Աս ատրճանակը ի՞նչ գործ ունի հոս, ո՞վ խառներ է իմ գրքոցս, դրամս կը փնտռեմ եւ անոր տեղ ատրճանակ մը կը գտնեմ:

— Դուն գիտես թէ՝ քեզմէ եւ Փանչօէն զատ ուրիշ մէկը չի դպչիր քու գրքոցիդ, ըսաւ կինը:

— Ա՛ս քեզի սրիկայ զաւակ մըն ալ — ա՛ռ քեզի դատարկապորտ մըն ալ: Երբէք չի պիտի կրնամ զինքը մարդ ընել: Տէրութեան թշնամի մըն է, սուր նայեցէ՛ք, յեղափոխակա՜ն մը: Տարակոյս չունիմ որ ան համոզած է պզտիկները որ գնդակ շինեն: Ամենքն ալ գործի ետեւէ են... ամենքն ալ իրենց վզին չուանները հիւսելու վրայ են: Ի՞նչ է այս, ի՞նչ կը նշանակէ այս դժոխային անիրաւութիւնը, հէ՞: Եթէ ատանկ երթայ, ամէն՝ մարդ, մինչեւ անգամ կատուները, ապստամբ պիտի կտրին: Բլիտաքը ո՞ւր է:

— Հոս է, հակերը կը շինէ:

Եւ Եօրտան ձգեց ու աճապարանքով հեռացաւ դէպի Սթէֆչօֆի սենեակը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆԵՐ ԵՒ ՓԵՍԱՅ

Սթէֆչօֆ, որ իր ամուսնութենէն ի վեր կանոնաւորապէս տունը կը մնար, տեղական հիւսուածքի հակերը կապելու զբաղած էր՝ ուրիշ երկու գործաւորներու օգնութեամբը, պատրաստելու եւ ղրկելու համար զանոնք «Էսքի Ճումաեա», Սուրբ Գրիգորի օրը տեղի ունենալիք տօնավաճառին: Սթէֆչօֆ աւելի հանգիստ ու ազատ ըլլալու համար՝ մէկ կողմ նետած էր ֆէսն ու վերարկուն. դէմքը, թէեւ աշխատութենէն շառագունած, իր խիստ ու անհամակիր անտարբերութեան սովորական խորշեցնող արտայայտութիւնը կը կրէր տակաւին:

Երբ Սթէփչօֆ՝ Եօրտանի-ներս մտնելը տեսաւ, բարկացած, դողդոջուն ու ճակտին վրայ խորունկ կընճիռներով ձեռքէն թողուց չուանը որով հակերը կը կապէր:

— Բրրեա՛ք, հո՞ս ես, պոռաց Եօրտան դուռը բանալով: Կ'երեւի թէ ամբողջ այս տանը մէջ դուն և ես միայն մնացեր ենք իբր հաւատարիմ հպատակները Սուլթանին: Մենէ զատ ամէն մարդ, մինչև իսկ կատուները, ապստամբներուն միացեր են. — տարճանակներ կը գնեն ու գնդակներ կը շինեն: Հուր և սուր պատրաստուելու վրայ են՝ մինչ մենք այսպէս կը նըստինք ու մեր ապրանքները կը պատրաստենք տօնավաճառին համար: Ես հիւանդ էի, բայց դուն պէ՛տք էր լսած ու տեսած ըլլայիր այս ամէնը, ընդհակառակը կը թողուս որ այսքան դրամ վտանգեմ այս ապրանքներուն համար, ասանկ աւաղակ օրերու:

Ասոր վրայ երկու գործաւորները կամացուկ մը դուրս ելան:

Սթէփչօֆ՝ ապուշ կտրած՝ յառեցաւ մնաց:

— Ի՞նչու այդպէս ապուշ ապուշ երեսս կը նայիս, շշո՛րդ, պոռաց Եօրտան, չի հասկցա՞ր, քեզի կ'ըսեմ թէ ամբողջ ընտանիքս «քօմիթաճի» եղեր է, իմ ընտանիքս, Զօրպաճի Եօրտանին, Սուլթանի ամէնէն հաւատարիմ հպատակը, Գայմաքամներուն և Փաշաներուն բարեկամը: Եթէ իմիններս ապստամբներ դարձեր են, ա՛լ գնա հասկցիր հասարակ ժողովուրդին վիճակը: Խել մը սրիկաներ ամէն օր քօմիթէներ կը կազմեն նոյն իսկ մեր քթին տակ, և մենք կեցած չորս կողմերնիս կը նայինք յիմարներու պէս:

Եւ Զօրպաճի Եօրտան, հետզհետէ սաստկացող բարկութեամբ մը, սկսաւ պատմել այդ օրուան իր բոլոր տեսածները:

— Դուն պէտք էր գիտցած ըլլայիր այս ամէնը. ի՞նչու համար մինչև հիմա այդ մասին բառ մը անգամ չըսիր ինծի:

— Զուգեցի քեզի նեղութիւն տալ քանի որ հիւանդ էիր:

— Պէյին բան մը ըսի՞ր այս գործերուն վրայով:

Պէտք է հոս յիշել թէ՝ որքան որ ապստամբութեան գաղտնիքը ամենուն սեփականութիւնը դարձած էր՝ միայն Սթէփչօֆն էր որ գրեթէ բան մը չէր գիտեր այդ մասին, նախ որովհետև ամէն մարդ կը զգուշանար ապստամբութեան վրայ խօսելէ անոր ներկայութեանը, երկրորդ որ արդէն ինքն ալ դէմ էր ապստամբական շարժումին և չէր ծածկեր իր արհամարհանքը բոլոր հայրենասէրներուն և անոնց գործերուն համար:

Սթէփչօֆի դէմքը յանկարծական ցասումով մը շառագունեցաւ:

Այսօր իսկ պիտի երթամ ու պատմեմ Պէյին այդ ցածերուն բոլոր ըրածները, բացագանչեց Սթէփչօֆ՝ կատղած շեշտով մը:

— Այդ բանը շատոնց պէտք էր ըրած ըլլայիր:

— Անոնք Պէյպատէին պարտէզը զիրար կը գտնեն, ըսաւ Սթէփչօֆ, թող փօլիսները անմիջապէս ձերբակալեն ու քննեն զանոնք: Գաւազանի քանի մը հարուած ուտելէ վերջ՝ ա՛լ բան չի մնար որ չի խոստովանին: Իրաւունք ունիս, Եօրտա՛ն, ես պէտք էր շատոնց առաջքն առած ըլլայի՝ կառավարութեան դէմ սադրուած այս սրիկայական դաւերուն, և այդպէս պիտի ընէի ալ, բայց շատ նեղութեան մէջ էինք: Եթէ մէկը կայ հոս որ դժգոհ է կառավարութենէն, թո՛ղ անցնի երթայ Ռուսաստան՝ Գլիմէնթ վարժապետին հետ... ի՞նչ կ'ուզեն հոս մենէ ու մեր տուներէն, զոր կործանել, այրել կ'աշխատին:

Եւ Սթէփչօֆ, դուռը բանալով, վայրկեան մը՝ բան մը փսփսաց դուրսը կեցող մարդու մը:

— Ուրեմն գիտե՞ս թէ որոնք են այդ յիմարները:

— Սօքօլօֆը անոնց առաջնորդն է, ըսաւ Սթէփչօֆ, չարակամութենէն կասկարմիր կտրած դէմքով մը: Տօքթօրին համար զգացած իր ատելութեանը խառնուած էր նաև այրող, խանձող նախանձ մը: Իր քարէ սիրտը այդ եղանակով միայն կրնար սէր յայտնած ըլլալ մեռնող գացողին համար:

— Ի՞նչ, Սօքոլօ՞ֆը, այդ սրիկան տակաւին այդ տեսակ գործերու վրա՞յ է:

Սթէֆչօֆ գնաց ու իր վերարկուին գրպանէն բան մը առաւ ու բերաւ:

Նօրատն ուշադրութեամբ դիտեց զայն:

— Ահաւասիկ նամակ մը զոր երէկ ճիշդ ձեր տան քովէն գտայ:

— Ի՞նչ նամակ է այդ:

— Սօքոլօֆի ստորագրութիւնը նամակ մըն է և ուղղուած է Փանակիւրիշթէ գտնուող իրեն պէս դատարկապորտի մը:

— Նամակը ի՞նչ բանի համար է, հուրի՞, սուրի՞ և այդ տեսակ գործերու վրա՞յ է միթէ:

— Ո՛չ, ո՛չ. արտաքին երևոյթը շատ անվնաս ու անմեղ է, բայց կ'երդնում որ գաղտնիք մը, ծածկուած նշանակութիւն մը ունի այս նամակը, ըսաւ Սթէֆչօֆ, մեծ խնամքով մէկ կողմ դնելով զայն: Հոգ չէ, Սամանօֆ անոր ամբողջ նշանակութիւնը պիտի ըսէ մեզի, ան ի՛նչ շուն է որ, հազար կանգուն հեռուէն հոտ կ'առնէ:

Վարը, Նօրատնին կինը ճաշի պատրաստութիւններուն կը հսկէր:

Ճիշդ այդ վայրկեանին ներս մտաւ Կինա, ու անոր մայրը սկսաւ իր ամբողջ բարկութիւնը թափել աղջկանը գլխուն՝ հայրը այդպէս բարկացուցած ըլլալուն համար:

— Ի՞նչու համար բարկացեր ես, մա՛յր: Պէտք էր ուրախանայիր: Զօրպաճիները պէտք է որ իրենք առաջիններն ըլլան բարի օրինակ տուող:

— Լռէ՛, Կինա՛, ճչեց իր մայրը, դուն յիմար ես, չեմ ուզեր ըսածներուդ մտիկ ընել:

— Ես յիմար չե՛մ, ես Պուլկար մը ու հայրենասէր մըն եմ, պատասխանեց Կինա յանդգնօրէն:

— Պուլկա՞ր մը, հայրենասէ՞ր մը, ատո՞ր համար է որ կեանքիդ ամէն օրերուն ամուսինդ կը ծեծես:

— Կը ծեծեմ որովհետև մեծաւորս է... բայց անի-

կա բոլորովին տարբեր բան մըն է, անիկա ներքին խնդիր մըն է...

— Յիմա՛ր դուն ալ, քու հօրմէդ աւելի՞ պուլկար ըլլալ կ'ուզես միթէ, եթէ գիտնայ որ դուն Սօքոլօֆէն թերթեր կ'առնես կարդալու, ծեծին տակ հոգիդ կը հանէ՝ հոգ չէ թէ իր քառասուն տարեկան աղջիկն ըլլաս:

— Մա՛յր, ըսածդ շիտակ չէ՛, ես տակաւին նոր անցեալ Ծնունդին՝ երեսուն և հինգ տարեկան եղայ, ես տարիքս գիտեմ, գիտե՞ս:

Այս խօսակցութիւնը ընդմիջուեցաւ երբ՝ յանկարծ՝ սպասուհին եկաւ ու վրդովալից շեշտով մը ըսաւ.

— Տիկին Տօնա՛, վեր եկէ՛ք, Հայր Նօրատնը դէշ վիճակի մէջ է:

— Հիմա տեսա՞ր ըրածդ, հասկցա՞ր — ըսի քեզի արդէն... Աստուա՛ծ իմ, բացագանչեց Նօրատնի կինը, ու աճապարեց դնաց իր ամուսնոյն քով, սանը կրակին վրայ մոռնալով:

Սանդուխներէն վեր վազած պահուն, լսեց որ Նօրատն ցաւէն կը պոռար: Ծեր մարդը՝ վերը իր սենեակին մէջ՝ խիթէ բռնուած էր յանկարծ, և՝ ինքզինքը տախտակամածին վրայ նետած՝ տառապանքէն կը գալարուէր ու կը տապլտկէր: Դէմքը կծկուած էր ու ծամածուռ, իր սեղմուած ակռաներուն մէջէն՝ բարձր ու յուսահատ հեծեծանքներ դուրս կուգային, առանց սակայն իր ցաւերը մեղմացնելու: Նօրատնի ձայները վախով ու յուսահատութեամբ լեցուցած էին տնեցիներն ու դուրսը՝ փողոցէն կը լսուէին:

Գործաւորներէն մին անմիջապէս ղրկուեցաւ որ երթայ Տօքթ. Եանէլին կանչէ, բայց ան ալ Բ. գացած էր, և այդ երիկունը չի պիտի վերադառնար: Այն ատեն ընտանեկան դեղեր ընել սկսան: Բայց ո՛չ շփելը, ո՛չ սեղմելը և ոչ ալ ծեփելիքները օգուտ մը ունեցան: Նօրատն կը շարունակէր իր զգացած ցաւերէն գալարուիլ ու հառաչել:

Նօրատնիցա չէր գիտեր թէ ի՛նչ ընէ:

— Տօքթօր Սօքօլօֆը կանչե՞նք արդեօք, հարցուց, իր ամուսնոյն դառնալով:

Սթէփչօֆ անհաճութեամբ բան մը մրթմրթաց:

— Անցեալ տարի ինծի համար կանչեցինք զինքը, և օգուտ տեսայ, վրայ բերաւ կինը: Ու ապա կրկին իր էրկանը դառնալով՝ ըսաւ․

— Նորա՛ն, Տօքթօրը բերենք:

Նորան՝ ձեռքի շարժումով մը՝ հասկցուց թէ չէր ուզեր, ու շարունակեց տքալ:

— Կ'իմանա՞ս, քեզի եմ, Տօքթօր Սօքօլօֆը պիտի կանչեմ, կրկնեց Նորանիցա, համոզելու ձևով մը:

— Չեմ ուզեր զինքը, թոթովեց ծեր մարդը:

— Չե՞ս ուզեր, բայց քեզ մաիկ չեմ կրնար ընել, ըսաւ Նորանիցա վճռականօրէն, և դառնալով գործաւորներէն մէկուն,

— Զօնօ՛, ըսաւ, գնա՛ Տօքթօր Սօքօլօֆը անմիջապէս բե՛ր:

Զօնօ ոտքի ելաւ և դէպի դուռը գնաց, բայց հազիւ թէ դրան շեմին հասած էր և ահա՛ Նորանի մէկ սուր աղաղակը կեցուց զանի․

— Չեմ ուզեր զինքը, կ'ըսեմ, կ'իմանա՞ս, ատ սրիկա աւազակը իմ տունս չեմ ուզեր:

Նորանիցա յուսահատութեամբ անոր նայեցաւ:

— Ուրեմն մեռնի՞լ կ'ուզես, աղաղակեց կինը:

— Այո՛, մեռնիլ կ'ուզեմ, գնա՛, աչքէս հեռացի՛ր, անիծա՛ծ քեզի, մռնչեց ծեր մարդը:

Մինչև երկու ժամ ցաւին տագնապը հետզհետէ անցաւ: Սթէփչօֆ՝ տեսնելով որ Նորան աղէկ կը զգայ, անմիջապէս հագուեցաւ և աճապարեց դէպի Խօնախը երթալ:

ԳԼՈՒԽ Դ․

1876 Ի ՄԷԿ ԼՐՏԵՍԸ

Երբ Սթէփչօֆ Խօնախը հասաւ, ուղղակի վեր ելաւ Պէյին սենեակը ու տեսաւ թէ ան առանձինն չէր:

Սամանօֆն ալ հոն էր և երկուքը միասին նարտ կը խաղային:

Սամանօֆ Թուրք կառավարութեան վստահելի լըրտեսն էր և՝ Ֆիլիպէի մէջ՝ կառավարական Խօնախէն կանոնաւորապէս կը ստանար իր ամսականները: Հազիւ երեսուն և հինգ տարեկան կար, բայց աւելի տարիքոտ կ'երևէր: Իր խոշոր, ժամանակէն առաջ խորշոմած, թուխ ու նիհար դէմքը լուսաւորուած էր միայն զոյգ մը սև աչքերով, որոնք, թէև քիչ մը մթնցած, սակայն միշտ խուզարկու պճլտուքով մը կը շարժէին: Իր դիմագծերուն արտայայտութիւնը դաժան ու խորշեցուցիչ էր: Պեխերը կարճ կարճ կտրուած էին ու մազերը՝ սև ու խուզոտ փունջով մը՝ կը կախուէին իր անսահման ֆէսին տակէն՝ որ անոր հետզհետէ աւելցող ճաղատութիւնը կը ծածկէր: Տեղական հիւսուածքէ մութ գոյն, խիստ մաշած ու աղտոտ զգեստ մը հագած էր՝ որուն օձիքը իւղէն կը փայլէր: Հասակը բարձր էր՝ ամուր կազմուածքով մը, թէև քամակը բաւական ծռած՝ իբրև թէ հանրային անէծքի բեռին տակ կքած ըլլար: Մարդուն ընդհանուր երևոյթը երկու բան կը թելադրէր — խեղճութիւն ու չնականութիւն: Թէև սովորաբար Ֆիլիպէ կը բնակէր, բայց շրջակաները կ'ելլէր յաճախակի պտոյտներ ընելու: Ինքը բնիկ Պէլա Չէրքվացի ըլլալով, կը ճանչնար ամէն մարդ: Ու ամէն մարդ զինքը կը ճանչնար: Ամէն անոնք որոնք ծածուկ գործ մը ունէին և չէին ուզեր որ յայտնուի՝ կը վախնային անկէ: Իր ժամանումը՝ ուր որ ալ ըլլար՝ սոսկում ու զզուանք կը պատճառէր անոնց որոնք կը հանդիպէին իրեն: Սամանօֆ կըզգար ու գիտէր ասիկա, բայց այդ պարագան կարծես չէր ազդեր իր վրայ: Անիկա՝ յանդգնօրէն ու աներկիւղ՝ ամենէն արհամահալից նայուածքներն անգամ կը դիմագրաւէր՝ աչքի տեսակ մը արտայայտութեամբ, իբրև թէ ըսել ուզեր․

— Ի՞նչ կայ որ, ի՞նչ կ'ըլլայ որ, ա՛ս ալ գործ մըն է, ե՛ս ալ պէտք ունիմ ապրելու:

Արդէն քաղաքին մէկ քանի բնակիչները ճամբան

տեսած ու դրամ շորթած էր անոնցմէ, փոխառութիւն մը ընելու պատրուակին տակ: Բնական էր որ ոչ ոք ուզած էր մերժել՝ այնքան պատուաւոր փոխառուի մը ու այնքան հաճելի բարեկամի մը խնդիրքը:

Սամանօֆ գիտէր անշուշտ թէ Պէլա Ջէրքվայի մէջ բան մը դառնալու վրայ էր, որովհետեւ իր հանդիպած երիտասարդին սա հարցումը կ՚ուղղէր՝ սադայէլական ժպիտով մը.

— Է՛, ի՞նչպէս, պատրաստութիւն կը տեսնէ՞ք կոր:

Եւ իր զոհին շփոթութիւնը աւելի սաստկացնելու համար՝ կ՚աւելցնէր.

— Ըրածնիդ պարապ է, պիտի չի յաջողիք:

Ու այսպէս իր գիտցածին վրայ սարսափ մը թողած՝ կը հեռանար: Փողոցէն անցած պահուն՝ ամէն ոք խոյս կու տար իրմէն, անոր չարագուշակ ու չարակամ խօսքերը չի լսելու համար:

Երբ Սթէփչօֆ իր զօրաւոր գործակիցը նստած գըտաւ Պէյին հետ, դէմքը ուրախութենէն փայլեցաւ: Գոհունակ ու մտերմական բարեւով մը ողջունեց զանոնք, սեղմեց Սամանօֆի ձեռքը եւ աթոռ մը քաշեց նստաւ նարտախաղը դիտելու:

Տէր Պէյը՝ մուշտակապատ կերպասէ կարճ զգեստ մը հագած ու նստած՝ շարունակեց իր ամբողջ ուշադրութիւնը խաղին տալ եւ գլուխի շարժումով մը միայն լռելեայն բարեւեց Սթէփչօֆը: Երբ խաղը վերջացաւ, Սթէփչօֆ անմիջապէս գործի ձեռնարկեց: Մանրամասնօրէն պատմեց Պէյին ինչ որ լսած էր այն յեղափոխական եռուզեռին մասին որ նորէն սկսած էր Պէլա Ջէրքվայի մէջ:

«Ռուսա»ներուն կողմէն այդ տեսակ շարժումի մը մասին Պէյն ալ արդէն իմացած էր բայց տղայական բան մը նկատած էր զայն, ուշադրութեան անարժան, եւ թոյլ տուած էր որ անարգել առաջ երթայ ան, ինչպէս որ սովոր էին թուրք իշխանութիւնները ընել այն ատեն:

Բայց հիմա որ Սթէփչօֆ կ՚արթնցնէր զինքն ու կը բանար իր աչքերը, յանկարծակի եկած էր՝ շարիքին

ամէն կողմ տարածուիլը տեսնելով: Խոժոռ ու հարցանող նայուածքով մը Սամանօֆի դարձաւ ու ըսաւ.

— Փէթռաքի էֆէնտի՛, ի՞նչ ըսել է աս: Ամէն բան կրակը առեր է մեր չորս դին ու մենք հօս նստեր նարտ կը խաղանք:

— Դեռ քանի մը օր է միայն որ հոս եմ ես, բայց Բիրեաքին բոլոր ըսածներն եւ աւելին ալ գիտեմ...

— Գիտե՞ս, եւ չե՞ս իմացներ ինծի... Ըսելիք չի կայ Պետութեան անդին մէկ ծառան ես դուն, պոռաց Պէյը, բոլորովին դժգոհ: Այս պարոնը քեզմէ շատ աւելի լաւ ցուցուցած է իր հաւատարիմ հպատակութիւնը դէպի Դահը:

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, Պէյ էֆէնտի՛, պարտականութիւնս է, ըսաւ Սթէփչօֆ:

Սամանօֆի ճակատը սակաւ իմն քրտնեցաւ: Վերջապէս մեծ նեղութեամբ սկսաւ խօսիլ.

— Հոս տեղի պատահածն ինչ որ ալ ըլլայ, անիկա մէկ կտորն իսկ չէ ուրիշ տեղ եղածներուն: Եթէ հոս յարդի շիւղ մըն է որ կը մխայ, Փանակիուրիշթէի կողմերը յարդի դէզ մըն է որ կրակ առած է: Բայց կայսերական կառավարութիւնը ո՛չ խուլ է եւ ոչ կոյր — ան գիտէ անցած դարձածը — յարմար ատենին կը սպասէ — իր պատճառներն ունի այդպէս վարուելու: Մեզի համար ամենամեծ սխալ մը պիտի ըլլայ խնդիրը ամբողջ երեւան հանել եւ՝ աննշան խռովութեան մը փաստին վրայ՝ ինքզինքնիս վտանգել: Պէլա Ջէրքվայի մէջ մեր տեսածը ստուերն է միայն այն մուխին որ ամպերով կը բարձրանայ ուրիշ տեղեր: Իմ գաղափարս այն է որ ուշի ուշով դիտենք ու յախուռն բան մը չընենք:

Այս խօսքերը հաճելի եկան Պէյին, որովհետեւ իր չի գործելու եւ պատասխանատուութենէ խոյս տալու տրամադրութեանը հետ հաշտ կ՚երթային:

Սթէփչօֆ նշմարեց այդ բանը եւ նեղութիւն զգաց: Անիկա տեսաւ թէ Սամանօֆ, այդ տեսակ բացատրութեան միջոցներով, կը ջանար մոռցնել տալ իր անհո-

գութեան ու Պետութեան շահերուն համար ունեցած եռանդի իր պակասը։

— Փէթռաքի էֆէնտին ուզածին պէս կը խօսի, ըսաւ Սթէփչօֆ, տեսակ մը ոխակալութեամբ, ո՛չ ընտանիք ունի հոս և ոչ ալ ո՛և է շահ — ամբողջ քաղաքին մէջ պատռուած կապերտ մը անգամ չունի։ Եթէ վաղը պայթում մը տեղի ունենայ, ան բան մը չունի կորսնցնելիք։

— Սխալ է, կը բողոքեմ, պոռաց Սամանոֆ բարկացած։

— Դուն իրաւունք ունիս, Քիրեա՛ք, պէտք է որ այդ որիկաները անմիջապէս ձերբակալել տամ, բացագանչեց Պէյը։

Սթէփչօֆի դէմքը յաղթական փայլեցաւ։

— Հա՛, լա՛, ես ալ կը խորհիմ թէ ձեր գաղափարը ճիշդ է․ թո՛ղ աւանակները ձերբակալուին, ըսաւ Սամանոֆ՝ յանկարծական փոփոխութեամբ մը։

— Ուրեմն ամէնքս ալ համաձայն ենք, ըսաւ Պէյը, գոհութեան շունչ մը առնելով։

— Այո՛, նոյն իսկ այս գիշեր երթանք ձերբակալենք զանոնք, ըսաւ Սամանոֆ։

— Անոնք ո՞ւր ժողով կ՚ընեն, հարցուց Պէյը։

— Միքօ Պէյզատէին տունը։

— Ի՞նչ, Միքօ Պէյզատէի՞ն տունը, հիմա կը ճանչնամ... մարդ մը որ Ռուսերէն աւելի ռուս է՝ Տէրութեան դէմ դաւող մը պէտք է ըլլայ անշուշտ։ Ա՞ն է միթէ իրենց առաջնորդը։

— Ո՛չ, Տօքթ․ Սօքոլօֆն է, պատասխանեց Սթէփչօֆ։

— Ի՞նչ, Սօքոլօ՞ֆը... Նորէ՞ն գործի վրայ է։ Ուրեմն Քօնսուլին տե՞ղը բռներ է...

— Քօնսուլին ըրածը տղայի խաղալիք էր բաղդատմամբ Սօքոլօֆի այս նոր գործին, Պէյ էֆէնտի՛։

— Միւսները որո՞նք են։

— Երկու կամ երեք գործէ վռնտուած վարժապետներ և ուրիշ մէկ քանի դատարկապորտներ։

— Անոնց բոլորին անունը ինծի ծանօթ է, ըսաւ Սամանոֆ, գիտեմ նաև թէ ո՞ւր մթերած են իրենց զէնքերը և թէ որո՞նք են իրենց գործակատարները՝ փանակլուխչթէի մէջ։ Անոնք իրենց յատուկ մասնաւոր սուրհանդակ ալ ունին։ Նոյն իսկ տեսակ մը կառավարութիւն հաստատած են՝ որ հրովարտակներ կը հանէ, վճիռներ կ՚արձակէ և մահուան կը դատապարտէ։ Երկարօրէն խորհած եմ այդ ամենուն վրայ․ թերևս լաւագոյն պիտի ըլլայ որ մենք գործի սկսինք և օրինակ տանք ուրիշ տեղերու իշխանութիւններուն, միայն թէ պէտք է այդ գործը առնականօրէն ձեռք առնենք։ Ես իմ ձեռքերովս պիտի խուզարկեմ անոնց ամէն մէկին գրպանները և անձամբ պիտի կատարեմ անոնց նախնական քննութիւնը, նոյն իսկ այս գիշեր։ Անկէ վերջը կրնաք ընել ինչ որ ուզէք։

Ասոր վրայ Սամանոֆ աւելի չարագուշակ ու մտահոգ արտայայտութիւն մը կեղծեց։ Իր խօսքերը մեծապէս զարմացուցին Պէյը որ անմիջապէս փոխեց իր գաղափարը Սամանոֆի նկատմամբ և անոր մէջ տեսաւ՝ կառավարութեան եռանդուն և վստահելի մէկ ծառան։

— Եւ ե՛ս ալ պիտի աշխատիմ որ այդ բոլոր ծառայութիւններուդ համար արժանաւորապէս վարձատրուիս, Փէթռաքի էֆէնտի՛, ըսաւ Պէյը, հովանաւորող երևոյթով մը։

Քոմիթէներու կազմակերպութեան և անոնց գործունէութեան մասին Լրտեսին գիտցածը ապշեցուց նոյն իսկ Սթէփչօֆը, որ՝ հիմա՝ յստակօրէն կը տեսնէր թէ Սամանոֆ անհամբերութեամբ կ՚այրէր իր եռանդը ցոյց տալու և իր վարձատրութիւնը շահելու, և թէ ճիշդ ատոր համար առաջ կը նետուէր՝ այս վտանգաւոր գործին մէջ՝ կարևոր բաժին մը ստանձնելու։ Այս բանը սքանչելի կերպով Սթէփչօֆի գործին կուգար, որովհետև ինքը կը փափաքէր մութին մէջ մնալ, որպէս զի յեղափոխականներուն վրէժխնդրութեան առարկայ չի դառնայ։

Պէյը իր ժամացոյցը նայեցաւ։

— Հիմա հո՞ն են արդեօք, հարցուց:

— Այո՛, մառանին մէջ: Երբ օդը գեղեցիկ ըլլայ անոնք պարտէզը ժողով կ'ընեն, ու՝ մէկ կողմէն օղի կոնծելով՝ միւս կողմէն դաւադրութիւն կը սարքեն:

— Լա՛ւ, ի՞նչ կը խորհիս ուրեմն:

— Անոնք միշտ մութը կոխելէ վերջ կը մեկնին Մոքօի տունէն: Թող զինուորներ սպասեն հոն և անոնց դուրս ելած պահուն ձերբակալեն զանոնք, ու ամենքն ալ հոս բերեն:

— Այդպէս չըլլար, ըսաւ Սամանոֆ, դուք զանոնք առանց ապացոյցի ձերբակալած պիտի ըլլաք և անոնք ամէն բան պիտի ուրանան: Չէ՛, պէտք է Միքօի տունը՝ սենեակին մէջ ժողով ըրած ատեննին՝ ձերբակալել զանոնք, ոճիրի տեսարանին վրայ: Պէտք է յանկարծակիի բերել զիրենք, բռնել անոնց բոլոր նամակները, պայմանագրերն ու թօքիւմանները: Այն ատեն ամէն բան արեւին պէս յայտնի պիտի ըլլայ, ինչպէս սեւը ճերմակին վրայ: Այլեւս չի պիտի կրնան ուրանալ:

Այս խորհուրդը հաճոյք պատճառեց Պէյին: Նոյն իսկ Սթէֆչօֆ հրճուեցաւ այդ գաղափարէն: Այն ատեն լրտեսը կարող մարդ երեցաւ իրենց աչքին՝ որուն եռանդը այնքան յայտնի էր որքան իր կարողութիւնը:

— Միայն պէտք է սպասենք մինչեւ որ մութը կոխէ, աւելցուց Սամանոֆ, այդ տեսակ յարձակողական խուզարկութիւններ գիշեր ատեն միայն կը կատարուին:

— Որոշուա՛ծ է, այդպէ՛ս պէտք է ըլլայ, ըսաւ Պէյը յաղթականօրէն ու ձեռքերը ծափ տալով:

Ծափին ձայնէն զապթիէ մը ներս եկաւ:

— Օնպաշին հո՞ս է, հարցուց Պէյը:

— Շէրիֆ աղան շուտով հոս պիտի ըլլայ, Պէյ էֆէնտի՛:

— Եկածին պէս՝ հոս ներս թող գայ զիս տեսնելու:

Պէյին այս հրամանը առնելէ վերջ՝ զապթիէն խոնարհութիւն ըրաւ ու դուրս ելաւ:

— Աստուա՛ծ իմ, քիչ մնաց որ մոռնայի, ըսաւ

Սթէֆչօֆ՝ Սամանոֆին դառնալով:

Վերջինը՝ այդ րոպէին՝ մտածումներու մէջ խորասուզուած էր և իր ճակատին խորունկ խորշոմները կը յայտնէին այն չարախորհուրդ նպատակները զորս ան կ'որոճար իր մաքի ալքերուն մէջ:

Սթէֆչօֆ իր գրպանէն նամակ մը քաշեց հանեց ու բացաւ զայն:

— Ի՞նչ է ատ, հարցուց Սամանոֆ, իր խոհանքնեներէն յանկարծ սթափելով:

— Սօքօլօֆի կողմէն գրուած նամակ մըն է Փանակիւրիշթէ ուղղուած:

— Իրա՞ւ կ'ըսես:

— Այո՛, մէկը ձգած պէտք է ըլլայ: Փողոցին մէջ, ճիշդ մեր տան քովէն գտայ զայն:

— Ի՞նչ բանի վրայ է, հարցուց Սամանոֆ, նամակին վրայ ծռելով:

— Գաղտնի լեզուով մը գրուած կ'երեւայ, և ուղղուած է Լօնքա Նէյչօֆի: Լօնքան հասարակ գիւղացի մըն է, Փանակիւրիշթէի մէջ հնակարկատ մը պարզապէս՝ որ, ամէն շաբթու, Ս.ի շուկան դացած պահուն, կ'անցնի ասկէ: Բայց վստահ եմ թէ նամակը ուրիշի մը համար է — շատ հաւանական է Փանակիւրիշթէի Բօմիթէին համար:

— Ի՞նչ թուղթ է ատ, հարցուց Պէյը հարցաքննող եղանակով մը, որովհետեւ անոնք պուլկարերէն կը խօսէին:

Սթէֆչօֆ պէտք եղածը բացատրեց:

— Կարդա՛, կարդա՛, ու տեսնենք թէ ի՛նչ է, ըսաւ Պէյը, ուշադրութեամբ մտիկ ընելու պատրաստուելով:

Այն ատեն Սթէֆչօֆ հետեւեալ տողերը կարդաց բարձրաձայն.

«Սիրելի Լօնքա, — Կը յուսամ թէ ամենքդ ալ առողջ էք, և թէ կինդ իր հիւանդութիւնը անցուցած է: Շարունակեցէք իրեն տալ այն դեղահատերը զոր ես տուի ձեզի: Գործերնիդ ի՞նչպէս է: Երկու շաբաթէն աւելի է որ ձեզ չեմ տեսած, որուն պատճառը՝ կար-

ծեմ՝ առողջ ըլլալնիդ է։ Երբ զիս տեսնելու գաք, տասը գրուշի պէլատօնա առէք ինծի համար Նանաքիի դեղարանէն, քանի որ իմ ունեցածս սպառած է։

Սիրալիր բարևներս ձերիններուն։

ՍՕՔՈԼՕՖ»

— Տարակոյս չի կայ, այս նամակը ծածկագիր լեզուով մը գրուած է, ըսաւ Սամանօֆ։

— Հիմա Թուրքերէնի թարգմանէ տեսնենք, աւելցուց Պէյը։

— Ճշմարիտն ըսելով, մեր հասկնալու եղանակէն կախում ունի, այս նամակը կամ շատ բան կը նշանակէ և կամ ոչինչ, ըսաւ Սթէֆչօֆ Պէյին և սկսաւ թարգմանել զայն։

— Հօս կեցի՛ր վայրկեան մը, մէջ բերաւ Պէյը, դեղահատ ըսելով՝ գնդակ ըսել կ՚ուզէ անշուշտ։

— Կրնայ այդպէս ըլլալ, հաւանեցաւ Սամանօֆ։

Պէյը հպարտ ու ինքնագոհ դէմք մը առած՝ իր սիկառէթը քաշեց ուժգնօրէն և իր ունկնդրողի դիրքը վերստացաւ։

Սթէֆչօֆ շարունակեց թարգմանել։

— Հօ՛ս ալ կեցի՛ր, նորէն ընդմիջեց Պէյը, «գործերնիդ ի՞նչպէս է» կը հարցնէ, բայց ես կը հասկնա՛մ, ատով ըսել կ՚ուզէ «ձեր պատրաստութիւնները ի՞նչ վիճակի մէջ են»։ Իր կարծածին չափ յիմար ալ չենք վերջապէս, ըսաւ Պէյը, Սամանօֆի դառնալով ու նշանակալից կերպով մը աչքերը թարթեց, իբրև թէ ըսել ուզէր — ինծի նայէ, Հիւսնի Պէյը ծեր աղուէս մըն է, և առաւուն շատ կանուխ պէտք է ելլել զինքը խաբելու համար։

Սթէֆչօֆ կրկին սկսաւ իր թարգմանութիւնն ու հասաւ սա խօսքերուն. «պատճառը՝ կարծեմ՝ առողջ ըլլալնիդ է», Պէյը նորէն կեցուց զանի ու Սամանօֆին դառնալով հարցուց.

— Փէթռօաքի էֆէնտի՛, ի՞նչ կը նշանակէ «հիւանդ» և «առողջ» ըլլալու այդ մասը, ինծի քիչ մը մութ է տակա, դուն ի՞նչպէս կը հասկնաս այդ կէտը։

— Կարծեմ թէ «հիւանդ»ի տեղ «առողջ» և «առողջ»ի տեղ «հիւանդ» պէտք է հասկնալ, ըսաւ լրտեսը ինքզինքին կարևոր երևոյթ մը տալով։

Պէյը մտածկոտ ձև մը առաւ ու այդ մութ խօսքին խորունկ նշանակութիւնը լիովին հասկցած ըլլալ կեղծեց.

— Այո՛, այդպէ՛ս է, հիմա բռնեցինք զիրենք, ըսաւ յաղթականօրէն։

Սթէֆչօֆ շարունակեց թարգմանութիւնը և երբ կարգը եկաւ «պէլատօնա» բառին, Պէյը՝ յուզուած՝ վեր ցատկեց.

— Է՜հ, ա՛լ այս անգամ տարակոյս չի կայ, այդ մասը չափազանց յստակ է — է՛յ, է՛յ, ծեր Տէպէլա Տօնան ալ գործին մէջն է, Ա՜հ, ամէն անգամ որ այդ էգ-գոմէշին անցնիլը կը տեսնեմ, կարծես կը զգամ թէ ան Պետութեան դէմ դաւադրութիւն մը ընելու վրայ է։

Այն՝ որուն Պէյը կ՚ակնարկէր այս խօսքերով, խեղճ վաթսուն և հինգ տարեկան ծեր կին մըն էր, Տէպէլա (գէր) Տօնա անունով, որ՝ ամէն օր՝ անխախտ կանոնաւորութեամբ՝ Խօնախին առջևէն կ՚անցնէր, առտու և իրիկուն, եկեղեցի երթալու ատեն։

Սթէֆչօֆ և Սամանօֆ սկսան խնդալ, ու բացատրեցին Պէյին թէ պէլատօնան՝ բժշկութեան մէջ գործածուած տեսակ մը դեղ էր։

— Գացէ՛ք, դուք ալ, բան չէք հասկնար, ըսաւ Պէյը, քիչ մը քիթը կոտրած։

Սթէֆչօֆ շարունակեց.

«Սիրալիր բարևներս ձերիններուն — Սօքօլօֆ»։

Այդչափ։

Այն ատեն Պէյը բացագանչեց.

— «Սիրալիր բարևներս ձերիններո՜ւն»։ Ատիկա յստակ կը հասկցուի։ Մէկ խօսքով, վերջապէս այս նամակը, ծայրէ ի ծայր, դաւադրութիւն կը հոտի։

— Այո՛, բայց պէտք է վերջապէս նշանակութիւն մը ունենայ ըսաւ Սթէֆչօֆ՝ դժգոհացած։

— Միայն թէ նամակը քիչ մը մութ է, ըսաւ Սամանօֆ։

— Մո՛ւթ է, անշո՛ւշտ մութ է... վրայ բերաւ Պէյը, բայց պիտի սպասենք Տօքթօրը որ մեր չի հասկըցածը բացատրէ մեզի:

— Այո՛, այդպէս է, բայց շահագրգռական էր անոր ամբողջ նշանակութիւնը գիտնալ առաջուց, ըսաւ Սամանօֆ՝ իր աչքերը ամուր մը նամակին յառելով: Ինծի տուր զայն — ես անոր գաղտնիքը կը քակեմ — յեղափոխական նամակներու բանալին ունիմ ես տունը, ըսելով բաճկոնին գրպանը դրաւ նամակը:

— Շիտակ է, փէթուաքի էֆէնտի՛:

Սթէփչօֆ ոտքի ելաւ և մեկնելէ առաջ խոնարհութիւն ըրաւ:

— Ուրեմն ամէն բան կարգադրուա՞ծ է, հարցուց:

— Այս գիշերուան համար, այո՛, ամէն բան կարգադրուած է, ըսաւ Պէյը, կրնաս երթալ ու հանգիստ քնանալ — յարգանքներս տուր Զօրպաճի Եօրտանին:

Գոհունակութենէն ճառագայթող դէմքով մը՝ Սթէփչօֆ հեռացաւ Պէյին քովէն: Հազիւ թէ Խօնախին դուռը հասած էր և ահա Սամանօֆ եկաւ հասաւ իրեն:

— Սխալ քայլ մը չես առներ այս իրիկուն, այնպէս չէ՞: Խուզարկութեան վերահսկիչը դուն պիտի ըլլաս, այնպէս չէ՞, ըսաւ Սթէփչօֆ:

— Ամէն բան կարգին է — հոգ մի ըներ, մի նեղուիր, ըսաւ լրտեսը ու անմիջապէս աւելցուց. «Բիրեա՛ք, ոսկի մը փոխ տայիր, մինչև վաղը կը վճարեմ, քիչ մը նեղն եմ :

Սթէփչօֆ խոժոռեցաւ ու բաճկոնին գրպանը նայեցաւ:

— Ահաւասիկ երկու ռուպլի քեզի, — ամբողջ ունեցածս այդ է:

Սամանօֆ դրամը առաւ և քթին տակէն մրթմրթաց.

— Տուր տեսնենք, տո՛ւր, ասկէ աւելին պէտք է ինծի: Եթէ քու այսօրուան ըրածներէդ մէկ բան մը միայն ըսեմ Սթրանճօֆին, աղուոր փորձանք մը կը բերեմ գլխուդ, ըսաւ չարադուշակ ժպիտով մը:

Սթէփչօֆ նայեցաւ անոր ու խիստ անհանգիստ զգաց:

— Ինծի նայէ՛, Սամանօֆ, եթէ վաղը իմանամ որ Սօքօլօֆն ու իր ընկերները ծակը դրեր ես, տասը ոսկի ինձմէ գիտցիր, պատուոյ խօսք կու տամ քեզի:

— Շատ լա՛ւ: Բայց հիմա երեք չորս ղրուշի մանրուք տուր՝ ճաշի դրամ, ռուպլիները չեմ ուզեր այս իրիկուն ուրել: — Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ: Գիշեր բարի, ըսաւ փէթուաքի և կողմնակի փողոցէ մը վար իջաւ՝ իր կեցած պանդոկը երթալու:

Հաճի Զաղօֆի տան ճիշդ քովէն անցած պահուն, Սամանօֆ՝ Տէր Սթավօին հանդիպեցաւ ու կեցուց զանի:

— Օրհնեա՛ Տէր, հա՛յր, ըսելով ծռեցաւ ու ձեռքն համբուրեց: Ի՞նչպէս էք, ձեր գործերը ի՞նչ ջուրի վրայ են, ի՞նչպէս, դրամ կու գա՞յ կոր: Այս օրերս ո՞րն աւելի յաճախ կ'ունենաք կոր, — մկրտութի՞ւն թէ մեռել:

— Կարծեմ թէ պսակը շատ է, պատասխանեց Տէրտէրը բռնազբօսիկ ժպիտով մը, ու ջանաց հեռանալ, որովհետև լրտեսին թափանցող նայուածքը սարսափեցուց զինքը: Սամանօֆ բռնեց ձեռքէն ու չեչտակի յառեցաւ անոր:

— Ի՛նչ ալ յարմար ատեն գտեր են ամուսնանալու, թերևս վաղը միւս օր խառնակութիւններ կրնան պատահիլ, ըսաւ և նշանակալից կերպով աչքերը թարթեց տէրհօր նայելով: Ապա, յանկարծ խօսակցութիւնը փոխելով.

— Տէրհա՛յր, կրնա՞ք ինծի յիսուն ղրուշ փոխ տալ, մինչև վաղը կու տամ: Ճիշդ հիմա քիչ մը նեղն եմ:

Տէրհօրը դէմքը կծկտեցաւ.

— Տէրտէրին փարան ուսկի՞ց է, եթէ օրհնէնք կ'ուզեն՝ ուզածիդ չափ տամ, ըսաւ ու ջանաց օձիքը ազատել այս կատակախառն պատասխանով:

Սամանօֆ անոր նայեցաւ դաժան դաժան ու ցած ձայնով մը ըսաւ.

— Տո՛ւր նայինք սա յիսուն դահեկանը: Ես գիտեմ

որ քու աղադ Կանչօն քօմիթէին քարտուղարն է, եթէ այդ մասին բառ մը ըսեմ, ամէնուդ ալ բանը կը բուսնի:

Տէրտէրին դէմքը մահատիպ դալկութեամբ մը ժգունեցաւ: Գրպանէն դրամ հանեց ու զայն լրտեսին ձեռքին մէջ սահեցուց իբրև թէ անոր ձեռքը թօթուելու ըլլար՝ մնաս բարով ըսելու համար:

— Մնաք բարով, Տէր հա՛յր: Ձեր աղօթքներուն մէջ մի մոռնաք յիշել զիս:

— Նզո՛վք, նզո՛վք, փսփսաց քահանան քթին տակէն, երբ արդէն սկսած էր հեռանալ:

Անձրևը կը շարունակէր տեղալ, երբ Սամանօֆ պանդոկ հասաւ: Իր սենեակը ելած պահուն, իրեն հետևող սպասաւորին դարձաւ ու ըսաւ.

— Պզտիկ ամանով քիչ մը եղած կրակ բեր սենեակս, տղա՛յ:

Սպասաւորը զարմացմամբ անոր յառեցաւ՝ իբրև թէ ըսել ուզեր.

— Այս օդին տաքնալու ի՞նչ պէտք ունիք:

— Օ՛ն, շո՛ւտ ըրէ, գնա կրակը բե՛ր, կրկնեց լրտեսը, վերարկուն հանելով՝ որ բոլորովին թրջած էր:

Սպասաւորը քիչ մը կրակ բերաւ պզտիկ թիով ու՝ անկողնին տակէն ամանը դուրս քաշելով անոր մէջ դըրաւ զայն:

— Աղէ՛կ է բաւական է: Հիմա կրնաս երթալ, ըսաւ Սամանօֆ և դուռը կղպեց տղուն ետևէն:

Այն ատեն բաճկոնին գրպանէն հանեց նամակը, բացաւ զայն և կրակին վրայ կարգ մը գործողութիւններ կատարելէ վերջ՝ անոր գաղտնիքը հասկցաւ:

Նամակը ստորագրուած էր փոխ-ատենապետին՝ Սօքօլօֆի կողմէն և Պէլա Չէրքվայի քօմիթէի ծրագիրներուն ու որոշումներուն մէկ տեղեկագրութիւնը կը պարունակէր:

Այդ ճակատագրական նամակը ուշի ուշով կարդալէ վերջ, աննկարագրելի ժպիտ մը գծուեցաւ Սամանօֆի խորշեցուցիչ դէմքին վրայ: Մատիտն առաւ ու բան մը գրեց Սօքօլօֆի ստորագրութեան տակ:

Ապա դուրս ելաւ նորէն ու աճապարեց դէպի Խօնախը:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿԵՌԱՍԻ ԾԱՌԸ

Յաջորդ առտուն արևը իր պայծառ ճառագայթները կը հեղուր անծայրածիր կապոյտ երկինքէն: Պարտէզները կը բուրէին հոտաւէտ և վարդի կոկոնները սկսած էին բացուիլ ու իրենց բուրումը սփռել ամէն կողմ: Անտառի ծառերը՝ սպիտակ ծաղիկներով զուարթօրէն պսակուած՝ տօնական երևոյթ մը կու տային Պէլա Չէրքվայի: Սոխակին գեղգեղանքը ամէնուրեք կը լսուէր և ծիծառները ասդ անդ կը սուրային, հրճուելով ու խնծղալով արևին լոյսին մէջ: Ամբողջ բնութիւնը լի էր կեանքով ու երիտասարդութեամբ: Երկինք ու երկիր կարծես գիրար գրկած՝ գարնանային փթթումի ու գեղեցկութեան հոգեպարար պատկեր մը կը յօրինէին:

Այդ առաւօտ, Մարքօ Իվանօֆ՝ քաղաքին դուրսի կողմը՝ մութ ու խաղաղ փողոցի մը ծայրը՝ տան մը առջև կանգ առաւ ու զարկաւ դրան:

Մեծղի երիտասարդ մը, գիւղացիի զգեստներով, անմիջապէս դուռը բացաւ:

— Միթէ հո՞ս է որ կոճղը բերած են, հարցուց Մարքօ ցած ձայնով մը:

— Այո՛, տէ՛ր, այո՛. ներս հրամմեցէք, ըսելով՝ երիտասարդը ետ քաշուեցաւ ու ճամբայ տուաւ նորեկին՝ դուռ մը ցուցնելով անոր: «Հոն են ամէնքն ալ, ներս մտէ՛ք»:

Այդ վայրկեանին դուռը բացուեցաւ, և առաջին իրը զոր Մարքօ տեսաւ սենեակին մէջ՝ կոճղ մըն էր — կեռասենիին կոճղը:

Բալչօն, հօտաղը (որուն ծանօթ է ընթերցողը), փայտի դէզի մը վրայ կեցած, արագ արագ կաշխատէր կոճղին մէկ ծայրը փորել ծակելու, մինչդեռ միւս

ծայրը ամրապէս հաստատուած էր գետնին։ Իր քրտընած դէմքը յայտնի կը ցուցնէր թէ ըրածը դիւրին գործ մը չէր։

— Կեցցե՛ս, Բալչօ՛, տղա՛ս, ըսաւ Մարքօ հետաքրքրութեամբ դիտելով անոր գործելու եղանակը, կը տեսնեմ որ գործը առաջ տանելու վրայ ես։

— Աղէկ գիտցար, ամէն բան դիւրին է եթէ ընելու կերպը գիտնաս, ըսաւ ձայն մը։

Մարքօ ձախ կողմը դարձաւ ու տեսաւ որ Միքօ Պէյզատէն հոն կեցած էր՝ կռնակը պատին տուած։

Զօրպաճի Միքօ Պէյզատէն կարճահասակ ու թխադէմ մարդ մըն էր, թրքական շալվար մը ու բուրդէ կրկնոց մը հագած։ Իրեն ժամանակակից մարդոց նման, շատ քիչ կամ գրեթէ բնաւ դաստիարակութիւն առած չէր· բայց գործունեայ ու արկածալից կեանք մը իմաստուն ու փորձառու ըրած էր զինքը։ Իր սև ու պճլտուն աչքերը, խելացի արտայայտութիւն մը կուտային՝ իր շատ մը խորշոմներով կծկուած ու ակօսուած դէմքին։ Իր անսահման սէրը դէպի քաղաքական գործերն ու Թուրքիոյ մօտալուտ անկումին համար իր անխախտելի համոզումը զինքը բնորոշող ու գրեթէ առակի կարգ անցած մասնայատկութիւններ էին։ Տարակոյս չի կար թէ ինքը ռուսասէր մըն էր, մոլեռանդ ու նոյն իսկ ծիծաղելի ռուսասէր մը։ Ամէն ոք կը յիշէր թէ օր մը՝ դպրոցական քննութեան մը ատեն՝ Միքօն ո՛րքան կատղած, փրփրած էր ճիշդ անոր համար որ աշակերտ մը ըսած էր թէ Ռուսերը յաղթուած էին Սեվաստաբօլի պատերազմին։ «Սխա՛լ ես, այդպէս չէ՛, պարո՛ն», ըսած էր բարկութեամբ, «Ռուսիա չի՛ յաղթուի՛ր, գիտցի՛ր, լաւ կ'ըլլայ որ վարժապետիդ երթաս ու առած դասերուդ համար տուած դրամդ ետ պահանջես անկէ»։ Բայց պատահեցաւ որ վարժապետը հոն էր, և՝ պատմութեան գիրքը ձեռքը՝ ապացուցուց թէ Ռուսերը յաղթուած էին Ղրիմի պատերազմին։ Այն ատեն Միքօ պոռաց թէ այդ պատմութեան գիրքը սխալ էր, և՝ դպրոցի հոգաբարձութեան անդամ ըլլալով՝ ջանաց

որ այդ դասատուն ա՛լ պաշտօնի չի կոչուի։

Ջղային ու դիւրագրգիռ խառնուածքի տէր՝ Միքօ անմիջապէս կը բարկանար երբ մէկը համարձակէր հակառակիլ իր հաստատ համոզումներուն։ Կը փրփրէր, կը կատղէր և ամենէն անքաղաքավար լեզուն կը գործածէր իր ընդդիմախօսին։

Այդ օրը, սակայն, բաւական ուրախ զուարթ էր։

— Օ՛, Միքօ՛, ի՞նչպէս էք, տեսնենք, ըսաւ Մարքօ քաղաքավար ձևով մը, ձեռքը երկնցնելով քօմիթէի նախագահին։

— Այսօր ժողով ունինք, խորհեցայ թէ լաւ կ'ըլլայ գալ անգամ մը տեսնել Բալչօն, քանի որ ճամբուս վրայ է։

— Ժողովը ո՞ւր պիտի ըլլայ, դաշտի՞ն մէջ, հարցուց Մարքօ, նստելով ու մինչև վերջը կեռասենիի կոճղին վրայ յառելով իր աչքերը։

— Ո՛չ, այս անգամ Կանաչ Հովիտին մէջ պիտի ընենք ժողովը։

«Կանաչ Հովիտ» անունն էր այն տեղին որ կը գտնուէր քաղաքին հիւսիսակողմը՝ լերկ բլուրի մը վրայ՝ և որ առաջին բարձունքն էր Սթարա Փլանինայի։ Քօմիթէն՝ ժողովին վայրը ամէն անգամ կը փոխէր ու այդ օրը Կանաչ Հովիտը որոշած էր իբրև ժողովատեղի։

Բալչօն, տաքցած ու քրտնած, կը շարունակէր փորել ծակել կոճղը՝ անսահման դշխրով մը։ Յաճախ ետ կը քաշէր գործիքը՝ տաշուածները մաքրելու համար, բացուած ծակը կը զննէր ու նորէն կը սկսէր գործի։ Խոռոչը հիմա պահանջուած կէտին հասած էր, այսինքն գրեթէ մէկ ոտք վար կոճղին թանձր կողմէն, ուր պարոյգին ծակը պիտի չինուէր։ Բալչօ խնամով դուրս հանեց, մաքրեց տաշուածները, գոցեց մէկ աչքը և միւսով քննեց ծակը, փչեց անոր մէջէն և՝ գոհունակ դէմքով մը՝ նայեցաւ այցելուներուն։ Անոնք ալ ոտքի ելան և գացին նայեցան խոռոչն ի վար։

— Տասը օխանոց մը առնելու չափ խոշոր է արդէն, ըսաւ Միքօն, բայց մենք հրագնդիկներով պիտի լեց-

նենք զայն, որպէսզի աւելի շատ թուով հեթանոս սպաննէ։ Այս կեռասի ծառը հրաշքներ պիտի գործէ։

Անկարելի ըլլալով կանոնաւոր թնդանօթ ձեռք ձգել՝ Բօմիթէն որոշած էր որ փորձ մը ըլլայ՝ դաշտի պզտիկ թնդանօթներ շինելու՝ կեռասի ծառի կոճղերը խոռոչաւորելով և զանոնք երկաթէ գօտիներով շրջանակելով, ճիշդ ինչպէս կ՚ըսէին թէ գործածուած էր բօլօնիական և սպանիական քառլիսթ ապստամբութիւններու ատեն։

Միքօի վերջին խօսքերը, Մարքօին ուղղուած, յաղթական ճառագայթումով մը փայլեցուցին անոր դէմքը։ Որովհետև ճշմարտութիւնը այն էր որ այդ կեռասենին իր պարտէզէն բերուած էր։ Վերջին մէկ քանի շաբաթներու ընթացքին, կատարեալ յեղաշրջում մը տեղի ունեցած էր Մարքօի մտքին մէջ։ Պէլա Չէրքվաի մէջ պայթած յեղափոխական ոգին մինչև ինքը եկած հասած էր վերջապէս։ Նախ հետաքրքրուեցաւ, ապա զարմացաւ ու էն վերջը իր ամենաջերմ համակրութիւնները նուիրեց գործին։ Եթէ՝ ինչպէս կը հաւատէին արդէն՝ այսպէս էր իրականութիւնը կայսրութեան ամէն կողմերը, այն ատեն՝ կը մտածէր Մարքօ՝ ամբողջ Թուրքիան կրնար յանկարծ կրակ առնել։ Միթէ Օթօման Կայսրութեան մահուան զօղանջն էր որ պիտի հնչէր արդեօք, քանի որ նոյնիսկ տղաքները զինուելու վրայ կը խորհէին մի միայն։ Ո՞վ գիտէ... Ո՞վ գիտէ... Այս մտածումը հանդարտեցուց իր վախերն ու ապագայի վրայ իր վստահութիւնը բազմապատկեց։ Առանց երեւակայոտ ըլլալու, վճռական ու ողջմիտ՝ Մարքօ ազդուեցաւ վերջապէս ընդհանուր յուզումէն ու ինքն ալ սկսաւ հաւատալ։ Համաճարակը վարակած էր նոյն իսկ այդ ողջմիտ այլ պարկեշտ պուլկար հոգին։

Մտային այս յեղաշրջումը վայրկեանի մը մէջ կատարուած չէր սակայն։ Տպաւորութիւններու և իրողութիւններու ամբողջ շարքի մը ազդեցութեան տակ միայն մարդ հաստատ համոզումներու կը հասնի։ Անցեալ աշնան, Թուրքերուն հետզհետէ աճող վայրագութիւնն

ու խժդժութիւնը տեսնելով՝ Մարքօ ըսած էր ինքնիրեն. «Այս տեսակ կեանք չարժեր ապրիլ, ասիկա չի կրնար այսպէս տեւել»։

Ասիկա առաջին քայլն էր։

Ապա, գարունը հասնելէն ու Բապլէչքօֆի երեւումէն վերջ՝ երբ Մարքօ երիտասարդներուն մէջ տիրող յուզումը տեսաւ՝ որոնք այնքան վճռականօրէն պատրաստուելու վրայ էին յուսահատ բայց ազնիւ ճիգ մը ընելու, անիկա օր մը ըսաւ իր կնոջ.

— Ո՞վ գիտէ, թերեւ՛ս... Անոնք կրնան խենդեր ըլլալ, բայց խենդերը շատ անգամ կը յաջողին։

Վերջապէս Զատկին, երբ ապստամբական փորձ մը ընելու սոսկալի դժուարութիւններուն ու անոր ահաւոր հետեւանքներուն վրայ կը խօսէին սրճարանին մէջ, Մարքօ՝ քիչ մը սրտնեղած՝ սա պէս ըսաւ Ալաֆրանկային.

— Միխալաքի՛, այն մարդը որ հարսնիքին ծախքերը հաշիւ կ՚ընէ՝ երբէք չի կրնար կնկան մը տէր ըլլալ։

Պէտք է չեշտել հոս թէ Մարքօ իրապէս համակարծիք էր պատրաստութեան գաղափարին, բայց ոչ ապստամբութեան։ Անիկա՝ Միքօին պէս՝ գլուխէն մինչեւ ոտքը խանդավառ մը չէր, ոչ ալ ազատագրուելու պայքարի արդիւնքին վրայ իր հաւատքը այնքան կոյր ու անխախտ էր որ՝ Օկնիանօֆին պէս՝ ամէն բան վտանգէր անոր սիրուն։ Համոզուած էր, սակայն, թէ Պէլա Չէրքվան պէտք էր պատրաստ ըլլար՝ կարենալ ետ մղելու պաշիպօզուքները, երբ անոնք՝ Սթրէմայի հովիտին բազմաթիւ Թուրք գիւղերու բնակիչներուն միացած՝ յարձակէին Պէլա Չէրքվաի վրայ՝ որ արդէն՝ ամէն կողմէ՝ շրջապատուած էր անոնցմէ և որոնք ծուռ աչքով կը նայէին անոր։ Եթէ ապստամբութիւնը Պուլկարիոյ մէկ ծայրէն միւսը պիտի պայթէր, այն ատեն խնդիրը կը փոխուէր։ Բայց ո՞վ կրնար հաւատալ թէ այդպէս պիտի ըլլար։ Ուրեմն, կը մտածէր Մարքօ, ամեն պարագայի տակ Պէլա Չէրքվան պէտք էր որ կազմ ու պատրաստ ըլլար։

Այսպէս անիկա պատրաստուելու, զինուելու գործին վրայ կը պնդէր: Վերջէն, ժամանակը պիտի ցուցնէ արդիւնքը, կ'ըսէր: Ատոր համար երբ՝ երեք օր առաջ՝ Նիքօլա Նէթքօվիչ եկած պատմած էր՝ կեռասի ծառերու կոճղեր գտնելու իր անյաջող փորձերը,

— Գացէք իմ պարտէզիս կեռասենին կտրեցէք, ըսած էր Մարքօ: Բայց կամ մարդկային եսասիրութենէ և կամ ծնողական հոգածութենէ մղուած՝ որոնք այնքան ալ անբնական չեն նմանօրինակ պարագաներու տակ՝ անիկա թոյլ չէր տար որ իր տղաքները գործին մէջ մաս ունենային: Կ'ուզէր խնայել ու հեռու պահել զանոնք այն հոսանքէն, որուն՝ գոնէ ինքը՝ անկարող եղած էր դէմ դնել: «Ընտանիքին մէջէն միայն հատ մը բաւական է» կ'ըսէր: Ու բոլոր այս տատամսումներն ու անյողդողդութիւնները կ'ունենար որովհետև իր զգացումներուն մէջ յեղաշրջումը հիմնական եղած չէր: Մէկ խօսքով՝ Մարքօ չափաւոր տարրը կը ներկայացնէր ազգային կուսակցութեան մէջ. տարր մը որ յարգանքի արժանի է ամեն տեղ, բացառեալ յեղափոխութիւններու մէջ, ուր մարդ իր իտէալներուն կը ճգնի հասնիլ բուռն ու ծայրայեղ միջոցներով: Այդ դասակարգը կրնայ երբեմն անիւին շարժումը դանդաղեցնել, բայց շատ յաճախ ալ անոր ազդեցութիւնը զգալի չըլլար երբէք:

Բալչօ, բոլորովին զբաղած էր հարթելու յարդարելու խոռոչին ներսի կողմը, կեռասենիի կոճղը կատարեալ թնդանօթի մը վերածելու համար: Երբ հրածակը աւարտեց, բացուածքին մէկ կողմէն փչեց ու փոշին և տաշուածքներու ամբողջ հոսանք մը դուրս թափեցաւ միւս ծայրէն:

— Ասո՛ր կ'ըսեն, ահա, լմնցած կատարուած գործ, և ի՛նչ ալ աղուոր դաս մը պիտի տայ Թուրքերուն, հաւատացէ՛ք, ըսաւ Բալչօ յաղթականօրէն:

— Կեցցե՛ս, Բալչօ, դուն պիտի ըլլաս մեր թնդանօթաձիգներու հրամանատարը: Արդ հիմայ Հայր Լիլօն՝ երկաթագործը՝ պէտք է գայ ու անցնէ երկաթէ շրջանակներն ու ծայրերը և այն ատեն ա՛լ գործը ամբողջ

լմնցած կ'ըլլայ, ըսաւ Միքօ:

— Աստուա՛ծ իմ, ի՛նչ ձայն մը պիտի հանէ արդեօք, ըսաւ Մարքօ:

— Կանաչ Հովիտին վերի կողմը՝ բլուրի մը վրայ՝ պիտի զետեղենք զայն ու այդ դիրքէն պիտի կրնանք ամբողջ հովիտին հրամայել:. Ուր որ Թուրքերը գլուխնին վեր վերցնեն անդթօրէն պիտի կորենք թափենք զանոնք, հիանալի դիրք մըն է անիկա:

Ոտքի ձայն մը լսուեցաւ յանկարծ դուրսի կողմը:

— Մեզմէն ըլլալու է, ըսաւ Միքօ, որ արդէն դուրսը կեցող տղուն պէտք եղած հրահանգը տուած էր՝ ներս չառնելու ո՛և է մէկը որ իրենցդաղտնիքին հաղորդ չէր:

Փօփօֆը, Բօմիթէին քարտուղարը, ներս մտաւ ու բարևեց Միքօն ու Մարքօն:

— Ի՞նչ կայ, Կանչօ, հարցուց նախագահը:

— Խորհեցայ թէ՝ Կանաչ Հովիտ երթալու ատեն՝ կրնայի անգամ մը ներս գալ տեսնելու թէ թնդանօթին գործը ի՞նչ ջուրի վրայ է:

— Սքանչելի՛ է: Այսօր ամէնքս ալ ներկայ պիտի ըլլանք ժողովին, որոշելու համար թէ ո՞վ պիտի ղրկենք Փանակիւրիշթէ: Կ'ուզեն որ ներկայացուցիչ մը ղրկենք հոն: Ես Սօքօլօֆին քուէ կուտամ:

— Ի՞նչ բանի համար ներկայացուցիչ կուզեն, հարցուց Մարքօ:

— Ընդհանուր ժողովի համար:

— Ընդհանուր ժողո՞վ: Ատ ի՞նչ ըսել է:

— Չե՞ս հասկնար, մարդ, դու՛ն ալ, այն ժողովը որ պիտի որոշէ ապստամբութեան պայթումին օրը:

— Հաւանական է որ Մայիս 1ին որոշուի, ըսաւ Կանչօ:

Մարքօ՝ ընդոստ՝ վեր ցատկեց:

— Օ՛հ, ատիկա շատ կանուխ է: Աւելի լաւ է ըսպասել մինչև որ վարդերը ժողվենք ներս առնենք, դիտել տուաւ Միքօ:

— Ի՞նչ, մե՞նք ալ միթէ ոտքի պիտի ելլենք:

— Անշո՛ւշտ, ապստամբութիւնը միևնոյն օրը, ամէն տեղ, պիտի պայթի:

— Չէ՛, չէ՛, տանկ խենդութիւն չընենք:

— Խենդութիւն կամ ոչ, որոշուածը պիտի ըլլայ, ըսաւ Միքօ հակիրճօրէն:

— Չեմ կարծեր որ երբէք մտքէդ անցնես թէ մեր այս բոլոր պատրաստութիւնները առանց նպատակի եղած ըլլան, այնպէս չէ՞ աւելցուց Կանչօ:

— Ես միշտ այնպէս ըմբռնած էի թէ մեր զինուելու միակ նպատակն էր՝ Պաշիպօզուքներուն դէմ ինքզինքնիս պաշտպանելու պատրաստ ըլլալ ու սպասել և ուրիշ տեղերու անցուդարձերը դիտել: Շատ կը վախնամ որ մենք առանձինն մնանք գործին բեռը տանելու, ըսաւ Մարքօ:

— Ամօթ ու նախատինք պիտի ըլլայ Պէլա Չէրքվայի համար վայրկեան մը իսկ ուշանալ — ամբողջ ազգը ոտքի պիտի ելլէ միևնոյն օրը — Թուրքիան պիտի կործանի՛, աղաղակեց Միքօ յուզումնալից:

— Վստահաբար գիտե՞ս թէ այդպէս պիտի ըլլայ, հարցուց Մարքօ:

— Գիտե՞մ… անշո՛ւշտ գիտեմ, տղայ չեմ: Ատիկա գիտնալուս համար էր որ ստիպեցի քեզ քօմիթէին միանալ, քու իսկ աչքերովդ կարդալ նամակները և իմանալ Բալլէչքօֆի ըսածները: Հը՛, նո՛յնիսկ լրտեսները մեզի հետ են: Նայէ անգամ մը սա տողերուն մեր նամակներէն մէկուն միւս կողմը գրուած, զոր Սամանօֆ գրած է ու մեզի ղրկած է երէկ իրիկուն: Աստուա՛ծ գիտէ միայն թէ մեր այդ նամակը ի՛նչպէս անոր ձեռքը անցեր է․ հաւատա՛, հրաշք մըն է:

Ահիկա այն նամակն է զոր Սամանօֆ թարգմանած էր Պէյին և որուն բուն գաղտնի պարունակութիւնը ինք քակած հանած էր: Սամանօֆ այդ նամակը ետ ղրկած էր քօմիթէին: Անոնք այդ նամակը տեսնելով նախ սարսափ զգացին բայց ապա հանդարտեցան երբ կարդացին հետևեալ տողերը․

«Պրն․ փոխ-Ատենապե՛տ, — Եթէ ես ձեր տեղն ըլլայի՝ նամակներս այսպէս փողոցը չպիտի ձգէի որ Սթէֆչօֆ գտնէ: Այսօր՝ իրմէն առի այս նամակը Պէյին ներկայութեանը՝ որուն թարգմանեցինք նամակին այն մասը որ Պէլատօնաի վրայ կը խօսի: Միւս մասը՝ ես առանձինն հանեցի կրակին օգնութեամբ: Իրար անցնելու պէտք չունիք: Այս իրիկուն ուրիշ փոթորիկ մըն ալ պիտի պայթէր գլխերնուդ, բայց անցաւ գնաց: Աղօթք ըրէք ինծի: Միայն թէ լաւ կ՚ըլլայ որ ասկէ վերջը ուրիշ տեղ և աւելի գաղտնի ընէք ձեր ժողովը: Յաջողութիւն կը մաղթեմ ձեզի:

Պուլկար մատնիչ և լրտես
Փէթրաքի Սամանօֆ

Պէտք է ըսել թէ խեղճ Սամանօֆ երբէք՝ մինչև հիմայ՝ քաղաքական ոևէ մատնութիւն գործած չէր իրականութեան մէջ, հակառակ զինքը մատնիչ ներկայացնող բոլոր տարաձայնութիւններուն: Անիկա լրտեսութեան գործը ձեռքը առած էր պարզապէս թէ՛ Թուրքէն ու թէ պուլկարէն դրամ չորթելու նպատակով: Իր հայրենակիցներէն բռնի դրամ առնելու համար՝ ճիշդ է թէ անհամար սպառնալիքներու կը դիմէր, բայց սպառնալիքէն անդին չէր անցներ երբէք: Թէև ոևէ չափով ինքնայարգանք չունէր, բայց խիղճը մեռած չէր տակաւին անոր մէջ: Ակներև էր թէ՝ բնութիւնը զինքը լրտես մը ստեղծած կամ ըլլալ ուզած չէր, բայց պարագաները անողոքօրէն քշած տարած էին զայն այդ օձակերպ ճամբուն մէջ: Անիկա՝ նամակը քօմիթէին վերադարձնելէ առաջ՝ շատ վարպետորդի կերպով մը համոզած էր Պէյը յետաձգել ոստիկանութեան խուզարկող արշաւանքը:

Սամանօֆ օր մը բանտը մեռաւ Ասիոյ մէջ, ճիշտ այն ատեն երբ Սան Սթէֆանոյի ընդհանուր ներումը ստորագրուած էր:

Մարքօ գլուխը երերցուց անվստահօրէն․

— Տարբեր բան է վստահօրէն գիտնալ թէ բան մը պիտի պատահի և բոլորովին տարբեր է երբ ժողովուրդը այդպէս կ՚ըսէ քեզի: Լաւ մը խորհեցէք ոևէ յախուռն

գործ տեսնելէ առաջ։ Ուրիշ Սիմարա Ջակոտա մըն ալ չունենանք։

Այս անգամ Միքօ բարկացաւ։

— Ասիկա բոլորովին տարբեր բան մընէ Մարքօ։ Տղայ մի ըլլար։ Ես կըսեմ քեզի թէ ամբողջ Պուլկարիան կրակ պիտի առնէ։ Ամէն բան կարգադրուած ու կազմակերպուած է — պէտք է միայն օրը իմացնեն մեզի։

— Լաւ, եթէ ամբողջ Պուլկարիա կրակ պիտի առնէ, ե՛ս ալ իմ հրացանս կ'առնեմ, բայց ենթադրէ որ միակ մենք ենք ոտքի ելլողները, այն ատե՞ն, այդ կէտըն է որ կուզեմ չեչտել։

— Մինակ մենք պիտի չըլլանք — ամբողջ երկիրը ոտքի պիտի ելլէ։

— Ո՞վ կ'ըսէ։

— Ե՛ս կ'ըսեմ թէ պիտի ըլլայ, Մարքօ։ Կուզես որ երդու՞մ ընեմ ատոր համար։

— Ո՛չ, ո՛չ։

— Կանոնաւոր թերեհաւատ Թովմաս մը դարձեր ես։

— Այո՛, ճիշդ անոր պէս ես ալ կուզեմ մատովս զգալ, և ինչո՞ւ չէ, մարդ Աստուծոյ, գլուխնիս է որ կուզեն։

— Որոշապէս հաւատա՛ թէ մենք պիտի յաղթենք։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետև Թուրքյա պիտի կործանի, ժամանակը հասած է։

— Ինչո՞ւ համար....

— Որովհետև այնպէս գրուած է թէ Թուրքիա պիտի կործանի՛։

Այս խօսքերը մտածել տուին Մարքօին թէ Միքօ, ինչպէս միշտ սովոր էր արդէն, պարզապէս կը կրկնէր մարգարէութիւնները Մառթին Ջատէքի, ռուս «վհուկ»ին, որ չարունակաբար Օթօման Կայսրութեան անկումը կը քարոզէր։

— Այդ Նորելուկ մարգարէութիւններուն շատ չեմ հաւատար ես, ըսաւ Մրքօ, օրացոյցն ալ անձրևի և

փոթորիկի գուշակութիւններ կ'ընէ, բայց օդը սքանչելի է — պօշ խօսքեր են ատոնք։

— Չէ՛, չէ՛, Մարթին Ջատէքը բոլորովին տարբեր բան մըն է — նոյն իսկ ուսեալները կը հաւատան անոր ըսածներուն, ըսաւ Միքօ լրջօրէն։

— Օ՛հ, գնա՛, ճանը՛մ, Ջատէք մը առեր անցեր էք — ձգեցէ՛ք, ի՞նչ կ'ուզէք այդ խեղճ մարդէն։

Միքօ զայրացաւ։

— Եթէ Ջատէքին չես հաւատար, այն ատեն ուրիշ մարգարէութիւն մը պիտի դնեմ առջեւդ, աւելի խորունկ ու աւելի յստակ քան նոյն իսկ Ջատէքինը։

— Ա՞տ ուսկից է։

— Աստուածայի՛ն նախախնամութենէն, ըսաւ Միքօ, Հոգին Սուրբը միայն կրնար այդ մարգարէութիւնը ներշնչած ըլլալ։ Մարդկային ո՛չ մէկ միտք կարող էր գտած ըլլալ զայն։

Այս խօսքերուն վրայ Միքօ սկսաւ իր վերարկուին գրպանը խուզարկել։

Մարքօ զարմացմամբ կը դիտէր զանի։

— Օ՛ֆ, օ՛ֆ — յուշատետրս ալ տունը մոռցեր եմ, ըսաւ Միքօ սաստիկ նեղուած — բայց, ինչ և իցէ, հոգ չէ, կրնամ յիշել։ Ու եթէ ա՛յս ալ չի համոզէ քեզի թէ Թուրքիան դատապարտուած է, ա՛լ արիւն քոյ ի գլուխ քոյ, ես ի՞նչ կրնամ ընել քանի որ մարդ մը խուլ է ու չի կրնար լսել նոյնիսկ խոշոր թմբուկի մը ձայնը։

Եւ Միքօ դուրս հանեց իր տ ի վ ի թ ը, գրիչը թաթխեց մելանին և նորէն սկսաւ բան մը փնտռել իր գըրպաններուն մէջ։

— Քովդ քիչ մը մաքուր թուղթ ունի՞ս։

— Չէ՛, չունիմ, ըսաւ Մարքօ, ինքն ալ իր գրպանը նայելէ վերջ։

— Հոգ չէ՛, հո՛ս ալ կրնամ գրել։

Եւ Միքօ՝ կեռասենի-թնդանօթին վրայ հակած՝ սկսաւ բան մը գրել՝ կոճղին դեռ նոր յղկուած հաստ ծայրին վրայ։

Մարքօ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր անոր գըրածներուն :

Միքօ՝ քիչ յետոյ՝ իրարու քով շարեց սլաւական այբուբէնի մէկ քանի գրերն ու անոնց քով գրաւ իրենց թուական համարժէքը (*) :

Այս գրերը՝ քովք վը գրուելով՝ հետեւեալ նախադասութիւնը կը կազմէին. — ԹՈՒՐՔԻԱ ՊԻՏԻ ԿՈՐԾԱՆԻ, և թուանշանները իրարու վրայ գումարուելով կը մատնանշէին 1876 տարին, ճակատագրակա՛ն տարին :

Ամէնքն ալ զարմացան : Ու ոչ ոք կրցաւ գիտնալ թէ ո՞վ՝ առաջին անգամ՝ երեւան հանած էր այս հրաշապատում զուգադրութիւնը, ո՞վ՝ առաջին անգամ՝ մոռացումէ փրկած էր լոյսի այս ճառագայթը, դիպուածի այս անբացատրելի խաղը : Երիտասարդները խնդացին անոր վրայ իբրև պարզապէս քմածին զուգադիպութիւն մը — ծերերը՝ յայտնութիւն մը նկատեցին զայն : Այսպէս նախապաշարումն ու աւելորդապաշտութիւնը կը բացատրեն շատ անգամ ինչ որ բանականութիւնը անկարող կ՚ըլլայ հասկնալ :

Միքօ Պէյզատէ այս առեղծուածին կրկնակ իմաստը պարզեց :

Մարքօին վարանումները ա՛լ վերջացած էին, զարմացումէն լեզուն բռնուած էր կարծես :

Այն ատեն Միքօին յաղթանակը կատարեալ եղաւ : Իր սև աչքերը փայլեցան հպարտ ինքնագոհացումով մը և այն թեթև ու հեգնական ժպիտը՝ որով Մարքօին ապշութիւնը կը դիտէր ու կը վայելէր՝ անոր թերեհաւատութեան համար արգահատանք ու միենոյն ատեն յաղթանակ, ուրախութիւն և եռանդ կ՚արտայայտէր : Այդ ժպիտով կարծես Մարքօին ըսել կ՚ուզէր. «Է՜հ, տեսնե՛նք, հիմա ի՞նչ ունիս ըսելիք : Մարթին Զատէքին չէիր հաւատար — ասո՞ր ինչ ըսելիք ունիս, նայի՛նք,

(*) Սլաւական, ինչպէս ուրիշ այբուբէններու մէջ, իւրաքանչիւր գիր՝ իր թուական համարժէքն ունի : Այսպէս են նաև հայերէն այբուբէնի գրերը :

հէ՞, հասկցա՞ր հիմա թէ Միքօ Պէյզատէն ո՞վ է եղեր» :

Մինչ երկու պուլկար ականաւորները այդ կէտին վրայ կը վիճէին, քօմիթէին միացած անդամներէն շատեր՝ առանց նշմարուելու՝ ներս մտած էին արդէն ու քիչ յետոյ բոլորն ալ ներկայ էին հոն, ի բաց առեալ Տիմօ Պէզրօրթէֆ :

— Այսօր ոչ մէկ տեղ կրցայ Պէզրօրթէֆը գտնել, ըսաւ Իլիա Սթրանճօֆ, ո՛վ գիտէ ո՛ր գինետունը քունը տարած ըլլալու է :

— Ա՜հ, իրաւ որ շատ գէշ բան է այդպէս միշտ աննպատակ գինովնալը, ըսաւ Բօբ Տիմքօ և՝ գրպանէն օղիի շիշը հանելով՝ բերանը տարաւ ու հատ մը կլլեց :

Քօմիթէի անդամները շատ հիացան ու գովեցին թնդանօթը որ տարածուած կը պառկէր հոն իրենց առջև՝ առանց ոտքի ու առանց գլուխի վիթխարի հրէշի մը պէս, պատրոյգին ծակը միայն՝ իբրև աչք՝ կռնակին կողմը և ահարկու լայն բացուող բերան մը որ կարծես պատրաստ էր հուր և կապար դուրս ժայթքել : Իր դեռ նոր յղկուած փայլուն մակերևոյթին վրայ կը կարդացուէր՝ Միքօին ձեռքով փորուած ծածկագրութիւնը — Օթօման պետութեան «Մանէ, Թեկել, Փարէս»ը.

« ԹՈՒՐՔԻԱ ՊԻՏԻ ԿՈՐԾԱՆԻ — 1876 »

— Տղաքնե՛ր, ըսաւ նախագահը, չէ՞ մի որ խօսք մէկ ըրած ենք կանաչ հովիտը ժողով մը ընել այսօր :

— Այո՛, այո՛, օ՛ն, ճամբայ ելլենք :

— Բայց քանի որ ամէնքս ալ հոս ենք, ի՞նչու համար ժողովը հոս չընենք : Եթէ ինծի հարցնէք՝ ես այս տեղը կը նախընտրեմ, նամանաւանդ ասո՛ր ներկայութեանը, ըսաւ նախագահը, թնդանօթը ցուցնելով :

Այս առաջարկութիւնը միահամուռ ընդունուեցաւ :

— Օ՛ն ուրեմն, սկսինք :

— Ահաւասի՛կ իմ թիկնաթոռս, ըսաւ Միքօ, թընդանօթին վրայ ելլել նստելով : Ու ժողովը սկսաւ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՄԱՐՔՕ Կ'ԱՂՕԹԷ

Ժողովը սկսելէ առաջ՝ Մարքօ հեռացաւ գնաց Քալչօի գործատեղիէն, մտածումներու մէջ սուզուած։ Ինչ որ տեսած ու լսած էր այդ օրը խորունկ տպաւորութիւն գործած էին իր վրայ։

«Ո՞վ գիտէ, ո՞վ գիտէ», կ'ըսէր նորէն Մարքօ ինքնիրեն, քաղաքին չուկայի պարտէզներուն մէջէն անցած պահուն։ Ու կ'երթար կը քերէր երկայնքը այն գետին որ՝ Պալքաններէն անցնելով՝ կուգար ու փրփրադէզ ջրվէժներով վար կը թափէր Պէլա Զէրքվաի արեւելեան կողմը։ Երբ մօտեցաւ իր սեփական պարտէզին, նայուածք մը նետեց դէպի այն խոռոջը, ուր հող լեցուած չէր դեռ եւ ուր՝ քիչ առաջ՝ կեռասի ծառը կանգուն կը կենար։ Այդ տեսարանին առջեւ դաժան ժպիտ մը եկաւ իր դէմքին վրայ։ Հոնկէ ետ դարձաւ նորէն ու պարտէզներուն մէջէն գնաց դէպի քաղաքին գլխաւոր փողոցը որ Ք. տանող ճամբուն կը կցուէր։ Քաղաքին դուրսի կողմը, փոշոտ դաշտերուն մէջ, գորգ հիւսողներու խրճիթներուն առջեւէն անցած պահուն, տեսաւ որ ահագին բազմութիւն մը Խօռօ (Պուլկար ազգային պարը) կը պարէր։ Յայտնի էր թէ մօտերը հարսնիք մը ըլլալու էր, եւ թէ բոլոր աղքատ ու աշխատաւոր ժողովուրդը եկած մասնակցած էր խրախճանութեան, որովհետեւ Խօռօի շրջանակը անսովոր կերպով երկարած էր։

«Այսպէս է ահա՛ աշխարհը, ըսաւ ինքնիրեն, անդին թնդանօթ կը պատրաստեն, եւ հոս հարսնիք կ'ընեն՝ առանց վաղուան վրայ մտածելու։

Մարքօ նշմարեց անմիջապէս թէ յեղափոխական տարրը ներկայ էր նոյնիսկ հո՛ս՝ Խօռօի այդ շրջանակին մէջ. — պարին գլուխն անցած էր Պէզփօռթէֆ, հայրենասէրը, որ՝ թէեւ քիչ մը շատ կը սիրէր գինիի տակառին տակ պառկիլ՝ բայց որ նշանաւոր պարող մըն էր, հակառակ իր թեթեւ իմն կաղութեան։ Սպիտակ

թաշկինակ մը բռնած՝ անդադար կ'երերցնէր զայն ու կը պարէր ամենէն այլանդակ ու տարօրինակ ձեւերով եւ իր օրինակովը ամենէն արտառոց ելեւէջներն ու ոլորումները կը թելադրէր ու կը հրամայէր՝ իրեն հետեւող մարդոց անծայրածիր շարքին։ Պարի շղթան մերթ անսագիւտօրէն կանոնաւոր կիսաբոլորակ մը կը ներկայացնէր եւ մերթ՝ քնացող օձի մը պէս՝ կը նեղնար, կը շրջանակուէր զայն առաջնորդողին չորս կողմը։ Ու ապա նորէն կը քակուէր ու կը տարածուէր ամէն տեսակ մտացածին ուղղութիւններով։ Պէզփօռթէֆ ուժգին թափիւնով մը գետինը կը զարնէր իր լայն նրբաններով կօշիկները, ամէն մէկ նոր ձեւի ու ելեւէջի։

Մարքօ կամաց կամաց մօտեցաւ Խօռօին՝ որ իր ոգեւորութեան գագաթնակէտին հասած էր, ու նշմարեց թէ Պէզփօռթէֆ՝ կատարելապէս լոլիկ՝ իր ետեւէն կը քաշէր կը տանէր պարի երկար շղթան, այնպէս որ տեսնողը պիտի կարծէր թէ բանակ մըն էր զոր կ'առաջնորդէր պատնէշի մը վրայ յարձակելու։ Իր ոգեւորութիւնը տարածուած ու հաղորդուած էր Խօռօին մինչեւ հեռաւոր ծայրերը, ուր հինգ տարեկան տղաքները անգամ կը պարէին։ Իր հրամանին վրայ՝ երաժիշտները դադրած էին նուագելէ եւ պարողներն էին որ կ'երգէին ու միեւնոյն ատեն կը պարէին երգին եղանակին համաձայն։ Երգին հետեւեալ խօսքերը հասան մինչեւ Մարքօ.

«Քալինա՛, կրնա՞ս ըսել, սիրելի՛ս,
«Արդեօք եղբայր Քօլիօն պիտի գա՞յ այսօր,
«Արդեօք եղբայր Քօլիօն պիտի գա՞յ այսօր,
«Ու քեզի բերի ծննդօրի նուէր մը,

«Կամ մանեակ մը այդ քու ճերմակ վզիդ,
«Կամ գօտի մը այդ նրբենի մէջքիդ,
«Վարշամակ մը այդ սիրուն մազերուդ,
«Եւ կամ կօշիկներ մինինիկ ոտքերուդ» ...

Ու պարը, երգին հետ, կը շարունակուէր նոր թափով ու ոգիով։

Մարքօ կանգ առաւ դարբնոցին քիւերուն տակ ու

պահ մը հոն հանդչեցաւ՝ այդ չէն ու զուարթ տեսարանը վայելելու։

Պէգփօռթէֆ իսկոյն տեսաւ զանի։ Ձգեց Խօռօն ու անոր կողմը վազեց, տատանելով ձեռքի թաշկինակն ու գացած պահուն՝ նուագին հետ պարելով։ Կարմիր պեխերով ու թարթափող գորշ աչքերով իր անդոյն, երկայն ու ոսկրուտ դէմքին վրայ նկարուած էր տեսակ մը ապերասան զուարթութիւն և գրգռում, որոնք գինովութեան արդիւնքն էին յայտնապէս։

— Ուռռա՛, կեցցէ՛ Մարքօ, կեցցէ՛ Պուլկարիա, կեցցե՛ն անոր քաջ զաւակները... Գաւաթ մը գինի խմե՛նք, Մարքօ՛, ի՞նչ կ՚ըլլայ... օ՜խ, շնորհակալ եմ։ Ուռռա՛, ներողութիւն, Մարքօ՛, ներողութիւն, ա՜հ, ասանկ գինով եղած չունէի, այո՛, այդպէս է, — բայց ըրածս թողածս գիտեմ... այո՛, խելքս գլուխս է, գիտե՛մ, ճշմարիտ Պուլկար մըն եմ... ազգին ցաւերը կը տեսնեմ — ատոր համար է որ երբեմն կ՚ըսեմ «ա՛լ բաւական է այսքան գերութիւն ու գինովութիւն, աւելի լաւ է մեռնինք քան թէ ասանկ ապրինք»... Ես ասանկ կ՚ըսեմ, թո՛ղ նորէն ըսեն թէ ես գինով մըն եմ, ո՛վ որ ատանկ կ՚ըսէ դաւաճան մըն է։ Սիրտս կ՚արիւնի Պուլկարիոյ համար, խե՜ղճ Պուլկարիա որ Թուրքերուն ձեռքն ինկած գերի է մնացեր։ Չէ՞ մի որ մենք մեր իրաւունքները կ՚ուզենք, մարդկութեան իրաւունքները։ Ուզածնիս ո՛չ համբաւ է, ո՛չ հարստութիւն, ո՛չ հող և ո՛չ ալ կին... եկու տես որ մարդիկ ալ կան որ կնիկ կ՚առնեն ասանկ օրերու, այնպէս չէ՞, ատոր ի՞նչ կ՚ըսես... ի՞նչ ընենք, աշխարհս այդպէս է։ Բայց եթէ վաղը հրամանը գայ. «Օ՛ն, առա՛ջ, դէպի կռի՛ւ», կրակի տուէ՛ք այս ձեր տուները. այն ատեն կը տեսնես թէ ամենքս ալ Պալքանները կ՚ելլենք կռուելու։ Թռչունէն վախցողը կորեկ չի ցաներ — կը հասկնաս, այնպէս չէ՞։ Ա՜խ, Աստուած երկար կեանք տայ քեզի պէս հայրենասէրներուն, ձեռքերն ու ոտքերը պագեր եմ ես անոնց։ Բայց սա Չօրպաճի Եօրտանը, ա՜խ, հոս ըլլար, ոսկորները չակէի ծեծին տակ... հապա ան Սթէֆչօֆ

ըսուածը, գետնին տակն անցելիքը... բայց կարճ կապենք, գետինը ականջ ունի կ՚ըսեն... Գինով եմ, բանի... բանի... բանի... չափ գինով... Հայրենիքը սիրելուս է որ այսչափ խմեր եմ... ա՛լ ժամը հասած է... այսօր կամ, բայց վա՞ղը, ո՞վ ի՛նչ գիտէ, խե՜նդ, խե՜նդ աշխարհ...— փոշի, մոխիր, ոչինչ — Ո՛վ որ ազգին համար կը մեռնի՝ ան յաւիտեանս յաւիտենից կ՚ապրի... կեցցէ՛, երկար ապրի՛ Պուլկարիան... Եւ ես, ես ի՞նչ ընեմ... էշ մը որ պաղ ջուրէն կը վախնայ ..

Պէգփօռթէֆ յանկարծ լռեց, որովհետև Թուրք մը տեսած էր որ՝ ձին հեծած՝ կ՚անցնէր անկէ, ինչ որ վերջերս անսովոր բան մըն էր։ Մատովը Թուրքը ցուցընելով՝ սկսաւ երգել.

«Օ՛ն, դէպի կռի՛ւ. Թշնամին կը մօտենայ.
«Սրտերը կը բաբախեն, բայց վախը չէ պատճառը.
«Սիրտ առէ՛ք, քաջերն են որ պիտի կռուին,
«Ու մենք ստրուկ ռայաներ պիտի չըլլանք այլևս»։

— Առա՛ջ, առա՛ջ, պոռաց Պէգփօռթէֆ, կարծես աներևոյթ բանակի մը կը հրամայէր և խուժեց դէպի Թուրքը։

Թուրքը՝ տեսնելով որ Պէգփօռթէֆ դէպի իրեն կուգայ՝ կանգ առաւ։

Պէգփօռթէֆ հասաւ բռնեց անոր թևէն ու բացագանչեց.

— Թի՛ւրք, ո՞ւր կ՚երթաս, ի՞նչպէս կը համարձակիս այս սրբազան հողը աղտոտել։ Ասիկա պուլկարական հող է — քու երկիրդ հոս չէ՛, Ասիոյ անապատները գնա՛։ Կորսուէ՛, գնա՛ կ՚ըսեմ, անմիջապէս։ Վար իջի՛ր ատ ձիէդ, գազա՛ն քեզի, վար իջի՛ր ու համբուրէ՛ այս հողը, ապա թէ ոչ քեզի կը ցուցնեմ Սուլթանդ ալ, անոր մանկլաւիկներն ալ, անոր հարէմներն ալ։

Թուրքը չի հասկցաւ Պէգփօռթէֆի ըսածը, բայց տեսաւ թէ շատ խմած էր ան։ Վրդովեցաւ ու խթանեց իր ձին, բայց Պէգփօռթէֆ բռնեց ձիուն սանձէն։

— Ի՞նչ կ՚ուզես, Չօրպաճի՛, հարցուց Թուրքը՝

վախցած։

— Վա՛ր իջիր ձիէդ որ արիւնդ խմեմ, պոռաց Պէգփօռթէֆ կատաղօրէն, ու քաշեց իր շողացող դանակը։

Թէև Թուրքը զէնք մը ունէր մէջքը, բայց մոռցաւ ու վար իջաւ ձիէն՝ դողդղալով ու հնազանդ։

— Ինձմէ ի՞նչ կ՚ուզես, Զօրպաճի՛, կրկնեց՝ սարսափած իր վրայ յարձակողին վրիժացայտ նայուածքէն։

— Ո՞ւր կ՚երթաս այսպէս, Թի՛ւրք։

— Բ․ կ՚երթամ։

— Եւ ե՞րբ Մէքքէ պիտի երթաս։

Թուրքը բոլորովին կորսնցուց իր պատրաստամտութիւնը, ձայնը կառչեցաւ խռչափողին մէջ ու հազիւ կրցաւ թոթովել.

— Զօրպաճի՛, խնդրե՛մ, ձգէ որ երթամ։

— Երթա՛ս, կեցի՛ր որ միասին Մէքքէ պիտի երթանք, զոռանցեց Պէգփօռթէֆ — կեցի՛ր որ շալակդ հեծնեմ — ինչպէս դուք հազար տարի է որ հեծած էք պուլկարներուն շալակը։ Ու այսպէս ըսելով, Թուրքին կռնակը ցատկեց արագաշարժօրէն, երկու ձեռքով ամուր մը բռնեց անոր ճիտը — Է՛, տի՛ւ, տի՛ւ, հայտէ՛, Մէքքէ տա՛ր զիս — կը պոռար։

Ու հոն ներկայ ամբողջ բազմութեան առջև, բարձրաձայն խնդուքներու և պոռչտուքներու մէջ, Թուրքը՝ Պէգփօռթէֆը շալկած ու անոր ոտքի հարուածներուն տակ՝ սկսաւ քալել։

Թուրքին ձին՝ գլուխը կախած՝ իր տիրոջը կը հետևէր։

Այս բոլորը տեսաւ Մարքօ ու «ո՛վ գիտէ, ո՛վ գիտէ» ըսաւ նորէն ինքնիրեն, դէպի տուն ճամբուն վըրայ։ Այդ օրուան տեսածները զարմացուցած, ցնցած էին զինքն ու դեռ ինքզինքը չէր գտած։ Յիսուն տարեկան էր ու կը յիշէր այն ժամանակը երբ կանաչ գոյնով ո՛և է բան կրել արգիլուած էր պուլկարներուն, ու անոնք ստիպուած էին վար իջնել իրենց ձիերէն եթէ՝ ճամբան՝ Թուրք մը ելլէր իրենց դէմ։ Մարքօն՝ ինքն ալ՝ այնքան բան տեսած, այնքան ստորնացումներ կրած

ու տարած էր իբրև «ռայա» մը որ՝ հիմա՝ չէր կրնար իր աչքերուն հաւատալ։ Ամբողջ բազմութեան առջև, հազարաւոր ականատեսներու ներկայութեանը, տեսած էր որ Թուրք մը իր ձիէն վար իջած էր՝ կաղ ու գինով Պուլկարի մը հրամանին վրայ։

Տեսաւ թէ այդ նոյն Թուրքը մոռցած էր իր զէնք ունենալը, մոռցած էր իր Թուրք մը ըլլալը և՝ հլու հնազանդ՝ համակերպած էր որ գրաստի մը պէս՝ Պէգփօռթէֆն իր վրայ առած՝ անցնի քաղաքին մէջէն։ Ու այս բոլորը պատահած էր այնքա՛ն պարզ, այնքա՛ն անակնկալ կերպով մը — այնքա՛ն սոսկալի կերպով անակնկալ։ Բայց, վերջապէս, բոլորովին դիպուածի և կամ խենդ խաղի մը արդիւնքն ալ չէր ատիկա։ Ինչ որ անկարելի էր օր մը առաջ, այսօր՝ կարելի դարձած էր ու ամէն ոք ծափահարած էր եղածին իբր թէ աշխարհի է՛ն բնական բանն ըլլար պատահածը։ Ի՞նչ, ի՞նչ էր արդեօք այս բոլորին նշանակութիւնը։ Ի՞նչ բան արդեօք Ռայան այդքան յանդուգն և տիրապետող ցեղն այդքան հնազանդ ըրած էր այսօր։ Պետութեան մահուան զօղա՞նջն էր արդեօք որ հնչած էր և՝ վերջապէս՝ Պէյզատէններուն ու միւս տղաքներուն ըսածները ճի՞շդ էին միթէ։

«Ո՞վ գիտէ՛... ո՞վ գիտէ՛։»

Ու ճամբան՝ իր այս խոհանքներուն մէջ՝ յանկարծ կանգ առաւ անգամ մը նայելու՝ դպրոցէն դեռ նոր արձակուած տղայոց։ Անոնք Մէրտիվէնճիէֆի աշակերտներէն էին՝ որոնք՝ զոյգ զոյգ՝ երկար բանակ մը կը կազմէին։ Երկու կողմէն քալող սպաներու հրամանատարութեան տակ՝ միօրինակ քայլերով՝ կը յառաջանային, զինուորներու պէս։ Զօրապետը բանակին գլուխը կը գտնուէր։ Հոն էր Մարքօին Ասէնը որ ձող մը բռնած կը տանէր և որուն ծայրը կապած էին կարմիր թաշկինակ մը — իրենց դրօշակը։

Մարքօ ապշեցաւ մնաց։

— Ասոնք ամէնքն ալ խենդեցեր են, ճերմակ մա-

ղով ծերերէն մինչև դպրատան տղաքը խենդեցեր են, խենդեցե՛ր, մտածեց Մարքօ:

Ու գնաց բռնեց Ասէնի ականջէն ու ժպտելով հարցուց․

— Ի՞նչ է աս ձեռքդ բռնածդ, քեզի կապիկ, քեզի՛:

Ու միտքը եկաւ յանկարծ թէ գոնէ իր մեծ տղաքները խառնուած չէին այդ գործերուն, թէ գո՛նէ անոնք ցուցըցած չէին այն միևնոյն եռանդը որ վարակած էր ամէնքը՝ ինքն ալ մէջն ըլլալով:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, գոնէ անոնք մէջը չեն: Աստուած օրհնէ զիրենք: Ես մէջն եմ, այդքանը կը բաւէ:

Բայց դառն մտածում մը անցաւ մտքէն ու տխրօրէն աւելցուց․

— Ի՞նչ, հապա ի՞նչ տեսակ արիւն կը կրեն ուրեմն իրենց երակներուն մէջ այդ ստահակները: Ի՞նչ, ե՛ս մեծցուցի զանոնք, որպէսզի վաճառակա՞ն ըլլան .... բայց չէ՛... չէ՛... թող անոնք հեռու մնան, ամէն տունէ մէկ հոգի մը կը բաւէ:

Ճիշդ կէսօր էր երբ Մարքօ՝ անհանդարտ ու սրտնեղած՝ տուն հասաւ, ուղղակի գնաց իր սենեակն ու սկսաւ քննել՝ պատին վրայ կախուած ատրճանակները: Ապա՝ դրան ետևի խոշոր դարանը բացաւ՝ ուր իբրև անպէտ նետուած էին՝ իր մեծ հօրմէն մնացած երկու հին ատրճանակներ: Կուզէր գտնել ու նոր գայլախազեր անցնել անոնց: Դարանը բոլորովին մութ էր և Մարքօ ջանաց խարխափել բայց՝ առանց լոյսի՝ անկարելի եղաւ: Գնաց ճրագը բերաւ ու՝ յանկարծ՝ ի՛նչ տեսնէր․․ երկու հին ատրճանակներուն տեղ, ամբողջ դարանը լեցուած գտաւ հրացաններով, ատրճանակներով և վեցհարուածեաններով — կատարեալ զինարան մը: Բայց դարանը տեսակ մը զինուորական շտեմարանի երևոյթն ալ ունէր կարծես, որովհետև միւս անկիւնը կախուած էին խոշոր փամփշտոցներ, տրեխներ, մոյկեր, եւրոպական կտրուածքով՝ ծալլուած ու շրտկուած համազգեստներ, վերջապէս՝ տարօրինակ ու կասկածելի առարկաներ, ամէնքն ալ:

Մարքօ ձայն տուաւ Իվանիցա մեծ մօր, որ անմիջապէս եկաւ:

— Ի՞նչ է աս, մա՛յր, ո՞վ բացեր է այս դարանը, ո՞վ է այս բոլոր խաղերը խաղցողը, ըսէ տեսնեմ, կուզեմ գիտնալ:

Մեծ մայր Իվանեցան զարմացմամբ անոր նայեցաւ․

— Ո՞վ բացեր է մի... ի՛նչ, կը կարծես որ ե՞ս բացեր եմ... անոնց ամէնքն ալ, Վասիլն ալ, Տիմիթրին ալ, Բիրօն ալ օրն իբուն ներս դուրս կ'երթան կուգան, բան մը ընելու վրայ են: Ո՞վ գիտէ թէ ի՞նչ կը բանին հոն մութին մէջ:

Ու Մարքօ շուարեցաւ:

— Ա՛հ, այդ պզտիկ աւազակները, բացագանչեց, գլուխը քերելով:

Ճրագին օգնութեամբ, դարանին բոլոր առարկաները ուշի ուշով քննեց ու դէմքին վրայ աննկարագրելի արտայայտութիւն մը եկաւ ու քթին տակէն մըրմընջեց․

— Խենդեցե՛ր են, խենդեցե՛ր են, Աստու՛ած շնորհք տայ:

Դուռը գոցեց նորէն ու հեռացաւ:

Ուղղակի գնաց դէպի թերափներու սենեակը, երկիւղածօրէն ծնրադրեց Յիսուսի պատկերին առջև ու սկսաւ արտասանել աղօթք մը որ նոր էր ու չիկար ժամագրքին մէջ, Պուլկարիոյ համար կ'աղօթէր:

Իր կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ Միքօ կ'աղօթէր Պուլկարիոյ համար:

ԳԼՈՒԽ Է․

ԳԻՆՈՎՑԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԸ

Արդարև՝ գարունին հետ՝ յեղափոխական շարժումն ալ հսկայ քայլեր կ'առնէր: Ամբողջ արևմտեան Թըրակիա, ուր եռուզեռը ամէնէն աւելի տարածուած էր, հիմայ կը նմանէր վիթխարի հրաբուխի մը, որուն խուլ որոտումները՝ վերահաս պայթում մը գուշակել կուտա-

յին։ Առաքեալներու և յեղափոխողներու ամբողջ հոյանք մը անցած էր լեռներէն ու դաշտերէն և պատրաստած՝ անխուսափելի կռիւը։ Ամէն տեղ «բարի եկաք»ով կ'ողջունուէին իրենք, — ամեն տեղ գիրկերը կը բացուէին զիրենք ողջագուրելու և ամէն սիրտ անձկութեամբ կուլ կուտար անոնց խօսքերը — ժողովուրդը՝ միահամուռ՝ կ'այրէր՝ ազատութեան յեղաշրջող լեզուին ծարաւովը ու անհամբեր էր՝ ժամ առաջ տանելու իր խաչը դէպի նոր Գողգոթան։ Ազգային ազատագրութեան գործաւորները իրարու ետևէ եկած, հողը պատրաստած և ազատութեան սիրոյ սերմերը ցանած էին հոն։ Այդ գործաւորները՝ վանական Փախիէն սկսեալ մինչև սարկաւագ Լէվսքին — երկուքն ալ մարտիրոսներ, երկուքն ալ սուրբեր — վարուցանած ու ոռոգած էին հողը։ Առաջինը՝ Աթօս լեռնէն իսկ վերջինը կախաղանէն՝ իրենց օրհնութիւնը թափած էին այդ հողին վրայ։ Քսան տարի առաջ՝ Ռաքօֆսքի, գիւղի մը մէջ, հազիւ թէ ժպրհած էր խօսիլ ի նպաստ յեղափոխութեան և ահա՛ ստիպուած էր՝ անմիջապէս՝ ծպտիլ իբրև կին՝ կեանքը փրկելու համար՝ փախչիլ գիւղացիներու կատաղութենէն։ Բայց հիմայ, երբ գիւղացիները լսէին թէ առաքեալ մը կուգար, պատգամաւորներ կը ղրկէին՝ զինքը դիմաւորելու, ողջունելու և անոր գալուստը հռչակելու համար։ Անոնք՝ ականջ կտրած՝ մտիկ կընէին և ինչպէս այրող կոկորդը կը պապակի զովարար ջուրին այնպէս անոնք անյագօրէն կը կլլէին անոնց կենսարար խօսքերը։ Երբ հնչեց սա կոչը․ «պատրա՛ստ եղիք, պէ՛տք է մեռնինք», այն ատեն եկեղեցին նուիրեց իր քահանան, դպրոցն՝ իր դասատուն, դաշտն՝ իր մշակը և մայրն՝ իր զաւակը։ Ազատութեան գաղափարը արմատ նետած էր ամէն տեղ անպարտելի ուժով — ամենուն վրայ տիրած էր հաւասարապէս — լեռներուն ու հովիտներուն վրայ, խեղճ հօտաղի խրճիթէն մինչև վանականին խցիկը։ Զօրպաճիները նոյնիսկ՝ որոնք ամէն տեսակ ազգային զարգացումի հակառակող և զիրար բռնող դասակարգ մը կազմեն, վերջապէս ինկան

տիրապետումին տակ այն գաղափարին որ հրդեհած էր բոլոր ուղեղները։ Իրաւ է թէ անոնք բաղդատաբար պզտիկ բաժին մը ստանձնած էին հայրենասիրական շարժումին մէջ, բայց գոնէ արգելք չեղան անոր, որովհետև չի մատնեցին զայն։ Մատնութիւնն ու վատութիւնը վերջէն շատցան, Աղէտքէն վերջը, ինչպէս սովորաբար կը պատահի այդ տեսակ պարագաներու։ Հակառակ պատմական ճշմարտութեան, զու՛ր տեղն է որ խել մը գրագէտներ՝ կուսակցամոլութեամբ կուրացած՝ հայրենասիրական եռանդը՝ մուշտակ ու տրեխ հագնող գիւղացիին մենաշնորհը կը դաւանին։ Ոչ՛, յեղափոխական ոգին, բոցավառ Սէրովբէի մը պէս, իր թևերը հաւասարապէս տարածած էր գիւղացիին ինչպէս նաև համալսարանականին վրայ — խալբախին ու ֆէսին, կըրօնաւորի փակեղին ու աշխարհականի գլխարկին վրայ։ Գիտութիւնն ու խաչը՝ ձեռք ձեռքի՝ ճակատը կը կենային, ինչպէս Պուլկարիոյ բոլոր յառաջդիմական պայքարներուն մէջ։ Պուլկարիոյ նորագոյն պատմութեան մարտիրոսագրութիւնը վկայ է այս ճշմարտութեան։ Կարելի չէ ուրանալ անշուշտ թէ ժողովուրդը հայթայթեց գլխաւոր զօրաբաժինը։ Բայց ժողովուրդը տուաւ ինչ որ կրնար — այսինքն, մարդու թիւեր միայն։ Խելքըն էր որ մտածում ու հոգի կրնար դնել անոնց մէջ։ Այսպէս յեղափոխական եռուզեռը հետզհետէ կը տարածուէր ամենուն ու ամէն բանի վրայ։ Անիկա ամէն օր աւելի լայն ծաւալ կը գտնէր ու աւելի թարմ ուժեր կըստանար։ Պատրաստութիւնները անդադրում ոգևորութեամբ առաջ կը տարուէին․ երիտասարդ թէ ծեր միևնոյն եռանդը կը ցուցնէին․ գիւղացիները իրենց դաշտերը կորդ կորդ կը ձգէին ու կերթային գնդակ թափելու․ քաղաքացիները երեսի վրայ կը թողուին իրենց գործերը․ գաղտնի սուրհանդակներ՝ գիշեր ցերեկ՝ կը երթևեկէին զանազան քօմիթէներու և Փանակիուրիշթէի կեդրոնական քօմիթէին միջև․ պատանիներ իրենց հրացաններուն հետ մարզանք ընելով կ'անցնէին ամբողջ օրը, տանապետներու և հարիւրապետներու հը-

բամանատարութեան տակ. կիները գուլպաներ կը հիւսէին, փամփուշտներ կը շինէին, պէքսիմէթ կ'եփէին. կօշկակարները մախաղներ, փամփշտացներ, զինուորի մոյկեր և ապստամբական պիտոյքներ կը շինէին միայն. Նոյնիսկ գիւղացիները, վէքիլներն ու տեղական պաշտօնեաները անձկանօք կը մասնակցէին պատրաստութիւններուն: Ամէն մէկ գիւղի մէջ, շէնքերու, գնդակներու և վառօդի մթերքը օրէ օր կ'աւելնար — և Թուրքերէն անոնք ձեռք կը ձգէին վառօդը — ու կեռասենիի կոճղեր՝ խառոջածուած, յղկուած ու երկաթէ գօտիներով շրջանակուած՝ անոնց հրետանին կը կազմէին: Առիւծի պատկերներով ասեղնագործուած մետաքսեայ դրօշակը, պէս պէս հիւսուածքներով համազգեստներ, եկեղեցական փայփլուն վերարկուներ ու խաչեր՝ վերահաս կռիւին զարդերն էին: Այս ընդհանուր ու կոյր յափշտակութեան ազդեցութիւնը՝ նոյնիսկ տղայոց խաղերուն մէջ կզգացուէր: Անոնք՝ մէկ կողմ նետած հոլերն ու թռուցիկները՝ փայտէ հրացաններով ու սուրերով զինուոր կը խաղային: Ծերերը՝ զարմացած՝ չէին կրնար բացատրել եղածներն ու կ'ըսէին թէ Աստուած վար իջեր է երկինքէն: Եւ՝ արդարեւ՝ եթէ չի հաշուենք այն հրաշապատում բառհանելուկը, «Թուրքիան պիտի կործանի — 1876» որ կայծակի արագութեամբ իմացուեցաւ ամէն կողմ ու համոզեց նոյնիսկ ամենէն անհաւատները, աստուածային յայտնութիւն մը միայն կրնար ժողովուրդը մղել որ այդպէս միանայ յեղափոխական շարժումին: Այդ տարին գարունը շատ կանուխ եկաւ ու բովանդակ Թրակիան Եդեմի պարտէզին կը նմանէր: Վարդի բուրաստանները հոտաւէտ փթթումի զանգուած մըն էին ամբողջ և աւելի ճոխ քան որ երբէք եղած էին անկէ առաջ կամ անկէ ի վեր: Դաշտերն ու այգիները անպատմելի հունձքեր կը խոստանային՝ որոնք, աւա՜ղ, պիտի չորնային ու փտէին առանց քաղուելու:

Իսկ թէ ինչո՞ւ Թուրք կառավարութիւնը՝ այսքան յայտնի ու համարձակ խլրտումներու, յեղափոխումի

այսքան աղմկայոյզ պատրաստութիւններու հանդէպ՝ դեռ կը շարունակէր իր անգործութիւնը, ատոր բացատրութիւնը ա՛յն է միայն որ Թուրքը կոյր է ու անհունօրէն կ'արհամարհէ անարգուած ռայան: Թուրք ինքնահաճ էֆէնտիները. «ատոնք ի՞նչ են որ, նապաստակներ միայն որ խաղալու ելեր են» կ'ըսէին ու գոռոզ տիրապետողները՝ դաժան ու արհամարհոտ խնդուքներով՝ կը կրկնէին «ատոնք կեցցէճիներ են պարզապէս:» Բայց բառեր կան որոնք դարադլուխներ կը հետանշեն: «Կեցցէճիներ» անունը կը բնորոշէր ազգային զարթնումի այն թուականը երբ Պուլկար ժողովուրդը յաղթական դուրս եկաւ՝ իր եկեղեցական անկախութեան համար մղած երեսնամեայ կռիւէն: Բայց այն կեցցէճիները որոնք՝ 1870ին ծափերով ողջունեցին Պուլկար էզարքութեան հաստատումը, անոնք՝ 1876ին՝ յեղափոխականներ դարձան ու գնդակներ և թնդանօթներ պատրաստեցին պուլկար ազատութիւնը ողջունելու համար:

Թուրքերը՝ սակայն՝ չէին կրնար այդ փոփոխութիւնը նշմարել: Անոնք անկարող էին ժամանակին հետ քալել և ժողովուրդի մը ըմբռնումներուն յեղաշրջումը տեսնել: Եւ՝ իրաւի՝ նոյնիսկ եթէ հասկնային, ա՛լ շատ ուշ էր, իրենց զնտանները ժողովուրդ մը բանտարկելու չափ խոշոր չէին, և իրենց շղթաները կարճ պիտի գային նուաճելու հսկ՛այ գաղափարը, աներևոյթ «Մարքօ թագաւորը (*)» որ լեռներուն մէջ պահուըտած էր:

Ապագայ սերունդները պիտի հիանան, չէ՛, նոյնիսկ ժամանակիցները՝ հակառակ պատմական շատ մը օրինակներու՝ ահաբեկած պիտի կենան ու նային բարոյական գինովութեան այս տեսարանին, գերագոյն յափըշտակութեանը ժողովուրդի մը որ պատրաստուեր է ոգորելու՝ իր զինուորական միջոցներով դեռ զօրաւոր կայսրութեան դէմ, որ պատրաստուեր է՝ յաղթելու յոյսով, ու ճամբայ ելեր է՝ ծիծաղելի ըլլալու աստիճան անզօր միջոցներով, ժողովուրդի մը որ նետուիլ կուզէ

(*) Պուլկարներու «Արտաւազդ թագաւորը»:

կռուէին դաշտը՝ «դժոխքին կրակներուն» տակ, առանց ուրիշ օգնական մը փնտռելու եթէ ոչ իր խանդավառութիւնը միայն — ի՛նչ տեսարան, — շրջմոլիկ հուր մը որ կը բոցավառի ու կը շիջանի, երևո՛յթ մը, տեսի՛լք մը: Պատմութիւնը քիչ անգամ օրինակը տուած է խենդութեան հասնող այսօրինակ ինքնավստահութեան: Պուլկար ազգային ոգին երբէք չէ սաւառնած այդքան բարձրերը ու երբէք պիտի չի կրնայ սաւառնիլ նորէն:

Ազատագրութեան պայքարի այս նախաբանին մասնաւոր ուշադրութիւն նուիրուած է, որովհետև այդ առաջին մասն է միայն որ հիանալի է և կրնայ ծառայել իբրև օրինակը մեծ գաղափարի մը որ ընկալուչ ու արգաւանդ հող մը գտած է սնանելու: Պայքարը՝ ինքնին՝ որ հետևած է գաղափարին՝ պայքար կոչուելու իսկ արժանի չէ:

Եւ ոչ ալ մենք այս էջերուն մէջ պիտի նկարագրենք զայն: Հոս, այդ պայքարին մէկ միջադէպը միայն պիտի պատկերացնենք՝ որ նշմար մը պիտի կրնայ տալ թէ ի՞նչ եղաւ յեղափոխութիւնը, ամենափայլուն յոյսերու այդ վերջնական քայքայումը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՆԵՂՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂՈՒԹԵԱՆ

Ռատաի՝ Քլիսուրայէն մեկնումը բոլորովին յանկարծական ու անակնկալ եղած էր: Պուայչօի մեկնելէն օր մը վերջը, Քլիսուրայէն գիւղացի մը եկած կ'ըսպասէր՝ Ռատան տանելու: Գիւղացին Ք. էն կը վերադառնար և Պուայչօ՝ ճամբան իրեն հանդիպելով՝ խնդրած էր անկէ որ երթայ ու իր կառքով Ռատան Քլիսուրա բերէ: Ռատա փութով ճամբայ ելաւ կառապանին հետ: Բոլորովին տխուր ալ չէր Պէլա Չէրքվանէն հեռանալուն, որովհետև՝ վերջի օրերը՝ Քանտոֆ անուամբ ռուս ուսանող մը՝ որ յեղափոխական քօմիթէին մասնակցած էր, սկսած էր շարունակ դարպաս ընել իրեն ու իր բոլոր փորձերը՝ խոյս տալու անոր հետապնդումներէն՝ անօգուտ կըլլային: Ռատա, չէր կրնար ուշադրութիւն տալ Քանտոֆին երբ իր Պուայչօին կորուստը կ'ողբար, և հիմայ որ իր սիրահարը վերադարձած էր, Քանտոֆի այս դարպասները կրկնապէս անախորժ կուգային իրեն: Ատկէ զատ, իր միակ բարեկամին՝ Հալքայի մահը զինքը զրկած էր այն միակ ընկերէն զոր ունէր ամբողջ Պէլա Չէրքվայի մէջ, ուր ինք արդէն բաւական տառապած էր:

Քլիսուրա հասնելով՝ Ռատա իր բնակութիւնն հաստատեց Կօսրօճա Մուրաթլիսքաի տան մէջ: Այդ բարիկինը անմիջապէս ընդունած էր Օկնիանոֆի խնդիրքն ու իր մօտ հիւրասիրած՝ անտուն աղջիկը:

Ռատայէն օր մը վերջ՝ Քանտոֆ ալ Քլիսուրա հասաւ և իր ազգականներէն մէկուն տունը գնաց այցելութեան, — ատիկա պարզապէս պատրուակ մըն էր միայն Ռատաի մօտ ըլլալու:

Եւ յաջորդ օրն իսկ Քանտոֆ գնաց Ռատան տեսնելու:

Երիտասարդ ուսանողին այցելութիւնը սաստիկ շփոթութեան մատնեց Ռատան: Զի գիտնալով թէ ո՞ւր էր Պուայչօն և իմանալով որ Քօփռիվշթիցաի մէջ ապստամբութեան մը պայթումը մօտալուտ է՝ Ռատա ևս առաւել կը նեղուէր: Իր այս տառապագին վիճակին մէջ Քանտոֆի այցելութիւնը բոլորովին անժամանակ էր:

— Ի՞նչ, Պարոն Քանտո՛ֆ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ հոս ես, ի՞նչ կայ արդեօք, հարցուց անհանգիստ:

— Ապստամբութեան խօսքեր կ'ըլլան, աւելցուց Քանտոֆ, չոր ու ցամաք շեշտով մը:

— Աստուա՛ծ իմ, ինչե՞ր պիտի պատահին արդեօք, ու Պուայչօն հոս չէ՛, ու լուր մը իսկ առած չեմ իր մասին...

Այս խօսքերուն վրայ Քանտոֆ անփութօրէն դուրս նայեցաւ պատուհանէն դէպի Ռապառիցաի շղթան:

— Եւ դուն ի՞նչ կը խորհիս, Պարոն Քանտո՛ֆ, հարցուց Ռատա անհամբերութեամբ:

— Ի՞նչ, ե՞ս։

— Այո՛։

— Ի՞նչ, ապստամբութեա՞ն մասին։

— Այո՛, ապստամբութեան մասին։

Եւ՝ առանց նոյնիսկ Ռոստային դառնալու՝ Բանտոֆ անհոգ կերպով մը պատասխանեց.

— Ապստամբութեա՞ն մասին, ապստամբութեա՞ն ... օ՜հ, կռիւ պիտի ընեն, հրացաններ պիտի նետուին, մարդիկ պիտի սպաննուին, Պուլկարիոյ ազատութեան համար։

— Հապա Բլխուրա՞ն։

— Կարծեմ հո՛ն ալ քիչ մը կռիւ պիտի ըլլայ. ի՞նչ կ'ըլլայ, հոգ չէ՛։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես «հոգ չէ» ըսելով, հապա դո՞ւն։

— Օ՜հ, ես ի՛նչ կ'ըլլամ կ'ըլլամ։

Բանտոֆ այնպիսի այլուրութեամբ մը կը պատասխանէր իբրեւ թէ Նոր Զէլանտայի ժողովուրդին սովորութիւններուն վրայ կը խօսէր։ Բայց Պուլկարիոյ ճակատագիրը վճռող դէպքերու հանդէպ իր ցոյց տուած պաղ անտարբերութեան եւ իր երեւութապէս անհոգ ձեւին տակ ծածկուած էր սեւ յուսահատութիւն մը զոր ոչ Ռոստա եւ ոչ իսկ Բանտոֆ կը զգային այդ պահուն։

— Ե՞ս, պիտի ընեմ ինչ որ պէտք է։

— Ի՞նչ ըսել է ատ, դուն ալ չի՞ պիտի կռուիս։

— Բան մը միայն, Ռոստա՛, կը մնայ ինծի ընելիք, — մեռնիլ, պատասխանեց Բանտոֆ տխրօրէն։

Այդ վայրկեանին դուռը՝ ցած ձայնով՝ երեք անգամ զարնուեցաւ իրարու ետեւ։

— Պուպչօ՜ն է, բացագանչեց Ռոստա ու վազեց դուռը բանալու։

Օկնիանօֆ՝ իբր գիւղացի ծպտած, վրան գլուխը փոշոտ ու ոտքը ցաւած՝ ներս մտաւ դռնէն։ Անիկա Փանակիւրիշթէէն կը վերադառնար, ուր ներկայ եղած էր ընդհանուր ժողովին, եւ ուր որոշուած էր որ Մայիս մէկ Թուականը ապստամբութեան պայթումին օրն ըլլայ։ Օկնիանօֆ փութացած էր Պէլա Չէրքվա գալ չու-

տով՝ մնացած մէկ քանի օրերու միջոցին վերջին պատրաստութիւնները տեսնելու՝ որոշուած օրը ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելու համար։ Բլխուրան յեղափոխական առաքեալներու ապաստանարանն էր ու անկէ անցնելու ատեն՝ Օկնիանօֆ՝ փափաքեցաւ գէթ վերջին անգամ մը տեսնել Ռոստան։ Քաղաքին դուրսի կողմը՝ հազիւ թէ տանը մօտեցած էր երբ յանկարծ նամակ մը գտաւ՝ Պէլա Չէրքվայէն իրեն ուղղուած։ Կարդաց ու աճապարեց գտնել Ռոստան, առանց ուրիշ ո՛եւէ մէկը տեսնել ուզելու։

Դրան սեմին վրայ անշարժ կեցած՝ ցուրտ ու թափանցող նայուածք մը արձակեց Բանտոֆին, որ հանդարտ կը կենար պատուհանին քով։

Ռոստա՝ ուրախութենէն՝ հազիւ քանի մը բառեր արտասանած էր երբ՝ Օկնիանօֆի այլակերպած դէմքը տեսնելով՝ քարացած մնաց։

— Ներողութիւն պէտք է խնդրեմ, անշուշտ, առաւօտուն կանուխ ձեր խօսակցութիւնը վրդովելուս համար, ըսաւ Օկնիանօֆ, մեռելի պէս տժգունած ու դառնօրէն ժպտելով։

Օկնիանօֆ չի կրցաւ Ռոստային նայիլ։

Ի՞նչ կայ որ, Պուպչօ՛, հարցուց Ռոստա դողդոջուն ձայնով մը, Օկնիանօֆին մօտենալով։

— Գնա՛, գնա՛, ա՛լ կը բաւէ այսքան կեղծաւորութիւն, ամօ՜թ քեզի, ըսաւ Օկնիանօֆ ցրտօրէն։

Ռոստա խուժեց գնաց իր Պուպչօն գրկելու, բայց ան երես դարձուց։

— Քեզի՛ պահէ այդ բոլոր խանդաղատանքի ցոյցերդ, ըսաւ Օկնիանօֆ եւ դարձաւ Բանտոֆին՝ յուզումէ դողացող ձայնով մը.

— Պարոն Բանտօ՛ֆ, շատ շնորհակալ եմ քու քաղաքավարութեանդ համար, որ հրաւէրն ընդուներ եւ Պէլա Չէրքվայէն մինչեւ հոս ելեր եկեր ես...

Բարկութենէն ա՛լ չի կրցաւ շարունակել։

Բանտոֆ գլուխը դարձուց պատուհանէն.

— Հրաւէ՞ր, ի՞նչ ըսել է ատ, հարցուց պաղ-պաղ։

— Ի՞նչ հրաւէր, Պուայչօ, կրկնեց Ռատա զարմացմամբ, Պրն. Քանտօֆ եկած է իր ազգականներուն հետ կենալու: Անիկա...

Ա՛լ չի կրցաւ խօսիլ ու սկսաւ լալ:

Իր կեանքին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, Ռատա ստիպուած էր անխուսափելի սուտ մը խօսիլ, իր կամքին հակառակ: Պէլա Զէրքվաի մէջ Օկնիանօֆ ա՛յնքան քիչ մնացած էր որ Ռատա ժամանակ իսկ ունեցած չէր անոր պատմելու Քանտօֆի տարօրինակ դարպասները, զորս ետ վանելու համարձակութիւնն ունեցած չէր: Եւ հիմա, առաւօտեան այդ ժամուն, Օկնիանօֆ Ռատայի սենեակին մէջ կը գտնէր Քանտօֆը: Բան մը իմացած ըլլալու էր, անշուշտ, Քանտօֆի այցելութիւններուն մասին, և հիմա, անիծապարտ դիպուած մը ձեռնտու եղած էր ամրապնդելու իր կասկածները զորս ցրուելու ժամանակ իսկ ունեցած չէր Ռատա:

Խեղճ աղջիկը սպասեց և յուսաց որ Քանտօֆ բան մը պիտի ըսէր վերջապէս զինքը փրկելու իր դժուարին կացութենէն, բայց Քանտօֆ լուռ մնաց:

— Պարոն Քանտօ՛ֆ, ուրիշ բան մը չե՞ս գիտեր որ ըսես ու զուարճանանք քիչ մը, ըսաւ Օկնիանօֆ, ոխակալութեամբ և արհամարհալից նայուածք մը արձակեց իր մրցակցին վրայ:

— Ըսելիք չունիմ — մտիկ կ'ընեմ կոր միայն, պատասխանեց ուսանողը ցուրտ շեշտով մը:

— Ամօ՛թ, ամօ՛թ, բացագանչեց Օկնիանօֆ, երկուքին ալ նայելով:

Քանտօֆ մեռելի մը պէս տժգունեցաւ: Իր վիրաւորուած հպարտութիւնը յաղթեց վերջապէս իր մելամաղձոտ անտարբերութեան և

— Օկնիանօ՛ֆ, պոռաց կատաղութեամբ:

— Քիչ մը աւելի՛ բարձր պոռա, թերևս վախցնես զիս, պատասխանեց Պուայչօ բարկութենէն դողալով:

Ռատա՝ սարսափած ու լաւ ճանչնալով Օկնիանօֆի անզուսպ նկարագիրը՝ գնաց մտաւ երկուքին մէջտեղ, վախնալով որ մի գուցէ Պուայչօ յախուռն գործ մը ընէ:

— Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, Պուայչօ՛, ի՛նչ կ'ընես, սպասէ վայրկեան մը որ բացատրեմ, աղաղակեց Ռատա արտասուելով:

Օկնիանօֆ չանթահարող նայուածք մը նետեց անոր վրայ:

— Պէտք չի կա՛յ, Ռատա՛, գլուխդ ծռած արցունք մի թափեր, այդ կոկորդիլոսի արցունքներդ, որոնք ամէն վայրկեան պատրաստ են աչքերուդ մէջ: Ի՛նչ խեղճ յիմար մըն եմ եղեր որ խորհեր եմ թէ դուն անմեղութիւնն իսկ ես: Խե՛ղճ յիմար որ այնքան սիրեր եմ քեզ — փողոցը նետեր եմ իմ սիրտս — ի՛նչ կուրութիւն:

— Պուայչօ՛, աղաղակեց Ռատա յուսահատօրէն ու հեկեկալով:

— Կը բաւէ՛, կը բաւէ՛ — ա՛լ ամէն բան վերջացած է մեր մէջ: Դիմակը պատռած է այլևս: Ո՛րքան յիմար եմ եղեր, ի՞նչպէս կրցեր եմ խորհիլ թէ դուն կրնաս սիրել ինծի պէս թափառաշրջիկ մը, որ ուրիշ ապագայ չունի եթէ ոչ տառապանքն ու կախաղանը, քանի որ անդին ասպետանման սիրահարներ կան որոնք քեզի կը սպասեն, իրենց հնչուն նախադասութիւններով, խորունկ հմտութեամբ և հաւատարիմ զգացումներով: Աստուա՛ծ իմ, այս ի՛նչ ցած աշխարհ:

Ու դէպի դուռը յառաջացաւ:

— Օկնիանօ՛ֆ, ե՛տ առ ըսած խօսքերդ, պոռաց Քանտօֆ, ետևէն երթալով:

Օկնիանօֆ կեցաւ:

— Ե՞տ առնեմ: Նորէն կ'ըսեմ — ցած ու ամօթալի բան մըն է ըրածդ...: բարեկամական վստահութեան աղտոտ զեղծում մը...: Ի՞նչ, աչքերուս տեսա՞ծն ալ սուտ պիտի հանես միթէ, պոռաց Օկնիանօֆ, արհամարհանքի և ատելութեան նայուածքով մը:

— Ե՛տ առ խօսքերդ, կամ մա՛հ, գոռաց ուսանողը, ցասումէն կատղած:

— Մա՞հ... ատիկա կրնայ ահաբեկել միայն ա՛յն յե-

ղափոխականները որոնք կ'ուզեն Պուլկարիան ազատել կնկան մը փէշերուն տակէն։

Այս խօսքերուն վրայ Քանտօֆ խուժեց դէպի Օկնիանօֆ և փորձեց զարնել անոր գլխուն։ Իր երկար ատեն զսպուած նեղութիւններն ու տառապանքները՝ կատաղութեան հեղեղով մը դուրս ժայթքեցին այդ վայրկեանին՝ այն անձին դէմ որ անուղղակի պատճառ եղած էր անոնց։

Բայց Օկնիանօֆ ուժեղ մարդ էր։ Բռնեց և դէպի պատը հրեց Քանտօֆն ու իր գօտիէն երկու ռէվօլվէր հանելով,

— Փողոցի բռնակալի մը պէս չեմ կռուիր ես — ա՛ռ այս ատրճանակը, ըսաւ Օկնիանօֆ և անոր տուաւ հրազէնը։

Ռատա, յուսահատութեան ու ահաբեկումի մոլեգնութեան մը մէջ, բացաւ փողոցին պատուհանը և սուր ձայնով մը պոռաց՝ անցորդներուն ուշադրութիւնը հրաւիրելու յոյսով։

Ճիշդ այդ վայրկեանին եկեղեցւոյ կոչնակները հընչեցին բարձրաձայն ու չարագուշակ։ Անոնց արձագանքող զանգիւնները կը թափանցէին, կը սուրային օդին մէջ։ Օկնիանօֆ՝ ատրճանակը ձեռքը բռնած և զայն իր հակառակորդին ուղղած՝ անշարժ կը կենար։

Յանկարծ ոտքի ձայներ լսուեցան դուրսը և դուռը կռնակի վրայ բացուեցաւ։ Քաղաքին բնակիչներէն խումբ մը մարդիկ, վերէն վար զինուած, ներս խուժեցին բացագանչելով․

— Յեղափոխութի՜ւն, յեղափոխութի՜ւն, կեցցէ՜ Պուլկարիա․․․

— Ժողովուրդը ո՞ւր պիտի հաւաքուի, հարցուց Օկնիանօֆ յուզումնալից։

— Քաղաքէն դուրս, Զլի Տօլի վրայ, վանքին մօտ։ Շո՛ւտ, շո՛ւտ, աճապարեցէ՛ք։ Եւ ապստամբները դուրս ելան նորէն, «Կեցցէ՜ Պուլկարիա» պոռալով և «Օ՛ն, դէպի կռի՛ւ» երգելով։

Քաղաքին կոչնակները նորէն ամեհի ղօղանջիւններով հնչեցին։

Օկնիանօֆ Քանտօֆին դարձաւ․

— Ճիշդ հիմա գործ ունիմ։ Եթէ ողջ վերադառնամ կռիւէն, հաշիւդ կը կարգադրեմ։ Առ այժմ կրնաս օրիորդին ընկերանալ և պաշտպանել զինքը որ չի վախնայ։

Այս ըսելով Օկնիանօֆ դուրս խուժեց։

Ռատա՝ այս նոր հարուածէն բոլորովին ընկճուած՝ նուաղեցաւ ինկաւ բազմոցին վրայ։ Կասբօճա Մուրաթլիւքա՝ Ռատայի ճիչերը լսելով՝ վազեց եկաւ ու ջանաց սթափեցնել զայն։

Քանտօֆ, մինակ մնացած, և երազի մէջ եղող մարդու մը պէս, մտիկ ըրաւ պահ մը կոչնակներու ձայնին։ Վերջապէս իր աչքերը դարձուց դէպի վար և գետնին վրայ տեսաւ ճմռթկած նամակ մը որ Օկնիանօֆի ձեռքէն ինկած էր հոն։

Վերցուց ու կարդաց զայն։ Անստորագիր նամակ մըն էր, թունալից խօսքերով խմբագրուած, հրամայելով որ Պուայչօ զգուշանայ Քանտօֆէն, որ վերջերս՝ սկսած էր անդադար դարպասներ ընել Ռատային։ Այդ նամակը կը հասկցնէր նաև թէ Քանտօֆի դարպասները սիրով կ'ընդունուէին և թէ Ռատայի խնդրանքին վրայ Քանտօֆ անոր տունէն Բլիսուրա գացած էր։

Քանտօֆ պատռեց այդ ցած գրպարտութիւնը, թքաւ անոր վրայ և դուրս ելաւ դռնէն։

ԳԼՈՒԽ Թ․

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Հինգ օրէ ի վեր ապստամբութիւնը պայթած էր Բլիսուրայի մէջ։

Ա՛լ ամէն զբաղում ու ամէն շահ մոռցուած էր։ Անսովոր զրգռում մը նկարուած կ'երևէր ամենուն դէմքին վրայ։ Ամբողջ քաղաքը, զէնքերը ցցած, մոլեգնութեան ու ակնկալութեան վիճակէ մը կ'անցնէր։ Այդ

հինգ օրերը անցան Գլիսուրայի ժողովուրդին վրայէն՝ երկիւղի, յոյսի, յափշտակութեան և յուսահատութեան հինգ դարերու նման: Ամէն ինչ որ անոնք տեսան ու ըրին, ամէն ինչ որ հեռաւոր ապագայի գործ մը կը թըւէր իրենց՝ հիմա գէշ երազի մը կամ խանդարուած մտքի մը մէկ տխուր տեսիլքին պէս կ'երևար իրենց:

Ընդհանուր ժողովին ներկայ եղող Գլիսուրացի պատգամաւորը, Ապրիլ 20ին վերադարձած էր Գոբրիվշթիցայէն — որ այդ նոյն օրը ապստամբած էր — և ողջագուրած, համբուրած էր իր ընտանիքն ու ազգականները և իմացուցած անոնց թէ ապստամբութեան ժամը հնչած էր վերջապէս: Դաշնակից պետերը իսկոյն հաւաքուեցան վարժարանին մէջ, սկսան երգել «Օ՛ն, դէպի կռիւ, թշնամին կը մօտենայ» որմէն յետոյ Բարաձոֆ կրակոտ ճառ մը արտասանեց, ու ամբողջ Գլիսուրան՝ խանդավառութեան աղաղակներով ու եկեղեցիի կոչնակներուն ձայնով՝ ապստամբութիւն յայտարարեց: Անմիջապէս նամակներ ղրկուեցան պալքանեան ուրիշ քաղաքներու քօմիթէներուն, հրամայելով որ Գլիսուրայի և Գոբրիվշթիցայի սկսած շարժումներուն օգնեն՝ անոնց օրինակին հետևելով: Տասնապետներ և պաշտօնեաներ նշանակեցին. հրազէնները փութով տուներէն դուրս բերին. Թուրք զինուորները հալածեցին ու կրակ ըրին անոնց վրայ, թէև առանց յաջողելու: Ու վերջապէս հասան Պալքանները: Բոլոր կամաւորներուն հրահանգ տրուած էր քաղաքին բարձունքներուն վրայ դիրք բռնել: Այդ ռազմագիտական կէտերէն իւրաքանչիւրին վրայ զետեղուած էր տասնև հինգէն քսան մարդու խումբ մը՝ քաղաքը անակնկալ յարձակումէ մը փրկելու: Խրամատներ բացուած էին կռուողներուն պաշտպանութեանը համար: Քաղաքին բնակիչներէն բոլոր անոնք որոնք տասնևութէն մինչև յիսուն տարեկան էին, եկած զինուորագրուած էին այդ պահակախումբերուն: Քաղաքէն ներս և դուրս ոչ ոք արտօնուած էր երթալ: Ամէն մարդ պարտական էր կենալ իր դիրքին մէջ և իր ընտանիքին անդամները

ամէն տեսակ պիտոյքներ կը բերէին իրեն: Ապստամբները զինուած էին այնպիսի հրազէններով զորս անոնցմէ իւրաքանչիւրը կրցած էր ձեռք ձգել:

Յաջորդ օրը՝ հանդիսաւոր արարողութիւն մը կատարուեցաւ եկեղեցիին մէջ ուր կիներն ու քահանաները (որովհետև էրիկմարդիկ ամրոցներուն մէջն էին) ծնրադրած աղօթեցին Պուլկարիոյ ազատութեան համար: Գլխաւոր քաղաքները, որոնք խանդավառութեամբ սկսած էին ապստամբական շարժումը, պատերազմական խորհուրդ մը ընտրեցին ինչպէս նաև ապըստամբներուն ընդհանուր հրամանատար մը: Նոյն օրը՝ միջօրէին՝ առիւծի պատկերով ասեղնագործուած դըրօ շակը ամենամեծ հանդիսաւորութեամբ զետեղեցին Ջլի Տօլի գագաթին վրայ, և մասնաւոր պահակախումբ մը նշանակեցին զայն պաշտպանելու: Օրուան մնացեալ մասը անցաւ՝ ամրացած դիրքերու վրայ հրամանատարներ կարգելու, վառօթի մթերանոց մը պատրաստելու, ապստամբները զինելու և ուրիշ տեսակ մարտական պիտոյքներ հայթայթելու գործով:

Դուրսէն հասած լուրերը սակայն այնքան քաջալերիչ չէին. ոչ մէկ ուրիշ քաղաք ապստամբութիւն յայտարարած էր դեռ, Սռէտնա Կօռայի գաւառէն զատ:

Երբ գիշերը հասաւ, ապստամբները քիչ մը վըհատեցան:

Ապրիլ 22ին, սակայն, ապստամբները երկու Թուրքեր—ճամբորդներ—սպաննեցին: Այդ արարքը վըճռեց ամէն բան. Թուրքին արիւնը թափուած էր ա՛լ, և հետևաբար պէտք էր որ կռիւը վերջնականապէս սկսէր իրենց համար:

Բարձունքներուն վրայ կանգնած՝ անոնք, սակայն, ի զո՜ւր ջանացին հեռուն նշմարել մուխը որ պիտի բարձրանար՝ Սթրէմայի հովիտին մէջ այրող Թուրք գիւղերէն և որ յայտարար նշանը պիտի ըլլար թէ Բապլէշքոֆ յաջողած էր ոտքի հանել այդ կողմերու Պուլկար գիւղերն ալ: Ու անոնք սկսան հոն, լեռներուն մէջ, ապաւէն ու ապաստան փնտռել իրենց ընտանիքներուն

համար ու մարդ ղրկեցին Քօրրիվչթիցա որ իրենց օգնութեան հասնին։

Այսպէս ապստամբները իրենց յոյսն ու քաջութիւնը կը կորսնցնէին հետզհետէ։ Սուրբ Գէորգի օրը (Ապրիլ 23) ուրախութիւն չի ներշնչեց իրենց և եկեղեցիին կոչնակները՝ որոնք աղօթքի կը հրաւիրէին երկիւղածները՝ անկեանք ու տխուր կը հնչէին, սովորական զանգակներու պէս։ Յանկարծ կոչնակները բարձր ու յաղթական զանգիւններ արձակեցին. դէմքերու վրայ ուրախութիւն ճառագայթեց նորէն.— Վոլօֆն էր որ եկած էր Քօրրիվչթիցաէն՝ իր հետ բերելով Սուէտնա Կոռացի յիսուն գիւղացիներէ բաղկացած նոր խումբ մը։ Անիկա ուղղակի դէպի եկեղեցի յառաջացաւ ու հոն գոհաբանական աղօթք մը ըրին հանդիսաւոր կերպով։ Եկեղեցւոյն կոչնակները նորէն հնչեցին զուարթ ու յաղթական։ Արարողութենէն վերջ, Վոլօֆն ու իր փոքր խումբը, երգեցիկ քահանաներուն ընկերակցութեամբ, ճամբայ ելան դէպի բարձրունքները։ Հոն՝ իրենց ներկայութեան՝ իբրև լրտես մահուան դատապարտեցին շատ մը Թուրքեր ու գնչուներ, որոնք գերի բռնուած էին։ Վոլօֆ ինքն իր սուրով գլխատեց անոնց մէկը։ Երբ ամէն բան վերջացաւ, Վոլօֆ առանձինն վերադարձաւ Քօրրիվչթիցա։ Ու Բլխուրացիք նորէն սկսան իրենց խրամատները ամբողջացնել ու կատարելագործել։

Յաջորդ օրը, սակայն, լքումը տիրեց նորէն։ Յառաջապահները ի զո՜ւր կը յոգնեցնէին իրենց աչքերը՝ հովտին մէջ այնքան անձկութեամբ փափաքուած բոցերը նշմարելու։ Բապլէշքօֆի պատուիրակութիւնը յաջողած չէր ու նորէն Քօրրիվչթիցա դարձած էր։ Այն մէկ քանի ճամբորդները, որոնք՝ ապստամբութեան առաջին օրերուն՝ յաջողած էին մինչև Բլխուրա հասնիլ՝ յայտարարեցին թէ հովտին մէջ ամէն բան խաղաղ ու հանդարտ էր և թէ մօտալուտ պայթումի ոև է նշան չկար։ Օրէ մը ի վեր ճամբորդներն ալ դադրած էին։ Միայն ձիաւոր Թուրքեր կը տեսնուէին հեռուէն՝ որոնք կրակ կընէին ու ետ կը քաշուէին։ Այսպէս վհատութիւնը սաստկացաւ։ Ամենէն խանդավառներուն խոստումները, սուտ յաջողութիւններու լուրեր, կծու յանդիմանանքներ, հաւասարապէս անզօր դարձան՝ ընդհանուր հաւատքն ու վստահութիւնը վերստեղծելու։

Բլխուրան պաշտպանողներու այս ողբալի կացութիւնը աւելի վատթարացաւ Ապրիլ 25ին։ Անոնք տեսան թէ իրենք առանձինն մնացած էին, և հետևաբար դատապարտուած՝ անխուսափելի կորուստի։ Ատիկա յայտնի էր ամենուն։ Այն ափ մը կամաւորները, զորս Բլխուրա կրցած էր հայթայթել իր պաշտպանութեանը համար և որոնք առ առաւելն 250 հոգի կը հաշուուէին, չէին կրնար դէմ դնել պաշիպօզուքներու այն ահարկու խուժանին որ արևմուտքէն ու արևելքէն պիտի յարձակէր իրենց վրայ։ Եւ ի՞նչպէս յուսային թէ Քօրրիվչթիցան պիտի կրնար նոր մարդիկ հասցնել, քանի որ ինք օգնութեան կը կարօտէր արդէն։ Վայրկեանէ վայրկեան լքումն ու յուսահատութիւնը հող կը գտնէին ամենուն սրտին մէջ. տրտունջներ, գանգատներ, զղջումներ, անբարոյացումի այդ նախակարապետները, եկան ու տեղը բռնեցին այն խանդավառութեան որ ընդհանուր էր յեղափոխումի առաջին օրերուն։ Թէև թշնամին ինքզինքը չէր ցուցած դեռ, բայց ամէն մարդ կըզգար թէ ան մօտեցած էր այլևս, թէ ան սոսկալի ու անխուսափելի պիտի ըլլար։

Յեղափոխականները, իրենց այդ վիճակին մէջ, կը նմանէին բանակի մը որ յաղթուած է առանց կռիւ ըրած ըլլալու, եղջերուներու երկչոտ երամ մը որ՝ յառաջացող թշնամիներու մռնչիւնը լսելով՝ կը քաշուի, կը կծկտի անկիւն մը, ուրկէ այլևս փախուստ չի կայ։ Բլխուրան պաշտպանողներուն մէջ քիչեր շարունակեցին պահել իրենց պատրաստամտութիւնը, ու աւելի քիչեր կրցան մինչև վերջը կառչիլ յաջողութեան յոյսին։ Բարոյական տառապանքները կարծես չէին բաւեր, և ահա՛ ֆիզիքական նեղութիւններ ալ բարդուեցան անոնց վրայ։ Սառնաշունչ հովեր սկսան գիշերանց փչել Պալքաններէն վար. պահնորդները ցուրտէն կը սառէ-

ին իրենց խոնաւ խրամատներուն մէջ ուր ստիպուած էին անցնել գիշերները, առանց նոյնիսկ կտոր մը կրակ ունենալու: Եւ իրաւ ալ մարդ կը գթար տեսնելով այս խեղճ խանութպաններն ու ոստայնանկները որոնք՝ իրենց ամբողջ կեանքը խաղաղ աշխատութիւններով անցուցած էին՝ յանկարծ սպառազինուած ու ապստամբներու փոխուած: Տրտունջներ ու հառաչանքներ խառնիխուռն կը լսուէին՝ գիշերները՝ խրամատներուն մէջ՝ ուր ամէն մարդ ցուրտէն ու վախէն կը դողար:

— Աստուած պահէ պետութիւնը, կ'ըսէին ծեր կիները փողոցին մէջ զիրար ողջունելու ատեն:

— Ա՛հ, կործանեցա՛նք, տղա՛ս, լմնցա՛նք, կը հառաչէր դաշնակիցներէն ամենէն խանդավառը:

Ու այսպէս ամէն վայրկեան յուսահատութիւնը կը սաստկանար ու ամէն դաժան դէմքի վրայ յայտնապէս կը դրոշմուէր: Նահանջելու կամ փախչելու մտածումը ամենուն սրտին մէջն էր, բայց ոչ ոք կ'արտայայտէր զայն:

Բլխուրայի պատնէշներուն տակ ա՛յսպէս էր, ապստամբներու հոգեկան վիճակը, ու ա՛յդպէս կամ գրեթէ այդպէս էր նաև կացութիւնը Զլի Տօլի մէջ որ յարձակումի գլխաւոր վայրն էր:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԶԼԻ ՏՕԼԻ ՄԱՐՏԿՈՑԸ

Զլի Տօլի բարձունքը՝ Բլխուրայի դէպի հիւսիս-արևելեան ծայրը՝ ռազմագիտական անգին դիրք մըն էր: Անոր գագաթը բարձրէն կը նայէր բոլոր այն շրջակայ հովիտներուն, որոնք բանալին էին՝ Բլխուրայէն մինչև Սթրէնամի հովիտը տանող լեռնանցքին: Անոր արևանէն միայն կարելի էր տեսնել լերկ ու ելևէջաձև ժայռերու այն անծայր շղթան, որուն երկանքը կեցած էին հիմա բոլոր յառաջապահները:

Զլի Տօլի պահակախումբը ամենէն բազմաթիւն էր:

Վօլօֆի Սուէտնա-Կօռացի գիւղացիները — ամենքն ալ ետ մղուած խումբերու մնացորդներ — եկած միացած էին պահակախմբին որ կը պատրաստուէր գնդակներու տարափով մը ողջունել թշնամիին առաջին յարձակումը:

Այդ օրը անսովոր կերպով արթուն ու աշխոյժ էր պահակախումբը: Տեսակ մը յանդգնութիւն կար ամենուն դէմքին վրայ: Անոնք չէին նայիր, սակայն, այն կողմը ուրկէ թշնամին կ'ակնկալուէր, այլ դարձած էին դէպի այն հովիտը ուր — ինչպէս թռչուն մը իր բոյնին մէջ — զետեղուած դրուած էր Բլխուրան: Ամէն մարդ ակնկալու աչքերով կը յառէր դէպի այն արահետը որ կիրճը կ'առաջնորդէր: Յանկարծ, հասակով ու կազմուածքով վիթխարի ապստամբ մը երևաց՝ որ տեսակ մը երկար, ճերմակ ու գլանաձև առարկայ շալկած կը տանէր: Իր ետևէն կուգար մեծղի ու գիրուկ կին մը, գիւղացիի զգեստով, որ խիստ ծանր բեռի մը տակ կը քալէր ու կ'ընկճէր կարծես:

Ամենուն ուշադրութիւնը կառչեցաւ այդ զոյգին. — անոնք հրետանին շալկած կը տանէին դէպի Զլի Տօլի գագաթը:

Ինչ որ հսկան իր ուսերուն վրայ առած կը տանէր ուրիշ բան չէր եթէ ոչ կեռասենի-թնդանօթը: Եւ կինը ռազմամթերքը բեռցած կ'երթար՝ ինչ որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ երկաթի կտորներ, գնդակներ ու գամեր:

Ամենուն աչքերը գոհունակութեան լոյսով մը ճառագայթաւորուեցան և խանդավառութիւնը տիրեց Զլի Տօլի վրայ:

Հրետանին տանող հսկան, իր ճակատէն ու վզէն առատօրէն հոսող քրտինքին մէջ ողողուն, վերջապէս հասաւ լերան գագաթը:

— Աստուա՛ծ ողորմի հոգուն, բացագանչեց երբ գետնին վրայ դրաւ մահաբեր գործիքը:

Պահակազօրքերն անմիջապէս անոր շուրջը խռնուեցան և հետաքրքրութեամբ սկսան քննել թնդանօթը: Դեռ ուրիշ քան հատ ևս շինած էին անոր պէս, որոնք միւս ամրոցներուն մէջ պիտի դրուէին և սակայն անոնք

դեռ քաղաքն էին։ Ասիկա միայն բերուած էր անոր ուժը, ձայնը և որքան հեռաւորութեամբ գնդակ արձակելը փորձելու համար։

Ապստամբները անհամբերութեամբ կը վառէին կարծես լսելու համար առաջին պուլկար թնդանօթին ձայնը։ Ամենքն ալ տղայական ուրախութեամբ և անպատմելի խանդավառութեամբ ներշնչուած էին։ Շատերը նոյնիսկ լացին։

— Մտիկ ըրէ՛ք, տղաքնե՛ր, Պալքաններու Առիւծն է որ պիտի գոռայ։ Անոր մռնչիւնը պիտի սարսէ Սուլթանին գահն ու հանուր աշխարհի պիտի աւետէ թէ Սթարա Փլանինան ազատ է այլևս, բացագանչեց Զլի Տօլի պահակազօրքերու հրամանատարը։

— Անոր ձայնը ոտքի պիտի հանէ հովիտին միւս եղբայրներն ալ — պիտի յիշեցնէ անոնց իրենց պարտականութիւնները — ու անոնք շուտով պիտի զինուին ու յարձակին թշնամիին վրայ, ըսաւ ուրիշ մը։

— Հօսկէ, այս բարձունքէն ամէն բանի տէրն ենք, ամէն բան մեր առջևն է, թող բռնաւորները՝ եթէ կրնան՝ գլուխնին ցուցնեն միայն ու ջարդուփշուր պիտի ընենք զանոնք։

— Հատ մը իսկ ողջ պիտի չի թողունք, Աստուա՛ծ ողորմի հոգիներնուն, գոչեց Արջասպան Իվան, որ տակաւին իր տաքցած, քրտնած դէմքը կը հովահրէր իր գդակով։

Այն հսկան որ բեռցած ու լեռն ի վեր տարած էր թնդանօթը՝ մեզի ծանօթ Արջասպանն էր՝ որուն կ'ընկերանար իր կինը։ Ամիսէ մը ի վեր անոնք Բլխուրա հաստատուած, հոն զբաղում գտած ու շուտով ապըստամբական գործին մասնակցած էին։

Թնդանօթաձիգը, իր երկար ջահով, կրակը պատրոյգին մօտեցնել կը պատրաստուէր, երբ՝

— Վայրկեան մը սպասէ՛, Տէլչօ, որպէսզի կիներն ու տղաքները չի վախնան, կանխաւ իմաց տանք անոնց, ըսաւ Նիկուլ, ոստայնանկ մը։

— Շա՛տ շիտակ է, վրայ բերին միւսները, մունետիկ մը ղրկենք որ իմաց տայ քաղաքի ժողովուրդին — թերևս տղայաբերքի մօտ կիներ կրնան ըլլալ։

— Ի՞նչ պէտք կայ քաղաքը մարդ ղրկելու, այդպէսով ժամանակ կը կորսնցնենք։ Աւելի աղէկ է որ մենէ մէկը այս բարձունքէն պոռայ անոնց։ Ո՞վ կրնայ բարձր պոռալ։

— Արջասպա՛նը, Արջասպա՛նը, աղաղակեցին անոնք որ գիտէին անոր թոքերուն զարմանալի ուժը։

Արջասպանը անմիջապէս յանձն առաւ այս նոր պարտականութիւնը, հարցուց նախ թէ ի՞նչ պիտի ըլլար իր ըսելիքը, զայն լաւ մը գոց ըրաւ և բլուրին մինչև կէսը վար իջաւ որպէսզի քաղաքին քիչ մը աւելի մօտ ըլլայ։ Իր վիթխարի հասակը ցցեց, ուռեցուց իր լանջքը, գլուխը վեր բարձրացուց և սկսաւ պոռալ ստենդորական ձայնով մը.

— Ձեզի կ'ըսե՛մ, ձեզի՛ կ'ըսեմ, քաղաքացինե՛ր, գիտցած եղէ՛ք թէ պուլկարական թնդանօթ մը պիտի նետուի հոսկէ, փորձի համար միայն, Աստուա՛ծ ողորմի անոր... Կիներն ու տղաքները թող չի վախնան, դեռ թուրքերը մէջտեղ ելած չեն, Աստուա՛ծ ողորմի անոնց...

Ու մէկ քանի անգամ՝ իրարու ետևէ՝ բարձրաձայն կանչեց այս յայտարարութիւնը։ Պալքանները անոր ուժեղ ձայնին արձագանքները կրկնեցին և քաղաքին մէջ ամէն տունէ իմացան զայն։ Այս ապահովիչ նախազգուշութենէն վերջ անոնք գործի սկսան։

Տէլչօ կրակ չինեց, անով յարդի տրցակ մը վառեց ու զայն հաստատեց երկար ցիցի մը ծայրը։ Ասիկա իր ջահն էր ու զայն մօտեցուց թնդանօթի հրածակին։ Ցարդը կ'այրէր ու կը ճարճատէր. գորշ մուխի ամպեր օդին մէջ կը բարձրանային. ապստամբներէն շատերը՝ թնդանօթին ձայնը լսելու իրենց տենդային ակնկալութեանը մէջ՝ քիչ մը հեռացան. ուրիշներ խրամատներուն մէջ գացին պահուելու՝ բան մը չի տեսնելու համար. ոմանք ալ իրենց մատներով ականջնին խցեցին ու սպասեցին։ Րոպէներ անցան։ Ակնկալու ապստամբնե-

րուն ջիղերը նեղացուցիչ ու անպատմելի պրկումի մը ենթարկուեցան։ Գորշ ծուխը կը բարձրանար, յորդը կը մխար ու Թնդանօթը չէր պայթեր։ Կարծես կրակը ուժ չունէր վառօթը բռնկեցնելու։ Սրտերն սկսան ուժգին բաբախել։ Ակնկալութեան տանջանքը անտանելի դարձաւ։ Վերջապէս հրածակին մէջ ճերմակ բոց մը երևցաւ, և՝ յանկարծ՝ Թնդանօթը նուաղուն, զսպուած ու թանձր ձայն մը արձակեց, ճեղքուած փայտի ճաթռտուքի և կամ սուր հազի մը պէս ու ամբողջ մարտկոցը մուխի ամպով մը ծածկուեցաւ։

Թնդանօթը ճաթած էր։ Ռումբը հազիւ քանի մը ոտք հեռուն նետուեցաւ։ Ապստամբներէն շատեր չիմացան նոյն իսկ անոր պայթիւնը։

Անոնցմէ մէկը, այդ ձայնը լսելով, հարցուցած էր՝ կատակի ձևով և կամ իրաւի՝ թէ արջապանին հազալուն ձայնը չէ՞ր անիկա միթէ։

Այս դժբաղդ խրողութիւնը յատակօրէն մէջտեղ հանեց թէ հրետանին ո՛րչափ թերի էր։ Նոյն օրը ուրիշ երկու Թնդանօթներ ալ բերուած ու դրուած էին երկու տարբեր ամրոցներու մէջ։ Ապստամբները շուտով սկսան կատարելագործել զանոնք, երկաթէ զօրաւոր գօտիներով շրջանակեցին և անոնց ներսի կողմը թիթեղով պատեցին։ Թնդանօթները՝ մինչև իրենց բերանները լցուած՝ ամրապէս հաստատուած էին գետնին վրայ ու անոնցմէ իւրաքանչիւրը մէկ անգամ միայն պիտի գործածուէր՝ մասնաւոր ուղղութեամբ մը։

Պէտք է ըսել թէ ոչ ոք մտքէն անցուց քաղաքին մէջ իմացնել որ պուլկար Թնդանօթը պայթած ու ճաթած էր։ Խեղճ ծեր կիները Թնդանօթի ձայնին սպասեցին մինչև իրիկուն, ու բամպակով խցեցին իրենց ականջները, հաւատալով թէ անոր պայթիւնը օդը պիտի պատռէր ու պիտի ջախջախէր քաղաքին բոլոր պատուհանները։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԼՔՈՒՄԸ ԱՄՐՈՑԻՆ ՄԷՋ

Յաջորդ առաւօտուն, երբ Օկնիանօֆ՝ հետաքրքիր անձկութեամբ մը՝ հորիզոնը կը քննէր իր հեռադիտակով, յանկարծ տասնապետ մը իրեն մօտեցաւ։

— Ի՞նչ կայ, Մարչէֆ։

— Գործերը ա՛լ ասկէ աւելի վա՛տ չեն կրնար երթալ, փսփսաց տասնապետը, լքումն ու յուսահատութիւնը տիրած են ամրոցին մէջ ամէն տեղ։

Օկնիանօֆ ցնցուեցաւ.

— Ո՛վ որ ուրիշները յուսահատեցնէ մահուամբ պիտի պատժուի, ըսաւ սաստկօրէն, ո՞վ տեսար յուսահատեցնող, Մարչէ՛ֆ։

Տասնապետը չորս անուններ յիշեց։

— Հո՛ս կանչէ զանոնք անմիջապէս։

Ամբաստանեալները բերուեցան։ Ծեր մարդիկ էին — խանութպաններ ու ոստայնանկներ։

Օկնիանօֆ խոժոռ ու դաժան նայուածքով մը յառեցաւ անոնց և հարցուց.

— Դո՞ւք էք ուրեմն, հէ՞, այնպէս չէ՞, դո՞ւք էք որ կը վհատեցնէք պահակազօրքերը։

— Մենք ո՛ևէ մէկը յուսահատեցուցած չունինք, պատասխանեց անոնցմէ մէկը կտրուկ շեշտով մը։

— Այս տեսակ ճգնաժամային վայրկեաններու գիտէ՞ք արդեօք թէ ի՛նչ պատիժ կը տրուի ձեր ընթացքին։

Պատասխան չի տուին։ Իրենց լռութիւնը՝ սակայն՝ աւելի յամառութիւն կը յայտնէր քան թէ վախ։

Օկնիանօֆ ցասումէն կ'եռար։ Ինքզինքը զսպելու ճիգ մը ըրաւ և հանդարտօրէն ըսաւ.

— Ձեր տեղերը դարձէ՛ք նորէն։ Յեղափոխութիւնը սկսած ենք և ա՛լ ողբալու և ուրանալու ժամանակը չէ՛։ Ա՛լ դէպ՝ Կլիսուրա դառնալու վրայ պէտք չէ մտածել։ Հոս մէկ գործ մը միայն ունինք — թշնամին

դիմադրաւել: Դուք ձեր ընտանիքներն ու տուները պահպանած պիտի ըլլաք աւելի հոս կենալով քան թէ նորէն քաղաք վերադառնալով: Կ'աղաչեմ, դժուարին կացութեան մը մի մատնէք զիս:

Ապստամբները անշարժ կեցան: Իրենց այդ դիրքը բողոք մըն էր և Օկնիանօֆ զարմացումով դիտեց զանոնք:

— Ըսելիք մը ունի՞ք ալ:

Անոնք վայրկեան մը իրարու երես նայեցան. վերջապէս անոնցմէ մէկը ըսաւ.

— Մենք այս տեսակ գործի համար ստեղծուած չենք:

— Կեանքիս մէջ՝ ասկէ առաջ՝ ձեռքս հրացան բռնած չունէի:

— Մենէ ոչ մէկը հրացան գործածած է:

— Մենք արիւնհեղութիւն չենք կրնար ընել:

— Ուրեմն կը վախնա՞ք, այնպէ՞ս է, հարցուց Օկնիանօֆ, ամչցնել ջանալով զիրենք:

— Հա՛, բայց վախնալը մե՞ղք է:

— Այո՛, կը վախնանք, ըսաւ միւսը բարկութեամբ:

— Ընտանիքի և զաւակներու տէր ենք:

— Արդեօք կը խորհիք թէ մենք մեր կեանքը փողո՞ցը գտած ենք, ըսաւ անոնցմէ ամենէն յանդուգնը:

— Ի՞նչ կ'արժեն ձեր կեանքերն ու ընտանիքներն ու տուները բաղդատմամբ Պուլկարիոյ ազատագրութեան, նամանաւանդ բաղդատմամբ Պուլկարիոյ պատուոյն, հարցուց Օկնիանօֆ ցասումէ դողացող ձայնով մը: Վատ մի՛ ըլլաք ու մի՛ ստիպէք որ ձեզի դէմ խիստ միջոցներ ձեռք առնեմ:

— Բայց մենք չենք կրնար ապստամբութիւններու և հրացաններու հետ գործ ունենալ:

— Ուրեմն ի՞նչ կ'ուզէք, հարցուց Օկնիանօֆ:

— Ազատ թող մեզի որ տուներնիս երթանք:

— Մենք երբէք հրացան պարպած չենք ուրիշի վրայ, մեր գործը չէ ատիկա:

Օկնիանօֆ տեսաւ թէ մեղմ բառերը չէին կօրեր ա-

նոնց յամառութեանը դէմ: Բարկութենէն կը փրփրար ու կը պայթէր: Ջանաց սակայն հանդարտութիւնը պահել, որովհետև ամենախոր տխրութեամբ մը ըմբռնեց թէ յուսահատութիւնն ու վախը միայն կրնային յանդգնութիւն տալ այս երկչոտներուն՝ գալու և՝ առանց չկենալու՝ ըսելու իրենց հրամանատարին թէ իրենք կը վախնային:

Ուրեմն, մտածեց Օկնիանօֆ, սարսափահար իրար անցումի և փախուստի թուականը մօտեցա՞ծ էր... Չէ՛. որոշեց անգութ ըլլալ, թոյլ պիտի չի տար որ ուրիշներն ալ վարակուէին. կարգապահութիւն պէտք էր ամէն բանէ առաջ:

— Ձեր պարտականութիւններուն գլուխը պիտի վերադառնա՞ք թէ ոչ, ձեզի կ'ըսեմ, հարցուց վճռականօրէն: Ու ճակատը տխրօրէն խորշոմած ու սիրտը բաբախուն՝ Օկնիանօֆ սպասեց անոնց պատասխանին:

Ճիշդ այդ վայրկեանին անակնկալ աղաղակներ լսեց իր ետևը: Դարձաւ ու տեսաւ որ վարը, դաշտին մէջ, Արջասպանը գնչու մը կը հալածէր: Միւս ապստամբները վազեցին խռնուեցան սարին ծայրը՝ արշաւը դիտելու, իրենց ծափերով կը քաջալերէին Արջասպանը, որ՝ հակառակ իր վիթխարի քայլերուն՝ չէր կրնար բռնել բոկոտն ու արագաշարժ գնչուն: Շատեր իրենց հրացանը վերցուցին որ զարնեն զայն, բայց Օկնիանօֆ հրամայեց որ ետ կենան: Յայտնի էր որ այդ փախչող գնչուն մինչև այն ատեն պահուած էր Բլխուրայի մէջ, և հիմա կը ջանար ազատիլ ու թուրք գիւղ մը ապաստանիլ: Այն գնչուները որոնք յաջողած էին փախչիլ ապստամբութիւնը յայտարարուած օրերուն, առաջին անգամ իրենք ամէն բան մատնած էին թուրքերուն և Բլխուրայի պահակազօրքերու մասին ամէն մանրամասնութիւն հաղորդած էին անոնց: Անոնք՝ թէ՛ բնութեամբ և թէ՛ իրենց շահերով՝ թուրքերուն հաւատարիմ դաշնակիցներն էին և այդպէս ալ մնացին մինչև վերջը՝ թէ՛ հոս և թէ այլուր ամէն նմանօրինակ պարագաներու մէջ: Արջասպանը իր անսահման քայլերով դեռ կը չարունա-

կէր հալածել գնչուն, բայց այս վերջինը իր առաջնութիւնը կը պահէր և երկուքն ալ հետզհետէ ամրոցէն կը հեռանային, այնպէս որ հրացանի գնդակն իսկ պիտի չի հասնէր հիմա գնչուին: Յանկարծ կանգ առաւ ցնորածի մը պէս. իր առջև ցցուեցան լեռան պահակներէն երկուքը և գնչուն ինքզինքը երկու կրակներու մէջ գըտաւ: Այդ վարկեանին Արջասպանը եկաւ հասաւ, ցատկեց գնչուին վրայ և երկուքը մէկ գետին գլորեցան: Գոհունակութեան յաղթական աղաղակներ արձակուեցան ամրոցէն ու շատերը պոռացին.

— Հո՛ս բեր, հո՛ս:

Արջասպանը, իր կատարած արշաւէն կատղած, առջևը ձգեց գնչուն ու քշեց տարաւ զայն, ճամբան հազար տեսակ անէծքներ տեղալով անոր գլխուն՝ որոնք մինչև ամրոցը կը լսուէին:

Փախստականը ձերբակալուեցաւ:

Ապստամբները եկան անոր շուրջը խռնուեցան չարագուշակ դէմքերով: Ամէն մարդ ճանչցաւ գնչուն: Անիկա երկու անգամ արդէն Բլխուրայէն փախչիլ փորձած էր: Ա՛լ այս անգամ ո՛չ գթութիւն և ո՛չ ալ ներում կար իրեն համար:

Ամրոցին հրամանատարը տասնապետին դարձաւ և անոնք՝ քիթ քթի՝ վայրկեան մը խորհրդակցեցան:

— Այո՛, այո՛, ըսաւ վերջապէս Օկնիանոֆ, ամենադոյզն գթութիւն կամ ներողամտութիւն աղէտաւոր պիտի ըլլայ այս պարագային: Մահուան տեսարանը թերևս քիչ մը յանդգնութիւն ներշնչէ վախկոտներուն. բայց Պատերազմի Խորհուրդը նախ պէտք է իր վճիռն արձակէ: Մարշէ՛ֆ, անմիջապէս գնա՛ Զլի Տօլ և եղելութիւնը տեղեկագրէ: Իմ կարծիքս այն է թէ մահ պէտք է ըլլայ տրուելիք պատիժը: Օ՛ն, շուտ գնա՛:

Տասնապետը դուրս ելաւ:

Օկնիանոֆ տարիքոտ ապստամբի մը դարձաւ խոժոռած.

— Հայր Մառէ՛ն, հսկողութեան տակ ա՛ռ այս գնչուն:

Ու խօսքը երկու երիտասարդներու ուղղելով.

— Այս վախկոտները տարէ՛ք ամրոցին ս՛ա կողմը, առէ՛ք իրենց հրացանները և հսկեցէք անոնց վրայ մինչև որ նոր հրահանգներ գան:

Մեր չորս անբարոյացած ապստամբները մահատիպ տժգունեցան, ո՛և է ընդդիմութիւն չըրին և հանդարտօրէն գացին հոն ուր հսկողութեան տակ պիտի դըրուէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Օկնիանոֆ՝ ամրոցին երկայնքը՝ վեր վար կը պտտէր արագ արագ: Իր դէմքին վրայ ցոլացած էին բոլոր իր տխուր մտածումները: Յանկարծ, գրեթէ մեքենաբար, դարձաւ դիտելու խումբ մը ապստամբներ, որոնք նոր խրամատ մը կը փորէին անսահման եռանդով: Քանի մը խօսքով զանոնք խրախուսելէ վերջ, կրկին պատնէշին վրայ բարձրացաւ, զննեց արևելքի հորիզոնն ու իր տեղը դարձաւ նորէն՝ աւելի քան երբէք տրտում ու մթին դէմքով մը:

— Ի՛նչ ժողովուրդ, ի՛նչ ժողովուրդ, մրմնջեց:

Այդ րոպէին հասաւ Մարշէֆ:

— Մա՛հ — ա՛յս է վճիռը, բացագանչեց հևալով:

— Պատերազմական Խորհուրդը այդպէ՞ս վճռած է ուրեմն:

— Այո՛, անյապա՛ղ մահ, ա՛յս է վճիռը, ըսաւ Մարշէֆ բարձրաձայն, ու ցած ձայնով բան մը փսփսաց Օկնիանոֆին, ինչ որ մեծ գոհունակութիւն պատճառեց անոր:

«Անյապա՛ղ մահ» բառերը ամրոցին ամէն կողմերը լսուեցան, բերնէ բերան կրկնուեցան ու հասան մինչև այն անկիւնը ուր ձերբակալուածները հսկողութեան տակ առնուած էին:

Բանտարկեալներու դէմքերը որոնք նախ տժգունած էին, հիմա ճեփ-ճերմակ դարձան սաւանի կտոր-

ներու պէս։ Անոնք հասկցած էին թէ ա՛լ իրենց բաղդը վճռուած էր։ Պատերազմական Խորհուրդ ըսուածը՝ ահաւոր, վեհապանծ ու անխուսափելի բան մըն էր իրենց համար — ճակատագիրն իսկ էր անիկա։ Անկէ վեր բան մը միայն կար — Աստուա՛ծ։

Ապստամբներէն մէկը Օկնիանոֆին մօտեցաւ ու ըսաւ.

— Բանտարկեալները ներում կը հայցեն։

Օկնիանոֆ պաղ պատասխան մը տուաւ.

— Վճիռը ետ չառնուիր, ա՛լ ուշ է։

— Պռայքօ՛ֆ, ա՛ռ այդ բանտարկեալներն ու զանոնք հովիտը տար, որպէսզի հո՛ն կրեն իրենց պատիժը։ Պատերազմական Ատեանին որոշումը պէտք է կէս առ կէս գործադրուի։

Պռայքօֆ՝ խորապէս յուզուած՝ իրեն տրուած հրամանը գործադրեց։

Հոն, ոչ ոք ձայն բարձրացուց դատապարտեալները պաշտպանելու. ոչ ոք ուզեց անոնց գաղափարները բաժնած ըլլալ երեւիլ։ Ամէն մարդ կը զգար որ իր կեանքը Պատերազմական Խորհուրդին տրամադրութեան տակն էր։ Ա՛ն էր միակ գերագոյն ատեանը։

Դատապարտուած չորս ապստամբները անցան ամբոխին մէջէն եւ հովիտն ի վար առաջնորդուեցան։

— Գնչուն ալ առէ՛ք հոն տարէք, ըսաւ Օկնիանոֆ բարձրաձայն։

Ու իր մօտ կանչելով տասնապետը մասնաւոր հրահանգներ փսփսաց անոր ականջին ի վար։ Տասնապետը դատապարտեալներուն ետեւէն աճապարեց գնաց։

Պատիժին համար որոշուած տեղը խոնաւ ու կանաչ ծործոր մըն էր՝ ժայռերով շրջապատուած եւ որուն մէջէն առուակ մը կը հոսէր կ՚երթար։

Ամբոխին մէջ գտնուող բոլոր պահակները դէպի վեր՝ դէպի բարձունքները խուժեցին՝ գլխաւոր տեսարանը դիտելու։

Առուակին ձախակողմը չորցած կաղնի մը կար՝ որուն տարին կապեցին գնչուն իր կարմիր գօտիով։

Խեղճին լեզուն վախէն բռնուած էր եւ իր կարկա-

մած շրթունքներէն սկսած էր արիւն հոսիլ։

Միւս չորս դատապարտեալներն ալ՝ սարսափահար ու ծամածուռ դէմքերով՝ մօտը կը կենային իրենց կարգին սպասելով։

Մարչէֆ բացագանչեց.

— Անո՛նք ալ հոս բերէք։

Զոհերը խե՛ղճ խե՛ղճ անոր նայեցան։ Անոնցմէ երեքը նոյն իսկ շարժելու անկարող էին։ Իրենց ընկերացող պահակները քաշեցին, քաշկռտեցին ու տարին զանոնք։

Մարչէֆ զանոնք մէկ կարգի վրայ շարեց, ծառին կապուած գնչուէն գրեթէ տասը ոտք հեռաւորութեամբ, որպէսզի աւելի լաւ տեսնեն գլխաւոր ահաւոր տեսարանը, ինչ որ քիչ վերջը իրենց վրայ պիտի փորձուէր եւ որուն ականատես պիտի ըլլային վերը՝ բարձունքներուն վրայ՝ խռնուած իրենց ընկերները։

Անոնք կապուած չէին գնչուին պէս, բայց սարսափը անդամալուծած էր անոնց ուժերն ու ոչ մէկուն մտքէն կ՚անցնէր փախչիլ, ինչ որ անկարելի էր արդէն։

Վայրկեան մը մահուան լռութիւն տիրեց։

— Առա՛ջ, պոռաց Մարչէֆ, այն վեց զինեալ ապստամբներուն որոնք բանտարկեալներուն ուղեկցած ու զանոնք հոն բերած էին։

Հաստատ քայլերով առաջ եկան անոնք։

Այն ատեն Մարքօ բարձր ու հանդիսաւոր շեշտերով հետեւեալը կարդաց.

«Բլխուրացի գնչու Մէհմէտ, բանտէն փախչելու երեք անգամ փորձ ըրած ըլլալուն եւ Պուլկարներուն ծրագիրը Թուրքերուն մատնելու իր նպատակին համար յանցապարտ, մահուան դատապարտուած է Պատերազմական Գերագոյն Ատեանէն, իբրեւ օրինակ բոլոր միւս մատնիչներուն»։

Այս վճիռը կարդալէ յետոյ՝ Մարքօ չորս պուլկար դատապարտեալներուն ալ դարձաւ.

— Ձեզի՛ եմ, դո՛ւք ալ երեսնիդ Մէհմէտին կողմը դարձուցէ՛ք։

Այս հրամանին վրայ՝ չորսն ալ, մեքենաբար, Մէհմէտին կողմը դարձան։

— Մէյ մէկ հրացան տուէ՛ք ձեռքերնին, ըսաւ Մարչէֆ։

Զինակիր ապստամբները՝ չափազանց յուզուած՝ իրենց հրացանները տուին չորս դատապարտեալներուն, որոնք այդ վայրկեանին սարսափէ ապուշցած էին կարծես։

— Պատրաստ եղէ՛ք կրակելու երբ ըսեմ «երե՛ք»։ Մէ՛կ, — երկո՛ւ, — երե՛ք։

Պայթիւն մը լսուեցաւ ու մուխը բարձրացաւ ամպի նման։

Գնչուն զարնուած չէր սակայն։ Անիկա՝ կռնակը ծառին տուած՝ չիփչիտակ կը կենար դեռ. գնդակներէն ոչ մէկը դպած էր անոր։ Կրակ ընողները ապահովաբար անոր նշան առած չէին։ Բայց Մէհմէտ մոխիր կտրած էր։

— Ամօ՛թ ձեզի, ամօ՛թ. նորէ՛ն փորձեցէք։ Մէ՛կ, — երկո՛ւ, — երե՛ք։

Հրացանները նորէն արձակուեցան։ Ու այս անգամ գնչուն սկսաւ գալարուիլ մահուան տագնապներուն մէջ։

Այս տեսարանին վրայ ուրախութեան ու ծափի ձայներ լսուեցան բարձունքներուն վրայ։

— Թող ա՛յս ըլլայ այս անգամ, ձեր պատիժը, ըսաւ Մարչէֆ, արիւնի մկրտութիւն մը ունեցաք հոս, անոր արիւնը թող փրկէ ձեզ։ Շնորհակալ եղէք որ Օկնիանոֆ և Պատերազմական Ատեանը ներողամտութիւն ունեցան ձեզի համար։

Երբ դատապարտեալները հասկցան թէ կեանքերնին պիտի խնայուէր, արգահատելի ու գթայոյզ նայուածքներով չորս բոլորնին նայեցան՝ սոսկալի երազէ մը սթափող մարդերու պէս։ Իրենց կապարաթոյր դէմքերուն վրայ՝ ուր սարսափին դունատութիւնը կը տիրէր դեռ՝ հազիւ կ'ուրուագծուէր ուրախութեան տկար ժպիտը։

Այս տեսարանն ալ խորին հաճոյք պատճառեց ապստամբներուն, որոնք՝ բարձրէն՝ ամրոցին վրայէն՝ ծափի ձայներ արձակեցին։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՍԹՐԷՄԱՅԻ ՀՈՎԻՏԸ ԲՈՑԵՐՈՒ ՄԷՋ

«Տարօրինա՛կ բան — տարօրինա՛կ բան... անբացատրելի՛... սոսկալի՛... Ու դեռ բան մը պատահած չէ, դեռ բոցերը չեն երևիր... Ինչո՞ւ արդեօք. ի՞նչ գործ կրնան ունեցած ըլլալ. Պէլա Չերքվան ի՞նչ կ'ընէ։ Լո՛ւռ են, լո՛ւռ, կարծես թէ մեռեր են։ Ո՛հ, այդ լռութիւնը սոսկալի է։ Նոյնիսկ կը վախնամ զայն միտքս բերելու։ Ի՞նչ, միթէ վերջապէս ձեռքերնին ծալլեցի՞ն և խոհեմութիւնը լաւագոյն իմաստութի՞ւնը համարեցին։ Բայց չէ՛, հո՛ն է Սօքօլօֆ, հո՛ն է Փօփօֆ, հո՛ն է Պէզփօռթէֆ — ամենքն ալ իմ ձեռնասուններս։ Ամենքն ալ խանդավառ ու փորձառու տղամարդիկ։ Ի՞նչ բանի կը սպասեն ուրեմն. ինծի՞ արդեօք։ Ա՛հ, բայց եթէ ես հոն չըլլամ — եթէ մեռնիմ — բան մը պիտի չընե՞ն միթէ։ Խո՞ւլ են, կո՞յր են։ Չե՞ն տեսներ միթէ, Բլիսուրան ապստամբա՛ծ, Բօբրիվշտիցան ապստամբա՛ծ, Փանակիուռիշթէն ապստամբա՛ծ, ամբողջ Սռէտնա Կօռան բոցերու մէջ։ Միմիայն Սթրէմայի հովիտն է որ հանդարտ կը քնանայ։ Ի՞նչ բան պատահած է արդեօք։ Ի՞նչ մասնաւոր խոչընդոտ մը կրնան ունեցած ըլլալ։ Չէ՛, անիկա կարելի չէ՛. եթէ Պէլա Չերքվան անկարող ըլլար ոտքի ելլելու, գէթ կըրնար տասը կամ տասերկու յանդուգն տղաքներ ղրկել միւսները քաջալերելու։ Այդչափն ալ չի կայ. նշան մը իսկ չկայ. ժողովուրդը կը ցրտանայ ամէն օր. որո՞ւ համար եղան ուրեմն ա՛յնքան պատրաստութիւններ։ Արդեօք ուրիշ տեղե՞ր ալ այսպէս են։ Եթէ այդպէս է, դո՛ւն, ո՛վ Աստուած, դո՛ւն ողորմէ Պուլկարիոյ — որովհետև այն ատեն վերջնական քայքայումն է որ կը սպասէ մեզի»։

Օկնիանօֆ, այս սև մտածումներով մտատանջ ու իբրև Թուրք ծպտուած, շրջահայեաց զգուշաւորութեամբ կ'երթար Սթարա Ռէքաէն վար դէպի Սթրէմայի հովիտը։

Ապրիլ 20ին, ինչպէս տեսանք, դէպի Պէլա Չէրքվա իր ճամբուն վրայ, Օկնիանօֆ Քլիսուրա հասած էր՝ որոշուած օրը ապստամբութիւն հանելու համար։ Բայց իր Քլիսուրա հասած օրն իսկ ամէն բան վերջացած ու ժողովուրդը ոտքի ելած էր արդէն։ Ու ճիշդ այն վայրկեանին երբ սրտի աճագին փոթորիկ մը կը խռովէր զինքը՝ Օկնիանօֆ լսեց ապստամբութեան պայթիւնը, համագրաւուեցաւ այդ լուրէն, ինքզինքը կուրօրէն յանձնեց անոր ու յեղափոխական շարժումի պայքարին ոգորումներուն մէջ ջանաց մոռնալ իր տագնապները ու թերևս մեռնիլ՝ իր հայրենիքին ազատութեան համար կռուելու պահուն։ Բայց որո՞ւ դէմ էր կռիւը։ Թշնամին դեռ երևան եկած չէր։ Սթրէմայի հովիտին և Քլիսուրայի միջև հաղորդակցութիւնները բոլորովին կտրուած էին։ Հինգ օր և հինգ գիշեր Օկնիանօֆ անպարտասելի ճիգով մը առաջ տարած էր պատնէշներուն կառուցումը, և ամէն վայրկեան Պէլա Չէրքվաի ապստամբութեան լուրին կը սպասէր այրող անհամբերութեամբ մը։ Պէլա Չէրքվան, սակայն, Սթրէմայի հովիտին միւս գիւղերուն ու քաղաքներուն պէս, հանդարտ ու խաղաղ էր։ Ո՛րքան կը փափաքէր հոն ըլլալ ու կ'անիծէր այն վայրկեանը որ զինքը Քլիսուրա բերած էր։ Ամէն վայրկեան Օկնիանօֆ կը տեսնէր այն քանդող ազդեցութիւնը զոր ապստամբներուն վրայ կը գործէր Պէլա Չէրքվաի չարագուշակ լռութիւնը։ Յեղափոխական շարժումը կ'անդամալուծուէր այդ լռութենէն։ Ի զո՜ւր կը ջանար ամենէն հանդիսաւոր յայտարարութիւններով իր ընկերները խրախուսել թէ Պէլա Չէրքվան ապահովաբար պիտի ապստամբէի, թէ ուրիշ քաղաքներ ալ անոր օրինակին պիտի հետևին։ Եկաւ ատեն մը սակայն որ ինքն իսկ սկսաւ յուսահատիլ [illegible] սոսկումով նախատեսեց Քլիսուրայի և ամբողջ ա-

պստամբութեան ջախջախումը։ Այն ատեն ամենայանդուգն, գրեթէ յախուռն, ձեռնարկի մը որոշումը տըւաւ, — անցնիլ կատղած Թուրք գիւղերու մէջէն և երթալ մինչև Պէլա Չէրքվա և ստիպել զայն որ ապստամբի։

Ի՞նչ փոյթ թէ այդպէսով սոսկալի վտանգի մը պիտի ենթարկէր ինքզինքը. չէ՞ մի որ Պէլա Չէրքվայի ապստամբութիւնը այն կայծը պիտի ըլլար՝ որ պիտի բռնկցնէր բոլոր միւս վայրերն ալ, որոնք՝ ամբողջ Սթարա Փլանինայի երկայնքը՝ պատրաստ էին յեղափոխուելու։ Թուրքերուն ուժը պիտի բաժնուէր։ Քլիսուրան պիտի փրկուէր — ապստամբութիւնը ամէն կողմ պիտի տարածուէր — և ո՞վ գիտէ... յեղափոխութիւնը յաղթական դուրս պիտի գար։ Պատմութեան մէջ աննշան պարագաներ ծնունդ տուած են շատ մը նշանաւոր դէպքերու։ Կ'արժէր վտանգուիլ այդ արդիւնքին համար — և եթէ կար մէկը որ կրնար գլուխ հանել զայն, այդ մարդը Օկնիանօֆն էր։

Միջօրէն անցած էր երբ հասաւ Սթրէմայի հովիտը, որ փթթինազեղ կը տարածուէր, դալարիքի ու ստուերի մէջ ողողուած։ Ականակիտ բիւրեղեայ առուակներ բլրակողերն ի վար կը խոխոջէին սաղարթափիւռ կաղնիները քերել անցնելով։ Օդը՝ վարդերու բուրումով ակաղձուն՝ արքենի տիրուհիի մը զարդասենեակին կը նմանէր։ Հովիտը հմայիչ սիրունութիւն մը զգեցած էր՝ երկինքի կապոյտին և արևին խնծղացնող ճառագայթներուն տակ — երկրաւոր դրախտ մըն էր։ Բայց ճամբորդը կարծես չէր տեսներ այդ ամէնը — անիկա պիտի նախընտրէր ամբողջ հովիտը բոցերու մէջ տեսնել։

Պէլա Չէրքվա տանող ճամբան՝ Քլիսուրայի մօտ Բահմանլարի անունով Թիւրք քիւղի մը մէջէն կ'անցնէր։ Օկնիանօֆ՝ յանդուգն ու աներկիւղ՝ մօտեցաւ անոր։ Գիւղին սահմաններուն վրայ, վարդենիներու պարտէզներուն մէջէն անցած պահուն, երկու զինուած Թուրքեր, որոնք պահակներ էին, եկան ու զինքը կեցուցին։

— Ուրկէ՞ կուգաս այսպէս, հէմշէրի։

— Ալթինօվօէն։

— Եւ ո՞ւր կերթաս։

— Ահիէվօ. ի՞նչպէս, գիւղը հանդա՞րտ է։

Ահիէվօ՝ Պէլա Ջէրքվայի ամենէն մօտիկ Թուրք գիւղն էր։

— Այո՛, հանդարտ է, փառք Աստուծոյ։

Այս պատասխանին վրայ Օկնիանօֆ սրտի սուր կծկում մը ունեցաւ։

— Աղէկ կ'ընես որ գիւղը մնաս, ուրիշ տեղ չերթաս, որովհետև վաղը Բլխուրայի վրայ պիտի յարձակինք։

— Աղէկ.... կ'ըլլայ.... Մնաք բարով։

Այսպէս Օկնիանօֆ Օհիէվօ հասաւ վերջապէս։ Տեսաւ որ գիւղին մէջ ընդհանուր ու արտասովոր գրգռում մը կը տիրէր։ Ժողովուրդը տուներէն դուրս թափեր էր, սրճարանները լեփ լեցուն էին, զինուած Թուրքեր՝ խումբ խումբ՝ հոս ու հոն կը կենային, տեղին պանդոկն ու նպարավաճառի խանութները խռնըւած էին։ Անշուշտ մօտակայ գիւղերէն ալ հարիւրաւոր Թուրքեր եկած էին հոն՝ Բլխուրայի յարձակման մասնակցելու համար։ Անոր վերապահուած ճակատագիրը որքան որ սոսկալի նախազգացումներով կ'ընկճէր զինքը՝ Օկնիանօֆ աւելի անձկոտ էր՝ Պէլա Ջէրքվայի մասին ստոյգ տեղեկութիւն ստանալու։ Կը յուսար տակաւին որ անիկա վերջապէս ոտքի պիտի ելլէ։ Որոշեց պանդոկը մտնել, որովհետև գիտէր թէ պանդոկապետը Պէլա Ջէրքվացի էր, բայց վախցաւ որ կը մատնուի ու ետ կեցաւ այդ քայլն առնելէ։ Իր ճամբան շարունակեց, խմբովի կեցող Թուրքերը դիտելով, առանց կարենալ որոշելու թէ ո՞ր խմբակին մօտենայ։ Պատահմամբ հասաւ մզկիթին դուռը, ուրկէ բազմութեամբ ներս կը մտնէին աղօթողները։ Նայեցաւ ու տեսաւ թէ մզկիթը գրեթէ լեցուած էր։ Արտասովոր պատճառ մը ըլլալու էր անշուշտ։ Օկնիանօֆ գուշակեց թէ այդ օրը հօճան պիտի քարոզէր՝ առաւել ևս

գրգռելու համար արդէն իսկ կատղած խուժանին մոլեռանդութիւնը։ Աննուաճելի հետաքրքրութիւն մը մղեց զինքը երթալ մտնելու նամազ ընողներու այդ բազմութեան մէջ։ Գուշակութիւնը ճիշդ էր — ճիշդ այդ վայրկեանին քարոզիչը ելաւ կանգնեցաւ փայտէ նստարանին վրայ՝ որ իբրև բեմ կը ծառայէ մահմետական պաշտամունքի վայրերուն մէջ։ Օկնիանօֆ անմիջապէս տեսաւ թէ քարոզողը գիւղի սովորական հօճա մը չէր, այլ սօֆթա մը, որ յատկապէս եկած էր Ք. էն։

Մզկիթին մէջ խորին լռութիւն տիրած էր երբ սօֆթան սկսաւ.

«Եղբայրնե՛ր և ճշմարի՛տ հաւատացեալներ,

«Մեր մեծանուն Սուլթաններու փառահեղ տիրապետութեան ժամանակ, ամբողջ աշխարհ կը սարսափէր ի լուր Օսմանլը անունին։ Արևելք և Արևմուտք կը խոնարհէին անոնց առջև. Թագաւորներ և Թագուհիներ գետնամած կը տարածուէին խալիֆայի գահին ոտքերուն սուրբ փոշին լիզելու։ Այն ատեն մեծ էր Ալլահ, և մեծ էր նաև Մուհամմէտ, Ալլահին սրբազնասուրբ մարգարէն։ Կ'երևի, սակայն, թէ մեղանչեր ենք Աստուծոյ դէմ, տեղի տուեր ենք գինովութեան և շընացումի, անհաւատներուն հետ եղբայրակցեր ու անոնց օրէնքները ընդուներ ենք։ Ու Աստուած երեսէ ձգեր է մեզ, որպէսզի կեավուրներէն կործանինք, ռայաներէն կոխկռտուինք։ Օ՛, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, Ագրաիլ հրեշտակին բոցասփիւռ սուրը շնորհէ մեզ նորէն, որպէսզի քու թշնամիներուդ արիւնովը ողողենք արևելք և արևմուտք, որպէսզի ծովերը բոսորափայլին ու երկինքները փառաւորուին։ Ա՛յս է իմ աղաչանքս, ճշմարիտ հաւատացեալ եղբայրներ, սրեցէ՛ք ձեր դանակները, պատրաստեցէ՛ք ձեր գործիքները, որովհետև ա՛լ ժամը հնչած է և մենք՝ իսլամութեան Աստուծոյն փառքին համար՝ պարտական ենք կեավուրներու արիւնովը սրբել մաքրել մեր ամօթը։

Բեմբասացը այս ոգիով շարունակեց իր մոլեռանդ քարոզը, որուն հարիւրաւորներ կ'ունկնդրէին հետզհե-

տէ անող խանդավառութեամբ և յափշտակուած ուշադրութեամբ։

«Ա՛յս է ուրեմն կացութիւնը» մտածեց Օկնիանօֆ, մզկիթէն դուրս ելած պահուն. «Վայրերանները իրաւունք ունին եղեր վերջապէս։ Մինչ մենք Թուրքերուն դէմ յեղափոխութիւն կը պատրաստենք եղեր, անոնց առաքեալներն ալ պուլկար ցեղին բնաջնջումը կը քարոզեն եղեր։ Ուրեմն կռիւը ահաւոր պիտի ըլլայ — ազգ ազգի՛ դէմ։ Թող ըլլա՛յ։ Պուլկարիան այնքան մեծ չէ որ երկու ցեղերն ալ քովքովի ապրին — ահաւոր կամ ոչ, մեզի համար այլևս նահանջ չիկայ։ Վճիռը տըրուած է։ Ո՛վ Աստուած, դուն պաշտպանէ Պուլկարիան իր ազատութեան կռւին մէջ։»

Այս խոհերով Օկնիանօֆ սկսաւ վեր վար պտտիլ շուկային հրապարակը։ Արարողութիւնը վերջացած էր և ժողովուրդը, հետզհետէ մզկիթէն դուրս հոսելով, խմբակներու կը բաժնուէր։ Յայտնի էր որ բոլորն ալ իրենց լսած խօսքերու ազդեցութեան տակն էին։ Այդ խմբակներէն մէկուն մօտեցաւ Օկնիանօֆ՝ ականջ դնելու և իմանալու համար թէ ի՞նչ կը խօսուէր։ Իսկոյն վերահասու եղաւ գործերու վիճակին։ Հասկցաւ թէ Քլիսուրայի ապստամբութիւնը նախ և առաջ սարսափեցուցած էր շրջակայ գիւղերու Թուրք բնակչութիւնները, որովհետև այս վերջինները այնպէս համոզուած էին թէ Քլիսուրայի մէջ ռուս զինուորներ եկած էին։ Այս տպաւորութեան տակ, անոնք սկսած էին պատրաստութիւններ տեսնել՝ կարենալ փախչելու իրենց ընտանիքներուն հետ։ Բայց շատ չանցաւ և ահա Քլիսուրայէն անվտանգ և անվնաս փախչող Թուրքերը — ինչպէս նաև ապստամբներու կողմէ ցոյց տրուած վախկոտութիւնը — հասկցուցին Թուրքերուն թէ սովորական «ռաեա»ներ, մեծաւ մասամբ ոստայնանկներ և մէկ քանի վարժապետներ են իրենց դէմ ելլողները։ Այս հասկացողութիւնը իսկոյն տեղը բերած էր Թուրքերուն ինքնավստահութիւնն ու քաջասրտութիւնը։ Հետևաբար անոնք նոյնհետայն որոշեցին Քլիսուրայի ժողովուրդին

հետ մաքրել իրենց հաշիւը առանց նոյնիսկ կանոնաւոր զինուորներու սպասելու։ Օկնիանօֆ իմացաւ նաև թէ Բաշմանլարիի գիւղացիները, ճարտարօրէն ծրագրուած քննութիւններու միջոցաւ, ստուգած էին իւրաքանչիւր պահակախումբի մօտաւոր ուժն ու տրամադրութիւնը։ Վայրկեանէ վայրկեան Թօսուն պէյին կըսպասէին՝ որ Ք. էն պիտի գար, իր հետ բերելով խել մը պաշիպօզուքներ, ու այն ատեն անոնք պիտի քալէին ու յարձակէին ապստամբած քաղաքին վրայ։

Օկնիանօֆ սոսկաց այս յայտնութիւններէն։ Ա՛լ յստակօրէն ըմբռնեց թէ ո՛րքան անհրաժեշտ էր փութացնել միւս պուլկար քաղաքներու միաժամանակ ապստամբութիւնը։

Պէ՛տք էր որ ինք կատարած ըլլար այդ գործը Թօսուն պէյի հասնելէն առաջ։

Շուտով ճամբայ ելաւ դէպի արևելք. անարգել ու անկասկած անցաւ Թէքքէ կոչուած Թուրք գիւղէն, որուն արևմտեան կողմը միայն պահակներ կեցած էին, ինչ որ նշան մըն էր թէ արևելքէն ո՛և է վտանգ չէր սպառնար։ Այս գիւղին մէջ ալ ահագին խրարանցում կար. հո՛ն ալ գիւղացիները Թօսուն պէյին կըսպասէին, որպէսզի միանային անոր հետևող խուժանին։

«Վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու չէ, մտածեց Օկնիանօֆ, Պէլա Չէրքվա՛, Պէլա Չէրքվա՛... Պէտք է որ Թօսուն պէյ առաջին անգամ քու երկաթէ պատերուդ վրայ փորձէ իր ուժը։ Այո՛, այո՛, Պէլա Չէրքվան ոտքի պիտի ելլէ՛, պիտի ապստամբի՛, երբ ես հոն հասնիմ։ Եթէ միայն Պէզփօռթէֆը կարենամ գտնել, մենք երկուքս պիտի բաւենք ապստամբութիւնը հռչակել, և կէս ժամուան մէջ առ նուազն հինգ հարիւր մարդ պիտի գան խմբուին մեր դրօշին տակ։ Պէլա Չէրքվան պէ՛տք է որ ոտքի ելլէ, նոյնիսկ եթէ ապստամբութիւնը իր կործանումն ըլլայ։ Օ՛ն, օ՛ն, շուտո՛վ, ո՛վ Աստուած, թև տո՛ւր որ թռչիմ։»

Այսպէս Օկնիանօֆ դէպի Պէլա Չէրքվա սրացաւ։ Իր սիրտը անպարագրելի ուրախութեամբ մը կը բաբա-

խէր, երբ կը մտածէր թէ երկու կամ երեք ժամէն Պէլա Չէրքվայի ճերմակ ծխնելոյզներն ու անոր եկեղեցիին բրգաձև ճակատը պիտի կրնայ հեռուէն նշմարել։

Իր ճամբան կ'երկարէր ժայռերով շրջապատուած ծառախիտ կիրճի մը մէջէն։ Երբ հովիտն հասաւ, կարծես ականջին հասան թմբուկներու և ծնծղաներու հեռաւոր ձայներ։ Հաւանականաբար Թուրք գիւղի մը մէջ հարսնիք մը տեղի կ'ունենար, մտածեց Օկնիանոֆ, թէև առենը անյարմար թուեցաւ իրեն։ Յանկարծ ձայները լռեցին և Օկնիանոֆ մոռցաւ զանոնք իբր թէ երբէք լսած չըլլար։ Կիրճին միւս ծայրը հասնելով՝ թմբուկներու և ծնծղաներուն ձայները կրկին լսուեցան՝ այս անգամ աւելի մօտէն։ Մագլցեցաւ ելաւ բարձունքին վրայ ու սահմռկեցաւ՝ սարսափէն քար կտրեցաւ՝ իր աչքերուն առջև պարզուած տեսարանը դիտելով։

Ճամբան, ուրկէ ինքը պիտի անցնէր, կարծես ամբողջ սևցած էր Թուրքերով, որոնք առաջ կ'ընթանային բարբարոս երաժշտութեան մը ձայներով։ Անհամար կարմիր դրօշակներ կ'երերային օդին մէջ։ Թուրք խուժանը կը քալէր, կուգար անկարգ, խռովալի ու աղմկոտ։ Հրացաններ, գերանդիներ, կացիններ, բահեր ու բրիչներ, զորս պաշխպօզուքները կը կրէին իրենց ուսերուն վրայ, արևուն ճառագայթներուն տակ կը շողային։ Միջօրէի տապին պատճառաւ, Թուրքերէն շատերը բաճկոններ ու էնթարիներ հագած էին միայն։ Վաշկատուն խառնաղանճի այս հոսանքը իրենց բնակիչներէն պարպած էր բոլոր այն Թուրք գիւղերը, որոնց մէջէն անցած էր։ Կարգապահութեան նշոյլն իսկ չէր տեսնուեր այդ մոլեգնած ամբոխին մէջ. վայրագ ու վայրենի նպատակ մը միայն կը միացնէր, կը ներշնչէր ու կը մղէր զանոնք — անոնք ամենքն ալ արիւն ու աւար փնտռողներ էին։ Արիւնին համար հրացաններ ու մանգաղներ կը տանէին, աւարին համար՝ կառքեր՝ իրենց ետևէն։ Մոլեռանդութեամբ գինովցած այս խաժամուժը, մարախներու բազմութեան մը պէս, յամր այլ անդիմադրելի ընթացքով մը, առաջ կը շարժէր

թմբուկներու և ծնծղաներու ձայնով։

Բարձրահասակ, նիհար ու մութ մորթով մարդ մը, ճերմակ փաթթոցը գլխին, ձիու վրայ հեծած, կ'երթար անոնց առջևէն. իրենց առաջնորդն էր անիկա։

Առաջնորդը յանկարծ նշան ըրաւ գնչուներուն որ նուագածութիւնը կեցնեն։

— Հօ՛ս եկուր, միւսիւլմա՛ն, պոռաց առաջնորդը Օկնիանոֆին։

Օկնիանոֆ՝ մինչև գետին խոնարհելով՝ մօտեցաւ։

— Ո՞ւրկէ կուգաս։

— Թէքքէէն կուգամ։

— Ի՞նչ կայ ի՞նչ չի կայ հոն։

— Բան չի կայ — ամէն բան խաղաղ է, փա՜ռք Աստուծոյ։

— Ի՞նչ կը խօսուի հոն — կեավուրներէն շատ մարդ կա՞յ Բլխուրայի մէջ։

— Կ'ըսեն թէ շատ կայ — Աստուած ուժ ու կեանք տայ Սուլթանին։

— Ո՞վ են այդ կեավուրները։

— Կ'ըսեն թէ Մօսկօֆներ են։

— Լռէ՛, կաւա՛տ դուն ալ։ Ի՞նչ Մօսքօֆ, ատոնք անպիտան ռաեաներ են միայն։

— Սխալ իմացեր եմ, Պէյ էֆէնտի՛, ներողութիւննիդ կը խնդրեմ։

— Ո՞ւր կ'երթաս հիմա այսպէս։

— Բ. կ'երթամ։

— Դարձի՛ր և մեզի հետ եկուր։

Օկնիանոֆ տժգունեցաւ հակառակ իր կամքին։

— Պէյ էֆէնտի՛, խնդրեմ, ձգեցէք որ...

— Մի՛ խօսիր, ետև գնա՛, պոռաց Թօսուն պէյ, իր ձին խթանելով։

Թմբուկներն ու ծնծղաները նորէն սկսան և խաժամուժը շարժեցաւ առաջ — Օկնիանոֆ՝ կամայ ակամայ՝ քշուեցաւ տարուեցաւ հոսանքէն։

Անտեղի պիտի ըլլար ընդդիմանալ այդ հրամանին և կամ փորձել անցնիլ այդ խուժանին մէջէն՝ որ կը

պատուարէր ամբողջ ճամբան։ Օկնիանօֆ՝ յուսահատ՝ թողուց ինքզինքն ու տարուեցաւ ամբոխէն։ Կատարելապէս ընկճուած կըզգար — իր վերջին յոյսը ջուրն ինկած էր։ Երազի մէջ քալող մարդու մը նման՝ մեքենաբար կը քաշուէր, կը տարուէր աղմկոտ խառնաղանճէն, որուն թիւն ու ժխորոտ ուրախութիւնը կ՚աւելնար վայրկեանէ վայրկեան։ Ու մարդերու վիթխարի այդ հոսանքը կը շարժէր կ՚երթար առա՜ջ, առա՜ջ, դէպի այն ապալերկ լեռները, որոնց ետին կը գտնուէր Քլիսուրան։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՆՈՐ ՓՈՐՁ ՄԸ

Իրիկնամուտին՝ Թօսուն պէյի հետեւող խաժամուժը, աւելի քան երբէք գրգռուած ու մոլեռանդացած, հասաւ Բաշմանլարի, ուր եկած խռնուած էին շրջակայ գիւղերէն Թուրքերու նոր նոր ջոկատներ՝ Թօսուն պէյին միանալու։ Յաջորդ առտուն, անոնք ամենքը, գրեթէ երկու հազար մարդ, Քլիսուրայի վրայ պիտի յարձակէին։

Բաշմանլարի մէկ ծայրէն միւսը լոյսերու մէջ էր ամբողջ. գիւղը շատ պզտիկ ըլլալով՝ այս եկւորները հազիւ կրնային իջեւանելու տեղ գտնել։ Բայց գիշերը այնքան աղուոր ու պայծառ էր որ շատերը փողոցները պառկեցան։

Օկնիանօֆ՝ ստիպուեցաւ նոյն բանն ընել։

Միւսներէն հեռացաւ ու գնաց մենաւորիկ պառկեցաւ հողաբլուրի մը վրայ, պանդոկին մօտ՝ զոր Պէլա Ջերքվացի մը կը բանեցնէր։

Թէեւ գիշերը բաւական յառաջացած էր, բայց դեռ լոյսեր կը տեսնուէին պանդոկին պատուհաններէն, որ լեփ լեցուն էր այդ իրիկունը։

Օկնիանօֆ միտքը դրաւ չի քնանալ ու որոշեց գիշերանց փախչիլ Թուրքերու այդ դժոխքէն ուր ինկած

էր։ Յաջորդ օրն այդ փորձը ա՛լ անկարելի պիտի ըլլար։

Մտածումներու մէջ մխրճուած՝ աչքերը յառեց պանդոկին լուսարձակ պատուհաններուն։ Անիկա իր միտքը կը չարչարէր միջոց մը գտնելու՝ անարգել անցնելու համար այն անհամար պահակներու մէջէն՝ որոնք կը հսկէին գիւղին ամէն անցքերը։

Յուսաց՝ թէ իր տարազին եւ իր Թուրքերէնի կատարեալ ծանօթութեան շնորհիւ՝ դիւրաւ պիտի յաջողէր ի գլուխ հանել իր փախուստը։ Բայց, աւա՜ղ, ի՞նչ բանի պիտի ծառայէր իր փախուստը, նոյնիսկ եթէ յաջողէր։

Անդին Պէլա Ջերքվան հանդարտ ու անխլիրտ կը մնար, մինչ ասդին ոչինչ պիտի կրնար Քլիսուրան աւերումէ փրկել։

Այդ գիշերը անկարելի էր Պէլա Ջերքվա երթալ փորձել, որովհետեւ գիւղին արեւելեան կողմի պահակները ամենախիստ հրահանգներ ստացած էին՝ թող չի տալու որ ո՛եւէ մարդ անցնի, որպէսզի ոչ մէկ պատահական դասալիք կարող չըլլայ փախչելու։ Բայց նոյնիսկ եթէ յաջողէր, Օկնիանօֆ պիտի չուզէր Պէլա Ջերքվա երթալ։ Կըզգար թէ անիրաւ բան մըն էր բացակայ ըլլալ Քլիսուրայէն այդպիսի ճակատագրական ու ահաւոր վայրկեանի մը։ Իր բացակայութիւնը վատ դասալքութիւն մը պիտի համարուէր։ Ջէ՛, անիկա կարելի չէր։ Բայց ի՞նչպէս պիտի կրնար լուր հասցընել Պէլա Ջերքվա։ Միթէ անկարելի՞ էր վերջին փորձ մըն ալ ընել... Օկնիանօֆ պրկեց իր բոլոր ջիղերն ու ճըգնեցաւ հնարք մը գտնելու։

Վերջապէս միտքը գաղափար մը եկաւ յանկարծ։ Որոշեց առաջարկել պանդոկապետին որ, յաջորդ առաւօտուն, իր զաւակներէն մէկը ղրկէ Պէլա Ջերքվա։ Յաջորդ օրը, Բ. քաղաքի շուկայի օրն ըլլալով, տղան կրնար, եթէ ուզէր, ճամբորդող Թուրքի մը հետ երթալ՝ ապահով ըլլալու համար։

Այս ծրագիրը գործադրելի թուեցաւ, թէեւ մեծա-

մեծ դժուարութիւններ կ'արգիլէին անոր իրականացումը, սակայն գործը այնքան կարեւոր էր որ կ'արժէր փորձել։ Տարակոյս չիկայ թէ մեծ վտանգ կար այդ փորձին մէջ, որովհետեւ Օկնիանոֆ նախ պէտք էր ինքզինքը յայտնէր պանդոկապետին եւ իր ու գործին բաղդը անոր ձեռքերուն մէջ դնէր ամբողջ։

Բարեբաղդաբար թէ՛ պանդոկապետը եւ թէ՛ անոր կինը կը ճանչնար, անոնց տղաքներէն մէկը իրեն աշակերտած ըլլալով· այս պարագան սիրտ տուաւ իրեն։

Պառկած տեղէն վեր ելաւ, յանդգնօրէն անցաւ դաւիթին դռներէն եւ՝ ախոռին կից բակին ծայրը՝ պզտիկ սենեակին պատուհանին մօտեցաւ։ Հոն սկսաւ վեր վար ժուռ գալ, սպասելով որ պանդոկապետի ընտանիքին անդամներէն մէկը պատահմամբ դուրս ելլէ։ Չի համարձակեցաւ դրան կամ պատուհանին զարնել, վախնալով որ մի գուցէ Թուրքերը ձայնը իմանան։

Բաւական ատեն վեր վար ճեմեց, բայց ոչ ոք դուրս ելաւ։ Խորհելով թէ պանդոկապետն ու իր տղաքները գործով զբաղած են՝ անշուշտ՝ եւ թէ կինն ու պզտիկները միմիայն կրնային սենեակն ըլլալ այդ պահուն՝ որոշեց դրան զարնել։

Դիպուածը օգնութեան հասաւ իրեն։ Յանկարծ դուռը բացուեցաւ եւ կին մը երեւցաւ դրանդիին վրայ։ Օկնիանոֆ անմիջապէս ճանչցաւ զայն։ Պանդոկապետին կինն էր ան որ՝ թեւին տակ չափ մը գարի բռնած՝ դէպի ախոռը կ'երթար։ Կինը, մութին մէջ, կա՛մ չի տեսաւ Օկնիանոֆը եւ կա՛մ կարծեց որ Թուրք մըն էր որ եկած էր իր ձին նայելու։

Օկնիանոֆ մօտեցաւ կնոջ եւ յստակ պուլկարերէն շեշտով մը ըսաւ·

— Բարի երեկոյ, Գոյր Ավռամիցա։

Կինը՝ զարմացումով, կամ աւելի ճիշդ, սարսափով ետին դարձաւ։

— Չի ճանչցա՞ր զիս, աւելցուց Օկնիանոֆ փաղաքուշ ձայնով մը եւ՝ անոր վախը փարատելու համար՝ անմիջապէս ինքզինքը յայտնեց անոր։

— Ես Օկնիանոֆն եմ, քու տղուդ Նանքօին վարժապետը։

— Ի՞նչ, կո՞մսն ես դուն, հարցուց կինը, սահմռկած, գա՛րիին չափը միւս թեւին տակ դնելով, հոս ի՞նչ գործ կրնաս ունենալ։

Ու յանկարծ անոր վտանգաւոր կացութիւնը ըմբռնելով·

— Հոս մի՛ կենար, ներս գնա՛· կեցի՛ր ձիուն պարկը գարիով լեցնեմ ու միասին կ'երթանք։

Կէս վայրկեան վերջը Ավռամիցա եւ Օկնիանոֆ միասին մտան պզտիկ մութ սենեակը։ Պանդոկապետին կինը լուցկի մը զարկաւ եւ վառեց թիթեղէ կանթեղը որ նոյնհետայն իր աղօտ լոյսը տարածեց սենեակին եւ նորեկ այցելուին վրայ։

— Այս դուռնէն ճամբայ մը կայ դէպի պարտէզը ու անկէ, ցանկին վրայէն ցատկելով, կրնաս փողոցը ելլել· աղէկ կ'ըլլայ որ գիտնաս ատիկա, օգտակար կըրնայ ըլլալ, փսփսաց Ավռամիցա, ու գաղտնի դուռ մը ցոյց տուաւ, այնքան պզտիկ որ մարդ հազիւ կրնար սողալով անցնիլ անոր մէջէն։ Բայց ի՞նչ բանի համար եկած ես, հարցուց կինը։

— Գլիսուրայէն Պէլա Չէրքվա պիտի երթայի, բայց՝ ճամբան՝ Թէքքէէն անդին, Թօսուն պէյ պատահեցաւ ու ետ դարձուց զիս։

Օկնիանոֆ պարտականութիւն համարեց՝ Գոյր Ավռամիցայի ցուցուցած հիւրասիրութեան փոխարէն՝ կատարելապէս անկեղծ ըլլալ անոր հետ։ Գիտէր թէ առանց անոր օգնութեան բան մը կարող չէր ընել։

Ավռամիցա կարեկցութեամբ անոր նայեցաւ։

— Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, խեղճե՛րը, ի՛նչ սոսկալի բաներ պիտի քաշեն արդէօք.... Բոլոր այս աւազակները Գլիսուրա՛ կ'երթան։

— Գլիսուրան դատապարտուած է, Գոյր Ավռամիցա· անիկա աւեր ու աճիւն պիտի դառնայ։ Բոլոր կըրցածս ըրի զայն ազատելու համար, բայց ի զո՜ւր։ Ա՜հ, եթէ միայն մինչեւ Պէլա Չէրքվա հասնէի՜...

— Ի՞նչ օգուտ, ի՞նչ պիտի կրնայիր ընել հոն։

— Ոսկի պիտի հանէի ամբողջ Պէլա Ջէրքվան, ինչպէս նաև շրջակայ գիւղերը, և այն ատեն Թօսուն պէյ պիտի ստիպուէր Բլխուրան ձգել ու ետ դառնալ։

— Աստուած չան սատակ հանէ այդ սև գնչուն . . Բայց հիմայ ի՞նչ պիտի ընես, հարցուց Ավռամիցա, Օկնիանոֆի փափաքն ու նպատակը չի գիտնալով։

— Նանքօդ ո՞ւր է — հո՞ս է։

— Այո՛, հոս է։

— Բուզմա՞նը։

— Ան ալ հոս է։

— Ո՞ւր են։

— Խանութն են, հօրերնուն քով, անոր կ՚օգնեն ու կը հսկեն, որպէս զի այս անպիտան աւազակները բան մը չի վերցնեն։

Օկնիանոֆ մտածեց վայրկեան մը։

— Ձե՞նք կրնար արդեօք երկուքէն մէկը — Նանքօն կամ Բուզմանը — վաղ առաւօտ Պէլա Ջէրքվա ղրկել։

Մօրը սիրտը վախ առաւ ու սարսափով նայեցաւ Օկնիանոֆին։

— Հոս իր ճանչցած Թուրքերէն մէկուն հետ կրնայ երթալ, աւելցուց Օկնիանոֆ, վաղը Բ. քաղաքի շուկայի օրն է և Բաշմանլարիէն ալ շատ գացողներ պիտի ըլլան անշուշտ։

— Այո՛, բայց ատենները շատ գէշ են հիմայ, վարժապետ։

— Վախու բան չիկայ եթէ Թուրքի մը հետ երթայ, արդէն ամէն բան խաղաղ ու հանդարտ է հոն. մարդ չի դպչիր իրեն։

— Բայց ի՞նչու համար կուզես տղաքներէն մէկը ղրկել հոն։

— Բարեկամներէս մէկուն նամակ մը ղրկելու համար։ Կէս օրին տղան կրնայ հոս դառնալ նորէն։

Ավռամիցա միտքը բերաւ Պուպչօի վայրկեան մը առաջ ըսած խօսքերը և գուշակեց թէ ինչ տեսակ

պատգամ էր ան զոր Օկնիանոֆ կուզէր Պէլա Ջէրքվա հասցնել իր տղուն միջոցաւ։ Իր դէմքը աւելի տխրեցաւ ու մթնցաւ։

— Լաւ, վարժապետ, բայց պէտք է նախ և առաջ հօրմէն հրաման առնել։

— Քոյր Ավռամիցա, խնդրեմ, Ավռամին բան մը մի ըսեր այդ մասին։ Ձե՞ս կրնար արդեօք կամացուկ մը հասկցնել Նանքօին որ գիս գայ տեսնէ հոս։

Օկնիանոֆ գիտէր թէ իր նախկին աշակերտը կը պաշտէր զինքը և պիտի ընէր իր ուզածը ինչ որ ալ ըլլար։

Կնոջ դէմքը դժանեցաւ։

— Ձէ՛, չէ՛. առանց Ավռամին հրամանին բան մը չեմ ուզեր ընել։

— Բայց ան երբէք հաւանութիւն պիտի չիտայ որ տղան երթայ։

Ու յայտնի եղաւ անմիջապէս թէ այն բարեացակամ տրամադրութիւնը՝ զոր կինը ունեցած էր վայրկեան մը առաջ՝ կորսուած էր։ Կնոջ մտքին առջև ցցուեցան այն հազար ու մէկ վտանգները զորս իր տղան պէտք էր դիմագրաւէր եթէ յանձն առնէր Պէլա Ջէրքվա երթալ։ Ու Ավռամիցա սկսաւ դողալ այս սոսկալի ու տարօրինակ մարդուն ներկայութենէն։ Ներքնապէս զգաց՝ թէ ինչո՞ւ, առաջին վայրկեանէն իսկ, զայն անմիջապէս վռնտած չէր ու սկսաւ անհանդարտօրէն չորս կողմը նայիլ։ Բայց իր սիրտը այնքան բարի էր որ չի կրցաւ տեղի տալ այն անգութ մտածումին զոր իր սարսափները թելադրեցին իրեն։

Օկնիանոֆ նշմարեց անոր տակնուվրայութիւնը։ Տեսաւ թէ անկարելի էր այնքան կարևոր խնդիր մը կարգադրել այսքան տկար ու անվճռական կնոջ մը հետ։ Ժամանակը կ՚անցնէր, ու ինք՝ միւս կողմէն՝ պէտք էր իր փախուստի մասին ալ մտածէր։ Ու՝ ինչ որ պիտի ըլլայ թո՛ղ ըլլայ՝ ըսելով.

— Լա՛ւ, քոյր Ավռամիցա՛, գն՛ա ու կանչէ՛ զինքը։ Կ՚ուզեմ իրեն խօսիլ։

Ավռամիցա ինքզինքը թեթեւցած ու ազատած զգաց։

— Կ'երթամ ու ականջն ի վար կ'ըսեմ։ Դուն հոս կեցիր։ Եթէ երբէք կասկածելի ձայներ առնես, գաղտնի դուռը մօտէդ չելլէ, ըսաւ ու դուրս ելաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ․

ԱՎՌԱՄ

Օկնիանօֆ մինակ մնաց սենեակին մէջ։ Միտքը դրաւ որ բոլորովին բացուի Ավռամին։ Պէտք էր, վերջապէս, կատարեալ վստահութիւն ունենալ այդ մարդուն վրայ և անոր պատուոյ զգացումին կռթնիլ։ Եթէ վտանգ մըն ալ պատահէր, ի՞նչ պիտի ըլլար ան, իր կեանքը պիտի վտանգուէր, այդչափ միայն։ Բայց Օկնիանօֆ իր կեանքին պէս հարիւր հատ կեանք տալու պատրաստ էր, եթէ՝ այդպէսով՝ կարենար իր մտադրած նպատակը յաջողցնել։ Ինչ որ ալ ըլլար, Ավռամ պուլկար մըն էր վերջապէս։ Անիկա կրնար իր խնդիրքը մերժել, բայց պիտի չի մատնէր զինքը։ Յանկարծ ոտքի ձայներ լսեց դրանցքին վրայ, հասկցաւ թէ Ավռամն էր որ կուգար ու հանդարտօրէն դրան մօտ սպասեց։

Դուռը բացուեցաւ և պանդոկապետը ներս մտաւ՝ իր իւղոտ ու կարմիր դէմքը համապարփակ ժպիտով մը ծածկուած։ Դուռը գոցեց իր ետեւէն ու բացագանչեց․

— Օ՜հ, բարի՛ ես եկեր, կո՛մս, բարի՛ ես եկեր, ի՞նչպէս ես, յուսամ աղէկ ես, այնպէս չէ՞․ Ի՞նչ ալ աղէկ անցեր է մօտէդ գալ տեսնել մեզ ու տեսնուիլ — շատ ուրախ եմ, շա՜տ։ Ամենքս ալ արդէն այնքան ուրախ կըզգանք քեզ տեսնելով, կինս ալ ու տղաքները մանաւանդ շատ ուրախ պիտի ըլլան։ Արդէն Նանքօն վեց ամիսէ ի վեր քեզ տեսած չունի․ միշտ կը յիշէր թէ ո՜րքան բարի եղած ես իրեն, բարի՛ եկար, բարի՛ եկար․․․

Ու պանդոկապետին հրճուանքն ու յափշտակութիւնը անպարագրելի էին։

Օկնիանօֆ ուրախութեամբ լեցուեցաւ։ Անմիջապէս ու յանդգնօրէն գործի սկսաւ, մէկ քանի բառերով իր կացութիւնը պարզեց Ավռամին և կրկնեց այն առաջարկը զոր ըրած էր անոր կնոջ։

Ավռամին դէմքը, այդ առաջարկը լսելէն վերջն իսկ, շարունակեց դեռ ճառագայթարձակ գոհունակութիւն մը։

— Անշո՜ւշտ, անշո՜ւշտ, ի՛նչ ըսել է, ի՞նչու չէ, ատոր վրայ խօսիլ անգամ չարժեր, ո՞վ այդքան բան յանձն չիպիտի առնէր ազգին համար։

— Շնորհակալ եմ, Ավռամ, շատ շնորհակալ եմ, ըսաւ Օկնիանօֆ յուզումով, պատմական այս մեծ րոպէին ամէն պուլկար պարտաւոր է զոհողութիւն մը ընել հայրենիքին համար։

— Եւ ո՞վ այդքան մը օգնութիւն չիպիտի ուզէր ընել, չեմ կարծեր որ ատանկ պուլկար մը կայ։ Ո՛վ որ կը մերժէ այս տեսակ նուիրական դատի մը օգնել, անիկա Աստուծոյ անէծքին արժանի է։ Չէ՛, չէ՛, պէտք է․ որ ատ ըսածդ ըլլայ․ տղաքներէն ո՞ր մէկը կուզես որ ղրկենք։

— Լաւ կ'ըլլայ որ Նանքօն ղրկենք, անիկա աւելի տարիքոտ ու աչքը բաց է։

— Շա՛տ լաւ, թո՛ղ ըսածդ ըլլայ, արդէն Նանքօն քու աշակերտդ է, գլուխն ալ ուզես կուտայ քեզի համար։ Որքա՜ն ուրախ պիտի ըլլայ երբ իմանայ։ Դուն նամակը պատրաստա՞ծ ես։

— Վայրկեանէ մը կը գրեմ, ըսաւ Օկնիանօֆ ու գրպանները խառնեց։ Կտոր մը թուղթ չունե՞ս քովդ։

Պանդոկապետը կտոր մը թուղթ հանեց և Օկնիանօֆին տուաւ զայն ու ըսաւ․

— Ա՛ռ, դուն նամակը գրէ, ես ալ երթամ անգամ մը խանութը աչքէ անցնեմ — աս եկողները կատարեալ աւազակներ են։

— Վայրկեանէ մը կը վերադառնամ, ըսաւ պանդո-

կապետը, վերջին ժպիտ մըն ալ արձակեց իր այցելուին վրայ, դուռը բացաւ և դուրս ելաւ:

Օկնիանոֆ՝ վայրկեանի մը մէջ՝ գրեց լմնցուց իր նամակը հետեւեալ խօսքերով.—

«Ապստամբութիւնը պայթա՛ծ է: Չըլլա՛յ որ րոպէ իսկ ուշանաք: Անմիջապէս կռիւ յայտարարեցէք. Ջոկատ մը մարդ ղրկեցէք յարձակելու Թօսուն Պէյի ետեւէն և ուրիշ խումբով մը գիւղերը ոտքի հանեցէ՛ք: Հաւա՛տք ու քաջասրտութիւ՛ն, ե՛ս ալ շուտով կուգամ միանալ ձեզի և մեռնիլ Պուլկարիոյ համար:

«Կեցցէ՛ յեղափոխութիւն.— Օկնիանոֆ:»

Իր յաջողութեանը համար շնորհաւորեց ինքզինքը: Երբէք այդքան պատրաստականութիւն և հայրենասիրութիւն չէր ակնկալէր Ավռամէն:

Սենեակին լռութեան մէջ՝ ուր հազիւ կը հասնէր փողոցի ժխորը՝ Օկնիանոֆ սկսաւ անհամբերութեամբ ականջ դնել՝ լսելու հօրն ու տղուն ոտքի ձայները: Կանթեղը, որուն իւղը հատած էր, սկսած էր արդէն մարիլ ու մխալ:

Յանկարծ՝ քովի սենեակէն՝ սուր ու սրտաճմլիկ աղաղակ մը փրթաւ — կնոջ մը լացի ձայնն էր:

Օկնիանոֆ սարսռաց:

Անմիջապէս ճանչցաւ՝ թէ Ավռամիցաին ձայնն էր ան:

Բայց ի՞նչ կար, ի՞նչ կը նշանակէր այդ ողբուկոծը:

Օկնիանոֆ ակամայ դող մը բռնուեցաւ:

Վայրկեան մը՝ ականջ կտրած՝ մութին մէջ ունկընդրեց ու՝ դուրսը նրբանցքին վրայ հեռացող ոտքերու ձայներ լսեց:

Անմիջապէս վազեց դէպի գաղտնի դուռը և զայն բանալ փորձեց: Իր ջանքերը պարապը ելան, սակայն, դուռը կարծես ամուր կերպով կղպուած էր: Օկնիանոֆ զգաց՝ թէ իր կացութիւնը սոսկալի էր, գլխուն մազերը ցցուեցան:

«Մատնեցի՛ն, մատնեցի՛ն զիս» մտածեց ինքնիրեն:

Ճիշդ այդ վայրկեանին ձայն մը լսեց գաղտնի դը-

րան ետեւէն, կարծես մէկը բանալիով անոր կղպանքը կը խառնէր: Յանկարծ դուռը բացուեցաւ և գիշերուան խոնաւ ու թարմ օդը ներս եկաւ այդ ծակէն: Օկնիանոֆ յառեցաւ այդ մութ բացուածքին մէջ՝ որ դէպի պարտէզը կը տանէր՝ ու մարդկային էակ մը նշմարեց հոն:

Ավռամիցան էր:

«Փախի՛ր» ըսաւ կինը ցած ձայնով: Ու կանթեղին աղօտ լոյսով՝ Օկնիանոֆ կրցաւ նշմարել թէ կինը արտասուքի մէջ թրջուած էր:

Գաղտնի դրան ծակէն սողաց անցաւ ու աճապարեց դէպի պարտէզ:

«Ա՛յս կողմէն» փսփսաց Ավռամիցա, ցանկապատին վրայ բարձրացող սալորենի մը ցոյց տալով: Ապա կինը մութին մէջ աներեւութացաւ:

Օկնիանոֆ ցատկեց պարտէզի ցանկին վրայէն ու ինքզինքը գտաւ տան ետեւի փողոցը որ բոլորովին ամայի էր:

Այդ փողոցը կը դառնար ու տանը առջեւէն կ'անցնէր և Օկնիանոֆ աճապարանքով անցաւ հոնկէ:

Փողոցին երկայնքը՝ խումբ մը զինուած Թուրքեր ելան իր դէմ: Անոնք ներս մտան տանը դռներէն և ուղղակի գաւիթը գացին:

Օկնիանոֆ արագ արագ քայլերով հեռացաւ մինչև որ ինքն ալ կորսուեցաւ մութին մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԳԻՇԵՐ

Կէս գիշերը բաւական անցած էր երբ Օկնիանոֆ, շատ մը մազապուր փախուստներէ վերջ, ամրոցը հասաւ նորէն:

Պահակազօրքերը արթուն էին դեռ, միւսները երկընցած էին գետնները՝ կապերտներու և սաւաններու մէջ փաթթուած՝ զորս իրենց տուներէն բերած էին իրենց հետ: Անլուսին այլ աստեղափայլ երկինքը դի-

տելով՝ անոնք հանդարտօրէն կը խօսակցէին։

Օկնիխանոֆ անձայն անշշուկ մտաւ անոնց մէջ ու ինքն ալ՝ մտաւոր ու մարմնաւոր յոգնութիւններէ պարտասած՝ պառկեցաւ հոն։ Փորձեց իր ցրուած մտածումները ժողվել և կամ գոնէ քչիկ մը քնանալ, որուն այնքան պէտք ունէր՝ յաջորդ օրուան գործը յանդգնօրէն վերսկսելու համար։ Բայց իր մտածումները միշտ կը ցրուէին՝ շուարած մեղուներու երամի մը պէս և քունն ալ կը փախչէր իր աչքերէն։ Դիւրին չէ, կարելի չէ քնանալ կռիւի մը կամ աղէտի մը իրիկունը։

Ճիշդ իր քով պառկող խումբ մը ապստամբներ կը խօսակցէին ցած ձայնով։ Այդ խօսակցութիւնը իր ուշադրութիւնը գրաւեց ու ականջ դրաւ։

— Ինչ որ ալ ընենք, պիտի չի յաջողինք, գործերնիս լմնցած է, կ'ըսէր մէկը։

— Ա՛խ, մեզ խաբեցի՛ն, մեզ խաբեցի՛ն, հառաչեց ուրիշ մը։

— Այդ անպիտաններուն խօսքը մտի՛կ ընելու չափ անխելք գտնուեցանք։ Մենք մեր ձեռքով մեր տուները քանդեցինք, յայտարարեց երրորդ մը։

— Չեմ հասկնար թէ ի՞նչ պէտք ունէինք յեղափոխութիւն ընելու։

— Ա՛լ ատոր վրայ զղջալու ատենը չէ, ա՛լ շատ ուշ է։

— Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել։

— Այս վիճակէն ազատելու համար պէտք է միջոց մը գտնել։

— Մէկ միջոց մը միայն կայ, — կծիկը դնել փախչելու է, ըսաւ ձայն մը որ ծանօթ էր Օկնիխանոֆի։

— Այո՛, այո՛, փախչողը կ'ազատի։

— Հոս մնացողին ալ մարիկը կուլայ, աւելցուց ուրիշ մը։

— Լաւ կ'ըլլայ որ վաղը անմիջապէս Վանիշկիցա փախչինք։

— Հիմա փախչինք աւելի լաւ է։

— Հիմա չենք կրնար, պահակները մեզ կը կեցնեն։

— Վաղը, վաղը։

— Վաղը արդէն ամէն մարդ կծիկը պիտի դնէ, անոնք մեզի ճամբան կը ցուցնեն։

— Զգուշութիւն ընելու ենք միայն որ Օկնիխանոֆ մեզ չի տեսնէ, շո՛ւնը։

— Օ՛հ, հոգ մի ըներ, անիկա այս առտու փախաւ գնաց։

— Իրա՞ւ, իրա՞ւ։

— Հապա՛, մենք ենք միայն խենդը որ հոս մնացեր ենք։

Օկնիխանոֆ յանկարծ ոտքի ցատկեց ու՝

— Հո՛ս եմ ես, հո՛ս, թշուառականնե՛ր, պոռաց։

Մթութեան մէջէն դուրս պոռթկացող այդ ահարկու ձայնէն անոնք ամենքն ալ յանկարծ ցրուեցան, ծակէ ծակ մտան։

Օկնիխանոֆ պժգանքով ու սարսափով մտիկ ըրած էր այդ խօսակցութեան, որ կը ցուցնէր անտարակոյս թէ ի՞նչ է ապստամբներու մտքի վիճակը թէ՛ հոն և թէ՛ ուրիշ ամրոցներու մէջ։

«Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ», մտածեց ինքնիրեն ու իր վերարկուն խնամքով փաթթեց իր չորս դին՝ գիշերուան ցուրտ ու խոնաւ օդէն պաշտպանուելու համար։ «Այս ի՛նչ վիճակ, ի՛նչ հիասթափում, ի՛նչ աղէտք. ալ ասկէ վերջ որո՞ւն աչքին կեանք կ'երևայ, որո՞ւն փափաքն է օր մը իսկ աւելի երկար ապրիլ։ Վաղը կռիւին օրն է և հիմակուց արդէն յայտնի է թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ արդիւնքը։ Սարսափը սրտերնին մտեր է, մահուան արհաւիրքը անդամալուծեր է անոնց մտքերն ու բազուկները — ի՛նչ հակապատկեր, քանի մը օր առաջ անոնք ամենքն ալ կազմ ու պատրաստ էին մահը դիմագրաւելու։ Ամբողջ ազգը աներկիւղ կը կանգնէր — կը յուսար — տղու մը պէս կը հաւատար, իսկ հիմա տղու մը պէս կը դողայ։ Վատութի՛ւնը, մէկ մը վատութիւնը շատերը վարակեց։ Պէլա Զէրքվան և միւսները անբարոյականացուցին Բլխուրան։ Ի՛նչ վատութիւն, ի՛նչ ցած մատնութիւն Հայրենիքի դատին դէմ։ Այդ Պէլա Զէրքվան, այդ դաւող քաղաքը,

դաւաճաններ ու մատնիչներ միայն կրնայ արտադրել, անիկա Բանտօֆներ, Ավռամներ և Ռատաներ միայն կրնայ ծնիլ: Ա՛հ, այդ աղջիկը, ի՛նչպէս կրցաւ թունաւորել իմ կեանքիս վերջին քանի մը ժամերը — հիմա ո՛րքան կը փափաքիմ որ մահը գայ — և ի՛նչ ուրախութեամբ պիտի ողջունէի զայն: Բայց ո՛րքան աւելի հըպարտ և ուրախ պիտի մեռնէի, համոզուած ըլլալով որ գո՛նէ մէկը կաթիլ մը պարկեշտ արցունք պիտի թափէր իմ անծանօթ գերեզմանիս վրայ: Մեռնի՛լ, երբ աշխարհի մէջ ամէն բան այլևս մեռած է քեզ համար, երբ քու պաշտած կուռքերդ, քու սիրած իտէալներդ — Սէ՛րն ու Յեղափոխութիւնը — ցեխին մէջ ու կոխոտւած կը տեսնես, ա՛հ, այն ատեն, ո՛րքան յուսահատական ու դժուար է մեռնիլ: Եւ սակայն մահը ո՛րքան փափաքելի, ո՛րքան անհրաժեշտ է ինծի պէս դժբաղդներուն»:

Լեռան հովը սրաձայն կը սուլէր քնացող հովիտն ի վար և շրջակայ թաւուտներէն չարագուշակ և ծանր խշրտոց մը կը բարձրանար՝ զոր մթութիւնը աւելի ուրուականային կ՚ընծայէր: Բոլոր կատարները, լեռնամէջերն ու շրջակայ բլուրները, բնութիւնն ամբողջ, կարծես սարսափահար կը հեկեկար: Վերը՝ երկնքին վրայ՝ աստղերը կը պլպլային աճապարող ու անհանդարտ քթթումներով: Բուերու վայինէն զատ, կեանքի ոչ մէկ նշան լսելի էր: Մերթ ընդ մերթ ապստամբները կ՚արթննային, գիշերին մէջ կը յառէին պահ մը, ու նորէն կը պառկէին քնանալու և սարսափին ուրուաձև տեսիլները երազելու համար, մինչ հովը իր սառնաշունչ համբոյրները կը դրոշմէր անոնց դէմքերուն:

Այդ պահուն, մարդկային էակ մը միայն տակաւին արթուն կ՚երևար պատնէշներուն վրայ: Այդ մարդը, այդ ապստամբը վեր վար կը պտտէր առանց կանգ առնելու՝ հանդարտ, կանոնաւոր ու մեքենական քայլերով: Կարծես բոլորովին անգիտակից որ թէ կը շարժէր, որովհետև այնքան ընկղմած կը թուէր իր մտածումներուն մէջ: Պահանորդ մը պիտի կարծէին զինքը,

բայց պահակ զինուորները ճիշդ դիմացն էին, ամրոցէն քիչ մը հեռու: Ժամերը կ՚անցնէին և մենաւոր ճեմողը անփոփոխ կը շարունակէր վեր վար քալել: Ատեն ատեն՝ հանդիպակաց ժայռերու սևորակ յատակին դէմ՝ իր մարմինը կը կորսուէր ու վայրկեան մը յետոյ նորէն կը շրջագծուէր փայլուն աստեղալոյսին տակ: Երբ հաւը երկրորդ անգամ խօսեցաւ, անիկա կարծես արթընցաւ, սթափեցաւ, ինքզինքին եկաւ ու՝ քանի մը վայրկեան անշարժ կենալէ վերջ՝ դարձաւ դէպի Բլխուրայի կողմը: Առանց տեղէն իսկ երերալու, աննշմարելի շարժում մը ըրաւ: Պզտիկ բոց մը փայլեցաւ յանկարծ իր առջև՝ որ նոյնհետայն մարեցաւ: Բոցին հետ լսուեցաւ նաև բարձր շաչիւն մը՝ որ չի կրկնեցաւ երկրորդ անգամ: Գայլախազեայ հրացանի մը բոցն էր ան, անշուշտ, որուն վառօդը կրակ առած չէր: Մարդը բանի մը նշան առած ու կրակ ընել ուզած էր, բայց ի՞նչ բանի... Այդ պատահական բոցն ու շաչիւնը չի գրաւեցին երբէք քնացող ապստամբներուն ուշադրութիւնը՝ որոնք կարծես արդէն ցուրտէն ընդարմացած էին: Արշալոյսը կը մօտենար, սակայն, և Բլխուրայի հաւերուն ձայնը՝ ոսկեճաճանչ արևի, կեանքի ու գարունի վերանորոգուած խրախճանքներու այդ նախակարապետը՝ կը թափանցէր գիշերուան օդն ու իր զուարթ ելևէջներով կը լեցնէր մենաւոր լեռները:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ԱՌԱՒՕՏ

Հակառակ իր մտքի ալեկոծումին, Օկնիանօֆի քունը տարաւ վերջապէս ու երկու ժամ շարունակ խորապէս քնացաւ: Կ՚ըսուի թէ ասանկ քուն մը կը քաշեն դատապարտեալներն ալ իրենց գլխատումին նախընթաց գիշերը: Արշալոյսին հետ արթնցաւ և հետազննին ուշադրութեամբ հորիզոնը քննեց: Բնութիւնը կ՚արթըննար. առաւօտեան աստղը կապտորակ ու գորշ երկինքին մէջ դեռ կը փայլէր. լեռներու կատարներուն վրայ՝

երկինքը կը շառագունէր հետզհետէ, հեռաւոր հրդեհի մը փայլատակումին պէս։ Մթամած մշուշներ դեռ կախուած կը յամենային Ռապառիցայի սեպաձև գահավէժներուն վրայ, բայց անոր ձիւնազարդ գագաթը երթալով կը վարդագունէր արշալոյսի ցոլքերուն տակ։ Հետզհետէ մառախուղը կը փարատէր, առաւօտեան լոյսը աւելի փայլուն ու աւելի ուժով կը հոսէր, բլուրներն ու հովիտները փթթինազեղ ու զուարթ կը ժըպտէին գարունի այդ առաւօտեան կապոյտ երկնքին տակ ու հոն ու հոս սոխակը իր դայլայլիկը լսելի կ'ընէր ծործորներուն մէջ։

Օկնիանօֆ ոտքի ելաւ, նայեցաւ մուշտակներով ու վերարկուներով փաթթուած ու քնացող պահակազօրքերուն, և իր քայլերն ուղղեց դէպի Ձլի Տօլ, ուր կ'ուզէր երթալ՝ Պատերազմական Ժողովին հետ խորհրդակցելու։

Օկնիանօֆ իսկոյն կորսուեցաւ հովիտին ճամբուն մէջ որ Ձլի Տօլ կը տանէր։

Արևը բարձրացած ու առաւօտը բաւական յառաջացած էր հիմա։

Ամրոցին մէջ ապստամբները ամենքն ալ ոտքի վըրայ էին և նորանոր խրամատներ կ'աշխատէին շինել՝ տասնապետներու հրամանատարութեան տակ։ Կարծես աւելի յանդգնութիւն եկած էր վրանին։ Մարշէֆ անոնց ականջին ի վար ըսած էր՝ թէ Օկնիանօֆ մինչև Թէքքէ քննական պտոյտ մը կատարած ու հաստատած էր թէ Պէլա Ձէրքվա պիտի ապստամբէր այդ նոյն օրը։ Այս լուրը բաւական վերաշինած էր անոնց քաջութիւնը։ Տղամարդիկը հանդիստ զգացին քիչ մը, իրենց դէմքերը զուարթացան և ոմանք նոյն իսկ երգեցին։ Զուարթամիտ կատակներով սկսան խնդալ այն չորս Բլխուրացիներուն վրայ որոնք՝ օր մը առաջ՝ գընչուհին վրայ հրացան պարպելու դատապարտուած էին։

— Հինգ ոտք հեռուէն ան Մէհմէտը չի կարենա՛լ զարնել և նորէ՛ն փորձել, եղա՞ծ բան է, մա՛րդ Աստուծոյ, մէյ մը միտքդ բեր. խեղճին մեղքերը թո՛ղ

ճիտերնիդ ըլլայ. հարիւր տարի տանջած եղաք խեղճը վայրկեան մը վերջը սատկեցնելով, իր բոլոր մեղքերը թո՛ղ ներուին, ըսաւ մէկը։

— Գացէ՛ք, դո՛ւք ալ, ըսաւ ուրիշ մը, նահատակ ըրիք գինքը, հիմա՝ ո՞վ գիտէ՝ անիկա Մէհմէտին հետ ճէննէթին մէջ է։

— Այո՛, անշո՛ւշտ անանկ է, քանի որ ես ալ աչքովս տեսայ որ Տիքօն և Սթամէնը սա փոսին մէջ նետեցին գինքը — գորտերուն փորն ալ ճէննէթ է, ըսաւ ուրիշ մը։

Ու ամենքն ալ խնդացին։

— Ա՛յդքան մօտ ըլլալէն վերջ գնդակ մը անգամ չի կրցա՛ք զարնել, հէ՛. ծօ՛, գնդակ չէ, ես թուքովս նշան կրնայի առնել, ըսաւ ուրիշ մը։

— Չէ՛, չէ՛, գրաւ կը դնեմ որ ասոնք նշան առնել ուզած չեն։

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, — որովհետև մամիկս անգամ կրնար զարնել այդչափ հեռուէն։

— Նշան առի՛նք, ճանը՛մ, ըսաւ չորսէն մէկը։

— Է՛, այնպէս է նէ, աղէ՛կ նշան առեր էք։

— Ճիշդ կրակ ըրած ատեննիս, աչքս խաղաց և...

Ու ամենքը մէկ նորէն խնդացին։

— Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, ըսաւ յանկարծ անոնցմէ մէկը դէպի արևելք դառնալով, այդ մարդոց ըրած նշաններն ի՞նչ կը նշանակեն։

Ու ամենքն ալ անոր մատնանշած ուղղութեամբ նայեցան։

Հեռուն կեցող պահակներն էին՝ որոնք համաձայնուած նշանը կուտային՝ թէ տեսած են թշնամին։ Ու անմիջապէս անոնցմէ երկուքը ձգեցին իրենց դիրքերն ու աճապարեցին Ձլի Տօլի մարտկոցը երթալ՝ իրենց տեսածը Պատերազմական Ժողովին տեղեկագրելու համար։

Երբ երկու պահակները ամրոցն հասան, յանկարծ տեսան որ հեծեալ թուրքերու երկու վաշտեր, իւրաքանչիւրը քսանական զինուորներէ բաղկացած, Բաշ-

մանկարիի կողմէն կուգային: Վաշտերէն մէկը դէպի լեռան արահետն ու միւսը դէպի մացառանտառը կը յառաջանար: Ապստամբները անձկութեամբ յառեցան տեսնելու՝ թէ արդեօք ուրիշ նոր ուժեր ալ կուգայի՞ն անոնց ետեւէն. բայց բան մը չերեւցաւ:

Անմիջապէս երկու ջոկատ հետեւակ զինուոր, թուով աւելի շատ քան թուրքերը, ամրոցներէն դէպի վար աճապարեցին՝ թուրքերը դիմագրաւելու:

— Ո՞վ է իրենց առաջնորդը, հարցուցին ապստամբներն իրարու, և հետաքրքրութեամբ նայեցան անոնց հրամանատարին որ շատ կը նմանէր թուրքի մը:

— Չե՞ս տեսներ, մա՛րդ, Օկնիանօֆն է, ըսին շատեր:

Թուրքերը՝ երբ տեսան որ Պուլկարները դէպի գիրենք կը յառաջանան՝ կանգ առին ու սկսան նահանջել:

— Նայեցէ՛ք, փախչիլ սկսան, ըսին շատեր ուրախութեամբ:

— Այսօ՛ր, այսօ՛ր իսկ պէտք է կռուինք հետերնին:

— Դեռ չեն գիտեր թէ Պէլա Չէրքվան ի՛նչեր պիտի բերէ իրենց գլխուն, յայտարարեց ուրիշ մը:

Ու ամբողջ ամրոցին մէջ ամէն մարդ սկսաւ գործով մը զբաղիլ ու զուարթօրէն խօսակցիլ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԿՌԻՒԸ

Միջօրէն եկած ու անցած էր ու արեւը հասած էր իր բարձունքին:

Օկնիանօֆի մարտկոցին ապստամբները աւարտած էին իրենց ճաշը և անոր մնացորդները իրենց մախաղներուն մէջ դնելու վրայ էին: Իրենց դաժան ու փոշոտ դէմքերուն վրայ՝ զորս ամբողջ շաբաթ մը չէին լուացած՝ մտահոգ անձկութիւնը կր նկատուէր ու վհատութիւնը նորէն սկսած էր տիրել անոնց: Նոյն առաւօտուն ձեռք բերուած պզտիկ յաջողութիւն մը հազիւ՝ այն ալ վայրկեանի մը համար միայն՝ թեթեւ իմն խրա-

խուսած էր զիրենք: Անոնք գիտէին թէ վերջնական կռիւը, եթէ ոչ նոյն այդ օրը, գոնէ յաջորդ օրն անխուսափելի պիտի ըլլար: Կը զգային թէ փոթորիկը ահաւոր արագութեամբ կը կուտակուէր իրենց գլխուն՝ վայրկեանէ վայրկեան պայթելու պատրաստ: Մերթ ընդ մերթ անձկոտ ու անհանդարտ նայուածքներ կը նետէին դէպի չոր ու լերկ բարձունքները ուր պահակները կ՚երեւային:

Արեւը այրող տաքութիւն մը կը թափէր: Օկնիանօֆ, ուրիշ բազմաթիւ ապստամբներու հետ, տենդոտօրէն կ՚աշխատէր մարտկոցին աջակողմը ուրիշ պատնէշ մը կանգնելու: Տասնեակ մը մարդիկ հեռացած ու ամրոցին պաշտպանութեան գացած էին առջի օրը և հետեւաբար պէտք էր պատնէշները մեծցնել ու զօրացընել:

— Վարժապե՛տ, ըսաւ յանկարծ յիսուն տարեկան գիւղացի մը, որ մարտկոցին առջեւ հասած էր ճիշդ այդ րոպէին:

Օկնիանօֆ դարձաւ նայեցաւ:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ կայ, Հայր Մառէն:

Վէռիկօվօցի գիւղացին քառածալ թուղթ մը տըւաւ անոր:

— Առէ՛ք, ձեզի համար նամակ մը եկած է:

— Ո՞վ բերած է, հարցուց Պուայչօ զայն բանալէ առաջ:

— Արջապանը: Երէկ գիշեր հոս ձեզի կը փնտըռէր, բայց չի կրցաւ գտնել, ինծի տուաւ որպէսզի ձեզի տամ զայն երբ հոս վերադառնաք:

— Զըսա՞ւ թէ նամակը ղրկողն ո՛վ էր:

— Դպրոցի վարժուհին:

Օկնիանօֆ սրտի սաստիկ կծկում մը զգաց, իբրեւ թէ օձ մը խայթած ըլլար զինքը: Սկսաւ ջղաձգօրէն ճզմել, ճմռթկել նամակը՝ զայն նետելու դիտաւորութեամբ: Բայց միտքը եկաւ յանկարծ թէ ուրիշներ կրնային նշմարել իր այդ արարքը ու զայն իր վերարկուին գրպանը դրաւ: Տենդոտ աճապարանքով մը գը-

նաց նորէն իր գործին փարեցաւ մոռցնելու համար տանջանքի այն զգացումը զոր այդ նամակին տեսքը պատճառած էր իրեն։

— Այլեւս ի՞նչ կ'ուզէ այս Ռուսը ինծմէ, նամանաւանդ այսպիսի վայրկեանի մը։ Չի՞ պիտի կրնամ միթէ հանդարտ իմ գործիս նայիլ, կռուի՛լ ու մեռնի՛լ վերջապէս, ու վերջացնել ամէն բան։

Ճիշդ այդ րոպէին անսովոր բան մը պատահած ըլլալու էր, անշուշտ, որովհետեւ բոլոր ապստամբները դէպի ամրոցին ծայրը խուժեցին եւ արեւելքի կողմն յառեցան։

Օկնիանոֆ վեր առաւ իր գլուխը եւ նայեցաւ այդ ուղղութեամբ։ Հեռուի պահակները դժբաղդութեան նշաններ կ'ընէին։ Անոնք իրարու ետեւէ հրացաններ կը պարպէին ինչ որ նշան մըն էր թէ թշնամին իրենց վըրայ կուգար։ Սկսան ձգել իրենց դիրքերն ու արագօրէն նահանջել՝ պոռալով․

— Կուգա՛ն կոր, կուգա՛ն կոր — անհամար բազմութեամբ...

Ամբողջ ամրոցը իրարանցումի եւ շփոթութեան մէջ ինկաւ։ Պահակազօրքերը՝ սարսափահար՝ այս ու այն կողմ սկսան վազվզել։

— Տեղերնի՛դ, կը հրամայեմ ձեզի, պոռաց Օկնիանոֆ ու հրացաններու դէզին վրայէն քաշեց առաւ իր մարթինին։

Հրամանը ցնցեց ապստամբներն ու անոնցմէ իւրաքանչիւրը գնաց բռնեց իր տեղը խրամատներուն վրայ։

Ճգնաժամային վայրկեաններու մէջ մէկի մը քաջարութիւնն ու պատրաստամտութիւնը դիւթութեան պէս կ'ազդէ ամբոխին վրայ․ այն ատեն ով որ ուզէ կրնայ անոր հրամայել։

Երբ հեռուի պահակներն եկան ամրոցն հասան, վազելէ բոլորովին շնչասպառ ու պարտասած էին։ Օկնիանոֆ գնաց գտաւ զանոնք

— Ի՞նչ տեսաք, հարցուց անոնց։

— Թուրքե՛ր — սոսկալի խուժանով մեր վրայ կու-

գան — հազար հատէն աւելի ըլլալու են։ Ամբողջ ճամբան պաշխպօզուքներով սեւցած է կարծես։

Օկնիանոֆ նշան մը ըրաւ որ լռեն։

— Ամու՛ր կեցէ՛ք տեղերնիդ, պոռաց ան յանկարծ, տեսնելով որ շատ մը պահակազօրքեր նորէն ձգած հեռացած են իրենց խրամներէն։

— Կուգա՛ն կոր, շատուոր են եղեր, խումբերո՛վ, մրմնջեցին շատեր իրարու, պատնէշներէն վեր բարձրացընելով իրենց գլուխները։

— Տեղերնի՛դ — ամէն մարդ թող զէնք առնէ, հըրամայեց Պուայշօ։ Ու հեռացողները ամէնքն ալ իրենց տեղերը վերադարձան։

— Նայեցէ՛ք, ահա՛ կուգան կոր։

Եւ իրաւի հեռուն, ճիշդ հոն ուր ճամբան կ'աւարտէր լեռան գագաթին վրայ՝ երկար ու սեւ շարքի մը ծայրը կը տեսնուէր․ անոր երկայնութիւնը կ'աւելնար վայրկեանէ վայրկեան, կարծես անվերջ թրթուր մըն էր որ անսահմանօրէն կ'երկարէր։ Թօսուն պէյի խառնաղանճն էր ան։ Որքան կը մօտենար այնքան աւելի կը ստուարանար ու ահարկու երեւոյթ մը կ'առնէր։ Թուրքերը չորս չորս կը յառաջանային ու գոյնզգոյն դրօշակներ կը ծածանէին օդին մէջ։ Ամբողջ մղոն ու կէս երկայնութեան վրայ կը տարածուէր, կը սփռուէր թուրք խուժանը։

Շփոթութիւնը նորէն տիրեց ամրոցի պահակազօրքերուն մէջ։ Ոչ ոք կ'ուզէր, կը համոզուէր իր տեղին վրայ մնալ, որովհետեւ ամէնքն ալ սարսափահար ու յուսահատ աչքերով կը դիտէին յառաջացող թշնամին։

Օկնիանոֆի թափանցող ու հրամայող նայուածքն էր միայն որ զիրենք կը կեցնէր քիչ մը։

Սեւազանգուած խառնաղանճը իր յառաջխաղացքը շարունակեց մինչեւ որ աղբիւրին մօտ հասաւ՝ որ գընդակընկէցի մը չափ միայն հեռու էր ամրոցէն։

Այն ատեն Զլի Տօլի պահակազօրքերը կրակ տեղացին յաջորդաբար․ Օկնիանոֆի ամրոցէն ալ՝ իր հրամանին վրայ՝ հրացանաձգութիւն մը կատարուեցաւ։ Մու-

խի ամպ մը բարձրացաւ ու ծածկեց բոլոր խրամատները, ու լեռները կրկնեցին հրացաններուն շաչիւնը։

Ճիշդ այդ րոպէին Օկնիանոֆ նշմարեց որ երեք հոգի կը ջանային գաղտագողի սպրդիլ փախչիլ դէպի Սմթարա Բէքի առուակին ճամբան։ Ապստամբներ էին ատոնք, որոնք՝ ընդհանուր շփոթութենէն օգտուելով և յարուցուած ծուխի ծածկոյթին տակ՝ ամրոցէն կը փախչէին։ Օկնիանոֆ կարծես բնազդով մը ճանչցաւ թէ այդ դասալիքները՝ նախընթաց իրիկունը իր մօտ խօսակցողներն էին՝ որոնք իրենց փախուստը կը ծրագրէին բարձրաձայն։

Յանկարծ ցատկեց կեցաւ եզերքն այն ժայռին որմէ վար կ'իջնէին անոնք։ Փախստականները՝ իրարու ետեւէ՝ սեպաձեւ ու ժայռուտ արահետէ մը վար կը մագլցէին։

— Ե՛տ — ե՛տ նորէն ձեր տեղերը, ապա թէ ոչ կը կրակեմ, պոռաց Օկնիանոֆ, իր հրացանին ծայրը ցցելով անոնց։

Փախստականները ետեւ դարձան ու դամուած մընացին՝ կարծես թէ քարացած ըլլային։ Օկնիանոֆ ճանչցաւ անոնցմէ մէկը, Սարկաւագ Վիքանդէն էր՝ իր մօրուքն ածիլած ու գիւղացիի զգեստներ հագած։ Սարկաւագը ամօթէն մինչեւ ականջները կարմրեցաւ. անոր ձայնն էր զոր Օկնիանոֆ առջի իրիկունը լսած և ի զուր ջանացած էր վերյիշել։

Դասալիքները մեքենաբար ետ դարձան։

— Հա՛յր Մաւէն, առ տա՛ր սա վատերը և աշխատցուր խրամատներուն մէջ։ Եթէ անոնցմէ մէկը փախչիլ փորձէ, առանց նայելու զանկը ջախջախէ՛, ըսաւ Օկնիանոֆ և աճապարեց նորէն իր գործին գլուխը։

— Ա՛խ ձեզի, թշուառական վախկոտներ, չէի՞ք կրնար հրացաննիդ գոնէ անգամ մը պարպել փոխանակ այսպէս փախչելու, քրթմնջեց Հայր Մաւէն հրացանը անոնց ուղղելով և զանոնք դէպի խրամատներն առաջնորդելով։

Հրամանատարին այս կորովի գործողութիւնը հան-

դարտեցուց միւս ապստամբները։ Անոնք՝ գոնէ կարճ ժամանակի մը համար՝ զսպեցին իրենց վախի բոլոր նըշաններն ու իրենց շրթները կարկամեցան, փակուեցան։ Առանց ատոր՝ սարսափահար իրարանցումը պիտի վարակէր ամենքն ալ։

Թուրքերը, մինչեւ այն ատեն, հրացան մը իսկ պարպած չէին։ Շփոթութիւնը վայրկեան մը տիրեց իրենց շարքերուն մէջ երբ ամրոցին առաջին հրացանաձգութենէն դիտապաստ ինկան իրենց ընկերներէն շատեր։ Թուրքերը մօտակայ վարդաստանները փոխադրեցին անմիջապէս վիրաւորեալները և շուտով ետ փախան։ Այս առաջին յաջողութիւնը քաջութիւն տուաւ ապստամբներուն, որոնք ուժգնօրէն շարունակեցին իրենց կրակը թշնամիին վրայ։ Ամբողջ լեռը կարծես կը դողար անվերջ ու անընդհատ հրացանաձգութենէն։ Ծուխի ճերմակ ամպեր առկախ կը մնային բարձունքներուն վրայ ու մարդ կրնար գիտնալ թէ ո՛ւր էին ամրոցները։ Ապստամբները շարունակեցին իրենց կրակը նոյն իսկ երբ թուրքերը նահանջած ու անհասանելի էին։ Հեռուն, շատ հեռուն, խուժանին ետեւի կողմը, խումբ մը ձիաւորներ կը նշմարուէին. ատոնք Թօսուն պէյի սպայակոյտը կը կազմէին։ Նահանջող ու փախչող թուրքերը մօտեցան անոնց, խառնուեցան անոնց շուրջն ու հոն այդպէս մնացին բաւական երկար ատեն։ Յայտնի էր թէ յարձակման յատակագիծը կը պատրաստէին։ Զինուած այդ ամբոխին մէջ յանկարծ խլրտում մը, շարժում մը նշմարուեցաւ։ Ամբոխը իրարմէ անջատ խումբերու բաժնուեցաւ։ Ապա, կարծես թէ մէկը նշան մը տուած ըլլար, բոլոր այդ խումբերը խուժեցին, խոյացան վայրի ու գրգռուած աղաղակներով։ Ոմանք լերան գագաթները յառաջացան, ուրիշներ դէպի Զիլ Տօլի բարձունքները, ոմանք դէպի Քլխուրայի անցքը և ուրիշներ ուղղակի դէպի Օկնիանոֆի ամրոցը։ Ապստամբները հրացանաձգութեամբ մը ողջունեցին անոնց խուժումը, բայց թուրքերը խնայեցին իրենց կրակը մինչեւ որ մօտեցան։

Մէկ քանի վայրկեանէն ամրոցն ամբողջովին ծածկուեցաւ շարունակաբար նետուած հրացաններու մուխէն, բայց պաշտպանողներուն թիւն ալ սկսած էր զգալապէս հետզհետէ նուազիլ։ Օկնիանոֆ, ցեխով ու վառօդով վրան գլուխը սեւցած, և մինչ գնդակներ կը սուրային իր գլխուն վրայէն, ամէն վայրկեան վեր կ'ելլէր մարթինին պարպելու ու ապա նորէն խրամատին մէջ կը կծկտէր։

Ատեն ատեն առանց ետին դառնալու կը պոռար․

— Զարկէ՛ք, կրակ ըրէ՛ք, քաջութի՛ւն, եղբայրնե՛ր։

Յանկարծ Հայր Մառէնի ձայնը լսեց իր մօտ։ Ծեր մարդը իր քով գտնուող մէկու մը կ'ըսէր․

— Ծռէ՛, տղա՛յ, չէ՞ս կրնար ծռիլ, պիտի զարնուիս։

Օկնիանոֆ ակամայ աջ կողմը դարձաւ և մուխին մէջ տեսաւ ապստամբ մը որ՝ ցցուած կեցած՝ կրակ կ'ընէր Թշնամիին վրայ, և ինքզինքը բոլորովին կ'ենթարկէր անոնց կրակին։ Այդ տեսակ յանդգնութիւն մը բացարձակ խենդութիւն էր։

Օկնիանոֆ զարմացաւ երբ ճանչցաւ որ անիկա Բանտոֆն էր։

Ու իր զարմացումը այնքան խոր էր որ անոր կողմը դարձաւ մեքենաբար և մուխին մէջէն իր ձեռքը երկնցուց անոր՝ ըսելով․

— Տո՛ւր ինծ քու ձեռքդ, եղբա՛յր։

Ուսանողը դարձաւ և հանդարտ ու պաղ նայուածք մը նետեց Օկնիանոֆի վրայ, ու ապա անոր ձեռքը սեղմեց սրտագին։ Իրենց արիւնող հայրենիքին առջեւ՝ երկու մրցակիցներու միջեւ փոխանակուած այդ ողջագուրումը սիրաշահումի նշան մըն էր — թերեւս յաւիտենական մնաս-բարով մը։

Արեան կաթիլ մը եկաւ ինկաւ Օկնիանոֆի ձեռքին վրայ մինչ անիկա բռնած էր Բանտոֆի ձեռքէն — այդ արեան կաթիլը ուսանողին բազուկէն կը կաթէր։

Օկնիանոֆ նշմարեց արիւնը, բայց անիկա չի զարմացուց զինքը, ոչ ալ երբէք խորհեցաւ ատոր վրայ։ Ինչ որ ամենէն աւելի զարմացուց զինքը Բանտոֆի ներկայութիւնն էր հոն։

Եւ, իրաւ, Օկնիանոֆ՝ իր տենդային յուզման ու իրարանցումին մէջ՝ նշմարած չէր Բանտոֆն որ՝ առջի իրիկունը՝ ամրոցի պաշտպանութեան համար նոր եկող ապստամբներուն հետ եկած էր։ Պուլկար ուսանողը գիշերային քնաշրջիկ մը դարձած՝ անձնասպանութեան անյաջող փորձ մը ըրած էր՝ իր աչքերը Ռատայի բնակարանին յառած։

Օկնիանոֆ մէկ կողմ դարձաւ Բանտոֆը դիտելէ ու յանկարծ՝ ի մեծ սարսափ իրեն՝ տեսաւ որ խրամները բոլորովին ամայացած ու լքուած էին։ Ապստամբները ձգած փախած էին ամրոցէն։ Հազիւ հինգ վեց հոգի կը մնային դեռ ու կը շարունակէին իրենց կրակը։ Թշնամիին գնդակները հիմա աւելի յաճախ ու աւելի առատ կը խուժէին ամրոցին վրայ և ամենամեծ վտանգ մըն էր խրամներէն վեր գլուխ բարձրացնել։

Օկնիանոֆ՝ յուսահատած ու կատաղութենէն ինքզինքէն ելած, բայց իր պարտականութեան գլուխը մեռնիլ որոշած՝ անհաւասար կռիւը դեռ կը շարունակէր իր ափ մը արի ընկերներով։ Իրենցը միակ ամրոցն էր որ դեռ կրակ կ'ընէր։

Յանկարծ ցաւի սուր ճիչ մը լսեց Օկնիանոֆ ու դողալէն դարձաւ ու նայեցաւ։ Սարկաւագ Վիքանդին հոն՝ իր մօտ ինկած էր անկենդան ու անոր կուրծքէն հոսած արեան ճապաղիքը բոսորագոյն ներկած էր գետինը։ Այդ արիւնը սրբած մաքրած էր անոր վատութեան ամօթը։

Հայր Մառէն առաւ անոր մարմինն ու գաղտնաբար հասցուց հոն ուրկէ ուրիշներ կրնային քաղաք տանիլ զայն։ Բայց ոչ ոք կար հոն․ բոլոր պատնէշներն ու խրամները ամայացած էին։

Մահատիպ լռութիւն մը կը տիրէր մենաւոր բարձունքներուն վրայ։ Թուրքերը կը շարունակէին մօտենալ ու անդադրում կրակ տեղալ։ Վարդաստաններուն ու այգեստաններուն մէջէն զգուշաւորօրէն յառաջանալով ու օգտուելով բոլոր պատահական ապաստարաններէ՝ անոնք վերջապէս հասան ամրոցներն ու իրարու ետեւ

դրաւեցին զանոնք, որոնք արդէն լքուած էին դողահար իրարանցումի մը մէջ: Ապստամբներուն կամ անոնց մարմիններուն տեղ՝ Թուրքերը զէնքեր, մախաղներ, փամփուշտներ և ուրիշ առարկաներ գտան հոն: Գտան նաև կեռասենիի կոճղերէ շինուած թնդանօթները, իւրաքանչիւր ամրոցի մէջ երկու բեք հատ, որոնք ամենքն ալ դեռ լեցուն էին, որովհետև յանկարծական իրարանցումի պահուն մոռցած էին անոնց կրակ տալ:

Թուրքերը Քլխուրայի վրայ նայող գագաթներն հասած էին: Քաղաքին փողոցներէն հրացան պարպեցին անոնց վրայ — դրօշակակիրն և ուրիշ մը սպաննըւեցան: Բայց Թօսուն պէյ ու իր խումբը յաղթած ու քաղաքին տիրացած էին այլևս, և ինչպէս որ ագռաւներու բազմութիւն մը կը խոյանայ թարմ դիակի մը վրայ, այնպէս ալ Թուրքերը ժայռերէն ու արտևաններէն վար խուժեցին դժբաղդ Քլխուրայի վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՌՈՍՏԱ

Երբ՝ քաղաքը շրջապատող բարձունքներէն՝ առաջին հրացանի հարուածները լսուեցան ու գուժեցին թէ ճակատագրական ու անխուսափելի կռիւը սկսած էր՝ Քլխուրացիք՝ իրարանցումի և ահաբեկումի մատնուած՝ սկսան դէպի Քօփոխվշտիցա փախչիլ:

Տիկին Մուրաթլիւքան, որուն տունը կը կենար Ռոստա, խուճապոտ աճապարանքով մը հաւաքեց իր տղաքները, ժողվեց իր ամենէն արժէքաւոր իրեղէններն ու պատրաստուեցաւ միւսներուն հետ քաղաքէն հեռանալ: Գնաց Ռոստային մօտ և ջանաց համոզել զայն որ իրենց ընկերանայ: Բայց հակառակ իր բոլոր աղերսանքին, աղջիկը անյողդողդ մնաց: Մինչև վերջը մերժեց տունը ձգել հեռանալ: Բարեսիրտ Մուրաթլիւքան՝ գիտնալով որ չէր կրնար Ռոստան հոն թողուլ ու ահաւոր բաղդի մը յանձնել զայն՝ ծունկի վրայ եկաւ ու արտասուալից աչքերով պաղատեցաւ անոր որ իրենց

հետ գայ: Վայրկեանները թանկագին էին և պէտք էր աճապարել: Արդէն, քաղաքին հեռաւոր բարձրաւանդակներուն վրայ, Թուրքերն սկսած էին տեսնուիլ:

— Դուն գնա, սիրելի՛ Անիցա, տղաքներն ալ հետդ տար, բայց, կ՚աղաչեմ, կը պաղատիմ, ես թող հոս առանձինն մնամ, աղաղակեց Ռոստա, ստիպելով իր հիւրընկալուհին որ շուտով ճամբայ ելլէ:

Տիկին Մուրաթլիւքա սարսափահար անոր նայեցաւ ու յուսահատութենէն սկսաւ ձեռքերը սեղմել: Պատուհանէն կը տեսնէր Թուրքերուն մօտենալը, շուարեցաւ ու ինչ ընելը չէր գիտեր:

Յուսահատութիւնն էր միայն, անշուշտ, որ ուժ կու տար Ռոստայի անբնական յամառութեան: Եւ, իրաւի հոգւով ու մարմնով կարծես ամենախորունկ յուսահատութեան մատնուած էր ան:

Օկնիանոֆի և Քանոֆի սոսկալի հանդիպումէն ի վեր՝ Ռոստա, իր սիրահարին ջախջախիչ արհամարհանքին տակ ինքզինքը ընկճուած կըզգար շարունակ: Իր ամենարուռն յուզումէն չէր կրցած ինքնարդարացում իսկ փորձել, և ոչ ալ արդէն անկէ ի վեր տեսած էր իր սիրահարը: Այնպէս որ Օկնիանոֆ՝ Ռոստայի նկատմամբ՝ չէր փոխած իր սարսափելի կանխակալ կարծիքը և իր սիրտը ատելութեամբ ու խորշումով լեցուած էր անոր դէմ: Եթէ երբէք Օկնիանոֆ սպաննուէր կռիւին մէջ, անիկա իր շրթներուն վրայ անէծք մը և իր սրտին մէջ անագորոյն տառապանքներ պիտի ունենար՝ մահուան բոպէին: Այս մտածումը սարսափեցուց Ռոստան: Վայրկեան մը իսկ չի կրցաւ հանդիստ ընել: Իր խիղճը սկսաւ զինքը կշտամբել ըրած չըլլալուն համար ինչ որ կրնար ու կարելի էր՝ մխիթարելու և համոզելու համար զանի: Խե՛ղճ Օկնիանոֆ, արդէն վերջնական ու յուսահատ վճիռը տուած էր մեռնելու — մահուան ընդառաջ գացած էր ան. անկէ վախցած չէր: Ու Ռոստա կը զգար թէ իր պարտականութիւնն էր անոր մահը նուազ տառապալից ընել, հանդարտեցնելով ու մխիթարելով զայն սա մտածումով՝ թէ սիրուած ու պաշ-

տըւած կը մեռնէր ան։ Եւ, ո՛վ գիտէ, ինքը պիտի կրնար մահուան ճիրաններէն ալ փրկել զանի, որովհետեւ այն ատեն թերեւս մահը պիտի չի փնտռէր այլեւս։ Ինքը պիտի ապրեցնէր զայն՝ իրեն ու Հայրենիքին համար։ Բայց ի՞նչպէս։ Օկնիանօֆ երբէք քաղաք իջած չէր։ Զո՛ւր տեղը, մէկէ աւելի անգամներ, Ռոստ՝ զանազան պատրուակներով՝ փորձած էր խրամներն այցելել ու գոնէ մէկ անգամի մը համար տեսնել Օկնիանօֆը, նոյնիսկ եթէ իր այցելութիւնը անոր բարկաճայթ նայուածքները իր վրայ հրաւիրելու համար ըլլար միայն։ Սակայն ամրոցներուն մուտքը անողորմաբար գըլացուեցաւ իրեն։ Մի միայն իր դրացին ու Արջասպանին կինը՝ Սթայքան՝ կրնար տեսնել ու մխիթարուիլ։ Արջասպանը, երեք անգամ, տարբեր յանձնարարութիւններով, քաղաք իջած, իր կնոջ հարեւանցի այցելութիւն մը տուած եւ Օկնիանօֆի մասին լուրեր բերած էր։ Այսպէս, Սթայքայի միջոցաւ, Ռոստ իմացած էր թէ Օկնիանօֆ ողջ է, թէեւ վհատած։ Ատկէ զատ ոչինչ գիտէր։ Այդ վեց օրերու միջոցին՝ որոնք դարերու չափ երկար թուեցան իրեն՝ որքան աւելի տառապած ա՛յնքան աւելի սիրած էր Պուայչօն — անիկա ո՛րքան քաջ ու ո՛րքան դժբաղդ էր։ Ռոստ գրեթէ կը պաշտէր զայն հիմա։ Անիկա իրեն կ'երեւար առասպելական նկարագրով մարդ մը. մտքին առջեւ կը պատկերանար ան իր առնականութեան կատարեալ գեղեցկութեամբը, զինուած, փառքի պսակը իր ճակատին շուրջը, հեռուն բարձունքներուն վրայ դէպի մահ արշաւանքի մը մէջ, իր շրթունքներուն վրայ դառն ժպիտով մը, առանց ետին իսկ դառնալու, գոնէ նայուածք մը, յետին նայուածք մը արձակելու կամ վերջին մնաս-բարով մը ըսելու անո՛ր որ չէր կրնար, չի պիտի կրնար ապրիլ առանց իրեն եւ զոր ինք արհամարհանքով կոխոտած ու անցած էր։ Երբ՝ դեռ օր մը առաջ՝ Ռոստ տեսած էր Արջասպան Իվանը, ա՛լ չէր կրցած իր զգացումները զսպել ու սկսած էր դառնօրէն լալ անոր առջեւ։ Բարի Իվանը՝ կրցածին չափ՝ ջանացած էր մխի-

թարել զայն, ու խոստացած էր նամակ մը տանիլ Պուայչօին։ Ռոստ մատիտով անմիջապէս քանի մը տող գրած ու տուած էր։ Բայց Օկնիանօֆ՝ ինչպէս գիտենք՝ իր բացակայութեան պատճառաւ շատ ուշ ստացած էր զայն։ Ռոստ պատասխան ստացած չէր, ոչ իսկ բերանացի քանի մը խօսք. իր վիշտն ու յուսահատութիւնը ա՛լ չափ չունէին։ Կը զգար թէ կեանքը անտանելի պիտի ըլլար իրեն եթէ Պուայչօ մինչեւ գերեզման հետը տանէր զգացած արհամարհանքը, որուն սակայն ինքն էր որ մղած էր զանի։ Կեանքը ատելի դարձաւ իրեն, քանի որ իր սիրոյ եւ երջանկութեան աղբիւրը ա՛լ յաւիտենապէս ցամքած էր։ Ի՞նչ կը մընար իրեն աշխարհի մէջ, — անյոյս տառապանք, դառն տխրութիւն, ընդհանուր արհամարհանք եւ յուսահատութիւն — այո՛, անվերջ յուսահատութիւն։ Ի՞նչ կ'արժէր հիմա իր կեանքը։ Ո՞րուն երեսը պիտի կրնար նայիլ առանց մինչեւ գետին խոնարհելու։ Պէլա Զէրքվան գերեզմանի պէս սեւ ու ժանտատեսիլ կ'երեւար իրեն։ Ի՛նչ, միթէ նորէ՞ն պիտի սկսուէր երթալ ու ստորնանալ Հաճի Բովոմային առջեւ, կամ երթալ խընդրել Մարքօէն որ զինքը պաշտպանէ։ Չէ՛, ամօթէն պիտի մեռնէր աւելի քան երթար ու նորէն երես երեսի գար այդ բարի մարդուն հետ։ Ո՞վ գիտէ Մարքօն հիմա ի՛նչ աղտոտ բամբասանքներ լսած չէր իր մասին, եւ անշուշտ զզուած էր իրեն բարիք ըրած ըլլալուն։ Չէ՛, չէ՛, Պուայչօն միայն կրնար մխիթարել ու փրկել զինքը, ու ան ալ հո՛ն, վե՛րը, պիտի մեռնէր։ Մուրաթլիւքան իրաւունք ունէր ապրիլ փափաքելու, կ'արժէր որ ապրէր, զինքը ողբացող մը պիտի ըլլար, որովհետեւ զինքը սիրող մը եղած էր։ Բայց ինքը, Ռոստա՛ն, իր դժբաղդութեան բեռը ա՛լ անկարող էր տանելու. ա՛լ ոչինչ ունէր աշխարհի մէջ, բան մը չի կար որ զինքը անոր կապէր։ Բայց եթէ Պուայչօ վերապրէր, ո՛րքան սոսկալի արհամարհանք մը պիտի զգար իրեն՝ Ռոստին դէմ որ չէր կրցած ինքզինքը արդարացնել։ Անոր վիրաւորուած սնափառութիւնը չի պիտի կրնար

ներել իրեն․ Պուպչօի սիրտն ու հպարտութիւնը ջախջախիչ հարուած մը կրած էին, ու անիկա երբե՛ք, երբե՛ք պիտի չուզէր զինքը տեսնել։ Ինքը գիտէր թէ պատուոյ կէտին վրայ Օկնիանօֆ տեղի տուող մը չէր․ չէ՛, ա՛լ յոյս չի կար իրեն համար, պէտք էր որ մեռնէր։ Ու հիմա Բլխուրայի մէջ կրնար դիւրին ու փառաւոր մահ մը ունենալ ու թաղուիլ հերոսացած քաղաքին աւերակներուն տակ։ Թո՛ղ Մուրաթլխաքան երթար ուրեմն… ինքը պիտի կենար հոն մեռնելու համար, այո՛․ պիտի մեռնէր քանի որ Պուպչօ այդպէս կ'ուզէր — քանի որ բառ մը իսկ պատասխան գրկած չէր — պէտք էր որ մեռնէր։ Եւ եթէ մահը խնայէր իրեն, այն ատեն Պուպչօն թող գիտնար թէ Ռատան պարկեշտ աղջիկ մըն էր, թէ պուլկար աղջիկը չէր վախնար մահէն և թէ զոհած էր ինքզինքը իրեն սիրոյն համար։

Տառապանքով ընկճուած էր իր զգայուն ու փափուկ հոգին և յուսահատութենէ ծնած այսօրինակ մըտածումներ մութ ամպերու պէս կը սաւառնէին Ռատաի գլխին, երբ Տիկին Մուրաթլխաքան կը խնդրէր ու արտասուալից աչքերով կը պաղատէր որ իրենց հետ գայ։ Բայց Ռատա անդրդուելի մնաց։

Յանկարծ աղաղակներ լսուեցան փողոցին մէջ։ Տիկին Մուրաթլխաքան դուրս նայեցաւ պատուհանէն ու տեսաւ որ ապստամբները կը փախչէին․ անոնց մէկուն անունը տուաւ բարձրաձայն ու ըսաւ․

— Ի՞նչ է, ի՞նչ կայ, Խրիսթօ՛, վերը կռիւը ի՞նչ վիճակի մէջ է, Օկնիանօֆն ո՞ւր է, ո՞ւր կը վազէք կոր այսպէս։

Ու Խրիսթօ հեւալէն պատասխանեց․

— Ա՛լ ամէն բան վերջացաւ, Անիցա՛, ա՛լ գործերնիս լմնցաւ, Օկնիանօֆ հոն է դեռ, խե՛ղճ մարդը։ Աշխարհ արարատ տակնուվրայ է։ Շո՛ւտ, շո՛ւտ, դուն ալ ճամբայ ելիր, Վոլինիցա փախիր։

Ապստամբները ա՛լ չերեւցան։

Ռատա՝ Խրիսթօի խօսքերն իմանալով՝ ցաւագար

կնկան մը պէս ճչեց։ Տիկին Մուրաթլխաքա, տեսնելով որ իր բոլոր ջանքերը պարապ են, ձգեց ու հեռացաւ։

Տագնապալից վայրկեանները հասած էին․ Ռատա կիներու յուսահատ ճիչեր լսեց քաղաքին հիւսիսակողմէն, ուր Թուրքերը լեցուած խուժած էին հիմա։ Սարսափէն ու վշտէն ընկճուած՝ դուրս նայեցաւ պատուհանէն ու տեսաւ որ պաշիպօզուկներու բազմութիւն մը, սուրերնին քաշած, փողոցն ի վար կը խուժէին․ տեսաւ որ անոնք բռնեցին երկու պուլկարներ ու անմիջապէս կտրեցին անոնց գլուխները․ արիւնը բոսորագոյն ժայթքեց անոնցմէ, ու Ռատա յստակօրէն տեսաւ զայն։ Տեսաւ մահը — ահաւոր մահը, իր ամենէն քստմնելի ձեւին մէջ ու անսահման վախով մը լեցուեցաւ։ Կեանքին փափաքը, կրկնապատկուած ուժով, յանկարծ արթնցաւ դեռատի աղջկան ներսիդին ու յաղթեց միւս բոլոր զգացումներն և անդամալուծեց անոր մեռնելու բոլոր որոշումները զոր յուսահատութիւնը ներշնչած էր անոր։

Փորձեց փախչիլ, մահէն ազատիլ, կամ գէթ փըրկել ինքզինքը այն կեանքէն զոր այդ պագշոտ ու արիւնարբու աւազակները պիտի պարգեւէին իրեն։ Սենեակին դուռը բացաւ վար փախչելու համար, բայց ճիշդ այդ վայրկեանին լսեց որ գաւիթին դուռը բարձրաձայն խորտակումով մը ինկաւ ու ծառերու ճիւղերուն մէջէն Ռատա տեսաւ զինուած պաշիպօզուք մը։ Անոր կը հետեւէր ուրիշ մէկը, որ աճապարելով կուգար դէպի այն սանդուխը որուն վրայ կեցած էր ինք։ Ռատա՝ վախէն ու սարսափէն կարծես քարացած՝ ետ դարձաւ, վազեց դէպի սենեակը, դուռը ամուր գոցեց ու կղպեց, և գրեթէ կիսամեռ վիճակի մը մէջ՝ փորձեց սենեակին ծայրի մէկ անկիւնը կծկտիլ ու պահուըտիլ։ Յանկարծ ծանր հարուած մը լսուեցաւ դրան վրայ և ամեհի ու ահարկու ձայն մը սկսաւ ոռնալ դուրսը։ Այն որ ներս մտնել կ'ուզէր, տեսնելով որ դուռը չի բացուիր, սկսաւ ոտքի ու բռունցքի հարուածներ տեղալ։ Դուռը վերջապէս ճաթեցաւ ու բացուեցաւ մէկ կողմէն․ ճեղքը-

ւածքէն ներս հրացանի փող մը երկարեցաւ ու տեսնըւեցաւ որ դուռը կոտրել բանալ կ'աշխատուէր: Ռատա դրան տախտակներուն ճեղքուիլն ու կոտրտուիլը լսեց ու տեսաւ որ փիթխարի ոտք մը ծակէն ներս մտնել կը ջանար: Յարձակողը ա՛լ գրեթէ սենեակէն ներս մըտած էր: Անպատմելի սարսափը խելայեղեց Ռատան. մահը հազար անգամ նախընտրելի թուեցաւ իրեն քան այն սոսկալի վայրկեանը որ մօտալուտ էր: Վազեց դէպի թերափները գնաց, ու անոնց առջևի լոյսէն մոմ մը վառեց ու նորէն աճապարեց անկիւնը մտաւ: Հոն մօտը, սեղանի մը վրայ, պարկ մը վառօդ կար՝ զոր անշուշտ ապստամբները մոռցած ըլլալու էին: Ռատա պարկին քով պպզեց, մոմը իր ձախ ձեռքն առաւ և իր աջ ձեռքով սկսաւ պարկին բերանը բանալ:

Ճիշդ այդ պահուն դուռը գետնի վրայ ինկաւ ահագին խորտակումով մը և հսկայ մարդ մը սենեակը մըտաւ:

Արջասպան Իվանն էր որ Ռատային առջև կը կենար:

Եւ անոր ետև՝ Սթայքան:

Ռատա չի տեսաւ զանոնք — ու մոմը վառօդին մօտեցուց:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԵՐԿՈՒ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ

Ճիշդ այդ բոպէին Օկնիանօֆ հեռուն լեռան վրայ կը գտնուէր:

Ինքը մինակը մնացած էր ամրոցին մէջ՝ որուն պատնէշէն ի վեր կը մագլցէին արդէն թուրքերը: Ինքը վերջինը եղաւ ամրոցէն հեռացող: Հրաշքով մը միայն ազատած էր մահէն. իր գդակը երկու երեք տեղերէ ծակուած էր հրացանի գնդակներէ: Ինքը մահը փընտռած էր, բայց ինքնապահպանումի բնազդը, որ աւելի զօրաւոր է քան բոլոր միւս զգացումները, փրկած էր զանի:

Այդ վայրկեանին ինքը կը կենար Վոլչնիցայի գա-

գաթին վրայ, որուն ստորոտէն կ'անցնէր առուակը:

Հոն, այդ բարձունքին վրայ, Օկնիանօֆ սկսաւ լալ և արցունքները իր սևցած ու արիւնով ներկուած դէմքէն ի վար կը հոսէին:

Հոն, գլուխը բաց, կեցած կը դիտէր ապստամբութեան աւերին ահաւոր պատկերը:

Վարը՝ հովիտին մէջ՝ ապստամբներու սարսափահար ամբոխ մը, կիներ ու տղաքներ, դէպի լեռը կը վազէին: Ու բոլոր այդ դժբաղդներուն հեկեկանքներն ու ճիչերը յստակ կերպով կը լսէր իր կանգնած տեղէն:

Իր դիմացը, հանդիպակաց ժայռին վրայ Քլիսուրան կը տարածուէր բոցերու մէջ:

Յանկարծ իր նայուածքին դպաւ աջ ձեռքը որ արիւնով բծաւորուած էր: Յիշեց թէ այդ արիւնը Քանտօֆինն էր: Եւ Քանտօֆ իր միտքը բերաւ Ռատան: Այս յուշածումին վրայ Օկնիանօֆի մազերը ցցուեցան և անիկա իր գրպանը խուզարկեց ու քաշեց հանեց Ռատայի ճմռթկուած նամակն ու բացաւ զայն:

Եւ կարդաց հետևեալ տողերը, որոնք մատիտով ու դողդոջուն ձեռքով մը գրուած էին.

«Պոյչօ՛, արհամարհանքով ձգեցիր զիս ու հեռացար: Չեմ կրնար առանց քեզի ապրիլ: Կը պաղատիմ որ գոնէ բառ մը պատասխան ղրկես ինծի: Եթէ դուն ուզես, այն ատեն կ'ապրիմ — անմեղ եմ: Կ'աղաչեմ, պատասխանէ: Պոյչօ՛, կեանքս տագնապներու, ճըգնաժամներու շարք մըն է: Եթէ չի պիտի ուզես, այն ատեն մնաս բարո՛վ, մնաս բարո՛վ, սիրելիս. Քլիսուրայի աւերակներուն տակ կրնամ ինծի համար գերեզման մը գտնել:

ՌԱՏԱ»

Այս ընթերցումը աննկարագրելի վիշտի արտայայտութեամբ մը մռայլեց Օկնիանօֆի դէմքը: Դէպի Քլիսուրա նայեցաւ՝ ուր բոցերը արագօրէն կը ճարակէին ամէն կողմ: Քաղաքին տարբեր կէտերուն վրայ՝ տուներու տանիքներէն դուրս կը ժայթքէին նոր բոցեր, որոնք կարմիր լեզուներու պէս կը ցցուէին ու օդը կը լզէին կարծես: Թանձր սև մուխը կը թաւալէր քա-

ղաքին վրայ ու երկինքը ծածկող ամպերուն հետ կը խառնուէր։ Իրիկուն չեղած, մթութիւնը ամենուրեք տիրած էր։ Անհագին լափլիզումով տարածուող բոցերուն շառագոյն ցոլքը լուսաւորած էր Ռապառիցայի լեռնակողերն ու Սթարա Րէքայի ջուրերը։ Օկնիանոֆ այդ ամենուն մէջէն կը ջանար զանազանել այն երկյարկ տունը ուր կը բնակէր Տիկին Մուրաթլիսքա։ Գտաւ, տեսաւ զայն վերջապէս ու սարսափով ճանչցաւ Ռատայի սենեակին երկու պատուհանները։ Հրդեհը դեռ տունին հասած չէր, բայց անոր շուրջ ամէն բան կրակ առած էր արդէն ու ա՛ն ալ շուտով բոցերուն ճարակ պիտի ըլլար։

«Խե՛ղճ աղջիկ, հո՛ն է, հո՛ն, օ՜հ, սոսկալի՜ է, սոսկալի՜...»

Ու՝ յանկարծ՝ կարծես լեռնակողն ի վար նետած ըլլար ինքզինքը, խելագարած մարդու մը պէս անցաւ հեղեղատներն ու թաւուտները և դէպի Քլիսուրա վազեց։

Վոլինիցայի նեղ անցքը խճողուած էր ամէն սեռէ, տարիքէ ու դասակարգէ փախստականներով։ Այդ զարհուրած մարդկային ամբոխը, որ կը տարածուէր գետին ամբողջ երկայնքը, կարծես կը նմանէր ուրիշ հոսանքի մը որ հակառակ ուղղութեամբ կը վազէր կ'երթար։ Ահաբեկումն ու իրարանցումը, մէկ ժամուան մէջ, պարպած էին Քլիսուրան և լեցուցած՝ լերան անցքը։ Ամէն մարդ սարսափահար ու հեւալէն կը վազէր, իբրև թէ հալածողը դեռ հետապնդելու վրայ ըլլար։ Ոմանք խուճապին մէջ իրենց ձեռքն անցած լաթի կտորները բռնած կը վազէին, ուրիշներ կարասիներ առած կը փախչէին և կամ տան վերաբերեալ առարկաներ՝ որոնք շատ անգամ անպէտներն ու ճամբայ արգիլողներն էին։ Այսպէս հարուստ մարդ մը, որ տուն տեղ ձգած էր, իր անութին տակ պատի խոշոր ժամացոյց մը առած կը վազէր։ Քիչ անդին, կին մը իր խարբալը կը տանէր՝ որ զգալապէս կ'արգիլէր իր փախուստը։ Ծեր կիներ ու աղջիկներ բոկոտն կը վազէին ժայ-

ռերուն վրայէն իրենց կօշիկներն ձեռքերնին բռնած՝ կարծես զանոնք չաղտոտելու համար։ Օկնիանոֆ՝ իր վազքին մէջ՝ ամէն վայրկեան կը զարնուէր այդ զարհուրած խումբերուն, նուաղելէն գետին ինկած կիներու վրայէն թեթև ու արագ կ'անցնէր, ու կը տեսնէր զանոնք, կը լսէր անոնց յուսահատ ճիչերն ու աղաղակները առանց որ ո՛և է մէկը անոնց օգնութեան գար։ Բոլոր այս սարսափներն ու զարհուրանքները կը պարզուէին իր աչքերուն, երբ ինք գլխաբաց ու գրեթէ խելայեղ կը սրանար, կարծես խենդեցած միմիայն մէկ մտածումով – Ռատան ազատե՛լ։ Օկնիանոֆ բնազդաբար փնտռեց զայն, իր ճամբուն վրայ հանդիպած ու վախէն ծամածռած կին ու աղջիկ դէմքերուն մէջ, բայց ի զո՜ւր — ու նորէն սկսաւ վազել։ Այդ էակները օտարականներ կ'երևային իրեն — չէ՛, նոյնիսկ ուրուականներ — որոնք կարծես իրականութիւն, գոյութիւն չունէին իրեն համար։ Չէր հասկնար նոյնիսկ՝ թէ ի՞նչու այդպէս կը փախչէին — չէր մտածեր անոնց վրայ և ոչ ալ անոնք կը մտածէին իր վրայ — և ոչ ոք վայրկեան մը զարմացաւ կամ հարցուց՝ թէ ի՞նչու անիկա դէպի քաղաք կ'երթար, երբ իրենք ամենքն ալ անկէ կը հեռանային։ Ամէն մէկ քայլափոխի արհաւիրքի տեսարանները աւելի յաճախադէպ և աւելի սոսկալի կ'ըլլային։ Անցքին մէկ ոլորակը դարձած պահուն Օկնիանոֆ տեսաւ պզտիկ աղջիկ մը որ՝ փախչելու պահուն՝ գետն ինկած էր և իր բոլոր ձայնովը կ'աղաղակէր որ իրեն օգնութեան հասնին։ Քայլ մը անդին, երախայ մը դառնօրէն կը ճուար ու կը ճչէր իր մօրը համար՝ որ կ'երևի թէ ճամբուն վրայ լքած էր զանի՝ իբրև իր փախուստին ծանր արգելք մը։ Ծեր կիներ, մարդիկ ու մայրեր կ'անցնէին անոր մօտէն, բայց ոչ ոք կը տեսնէր զայն կամ կ'իմանար անոր ձայնը։ Ամէն մարդ ինքզինքը միայն կը մտածէր։ Վախը կը քարացնէ մարդուն սիրտը և ամենէն բարձր ու ամենէն քամնելի եսասիրութեան տեղի կուտայ։ Նոյնիսկ ամօթը այնքան չի նուաստացներ մարդ որքան վախը։ Օկնիանոֆ ծռեցաւ մեքենաբար, վեր ա-

ռաւ երախան, ու ճամբան շարունակեց: Արահետին մէկ կողմը՝ մացառուտին տակ՝ կին մը, երկունքի ցաւերուն մէջ, կը հառաչէր՝ ցաւէն ծամածռած դէմքով մը: Իր ձեռքերը կը տարածէր ու օգնութիւն կը պաղատէր անցորդներէն: Ամէն կողմերէ բարձրացած հեկեկանքներն ու սրտաճմլիկ աղաղակները, ինչպէս նաև պզտիկներու ողբուկոծը, օդը կը լեցնէին: Այս թշուառութիւնը կարծես իր գագաթնակէտին հասցնելու համար՝ անձրեւն ալ սկսաւ թօնընկէցներ տեղալ: Փոթորիկը երթալով կը կատղէր ու կը սաստկանար: Ջուրի փրփրադէզ հոսանքները լեռնակողերն ի վար դէպի գետը սկսած էին հոսիլ, թրջելով խեղճ փախստականներուն ոտքերը: Անձրեւը կը զարնէր անոնց երեսին ու խնուս կ'ընէր անոնց զգեստները: Տղաքներ՝ զոր իրենց մայրերը քաշելով կը տանէին՝ սայթաքելով հեղեղատն ի վար կը գլորէին երբեմն սրտապատառ ճիչերով: Կողկողանքի ու ցաւի ձայները հետզհետէ կ'աւելնային ու կը բարձրանային, ու անցքին երկու կողմի ժայռերը կը կրկնէին անոնց ամեհի արձագանքը, որուն կը միանար ուռեցած հեղեղին գոռումը:

Յանկարծ՝ փախստականներու մօտեցող խումբի մը մէջ՝ Օկնխանօֆ կին մը ճանչցաւ — առաջին անձը զոր նշմարած էր այդ թափօրին մէջ: Տիկին Մուրաթլխաքան էր ան, որ երեխայ մը գրկած կ'երթար և որուն ետեւէն կուգային իր երեք պզտիկ տղաքները:

— Ռոստամ ո՞ւր է, հարցուց Օկնխանօֆ:

Մուրաթլխաքա չի կրցաւ բառ մը արտասանել ու մատովը դէպի քաղաքը ցցուց:

— Ո՞ւր, ձեր տո՞ւնը:

— Այո՛, այո՛, շո՛ւտ գնա, մրմնջեց կինը շնչասպառ:

Տիկին Մուրաթլխաքա, թէեւ ակար, բայց կորովոտ քայլերով կը շարունակէր իր ճամբան: Իր դէմքը կը ցուցնէր թէ ո՛րքան հատած և ուժասպառ եղած էր: Բայց իր կորովն ուժ կուտար իր ջիղերուն ու իր օրինակովը կը ներշնչէր իր զաւկըներն ալ:

— Այդ պզտիկը ո՞ւր կը տանիս այդպէս, հարցուց

անիկա նուաղած ձայնով մը, որ հազիւ կը լսուէր ժխորին մէջ:

Օկնխանօֆ գետին նայեցաւ: Կարծես չէր զգար թէ պզտիկը իր թեւերուն մէջ էր, չէր յիշեր թէ գետնէն վեր առած էր ու կը տանէր զայն:

Ու վայրկեան մը՝ զառանցողի մը պէս՝ Մուրաթլխաքային նայեցաւ:

— Ինծի տո՛ւր, ինծի տուր զայն:

Ու կինը Օկնխանօֆէն առաւ պզտիկն ու տեղաւորեց զայն իր լխպլիկ կորած լանջքին ձախ կողմը, որուն աջ դին պառկեցուցած էր իր զաւակը ու նորէն իր ճամբան շարունակեց:

Բոլորովին մութ էր երբ Օկնխանօֆ Վոլլշնիցաի բերանն հասաւ: Հոնկէ ամբողջ Քլխուրան կը պարզուէր իր աչքին առջեւ: Անձրեւը հիմա մարած էր կրակները շատ մը տեղեր, միայն հոս ու հոն բոցեր կը պլըպլային տանիքներուն տակ և բոցի շառայլներ կ'արձակէին պատուհաններէն դուրս: Մերթ ընդ մերթ ամբողջ տուն մը կը փլէր ահագին խորտակումով մը ու դուրս ժայթքող բոցերէն ուրիշ տուներ կրակ կ'առնէին: Օկնխանօֆ՝ յանկարծ՝ քաղաքին հարաւակողմը նոր հրդեհի մը սկսիլը տեսաւ: Երկար բոցեր ու կայծերու տարափներ դուրս կ'արձակուէին ու ամէն ուղղութեամբ կը տարածուէին: Օկնխանօֆ տեսաւ ու ճանչցաւ որ Տիկին Մուրաթլխաքաի տունն է որ բոցերով շրջապատուած էր: Ճիշդ այդ վայրկեանին տան վերի յարկը կքեցաւ, ինկաւ բոցերու և դեղին մուխի ամպի մը մէջ... Անիկա Ռոստա՛մին սենեակն էր:

Օկնխանօֆ խոյացաւ խենդեցած մարդու մը պէս, կատղած թուրքերով լեցուն ու բոցակէզ փողոցներուն մէջ նետուեցաւ ու ա՛լ չերեւցաւ:

ՄԱՍՆ Գ.

ՄԱՍՆ Գ.

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՏՍԱՀԱՅԵԱՑՔ ՄԸ

Քանի մը օրուան մէջ ապստամբութիւնը ճզմուեցաւ, ջնջուեցաւ ամէն կողմ (*)։

Կռիւը կեցաւ, մարեցաւ — ու խրարանցումի մատնող վախը բռնեց անոր տեղը։ Յեղափոխութիւնը անձնատուութեան փոխուեցաւ, անով վերջացաւ։ Պատմութիւնը շատ օրինակներ ունի ապստամբութիւններու որոնք ա՛յնքան նուիրական ու ա՛յնքան անյաջող եղած են, բայց անոնց մէջ հատ մը չի կայ որ ա՛յնքան եղերականօրէն անփառունակ եղած ըլլայ։

Ապրիլի ապստամբութիւնը մեռելածին ճակի մը պէս էր։ Անոր մայրը, ամենաբուռն սիրոյ մղումի մը տակ, զայն յղացած էր. բայց անոր ծնունդը տեսնելէ սարսափած՝ խեղդած էր զայն։ Անիկա մեռած էր ապրելէ առաջ։

Այս ապստամբութիւնը պատմութիւն չունի — որովհետև անոր կեանքը ա՛յնքան կարճատև էր։

Ոսկեծղի յոյսեր, ամենախորին հաւատք, հսկայական ուժ ու խանդավառութիւն, տառապանքի դարերու բոլոր այս աւանդներն ու ժառանգութիւնները, կորսուեցան ցնդեցան վայրկեանի մը մէջ։ Հիասթափումը աճաւոր եղաւ։

Եւ քանի՛ քանի՛ մարտիրոսներ, քանի՛ քանի՛ զո-

(*) Այն երեք վայրերն ուր յեղափոխական շարժումը ամէնէն աւելի զօրաւոր էր, Փանակիւռիշթէ, Բօփոլիվշտիցա և Փէռուշթիցա կոչուած տեղերն էին։ Առաջինին մէջ 760 պուլկար և 14 միւսլիման, երկրորդին մէջ 130 պուլկար և 72 միւսլիման, սպաննուած էին։ Ռաշիտ փաշա գրաւած ու այրած էր երրորդը, 1876 Մայիս 12 ին, և ուր ինկած էին 750 պուլկարներ։

հեր ինկան,— ի՛նչ մահեր և ի՛նչ անկումներ։ Ա՛հ, քիչ մը դիւցազնութիւն ալ — բայց ի՛նչ դիւցազնութիւն։

Փէռուշթիյան այս պատմութեան Սառակոսան եղաւ. բայց Փեռուշթիյան տեղ ու յիշատակութիւն չունի աշխարհի պատմութեան մէջ։

Պաթա՛ք (*)... Ահա՛ այն միակ անունը որ կը յիշուի ու կը մնայ պատմութեան կոխէն, Պաթա՛ք, բոլոր բոցերուն ու ծուխերուն մէջէն, այդ անունը միայն կը բարձրանայ ու կը ճանչցուի աշխարհին ու ազգերու պատմութեան մէջ կը յաւերժացնէ իր յիշատակը։

Ու մեր պատմութիւնը արժանաւորապէս յատկանշող ի՛նչ անուն մը, պաթա՛խ... Ճակատագիրը երբեմն կը յօրինէ այդ տեսակ բառախաղեր։ Բայց եթէ պատմութեանը Պաթաք մը ստեղծեց, անիկա մեզի համար ոտքի հանեց նաև Աղէքսանդր Բ. ը։

Եթէ պատմական այս շարժումը՝ իր բոլոր ճախող արդիւնքներով՝ առաջ բերած չըլլար ազատագրութեան պատերազմը, այն ատեն ամէն մարդ անողոքաբար պիտի դատապարտէր զայն։ Ողջմտութիւնը զայն իբր յիմարութիւն պիտի հռչակէր, ազգերը զայն ամօթ մը պիտի համարէին և պատմութիւնը — խարդախ պոռնիկ որ յաջողութեան առջև միայն կը խոնարհեցնէ իր գլուխը — զայն պիտի խարանէր իբրև ոճիր մը։ Բանաստեղծութիւնը միայն պիտի ներէր անոր և հերոսավայել դափնիներով պիտի պսակէր զայն՝ տարփողելու համար հայրենասիրական այն խենդութիւնը որ այդ Անատօլցի խոնարհ ոստայնանկները մըղած էր ոտքի կենալ Ստռատնա Կօռաի բարձունքներուն վրայ — այն վսե՛մ բարձունքներուն — իրենց կեռասենիէ շինուած թնդանօթներով։

(*) Պաթաք անունն է այն տեղին ուր պուլկար բընակչութիւնը ամբողջական ու ահարկու կոտորածի մը զոհ գացած է Թումրուշցի Ահմէտ Աղաի նենգութեամբ։

Բանաստեղծական խենդութիւն մըն էր. որովհետև երիտասարդ ժողովուրդները, երիտասարդ մարդոց պէս, բանաստեղծական կ՚ըլլան։

* * *

Օկնիանօֆ երեք օր ու երեք գիշեր թափառեցաւ Սթառա Փլանինայի վրայ։ Դէպի Արևելք կը յառաջանար Պէլա Զէրքվա հասնելու, առանց գիտնալու թէ ի՞նչ կը պատահէր հոն։ Գլխուրայէն մինչև Պէլա Զէրքվա վեց ժամուան ճամբայ է սովորական ատեններ, բայց կախաղանէն խոյս տուող ապաստակի մը համար վաթսուն ժամն ալ անբաւական է։

Ցերեկը՝ Օկնիանօֆ կը պառկէր անտառներուն ու մացառուտներուն մէջ, կը քննանար ծառերու խոռոչաւոր կոճղերուն ներսը՝ վայրի կենդանիի մը պէս, որպէսզի շրջուն պահակները զինքը չի տեսնէին։ Գիշերը՝ մութ ու ամայի արահետներէն իր անորոշ դեգերումները կը շարունակէր։ Խոտ կուտէր — ինչ որ կը ցուցնէ թէ գայլի մը պէս անօթեցած ըլլալու էր։ Զէր համարձակիր երթալ ու աղաչել որ հիւրասիրուի՝ Պալքաններու վրայ գտնուող այն քանի մը սակաւաթիւ ու ցիրուցան խրճիթներէն՝ որովհետև շատ հաւանական էր որ՝ իրենց սարսափէն՝ կոշտ կերպով մերժէին, վանէին և կամ թուրքերուն մատնէին զինքը։

Մերթ՝ երբ լեռան մը կատարին վրայ կը սրսփար՝ շառագոյն շերտ մը կը նշմարէր հեռուն, դէպի հարաւ հորիզոնին վրայ։ Պահ մը կը կարծէր թէ անիկա վերջալոյսին յետին ցոլարձակութիւնն է. բայց որքան մութը կը կոխէր այնքան աւելի կը կարմրէր այդ վերջալոյսը, կը լայննար, կը տարածուէր հորիզոնին վրայ, հիւսիսայգի մը երևոյթը կ՚առնէր։

Հրդեհին բոցերն էին անոնք որոնք մոխիրի կը վերածէին շատ մը բարգաւաճ գիւղեր։

Տեսարանը ահաւոր էր։

Լեռան մէկ բացուածքէն Օկնիանօֆ յանկարծ սարսափով տեսաւ ու հասկցաւ — Սթռատնա Կոռան բոցե-

րու մէջ էր։ Հրաբուխ մըն էր կարծես որ իր քանի՛ն աւելի բերաններէն միաժամանակ կրակ կը ժայթքէր։

Օկնիանոֆ իր մազերը սկսաւ փետտել։

«Սոֆիա կործանումն է, Պուլկարիոյ կործանումը, ըսաւ ան յուսահատօրէն բոցերուն նայելով, ա՛ս պիտի ըլլար ուրեմն մեր նուիրական ճիգերուն արդիւնքը, հո՛ս պիտի վերջանային ուրեմն մեր բոլոր խանդավառ յոյսերը — արի՛ւն ու աւե՛ր։ Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, և հո՛ն» Բլխուրայի կողմը դառնալով, «հո՛ն աւերակներուն տակ թաղուած է իմ սիրտս։ Իմ երկու իտէալներս, կուռքերը զոր պաշտեցի, ուէ՛րն ու յեղափոխութիւնը, ջախջախուա՛ծ։ Անկենդան ուրուական մըն եմ ա՛լ, գերեզմա՛ն մը, գերեզմա՛ն մը ինծի համար։»

Եւ, իրա՛ւ, Օկնիանոֆ՝ եթէ ոչ ուրուական մը՝ կմախք մը դարձած էր արդէն։ Բոլոր փարախներն ու պուլկար խրճիթները ամենախիստ հրահանգ ստացած էին ո՛և է կասկածելի ճամբորդ չի հիւրասիրելու։ Բայց Պուլկարները ատկէ աւելին կ'ընէին. անոնք կը հալածէին այդ տեսակ անծանօթներն ու անոնց մասին կը փութային տեղեկութիւն տալ պահակներուն։ Շատ անգամ իրենց ժրաջանութիւնը այնքան առաջ կ'երթար որ գնդակի հարուածով մը կը լմնցնէին վիրաւոր կամ կէս-անսուաղ ապստամբ մը։ Երկու շաբաթ առաջ այս նոյն հովիւները բազկատարած ընդունած էին ապստամբութեան առաքեալներն իբրև ամենասիրելի հիւրեր։ Սթարա Փլանինան, աւանդավէպերու և աւազակի երգերու մէջ յիշուած քաջերը ծնող այդ բարի մայրը, անգութ մօրուի մը փոխուած էր։ Գիւղերուն ու քաղաքներուն աշարեկումն ու վտանգի ցածութիւնը անոր ամենէն հեռաւոր հովիտներուն փոխանցած ու թափանցած էին՝ իբր թէ անոր աւազակի ամրոցներուն և ամեհի մենութիւններուն բնակիչներն ըլլային։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀՈՎԻՒԻ ՄԸ ՀԻՒՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ապառաժուտ Ռապառիցայի ցցուածքներուն մէկ զառիվերի մը կուշտին, մացառուտի մը մէջ, Օկնիանոֆ քնացաւ այդ գիշեր։

Սպառումն ու անօթութիւնը բոլորովին հիւծած էին զանի — երեք օրէ ի վեր քիչ մը խոտ ու կանանչեղէն միայն կերած էր, մինչդեռ հարիւր կանգուն անդին, իր աչքերուն առջև կը տեսնէր փարախ մը ուր հաց, պանիր ու կաթ կար։ Դանդալոսի պէս յաւիտենական ծարաւի դատապարտուած էր զովարար առուակի մը առջև՝ որմէ չէր կրնար խմել։

Բայց գայլը երբէք չի մեռնիր անօթութենէ երբ կը տեսնէ թէ հօտ մը կայ որուն վրայ կրնայ յարձակիլ։ Անօթութեան խածատումները աւելի սուր չե՞ն միթէ քան գամփռերուն ակռաները։ Այսպէս Օկնիանոֆ որոշեց գայլին օրինակին հետեւիլ։ Ջգեց հեռացաւ մացառուտէն, առուակէն անցաւ և հաստատ քայլերով առաջ գնաց դէպի հովիւին խրճիթը։

Հոն տեսաւ երկու կիներ, մէկը հովիւին մայրն էր ու միւսը՝ կինը, որոնք կարկտուք կ'ընէին. երկու տըղաքներ բան մը ծալլելով զբաղած էին և հաւանական է որ շուներն ալ ոչխարներու հօտին հետ մօտերը տեղ մը կը գտնուէին։

Կիները ճիչ մը արձակեցին երբ տեսան այս օտարականը՝ գլուխը բաց, վրան արիւն և աչքերը ակնակապիճներէն դուրս ելած։

— Ի՞նչ կ'ուզես, պոռաց յանկարծ մէկը անդիէն։

Ու երկայնահասակ աղեբեկ ծեր հովիւ մը դրան վրայ կեցաւ, հրացանն ուսին։

Օկնիանոֆ ճանչցաւ զայն անմիջապէս։ Անիկա յոյն հովիւն էր, Եանին, որ շատ անգամ Պէլա Ջէրքվա կուգար իր կարագը ծախելու և որ զինքը շատ լաւ կը ճանչնար։

— Բարի լո՛յս, Պապա Եանի՛, Աստուծո՛յ սիրուն,

պատառ մը հաց տուր, ըսաւ Պուայչօ անմիջապէս՝ իր անվնաս հանգամանքն ու խաղաղասիրական նպատակը ցուցնելու համար։

Հովիւը զայն գլխէն մինչև ոտքը զննեց. յայտնի չէ թէ զայն ճանչցաւ կամ ոչ, բայց անոր երևոյթը հաճելի չեկաւ իրեն։ Դէմքը խոժոռեց, խրճիթը մտաւ, հացի մը կէսը կտրեց տուաւ անոր և միւս կողմէն իր տղաքներէն մէկուն ականջն ի վար բան մը փսփսաց։

— Ա՛ռ, բայց լաւ է որ այս տեղերէն հեռանաս, ապա թէ ոչ նեղութիւն կուտան։ Մէկը կրնայ քեզ հոս տեսնել, քրիստոնեայ եղբա՛յր, ըսաւ դաժանօրէն ու հացն անոր երկնցուց։

Օկնիանօֆ շնորհակալ եղաւ ու աճապարեց դէպի առուակին կողմը՝ պահուըտելու համար նորէն այն մացառուտին մէջ ուր քնացած էր առջի իրիկունը։

«Աստուա՛ծ իմ», մտածեց դառնութեամբ ինքն իրեն, «այս կիսավայրենի Ցոյնը գթաց վրաս մինչդեռ՝ երէկ՝ Պուլկարներն իրենց շուներով վռնտեցին զիս իրենց խրճիթներէն վայրի անասունի մը պէս»։

Օկնիանօֆ արագօրէն ու անյագօրէն լափեց հացն ու աչքերը տենդոտ փայլ մը առին։ Անօթութիւնը մարած էր անոր աչքերուն ազնիւ կրակը։ Անոր նայուածքը վայրի գազանի մը միապաղաղ ու կատաղի նայուածքին կը նմանէր հիմա։ Այդ վայրկեանին Օկնիանօֆ պիտի չուզէր իր հացէն բաժին հանել նոյնիսկ իր հօրը, որովհետև անօթութիւնը աւելի վայրագ խորհըրդատու մըն է քան նոյնիսկ յուսահատութիւնը։

Ապա Պուայչօ առուակի ջուրէն իր ծարաւն անցուց ու սկսաւ առլեփն ի վեր դէպի մացառուտը մագլցիլ։ Սնունդին բարերար արդիւնքն զգաց. իր ուժերը վերագտած էր կարծես։ Բայց ճիշդ երբ թաւուտին մօտ հասաւ՝ հեռաւոր ձայներ լսեց ու դարձաւ նայեցաւ։ Հանդիպակաց բլուրին վրայ՝ ուր փարախը կը գտնուէր՝ խումբ մը Չէրքէզներ(*) տեսաւ որոնք դէպի իր կողմը

(*) Այս սոսկալի օրերուն՝ պահակները Չէրքէզներ էին՝ որոնց կ'ընկերանային քերծէներ, որոնք մարզուած էին մարդու հետքին հետևիլ, գտնել զայն ու անոր վրայ յարձակիլ։

կը խուժէին և նշան կ'ընէին իրեն որ կենայ։ Ամբողջ պառականի մը կ'ընթանար անոնց առջևէն։ Բլուրին գլուխը կեցած էր Պապա Եանին, իր թանձր թաղիքէ ճերմակ վերարկուն հագած, և հետաքրքրութեամբ կը դիտէր իր պատրաստած այս հալածանքը։ Անիկա փախըստականին հաց տուած պահուն՝ իր տղան ղրկած էր ամենէն մօտ պահակներուն լուր տալու համար։

Հիւրասիրութիւն և դաւաճանութիւն — այս երկուքը միաժամանակ ներդաշնակուած էին այդ կիսավայրենի վաչկատունին նենգաւոր բնաւորութեանը մէջ։ Կարծես կատարեալ խղճահարութեամբ գոհացում տալ ուզած էր այդ երկուքին ալ։ Անօթի մարդուն սնունդ հայթայթելով՝ մարդասիրութեան պարտականութիւն մը կատարած էր, իսկ ապստամբը մատնելով՝ ինքզինքը ազատած էր ամէն տեսակ անհաճոյ հետևանքներէ։ Ու հիմա իր արարքին արդիւնքը կը դիտէր հանդարտօրէն։

Օկնիանօֆ անմիջապէս տեսաւ իրեն սպառնացող վտանգը։ Իր անվրէպ պատրաստամտութեամբը, զոր մարդ յաճախ կը կորսնցնէ վտանգի վայրկեաններուն, անիկա սկսաւ իր փախուստի ու ազատութեան միջոցները կշռել։ Առուակին միւս եզերքին վրայ թեթև զառիվեր մը կար՝ որ կրնար զինքը վայրկեան մը ծածկել պահակներու աչքերէն։ Եւ երբ անոնք դիմացի կողմէն եզերքն ի վար գային, ինքը ժամանակ կ'ունենար մինչև թաւուտներն հասնելու։ Բայց ատիկա անօգուտ պիտի ըլլար. հոն ալ պիտի գային ու ձերբակալէին զինքը։ Անոնց գնդակներուն ու քերծէներուն ձեռքէն փախչելով ազատիլ փորձել անյոյս բան մըն էր։ Առուակին մէջ՝ անոր երկու սեպաձև եզերքներուն մէջտեղ՝ ցած մացառներ կային. վայրկեան մը մտածեց. բայց հոն ալ չէր կրնար պահուըտիլ, որովհետև նոյնիսկ եթէ մարդիկը չի տեսնէին, շուները պիտի գտնէին զինքը վերջապէս։ Ամէն կողմ իր աւերումը կը տեսնէր։ Բայց վարանելու ատենը չէր. պէտք էր շարժիլ։ Բնազդաբար առուակին մէջ կծկտիլ որոշեց, և

կայծակի արագութեամբ առուին ի վար խոյացաւ։ Վայրկեանի մը մէջ ճամբայ բացաւ ածուակին մացառներուն մէջէն ու գնաց անոր ժայռուտ եզերքներէն մէկուն մօտ։ Այդ ժայռերուն տակ խոռոչներ կային, կարծես թէ յատկապէս փորուած ըլլային։ Օկնիանօֆ այդ որջերէն մէկուն մէջ սողաց ու որոշեց որ իր կեանքին վերջին վայրկեանները սուղ ծախէ։

Քանի մը րոպէ, ռէվօլվէրը ձեռքը բռնած, ականջ դրաւ։ Այդ րոպէները ժամերու պէս կ'երկարէին։ Հաչիւնները աւելի մօտեցան, ապա տկարացան, ու յետոյ բոլորովին դադրեցան։ Ի՞նչ կը նշանակէր ատիկա։ Օկնիանօֆ սպասեց. մտածեց թէ պահակները կորսնցուցած ըլլալու էին իր հետքը. բայց ատիկա երկար ատեն չի պիտի տեւէր, անշուշտ։ Օկնիանօֆ գուշակեց թէ զինքը փնտռելու վրայ էին թաւուտներուն մէջ և երբ հոն չի գտնէին, անոնք բնականաբար առուակին ալ պիտի գային խուզարկել ու շուները պիտի գտնէին զինքը։ Այդ կենդանիներուն բնազդը ա՛լ երկրորդ անգամ զիրենք պիտի չի խաբէր։ Օկնիանօֆ անշարժ կեցաւ ու երբէք չի գիտցաւ թէ ո՛րքան ատեն այդ դիրքին մէջ մնաց։ Իր աչքերը յառեցան ու պաղեցան կարծես ջուրին վրայ՝ ուր քանի մը սէզեր ու մացառներ կ'երերային։ Անիկա ամէն վայրկեան կարծես կը լսէր քերծէներուն հաչիւնն ու անոնց ցռուկներուն մտնելը կը տեսնէր իր պահուըտած ծերպին մէջ։

Յանկարծ շունի մը հաչիւնը լսեց։ Աչքերն ուռեցան ու վայրագցան, մազերը ցցուեցան գլխուն վրայ և իր վեցհարուածը բռնեց ջղաձգօրէն։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԴԷՊԻ ՀԻՒՍԻՍ

Հաչիւնը զոր Օկնիանօֆ լսած էր շատ մօտէն ու իր աջ կողմէն ա՛լ երկրորդ անգամ չի կրկնուեցաւ։ Անոր տեղ հիմա ուրիշ ձայներ, մարդու ոտքի ձայներ

կը լսէր։ Շատ մը մարդիկ դէպի այդ կողմը կուգային, ըլուրն ի վար, որովհետև հեղեղատի ճամբան կը փշրէր իրենց ոտքերուն տակ և հողի բունծեր ու խճաքարեր կը թաւալէին կ'իյնային մինչև բերանը այն քարանձաւին ուր փախստականը պահուըտած էր։ Վայրկեան մը վերջը, երկու տրեխուած ոտքեր անցան բացուածքին առջևէն — ուրիշ զոյգ մըն ալ անցաւ և ապա երրորդ զոյգ մը հետևեցաւ անոնց։ Ասոնք ամենքն ալ անցան հոնկէ անձայն անշշուկ։ Եւ ահա չորրորդ մըն ալ երևցաւ։ Բայց փոխանակ միւսներուն պէս անցնիլ երթալու, կեցան հոն ու ծռեցան։ Օկնիանօֆ անսահման ու երկայն գլուխի մը կիսադէմքը տեսաւ — կօռիլաի գլուխ մը։ Այդ գլուխը իր ուսերուն վրայ կրող անձը ծռած էր ու իր թուլցած ու գետինը քսքսուող տրեխին կապերը կ'ամրացնէր։

Օկնիանօֆ արձանի մը պէս անշարժ կեցաւ, ռէվօլվէրը ձեռքը բռնած՝ զոր ծերպէն դուրս մղած էր։

Մարդը դարձաւ ու խոռոչին մէջ նայեցաւ. ապա շտկուեցաւ, կեցաւ ու սուր ու բարձր ձայնով մը սուլեց։ Ասիկա յայտնապէս նշան մըն էր որ միւսները վերադառնան։

Մարդը նորէն ծռեց իր գլուխն ու ուշադրութեամբ ներս նայեցաւ ծակէն — Օկնիանօֆ ա՛լ որոշեց կրակ ընել։

— Ո՞վ է ան, հարցուց ուժով ու հնչուն ձայն մը։

— Իվա՛ն, դո՛ւն ես, աղաղակեց Օկնիանօֆ կայծակնահար։

Եւ իրաւ ալ հարցումն ընողը Արջասպան Իվանն էր։

— Վարժապե՛տն է, վարժապե՛տն է, ըսին միւսները բարձրաձայն՝ որոնք ետ դարձած ու քարանձաւին բերանը հասած էին։ Արջասպան Իվան՝ առանց ըսպասելու որ իրեն առաջարկեն՝ սողաց մտաւ ծերպին մէջ և՝ արտասուալից աչքերով՝ սեղմեց Օկնիանօֆի ձեռքերը։ Միւս երեքն ալ՝ որոնք Բլխուրացիներ էին՝ անոր հետևեցան։

— Այդ շունի հաչիւնը ի՞նչ էր, ուսկի՞ց էր, հարցուց Պուայչօ առաջին առթիւ։

— Շուն մուն չի կար, ըսին Բլխուրացիները, — Արջասպանն էր։

Ու Օկնիխանոֆ՝ միտքը բերելով Արջասպանին տարօրինակութիւնները՝ խնդաց և սկսաւ ամէն տեսակ հարցումներով ողողել զանոնք։

— Աղէկ փորձանք բերինք գլխունուս, ամէն բան տակն ու վրայ եղաւ, Աստուած ողորմի հոգուն, հառաչեց Արջասպանը որոտագին ձայնով մը։

— Քաջութի՜ւն, Իվան տղաս, քաջութի՜ւն, Աստուած երբեք պիտի չի ձգէ Պուլկարիան։

— Այո՛, բայց Բլխուրան լմնցաւ, մէջ բերաւ Բըլխուրացիներէն մէկը տխուր շեշտով մը։

— Աւեր ու աճիւն դարձաւ ամէն բան, աւելցուց երկրորդը։

— Ինչե՜ր, ինչե՜ր պատահեցան, հառաչեց երրորդը։

— Այդ ամենուն վրայ լալ ու ողբալն ի՞նչ օգուտ ունի հիմա, եղբայրնե՛ր։ Մենք մեր բոլոր կրցածն ըրինք — ու չի յաջողեցանք։ Քաջութիւն ու համբերութիւն։ Մեր զոհողութիւնները պարապը պիտի չելլեն ... Բան մը կերա՞ծ էք արդեօք։

— Փոր մը հաց իսկ բերաննիս դրած չենք յորմէհետէ այս լեռներն ապաստանած ենք, պատասխանեց անոնցմէ մին գրեթէ արցունքոտ աչքերով։ Եւ արդէն պէտք ալ չիկար ըսելու, որովհետև Օկնիխանոֆ կը տեսնէր անոնց սովալլուկ, հիւծած ու հատած դէմքերը։ Իր քով մնացած հացը կտոր կտոր բաժնեց ու հիւրերուն տուաւ։

Արջասպանէն զատ միւս ամենքն ալ անյագօրէն իրենց բաժնին վրայ յարձակեցան։

— Առ հացը քեզի պահէ — պէտք կ'ունենաս։ Ահաւասիկ իմ ճաշս աս է, ըսաւ Արջասպանը և իր մախաղին մէջէն քերթուած ու արիւնոտ նապաստակ մը հանեց։ Կտոր մը քաշեց փրցուց, աղին մէջ խոթեց ու սկսաւ լափել զայն իր սուր ակռաներով։

— Լաւ, բայց հում չէ՞

— Հումն ու եփածը մէկ բան է անօթի մարդուն համար։ Մեզի պէս լեռնէ լեռ փախչող ապստամբները կրակն ո՞ւր պիտի գտնեն, ըսաւ Արջասպանն ու խածաւ կարծր միսը։ «Մեր այս քրիստոնեայ եղբայրները միսէն կը գանին. կրիաներու պէս թող խոտ ուտեն ուրեմն, աւելցուց և իր շրթներուն վրայէն սրբեց նապաստակին արիւնը։

— Այդ նապաստակը ի՞նչպէս սպաննեցիր, հրացանո՞վ զարկիր, հարցուց Պուայչօ հետաքրքրօրէն։

— Այս նապաստակը սպաննեցի, որովհետև վարազ մը դէմս չելաւ, եթէ ելլեր կոկորդէն պիտի բռնէի ու խեղդէի զայն։

Եւ, իրա՛ւ, Արջասպանը յանկարծակիի բերած ու սպաննած էր նապաստակը մացառուտի մը մէջ, առանց կրակ ընելու։

— Բայց դուն ըսէ տեսնենք, վարժապետ, ի՞նչ բան արդեօք քեզ բերեր մտցուցեր է այս որջին մէջ, հարցուց հսկան, քարայրին չորս բոլորը նայելով։

— Չէրքէզ պահակներ ետևէս ինկած էին և իրաւ որ չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս իմ հետքս կորսնցուցին, որովհետև չուներ ալ ունէին հետերնին։

— Օ՜հ, ատոր համար շունի մունի խօսքեր ըրիր, այնպէս չէ՞։ Լաւ, Լաւ, հաւանական է որ այդ շունները ուրիշ որսի մը — նապաստակի մը — հոտն առած ու անոր ետևէն գացած են։ Կը վստահացնեմ քեզ որ ատանկ ալ եղած է, է՜հ, Արջասպանը կը հասկնայ վերջապէս այդ տեսակ բաներէ...

— Բլուրին միւս կողմը, հեռուն, մեր տեսած հեթանոսները պէտք է ըլլան ատոնք, ըսաւ անոնցմէ մէկը։

— Աստուած չան սատակ հանէ՜ զանոնք։ Այդ պահակներու վախէն մարդ չի կրնար գլուխն անգամ վեր վերցնել։ Պալքանները լեցեր են Թուրքերով ու Չէրքէզներով։ Աստուծոյ օրհնութիւնը վրադ ըլլայ, Օկնիխանոֆ, աս հացիդ համար, առանց անոր գործս լմնցած էր։

Օկնիանօֆ սկսաւ թեթեւցած զգալ: Տեսաւ թէ հրաշքով մը միայն ազատած էր ինք, ինչ որ առաջին անգամ չէր որ կը պատահէր իր կեանքին մէջ:

— Հիմա ո՞ւր կ'երթաք այսպէս, հարցուց Օկնիանօֆ:

— Պիտի փորձենք անցնիլ երթալ մինչեւ Ռումանիա, դո՞ւն ուր կ'երթաս:

— Երեք օրէ ի վեր դէպի Պէլա Չէրքվա կ'ուղղեմ իմ ճամբաս, և կը տեսնէք թէ մինչեւ ո՛ւր հասած եմ դեռ:

— Ա՛հ, այդ Պէլա Չէրքվացիները, խորամանկ մարդիկ են: Անոնք ոտքի չելան, հը՛մ — գործերնին գիտեն, դիտել տուաւ Բլխուրացիներէն մէկը:

Ու բարկութեամբ ալ կ'արտասանէր այս խօսքերը, ոչ թէ որովհետեւ Պէլա Չէրքվա ապստամբած չէր, այլ որովհետեւ կը նախանձէր թէ ի՞նչու ան ալ՝ միւսներուն պէս՝ տառապած չէր: Այսպէս է, աւա՛ղ մարդկային բնութիւնը. բոլոր տառապանքները աւելի դիւրաւ կը տարուին երբ մարդ գիտէ թէ ուրիշներն ալ հաւասարապէս կը տառապին, նոյն իսկ եթէ այդ ուրիշները բարեկամներ կամ ազգականներ ըլլան: Մեր սրտերուն մէջ այնքան զօրաւոր կերպով զարգացած այդ զգացումն է որ դէպի դիւցազնութիւն կը գրգռէ զինուորը և անընկրկելի քաջութիւն կուտայ անոր մահուան առջեւ երբ իր շուրջը՝ աջ և ահեակ՝ գետին կը գլորին իր ընկերները: Թող այդ հերոսը առանձինն մնայ, վտանգին ենթարկուած, և ահա կը տեսնես որ խուճապոտ երկիւղով մը կը փախչի: Պուլկարերէն առած մը կ'ըսէ. «Աշխարհ արարատին եղածը՝ ինձ ալ անուշ է»:

— Ի՞նչ լուր ունիք Պէլա Չէրքվայի մասին, հարցուց Օկնիանօֆ:

— Ըսել է ըսածս չի հասկցար: Անոնք շատ խելացի փրթան: Մենք էինք միայն որ ոտքի ելանք Պուլկարիոյ թագաւորութիւնը վերականգնելու համար:

— Զարմանալի՛ բան — զարմանալի՛ բան, ըսաւ Օկ-

նիանօֆ մտածկոտ, ամէն բան պատրաստուած էր հոն և Պէլա Չէրքվացիք արթուն ու սրամիտ են:

— Բայց հոգ չէ՛ — ասանկ աւելի աղէկ է: Ի՞նչ օգուտ պիտի ըլլար եթէ անոնք ալ՝ միւսներուն պէս՝ մոխիրի վրայ նստէին:

— Ինծի նայեցէք, երբեք գիշեր ատեն երկինքը դիտեցի՞ք — ո՛րքան կարմիր էր, ի՛նչ գիւղեր արդեօք այրեցան մոխիր դարձան, ըսաւ ուրիշ մը:

— Այո՛, այո՛, ես տեսայ, ըսաւ Օկնիանօֆ տըխրամած դէմքով մը:

— Աշխարհ արարատ տակն ու վրայ եղաւ, ասանկ ապստամբութի՞ւն կ'ըլլայ: Ամօթալի բան մըն էր: Ու մենք տակաւին, խենդի պէս, վերսկսել կ'ուզենք զայն: Անոնք որ ազգը խաբեցին թող իրենց հաշիւը Աստուծոյ տան: Չէ՞ն կրնար միթէ լուռ ու մունջ կենալ մինչեւ որ պէտք եղածները քիչ շատ պատրաստուած ըլլային:

Օկնիանօֆ առանց ձայն հանելու մտիկ կ'ընէր այս յանդիմանանքները, որոնք կը վշտացնէին զինքը, բայց որոնց համար քէն չէր կրնար պահել: Այդ կշտամբանքները, եթէ բոլորովին արդարացի ալ չէին, գոնէ շատ բնական էին խեղճ ու կործանած զոհերու բերնին մէջ: Ինքն իսկ՝ իր մտքին մէջ ու մէկէ աւելի անգամներ՝ յանդիմանած էր ժողովուրդը, ճիշդ ինչպէս ժողովուրդը կը յանդիմանէր իր առաջնորդները — այսպէս են ահա անյաջողութեան տխուր բայց բնական հետեւանքները:

— Վերջացուցէք, եղբայր, այդպէս ճղալէն ի՞նչ օգուտ կ'ելլէ — Աստուած վկայ է ու գիտէ եղածն ալ, յանցաւորն ալ: Աստուած ու Օրհնեալն Աստուածածին այնպէս ուզեր ու գրեր են: Եթէ Բլխուրան կորսուեցաւ, Պուլկարիան գոնէ կորսուած չէ, ըսաւ Արջապանը զանոնք մխիթարել փորձելով:

— Ինծի նայէ, Իվան, կինդ ի՞նչպէս է, ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր զրկեցիր զինքը, հարցուց Պուպչօ:

— Սթայքա՞ն. օ՛հ, աղէկ է, շատ աղէկ է, Աստ-

ւած հոգին օրհնէ։ Ալթինօվօ տարի զինքը և անկից ալ — բայց ինչ և է, չեմ ըսեր։ Մոռցայ քեզի դպրոցի Օրիորդին վրայօք խօսելու։

Օկնիանօֆ ցնցուեցաւ այս վերջին խօսքերէն։ Անիկա այնքան չարաշուք նախազգացում մը ունէր Ռոստայի ճակատագրին նկատմամբ որ չէր համարձակեր այդ սարսափելի պատմութեան մասին բան մը հարցընել ուէ մէկուն։ Ինքը՝ այն գիշերը՝ տեսած էր որ անոր տունը՝ ամէն կողմէ բոցերով շրջապատուած՝ ինկած ու խորտակուած էր․ Ռոստան այդ փլուզումներուն տակ ճզմուած ու հոգին աւանդած էր, անշուշտ, եթէ երբեք՝ անկէ առաջ՝ իր կեանքը վերջացուցած չէր արդէն։ Զայն ազատելու համար ինքը շատ ուշ հասած էր, ու այս մտածումը սոսկալի բեռի մը պէս կը ծանրանար իր հոգիին վրայ։ Ուրիշ զգացում մըն ալ՝ զոր քաջութիւնը չունեցաւ վերլուծելու՝ վերիվայր կը հրջէր ու կը չարչարէր իր ամբողջ էութիւնը։

— Փետուրի մը պէս առի փախցուցի զինքը, երջանիկ ըլլա՛յ անոր աղուոր հոգին

— Ի՞նչ — ո՞ղջ, ո՞ղջ է․ բայց եթէ Արջապանը չըլլա՛ր...

— Ո՞ւր է ան հիմա, հարցուց Պուայչօ յուզուած ու կարծես կը ջանար ամբողջ պատմութիւնը մէկ վայրկեանի մէջ կարդալ Իվանին խոշոր, կոշտ ու բարի դէմքին վրայ։

— Դող մ'ելլէր, վարժապետ, ապահով ձեռքերու մէջ է, ըսաւ Արջապանը զայն վստահեցնելով։

Մխիթարութեան ու թեթևութեան անպատմելի զգացում մը եկաւ Պուայչօի վրայ և իր դէմքը ուրախութեան յուզումով մը ճառագայթեց երբ հսկային դառնալով ըսաւ․

— Շնորհակալ եմ, Իվան, շնորհակալ եմ, դուն զիս ահաւոր տանջանքներէ փրկած եղար։

— Շատ աղէկ եղաւ որ Սթայքան պէտք եղածը ժամանակին ըսաւ ինծի։ Մտիկ ըրէ, Տիկին Մուրաթլիւքան՝ տունը ձգած հեռացած ատեն՝ Սթայքան կը

տեսնէ ու կ'ըսէ անոր․ «Սթայքա, ըսէ Իվանին (այսինքըն ինծի) թէ Ռոստան չուզեր փախչիլ, հոն կ'ուզէ մընալ, հակառակ որ այնքան աղաչեցի, պաղատեցայ իրեն։ Պէտք չէ զինքը հոն ձգել, խե՜ղճ Ռոստան, բըռնի առնելու տանելու է»։ Երբ այս բանը կ'իմանամ, Աստուած ողորմի՛ հոգուն, ի՞նչ կը կարծես որ ընեմ։ Անմիջապէս տունը կ'երթամ, ներս կը մտնեմ ու կը տեսնեմ որ Ռոստան դուռը ամուր մը գոցած՝ իր սենեակին մէջն է։ Ոտքով ձեռքով կը զարնեմ ու կը պոռամ․ բայց Ռոստա դուռը չի բանար — վերջապէս կը կոտրեմ ներս կը մտնեմ և կը տեսնեմ որ Ռոստա սեղանին առջև կեցած է ու բռնած է վառած մոմ մը զոր կը մօտեցնէ կտաւէ պարկի մը...

— Վառօ՞դի պարկին, բացագանչեց Օկնիարօֆ ու սկսեց դողալ մտածելով թէ ի՛նչ մահ մը պատրաստած էր Ռոստա ինքզինքին համար։

— Այո՛, ճիշդ այդ պարկը, — վառօդը, որ ամբողջ տունը տեղը հազարումէկ կտորներով մինչև երկինք օդը հանելու բաւական էր։ Կը տեսնե՞ս սա չար աղջըկան ըրածը։ Բայց ես չէի գիտեր թէ անիկա վառօդ է, շարունակեց Արջապան և չիփչիտակ իրեն մօտ գացի։ Իրաւ որ չեմ գիտեր, Աստուծմէ եղաւ, ինչ եղաւ, թէ ոչ դուռնէն հովի հոսանք մը փչեց, յանկարծ մոմը մարեցաւ․ «Ի՞նչ կ'ընես հոս, Օրիորդ, հարցուցի, ամէն մարդ լեռը կը փախչի, դուն ի՞նչու համար հոս կը կենաս»։ Ու այս խօսքերը չի վերջացուցած թևերուս վրայ առի զինքը ու դէպի Պալքանները տարի, Սթայքան ալ ետևնուս եկաւ։ Սթայքան շարունակ կըսէր անոր թէ բան չիկայ, բայց ան կուլար ու կը հեկեկար։ Աստուա՛ծ իմ, որքա՜ն լացաւ քեզի համար, վարժապետ։ Ես վստահ կը զգայի թէ դուն սպաննըւած ըլլալու էիր, բայց երբեք իրեն բան մը չըսի։ «Վարժապետը ողջ առողջ է, մի՛ վախնար, Վարժուհի, ըսի»։ Բայց մենք ուշ մնացած էինք և Վոլիչնիցան լեցուած էր Թուրքերով․ չի կրցանք անցնիլ։ Անելի մը մէջ մնացինք․ ի՞նչ ընէինք․ լեռը գացինք և մինչև

կէս գիշեր մեր գիւղը հասանք։ Վարժուհին և Սթայքան մեր Վլքօին — աներձագիս — տունը տարի և ես ճամբայ ելայ դէպի Սթարա Փլանինա։ Ու այսպէս, թող Աստուած հոգիդ չառնէ, ահաւասիկ ողջ ու կենդանի առջևդ կը կենամ։

Օկնիանօֆ բռնեց Արջապանին ձեռքերն ու առանց կարենալ բառ մը արտասանելու սեղմեց զանոնք։

— Անոնք Ալթինօվօ ձգեցի, բայց մինչև հիմա Պէլա Չէրքվա հասած ըլլալու են։ Վլքօ հոն պիտի տանէր զանոնք առաւօտուն, թուրք կնիկներու զգեստ հագցուցած։ Ալթինօվօի թուրքերը սոսկալի բան մը եղած են հիմա, բայց կ'ըսեն թէ Պէլա Չէրքվաի մէջ ամէն բան հանդարտ է։ Երբ հոն հասնիս, Վարժապետ, Սթայքան — այսինքն իմ կինս — տեսիր և իմ սէրս հաղորդէ իրեն։ Ըսէ թէ զիս տեսար հոս, թէ լաւ ու առողջ եմ, թէ խորոված նապաստակ ու ճերմակ հաց կ'ուտեմ, որպէսզի շատ հոգ չընէ։

— Այո՛, բայց չեմ կարծեր որ հիմակուհիմա ես Պէլա Չէրքվա պիտի երթամ, Իվան։

Արջապանը զարմացմամբ անոր նայեցաւ։

— Ի՞նչ, չի՞ պիտի երթաս։

— Չէ՛, հիմա չեմ ուզեր երթալ։

— Ո՞ւր պիտի երթաս ուրեմն։

— Տեսնենք։

— Ուրեմն մեզի հետ Ռումանիա եկուր։

— Չէ՛, լաւ կ'ըլլայ որ դուք առանձինն երթաք, նոյն իսկ զատ զատ։ Աղէկ չէ որ շատ մը մարդիկ միասին երթան, ըսաւ Օկնիանօֆ։

Գիշերուան մթութիւնը սկսած էր տարածուիլ ամէն կողմ, հովիտին վրայ ու քարայրին մէջ։ Ջուրի առուակը տխուր տխուր կը հոսէր խոխոջելով ու փախըստականները այլևս դժուարաւ զիրար կրնային տեսնել։ Արջապանն ու իր ընկերները ոտքի ելան մեկնելու։

— Եկուր, Վարժապետ, բաժնուելէ առաջ անգամ մը պագտուինք։ Ո՛վ գիտէ թերևս ա՛լ զիրար չի տես-

նենք, ապրիլ կայ, մեռնիլ կայ, ըսաւ Արջապանը։

Ու անոնք հրաժեշտ տուին ու բաժնուեցան իրարմէ։

Երբ Օկնիանօֆ առանձին մնաց, գետնի վրայ ինկաւ, երեսը հողին տուաւ ու սկսաւ տղու մը պէս հեծկլտալ։

Տառապանքի հրաբուխը, որ այնքան երկար ատեն զսպուած էր իր մէջ, դուրս ժայթքեց արցունքի հեղեղով մը։ Իր կորովը չի դիմացաւ ու այդ երկաթէ մարդը՝ իր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով՝ լացաւ բարձրաձայն։ Տառապանքն ու անագորոյն յուսախաբութիւնը, խղճի տագնապներն ու յումպէտս զոհուած անհամար կեանքերու զիղջը, անյարիր կերպով խորտակուած իր սէրը, կեանքին ատելութիւնն ու իր մենութեան դէմ զգացած անմխիթար ցաւը, ամբողջ շարք մը վերյուշումներու՝ փայլուն ու տխուր՝ ամէնքն ալ հաւասարապէս դառն, կ'անցնէին իր հոգիէն ու դուրս կը հոսէին իր արցունքներուն հետ։ Ինքն էր որ իր ընկերներուն հետ արծարծած էր այն կրակը ուր խեղճ ժողովուրդը նետած, կործանուած էր ամէն բան, ինքն էր որ այդպէս ընել քաջալերած ու մղած էր զայն, և ինքն իսկ՝ անմխիթար ու ջախջախուած՝ կը հեծէր հիմա։ Ինքն էր որ անձայն անշշուկ պատրաստած ու այդ մարդոց գլխուն բերած էր այն ահաւոր պատիժը։ Բլխուրացիներուն առջև ճիգ մը ըրած էր իր արցունքը կուլ տալու, բայց իր ներսէն արիւն կը քալէր, իր սիրտը վիրաւորուած օձի մը պէս կը բաբախէր ու կը կոտտար իր ներսի դին։ Հապա Ռատա՛ն, չէր կրնար մոռնալ զանի. անիկա լացեր էր իրեն համար։ Ու Օկնիանօֆ կը զայրանար ինքզինքին դէմ՝ իր անձնական ցաւերն այսպէս վայրկեան մը յուշածելուն համար՝ քանի որ իր հայրենիքն աւերի ու արիւնի մատնուած էր. բայց չէր կրնար, իր ձեռքը չէր։ Ռատա՛ն... սակայն, ի՛նչ փոյթ. ա՛լ ամէն բան վերջացած, ամէն կապ խզուած էր իրենց միջև։ Ինքը՝ Օկնիանօֆ՝ այնպէս ըսած չէ՞ր միթէ Ռատաին երբ Բլխ-

սուրա էր, իր նայուածքովը զայն զգետնած և իր արհամարհանքին տակ զայն ջախջախած ու զայն գրեթէ կոխկռտած անցած չէ՞ր միթէ։ Ոչ՛, ինքը երբէք այլևս Պէլա Զէրքվա պիտի չի վերադառնար — իր սիրոյ օրրանը, որ հիմա գերեզմանի մը պէս մութ ու տխուր կ'երևար իրեն։ Իրա՛ւ է թէ ինքը իր կեանքը վտանգած էր բոցերուն մէջ նետուելով՝ Ռատափ կեանքը փրկելու համար, բայց սէրը չէր, այլ տարբեր մղում մը որ դրդած էր զինքը։ Թերևս ասպետական զգացումէ մը վարուած էր — գրեթէ անգիտակցաբար։ Ոչ՛, այլևս պիտի չերթար հոն իր ինկած կուռքին յառելու, նոյն իսկ հեռուէն չի պիտի ուզէր անոր վրայ նայիլ․ իր հըպարտութիւնը կ'ընդվզէր այդ մտածումին դէմ։ Ինքն ալ դէպի Ռումանիա ճամբայ պիտի ելլէր և՝ ուրիշ շատերու պէս՝ ինքն ալ միջոցով մը հոն պիտի հասնէր։ Եթէ Պէլա Զէրքվա վերադառնար, ստիպուած պիտի ըլլար հոս հոն պահուըտիլ վայրի անասունի մը պէս։ Ընելիք բան մը չունէր հոն և իր թշնամիները կրնային մատնել զինքը։ Մինչդեռ Ռումանիա, ազատութեան այդ հիւրընկալ երկրին մէջ, ինքը կրնար դեռ աշխատիլ Պուլկարիոյ համար, մինչև որ անոր վէրքերը բուժուէին։ Հոն — Ռումանիա — կրնար նորէն ազատ շունչ առնել՝ դէպի՛ հիւսիս — դէպի՛ հիւսիս։

Եւ Օկնիանօֆ իր քայլերը դէպի հիւսիս ուղղեց։

Երկնակամարն ամպոտ էր և միահեծան մթութիւնը կը տիրէր լեռներու լուռ մենութիւններուն վրայ։

Կատարներու վրայէն ու հովիտներու մէջէն, անիկա գիշերն ի բուն թափառեցաւ, ջանալով միշտ դէպի հիւսիս յառաջանալ։ Իր այս նոր որոշումը կրկնապատկեց իր ուժը, զոր արդէն բաւական վերագտած էր շնորհիւ իր առած սնունդին։

Երբ արշալոյսը ծագեցաւ, Օկնիանօֆ ինքզինքը լեռնագագաթի մը վրայ գտաւ․ իրեն առջև, դէպի հարաւ, լայնածաւալ կանաչ արօտավայր մը կը սփռուէր․ Սթ[illegible]էմայի լեռնահովիտն էր անիկա։ Եւ Պէլա Զէրքվան հոն էր, այդ լեռան ճիշդ ստորոտը։ Օկնիանօֆ ճանչցաւ, հասկցաւ, ու անձայն անտրտունջ հեռացաւ բաղդին։

ԳԼՈՒԽ Դ․

ԴՐՕՇԱԿԸ

Իբրև թէ խորունկ քունէ մը արթննար՝ Օկնիանօֆ շատ ուշ տեսաւ թէ ինք հասած էր ճիշդ այն տեղն ուրկէ հեռանալ կը ջանար։

Սխալ ուղղութեամբ եկած էր․ ինքը հիմա կը գտնուէր այն լերկ ժայռուտին վրայ որ Պէլա Զէրքվաի վրայ կը նայէր, և ուր ո՛և է թաքստավայր, ո՛և է թաւուտ չի կար։ Նորէն ետ դառնալ ջանալը յիմարօրէն դէպի կործանում դիմել ըսել էր։ Բան մը միայն կը մնար իրեն ընելու, — իջնել Վանքին ջուրին ցած ձորին մէջ՝ ուր լաւ ապաստանարան մը կրնար գտնել և ուրկէ կրնար շարունակել իր ճամբան լաւագոյն եղանակով։

Բայց երբ հասաւ այն ակունքին մօտ ուրկէ Վանքին ջուրը կը բղխէր, երբ տեսաւ ժայռուտ զառիվայրին վրայ ցանցառ ու փանաքի եղևնուտները, իրեն ծանօթ ու ընտանի այս տեսարանները յանկարծ փոխեցին իր որոշումը։

— Ոչ՛, ըսաւ ան, մինչև իրիկուն պիտի կենամ այս մացառուտին մէջ և գիշերը ետ պիտի դառնամ։ Պալքանի գիւղերէն մէկուն մէջ կրնամ յաջողիլ հագուստներս փոխելու և ապա ճամբայ կ'ելնամ դէպի Ռումանիա։ Դէպի Ռատա՛, երբէ՛ք, երբէ՛ք։

Եւ շոճիներուն տակ, երկար սէզերուն ու խոտերուն մէջ՝ որոնք զինքն ամէն տեսողութենէ կը ծածկէին՝ անիկա նստաւ հանգիստ առնելու։ Ժամերով ընկողմանած մնաց հոն համբերատարօրէն սպասելով որ գիշերը հասնի։

Միջօրէէն վերջ, ուշ ատեն, Օկնիանօֆ իր ետին գտնուող բարձրութեան վրայ սևաթոյր առարկայ մը նշմարեց, զոր հովը կ'երկարէր ու կը թրթռացնէր շարունակ։ Կարծես վիթխարի թռչուն մը ըլլար որ անշարժ իր թևերը միայն կ'երերցնէ օդին մէջ․ Օկնիանօֆ զարմացումով նայեցաւ, յառեցաւ անոր։

— Դրօշա՛կ մըն է, ըսաւ մտքի շլացումով մը, ու տեսաւ թէ կարմիր դրօշակ մըն էր ան հոն, վերը, ժայռերուն վրայ տնկուած։ Հովը հանդարտօրէն կը ծփացնէր զայն, ու Պէլա Ջէրքվան շատ դիւրաւ կրնար տեսնել դրօշակն ու անոր վէտվէտումը։

Անոր մօտ մէկը չի կար։ Ո՞վ արդեօք հոն հաստատած էր զայն։ Եւ ի՞նչու համար։ Ի՞նչ նպատակի կըրնար ծառայել ան։ Միթէ ապստամբութեան նշա՞նն էր ատիկա։ Օկնիանօֆ հաւատաց թէ իր վերջին ենթադրութիւնը շիտակ էր, որովհետեւ ոչ ոք այդ դրօշակին հոն ներկայութիւնը ուրիշ ոեւէ ձեւով կրնար բացատրել բանաւորօրէն։

Օկնիանօֆ այդ տեսարանին առջեւ՝ այլեւս չի կրցաւ ինքզինքը զսպել։ Նախազգուշութեան ամէն մտածում մէկդի դրած, դուրս ցցուեցաւ իր թաքստոցէն, հեռացաւ անկէ, փութով վեր մագլցեցաւ այն բարձունքներէն ուրկէ վար իջած էր և իր բոլոր ուշադրութեամբ դէպի Պէլա Ջէրքվա յառեցաւ։ Կարծես կը լըսէր հրացանի պայթիւններ, որոնք հեռուն կը նետուէին։ Ուրկէ՞ կուգային արդեօք այդ ձայները։ Օկնիանօֆ քաղաքին կողմը լարեց իր աչքերը։ Մթնոլորտին տարօրինակ յստակութենէն անիկա ծուխի ամպիկներ նշմարեց քաղաքին հիւսիսակողմը՝ որոնք նոր նետուած հրազէններէ ելլող ծուխերուն կը նմանէին։

— Ապստամբութի՛ւն է ատ — Պէլա Ջէրքվան ապըստամբե՛ր է, պոռաց ուրախութեամբ, իմ ճշմարիտ ու հարազատ գաղափարակիցներս՝ Սօքօլօֆ, Փօփօֆ, Միջօ՝ ձեռքերնին ծալլած ու նստած չեն եղեր։ Պէլա Ջէրքվայէն վերջ՝ ուրիշ տեղեր ալ հիմա ապստամբութիւնը պայթած պէտք է ըլլայ։ Այս դրօշակը համաձայնուած նշանը պէտք է եղած ըլլայ ամենուն համար ալ։ Մխացող կրակը բոցավառե՛ր է, պայթե՛ր է վերջապէս։ Աստուա՛ծ իմ, դեռ յոյս կայ մեզի համար։

Ու կարծես թէ թեւաւորուած ըլլար այդ վայրկեանին՝ Օկնանօֆ վար խոյացաւ սեպաձեւ ժայռուտէն։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍՊԱՆՆՈՒԱԾՆԵՐԸ

Գիշերն իր աղջամուղջը կատարելապէս տարածած էր երբ Օկնիանօֆ մագլցելով դուրս ելաւ Վանքի ջուրին մութ ու ժայռուտ հեղեղատէն։

Անիկա անցաւ Մենաստանին քովէն, բայց վայրկեաններն այնքան թանկագին էին իրեն համար որ չուզեց ներս երթալ ու Հայր Նաթանիէլը տեսնել։ Այն մտածումը՝ թէ Պէլա Ջէրքվայի մէջ ալ վերջապէս պայթած էր յեղափոխութիւնը՝ իրեն կեանք տուած ու իր բարոյական ու ֆիզիքական ուժերը վերահաստատած էր։

Քաղաք տանող ճամբէն սկսաւ յառաջանալ ու՝ քիչ յետոյ՝ իրեն ծանօթ տուներու, ծխնելոյզներու և ծառերու սև շրջագիծներն ընդնշմարեց գիշերին մէջ։ Երբ զգաց թէ քաղաքին մօտեցած էր, ա՛լ չի յառաջացաւ ու սկսաւ բլրակն ի վեր մագլցիլ՝ որ դէպի հիւսիս, Պէլա Ջէրքվայի վրայ կը բարձրանար և որուն ըստորոտը կը գտնուէր Վարժարանը։

Այդ բարձունքէն քաղաքը զննեց ուշադիր յառումով մը. ձայն չի կար, լոյս չի կար, ամէն բան քունի մէջ էր հոն։ Ապստամբութեան ո՛եւէ յայտարար նշան չի կրցաւ տեսնել. շուներուն երբեմնակի հաչիւնը միայն կը լսուէր գիշերին լուռ մթութեանը մէջ։ Օկնիանօֆ զարմացաւ։ Սկսաւ խորհիլ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել։ Իրեն թուեցաւ՝ թէ ինչ որ ալ ըլլար՝ անխոհեմ բան մըն էր վար իջնել ու բարեկամի մը դուռը զարնել։ Որոշեց տղաքներու դպրոցն երթալ՝ ուր թերեւս ծեր տնտեսուհին պիտի կրնար տեղեկութիւն տալ իրեն քաղաքի անցուդարձերուն նկատմամբ։ Մօտեցաւ դպրատան ցանկապատին, ներս ցատկեց ու վայրկեան մը յետոյ ինքզինքը գտաւ գերեզմաննոցին մէջ որ դաւիթին մեծ մասը կը գրաւէր արդէն։ Անոր ճիշդ մէջտեղը՝ բարձր ու լուռ կը կանգնէր հնամեայ եկեղեցին,

վիթխարի գերեզմանաքարի մը նման։ Գաւիթին ծայրը կ'երևար դպրատան շէնքերու սև զանգուածը, ամբողջովին քունի ու մթութեան մէջ թաղուած։ Այս համասփիւռ ու մահաբոյր լռութիւնը՝ փոխանակ ապըստամբած քաղաքի մը ժխորին ու խառնակութեան, որոնց կը սպասէր Օկնիանօֆ՝ յանկարծակիի բերաւ ու լեցուց զանի ամենատխուր նախազգացումներով։ Օդի պաղ հոսանք մը կ'արտաշնչուէր կարծես գերեզմաններուն ահաւոր հանդարտութենէն ու մթութենէն։ Տապանաքարերը լուռ կը ցցուէին Օկնիանօֆի աչքերուն առջև ու կը ստանային այն բոլոր խորհրդաւոր և ուրուային ձևերը զորս աղջամուղջը կուտայ անոնց։ Կենդանի էակներ էին անոնք կարծես և կամ մեռելները՝ որոնք մինչև իրենց կէս մէջքը դուրս ելած էին իրենց գերեզմաններէն։ Օկնիանօֆ կծկող ցաւ մը զգաց սըրտին մէջ,— գաղտնի փափաք մը շուտով հեռանալու, փախչելու խորհուրդի ու մթութեան այդ սարսռազդեցիկ յաճախավայրէն։ Մարդկային հոգին, այդ տեսակ րոպէներու, կ'ընկճի բռնի սարսափի մը տակ։ Մեր բնութիւնը չի կրնար՝ առանց սրսփացնող սարսուռներու՝ չփման գալ անդրշիրիմեան ոլորտներուն հետ։ Կափարիչը որ կ'իյնայ դագաղի մը վրայ ու կը ծածկէ զայն՝ բաժանման դուռն է երկու աշխարհներու, որոնք չեն ճանչնար զիրար, որոնք թշնամի են իրարու։ Խորհուրդն ու մթութիւնը սարսափ կը ներարկեն մարդուն հոգիին ու գիշերը՝ թշնամի մը և գերեզմանը խորհուրդ մը կ'ըլլայ։ Քիչեր կան այնքան քաջ որ կարենան՝ գիշերանց՝ անյոյզ ու անսարսուռ՝ անցնիլ գերեզմանատան մը մէջէն և կամ այնքան աներկիւղած որ խնդան այդ րոպէին — իրենց խնդուքն իսկ պիտի ահաբեկէր զիրենք։ Ո՛վ գիտէ թերևս Համլէթ այնքան թեթև ու զուարթօրէն չի կատակէր դանկերու հետ եթէ գիշերանց ու առանձինն գտնուէր գերեզմանոցի մը մէջ։

Մութին մէջէն՝ ուր ա՛լ վարժուած էին իր աչքերը՝ Օկնիանօֆ, յանկարծ տմոյն ու մխապաղաղ, դրեթէ

նայուածքի նմանող լոյս մը նշմարեց՝ որ եկեղեցիին մէկ ցած պատուհանէն կուգար։ Կանթեղ մը կամ մոմ մըն էր, անշուշտ։ Այդ նուաղուն լոյսը ողջունուելու արժանի փոփոխութիւն մըն էր համապարփակ մութին մէջ — քաղաքին կեանքի միակ նշանը։ Անիկա դէպի իրեն հրաւիրող ու դրեթէ զուարթ պլպլուք մը կ'արձակէր։ Օկնիանօֆ՝ անյաղթելի հետաքրքրութենէ մը մղուած՝ քալեց անցաւ տապանաքարերուն վրայէն, մօտեցաւ պատուհանին ուրկէ լոյսը կուգար, ներս նայեցաւ — մոմ մըն էր որ՝ արոյրէ խոշոր ջահակալի մը վրայ հաստատուած՝ կը վառէր եկեղեցիին սիւներէն մէկուն մօտ։ Տախտակամածին վրայ՝ քանի մը ոտք բոլորակի տարածութեամբ հազիւ կը հասնէր անոր տըկար ցոլարձակումն ու անոր շուրջ մթութիւնը նորէն կը խտանար։ Այդ աղօտօրէն լուսաւորուած շրջափակէն ներս՝ Օկնիանօֆ անորոշ առարկաներ նշմարեց՝ որոնք փռուած տարածուած էին հոն։ Հասկցաւ թէ բան մը կար հոն. ի՞նչ կրնար ըլլալ ան։ Իր ճակատը սեղմեց պատուհանի ապակիին ու ներս յառեցաւ ուշադիր ու կիսախուփ աչքերով։ Վայրկեան մը վերջ տեսաւ իրականութիւնը։ Երեք մարդկային դէմքեր տարածուած կը պառկէին փխաթին վրայ — երեք դիակներ։ Թէ՛ մարմիններուն և թէ՛ փխաթին վրայ արեան խորունկ արատներ կային ու մոմը կարծես նահանջող ու դողդոջ լոյս մը կը թափէր այդ տեսարանին վրայ։ Անոնց ծամածռած դէմքերը, իրենց գելուած ու բաց մնացած բերաններով, տաժանելի մահուան մը նշանները կը ցուցնէին։ Անոնցմէ մէկուն աչքերը, լայն ու ակնկառոյց բացուած, կարծես կատաղի ու յանդիմանող նայուածքով մը կը յառէին անդին, անկիւն մը եկեղեցիին սևամած ձեղունին վրայ։ Միւսին աչքերը դուրս պոռթկած էին։ Այդ աչքերէն մէկը, որուն վրայ իր լոյսը կը հոսէր աշտանակին մոմը, կարծես շեշտակի ու ակնապիշ կը նայէր Օկնիանօֆի կողմը, դէպի այն պատուհանը ուր կեցած էր ան։ Օկնիանօֆի մազերը փուշ-փուշ եղան ու ցցուեցան գլխուն

վրայ, այլ սակայն առաքեալը չի կրցաւ ինքզինքը զատել, ազատել այդ պատուհանէն։ Մեռած մարդուն նայուածքը — նայուածքին պէս կենդանի էակի մը որ կը ճանչնայ քեզ ու կ'ուզէ որ դո՛ւն ալ զինք ճանչնաս՝ զայն անշարժ կապած, կաշկանդած էր հոն։ Օկնիանոֆ ճիչ մը արձակեց յանկարծ ու ետ ցնցուեցաւ ... Թանտօ՛ֆն էր ... Անոր ծնօտին վրայ խորունկ վէրք մը կար. սպաննուա՛ծ էր անիկա։

Օկնիանոֆ չի կրցաւ կենալ ու աճապարեց հեռանալ այդ սարսափարկու տեսարանէն։ Ի՞նչպէս Թանտօֆ կրնար, վիրաւորուած, Պէլա Չէրքվա եկած ըլլալ։ Ի՞նչպէս Թանտօֆն ու միւսները սպաննուած էին հոս։ Միթէ՞ ապստամբութիւն տեղի ունեցած էր՝ որուն մէջ Թանտօֆ յեղափոխութեան զոհ մը ինկած էր, թէ ոչ պարզապէս մեռնիլ փափաքած էր ան — պարզապէս ինքզինքը յայտնած ու սպաննուած էր։ Ի՞նչպէս մեկնել Պալքանի վրայ տնկուած դրօշակը, Պէլա Չէրքվայի մէջ հրացանաձգութիւնն ու այս լռութիւնը։ Օկնիանոֆ չի կրցաւ պատասխան գտնել այս հարցումներուն։ Մտածեց թէ մեծ դժբաղդութիւն մը պատահած ըլլալու էր ու խորհեցաւ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել ինք։ Անխոհեմ ու յախուռն բան մըն էր քաղաք մտնել գիշերանց ու ոեւէ դուռ մը ափ առնել, առանց գիտնալու թէ ի՞նչ պատահած էր հոն։ Ու Պէլա Չէրքվայի վրայ տիրող տարածուող այս մահահանգոյն լռութիւնը սառեցուց իր հոգին։ Այդ լռութիւնը աւելի ահարկու էր քան է՛ն անախորժ ու աղէտաբեր ձայնը։ Որոշեց Վանքին հովիտին մէջ գիշերն անցնել մինչև արշալոյս ու առաւօտուն խորհիլ թէ ի՞նչ կարելի է ընել։

Ու նորէն մագլցեցաւ ու ցանկապատէն դուրս ելաւ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԼՐԱՏԱՐԸ

Մենաստանի հովիտին մէկ կողին վրայ՝ լքուած ու ամայի աղօրիքի մը մէջ՝ Օկնիանոֆ անցուց այդ գիշերը։

Յաջորդ առաւօտուն՝ կանուխ՝ Վանքի կաթնաղբիւրին ետևը բարձրացող զառիվերը մագլցեցաւ։ Ահագին ժայռեր կային ասդ անդ ցրուած, իբրև թէ գիտմամբ նետուած ըլլային հոն։ Օկնիանոֆ՝ առանց նըշմարուելու՝ պառկեցաւ ու պահուեցաւ անոնց ետին։ Այդ բարձունքէն կրնար տեսնել ամէն ինչ որ վարը տեղի կ'ունենար։

Հովիտին մէջ մարդ մարդասանք չիկար։ Ջուրին հոսանքը կը խոխոջէր, կը հոսէր իր կրանիդէ ափունքները քերելով. աղօրիքներ և մէկ քանի ջրանիւներ միայն ողբագին կը ճռնչէին։ Երկինքը վճիտ էր ու կապոյտ և առաւօտեան արեգակին առաջին ճառագայթները Պալքաններու լեռնաշղթային կատարները կ'ոսկեզօծէին։ Վաղաժաման ծիծառները կը սուրային օդին մէջէն, զիրար կը հալածէին ճռուողելով, ոլորտելով ու կարծես լոգանք կ'առնէին անտեսանելի ջուրի մը մէջ։ Առաւօտեան սիւքը կը խշրտար ժայռերուն վրայ բուսած ու զանոնք ծածկող սէզերուն մէջէն, արևուն ճառագայթները հետզհետէ կը տարածուէին կանաչազարդ արօտավայրին վրայ, կը հասնէին մինչև մայրիներու մթաստուեր անտառակը, կը թափանցէին բոլոր մոլեբոյսերն ու ոսկեշող կը ներկէին կարծես այն կատարը, որուն վրայ կը կենար Օկնիանոֆ։ Հովիտին ու դաշտին ճամբուն վրայ մարդ մը չէր երևիր տակաւին ու Օկնիանոֆ կը յոգնէր, կը ձանձրանար այդ տեղ սպասելէ. կացութեան անորոշութիւնը ա՛լ սկսած էր անտանելի ըլլալ։ Իր աչքերը յառեց հովիտին վրայ այն յոյսով թէ մէկը կրնայ տեսնել, անկէ տեղեկութիւն քաղել անցուդարձի մասին և թերևս՝

աղաչանքի ուժով՝ հագուստներու փոփոխութիւն մը ընել՝ իր Պէլա Չէրքվա մուտքը նուազ վտանգաւոր ընծայելու համար։ Ոչ ոք կ՚երևար, սակայն, և փախըստական առաքեալը վայրկեանէ վայրկեան աւելի կ՚անհամբերէր։ Հոսող ջուրին խոխոջացող կարկաչը միայն կը պատասխանէր իր անհանդարտ ու խռովուած հոգիին։

Յանկարծ իր աչքերը, լոյս տեսածի պէս, գոհունակութեամբ փայլեցան։ Աղօրիքներէն մէկուն դուռը բացուեցաւ, փոքրիկ աղջիկ մը դուրս ելաւ ու գնաց ջուրին մէջ իր դէմքը լուալու։

—Մառիքա՛ն է բացագանչեց Օկնիանօֆ ուրախութեամբ, որովհետև իր թափանցող նայուածքը անմիջապէս ճանչցած էր խեղճ ծեր Սթօեանին որբ աղջիկը։ Անիկա խկոյն յիշեց թէ Մառիքան՝ հօրը մահուանէն ի վեր՝ աղօրիքը կ՚ապրէր իր հօրեղբօրը հետ։

Վայրկեանի մը մէջ սողաց գնաց դէպի ջրափը և ժայռի մը ետին կծկտելով՝ աղջկան անունովը կանչեց զանի։

Մառիքա դէմքը չորցնելու վրայ էր իր գոգնոցով. դարձաւ ետին ու անմիջապէս ճանչցաւ Պուայչօն և վազեց դէպի ան։

—Դո՞ւն ես, Պուայչօ, հարցուց աղջիկը։

—Այո՛, Մառիքա, հոս մօտս եկուր, ձայն տուաւ Օկնիանօֆ իր թաքստավայրէն։

Աղջիկը այս անակնկալին հաճոյքէն հիացիկ աչքերով՝ նայեցաւ Օկնիանօֆին։ Անոր դէմքը ահաւորօրէն հիւծած և զգեստները պատառատուն ու արիւնոտած էին։ Գլուխը բաց ու ինքն ալ բոլորովին սպառած էր։ Եւ շատ բնական է որ այդպէս ըլլայ երբ մարդ՝ տասն օր ու տասը գիշեր՝ ամէն քայլի անդադար կը մաքառի, կ՚ոգորի տեսակ տեսակ դժուարութիւններու, անքնութեան, բնութեան տարրերուն, հալածիչներու, անօթութեան, պէտքերու և վտանգի դէմ։ Ուրիշ ո՛և է մարդ դող ու վախ պիտի ազդէր Մառիքային՝ այդ մենութեան մէջ և այդ պահուն, բայց Օկնիանօֆ տա-

բօրինակ հմայք մը միշտ ներգործած էր աղջկանը վրայ։

—Քաղաքին մէջ ի՞նչ կայ, ինչ չիկայ, Մառիքա, եղաւ Օկնիանօֆի առաջին հարցումը։

—Թուրքերը քաղաքն են, Պուայչօ։

Օկնիանօֆ երկու ձեռքերով ճակատը գոցեց ու ըսկըսաւ մտածել։

—Հապա երէկ հրացաններ կը նետուէին կոր, ի՞նչ էին անոնք, գիտե՞ս արդեօք։

—Երէ՞կ, Պուայչօ։ Իրա՛ւ որ չեմ գիտեր, Պուայչօ։

—Դուն միթէ չի լսեցի՞ր հրացաններուն նետուիլը։

—Չէ՛, Պուայչօ, ես երէկ քաղաքը չէի։

Մառիքա կարծես շուարած էր ու չէր գիտեր թէ ի՞նչ պէտք էր պատասխանել այդ հարցումներուն, բայց Պուայչօ ինքնիրեն կացութիւնը հասկցաւ—ապըստամբութեան փորձ մը եղած էր, Թուրքերը զայն անմիջապէս ճզմած ու Պէլա Չէրքվայի տիրացած էին։ Ինքը, աւա՜ղ, շատ ուշ մնացած էր։ Թերևս իր ներկայութիւը՝ ժամ մը կամ երկու ժամ առաջ՝ տարբեր ելք մը կրնար տուած ըլլալ գործերուն։ Այս յապաղումը մէկն էր այն ճակատագրականութիւններէն որոնք երբեմն ազգերու բաղդը կ՚որոշեն։

Երկու վայրկեան մտածելէ վերջ, Օկնիանօֆ հարցուց·

—Աղօրիքը ուրիշ մարդ կա՞յ, Մառիքա։

—Միմիյն Մանչօ Ամուն — ան ալ կը քնանայ կոր տակաւին։

—Մառիքա, գիտե՞ս արդեօք թէ Տօքթօր Սօքօլօֆ ուր կը բնակի։

—Այո՛, ծերունի Մայր Եաքիմիցին տունը։

—Աղէկ։ Եւ գիտե՞ս թէ ո՞ւր է Պէռչօպէկունէքին տունը — մօրուսաւոր Աւստրիացին ըսել կ՚ուզեմ։

—Պզտիկ սև սև մարդեր չինո՞ղը, անո՞ր համար ես։

—Այո՛, այո՛, ճիշդ ան ըսել կ՚ուզեմ, սիրելիս, ըսաւ Օկնիանօֆ խնդալով՝ խեղճ լուսանկարիչին վրայ եղած այս անմեղ երգիծանքին համար։

— Կը խորհի՞ս թէ կրնաս երթալ ու նամակ մը տանիլ անոնց, սիրելիս։

— Օ՛հ, անշուշտ, Պուայչօ, պատասխանեց աղջիկը զուարթօրէն։

Օկնիանոֆ մատիտ մը և ճմռթկած թուղթի կտոր մը հանեց իր վերարկուին գրպանէն։ Այդ թուղթը Ռոստոֆին նամակն էր ու անոր տեսքը խորունկ տխրութեամբ լեցուց զինքը։ Դողդղացող ձեռքերով անոր չի գրուած մասը կտրեց, շիտակ քարի մը վրայ տափակցուց զայն, քանի մը խօսքեր գրեց անոր վրայ ու ծալլեց։

— Հիմա, Մառիքա, այս նամակը Տօքթօր Սօքօլօֆին պիտի տանիս։ Եթէ անիկա հոն չէ, այն ատեն Աւստրիացիին կը տանիս զայն։ Գրպանդ դիր և նայէ որ չի կորսնցնես։

— Շատ լաւ։

— Եթէ քեզի հարցնեն թէ ես ո՞ւր եմ, անոնց ու միմիայն անոնց կրնաս ըսել, իմացա՞ր։ Ըսէ իրենց թէ ես Ամպարօֆ ջաղացքին ետին՝ պարապ աղօրիքին մէջըն եմ։

Ու Մառիքա հովիտն ի վեր նայեցաւ, հոն ուր մենաւոր ու կիսափուլ աղօրիքը կը գտնուէր։

Օկնիանոֆ ո՛չ իր անունը և ո՛չ ալ իր թաքստավայրը նշանակած էր նամակին մէջ, վախնալով որ մի գուցէ այդ թուղթի կտորը՝ դժբաղդութիւն մը պատահելով՝ վտանգաւոր ձեռքերու մէջ իյնար փոխանակ ուղղակի իր հասցէին երթալու։ Անիկա լաւ կը ճանչնար Մառիքային անձնուիրութիւնը, բայց չի համարձակեցաւ իր ըսելիքները բերանացի վստահիլ անոր, որովհետև աղջիկը՝ իր պարզմտութեամբը՝ կրնար սխալ մը կամ պակաս մը գործել, որուն հետևանքները կրնային մահացու ըլլալ։

Ու աղջկան մտքին վրայ աւելի խորապէս տպաւորելու համար իր պատգամաւորութեան կարևորութիւնը՝ Օկնիանոֆ հանդարտօրէն աւելցուց.

— Որովհետև, սիրելի՛ս, եթէ երբէք կորսնցնես

այս նամակը կամ ուրիշ ո՛և է մէկու մը ըսես թէ զիս տեսած ես կամ թէ գիտես ուր ըլլալս՝ այն ատեն Թուրքերը կուգան ու կը սպաննեն զիս։ Միտքդ պահէ ըսածներս, սիրելի՛ս, և զգոյշ եղիր։

Այս խօսքերուն վրայ Մառիքայի դէմքը լրջացաւ, իր նայուածքները վախի տպաւորութիւնը կուտային ու՝ գրեթէ անգիտակցաբար՝ իր ձեռքով ջանաց շօշափել բազուկին տակ այն տեղն ուր՝ իր զգեստին ներքև՝ անիկա դրած պահած էր Պուայչօի նամակը։

— Երթամ ամուխ ըսեմ որ հաց բերելու համար դուրս կ'ելլեմ կոր։

— Ատ շա՛տ աղէկ է, Մառիքա՛ — նորէն կ'ըսեմ, ըսածներս չի մոռնաս։

Ու Մառիքա աղօրիքը մտաւ։

Պուայչօ իր թաքստոցը վերադարձաւ, գնաց ժայռին ետին պահուըտեցաւ նորէն և հոն սպասեց՝ Մառիքայի ճամբայ ելլելը տեսնելու։

Ամբողջ ժամ մը, սոսկալի անհամբերութեամբ, սպասեց հոն ու վերջապէս տեսաւ որ Մառիքան սկսած էր բոպիկ ոտքերով քալել ճամբուն քարերուն վրայէն։ Օկնիանոֆ դիտեց զանի մինչև որ անիկա տեսութենէ աներևութացաւ Պէլա Ջէրքվայի ուղղութեամբ։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՄԱՌԻՔԱՅԻ ԱՆՑԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Մառիքա Մենաստանին մարգագետինը հասաւ, վայրկեան մը կանգ առաւ շնչասպառ ու անձկանօք չորս բոլորը դիտեց։ Տեսաւ որ ոչ ոք նշմարած էր զինքն ու նորէն՝ ահապարանօք՝ իր ճամբորդութիւնը շարունակեց։ Մինչև քաղաք իր ճամբուն վրայ ոչ մէկը հանդիպեցաւ իրեն. դաշտերն ու փողոցները ամայացած էին։ Բայց Մառիքա կեցաւ յանկարծ. տեսաւ որ երեք Թուրքեր դէպի իր կողմը կուգան ճամբուն միւս կողմէն։ Այս մարդոց տեսքը զինքը սարսափով լեցուց ու առանց վայրկեան մը իսկ վարանելու ետ դարձաւ

անմիջապէս ու վազեց գնաց դէպի վարդաստանները՝ արեւմտեան կողմին վրայ ուրիշ փողոցէ մը քաղաք մտնել որոշելով։ Այս որոշումը բաւական կ'երկարէր իր ճամբան ու զինքը կը հեռացնէր Սօքօլօֆի տունէն։ Վերջապէս հասաւ, սակայն, իր որոշած տեղը. դէպի աջ կը տարածուէր ընդարձակ ու լերկ դաշտավայրը և դէպի ձախ կը գտնուէր քաղաքը իր նեղ փողոցով, որուն երկու կողմերը ցած խանութներու շարք մը կ'երկարէր։ Բոլոր խանութները, դուռներն ու պատուհանները գոցուած էին։ Ո՛չ մէկ պուլկար, ո՛չ մէկ Թուրք կարելի էր տեսնել. ամայութիւնը կը տիրէր։ Այս լռութենէն ու առանձնութենէն քաջալերուած՝ Մառիքա սկսաւ փողոցն ի վար արագ արագ քալել։ Հազիւ թէ տասը քայլ յառաջացած էր, և ահա՛ բան մը կեցուց, ետ դարձուց զինքը. վայրկեան մը դամուած ու անշարժ մնաց հոն։ Դաշտին վրայ, իրմէ ոչ շատ հեռու, փոշիի անսահման ամպ մը կը բարձրանար՝ ուրկէ դանդաղ ու ծանրագնաց ոտքերու խառնակ ձայնը, ձիերու տոփիւնն ու մարդերու աղաղակներ կը լսուէին։ Վայրկեան մը դիտելէ վերջ, փոշիին մէջէն կարելի եղաւ նշմարել բոլոր այդ խառնաշփոթ վրդովումին պատճառը։ Թօսուն պէյի խառնաղանճն էր որ՝ երեք օրուան զարկեզարկէ ու թալանէ վերջ՝ Բլխուրայի աւերակներէն կը վերադառնար յաղթապանծ։ Հետիոտն ու հեծեալ մարդիկ՝ անյարդարելի շաղապատումով ու խառնակութեամբ՝ կը յառաջանային զէնքերով ու աւարով բեռնաւորուած։ Ամբոխը՝ անհուն ալիքի մը պէս՝ իսկոյն խուժեց փողոցին մէջ, ամբողջովին խճողեց զայն ու անցաւ անոր մէջէն ամեհի պոռչտուքներով։ Ասոնք մէկ մասն էին Թօսուն պէյի խուժանին, քանի մը հարիւր պաշիպօզուքներ միայն՝ որոնք, Պէլա Ջերքվաի արեւելակողմը, շրջակայ գիւղերու բնակիչներն էին։ Դրօշակները պարզած ու իրենց յատուկ նուագածութեան ձայնով՝ անոնք առաջ կ'ընթանային՝ իրենց ձեռքերով տանելով այնքան աւար որքան կրնային։ Անոնց ետեւէն կուգար կառքերու ան-

վերջ շարք մը՝ որոնց մէջ բեռցուցած էին կողոպուտին մնացեալ մասը։ Կարծես աւելի հանգիստ զգալու համար՝ պաշիպօզուքներն իրենց վրայ առած էին դժբաղդ Բլխուրայէն թալլուած ամենաթանկագին ու պէս պէս զգեստեղէններ, այնպէս որ արեան ծարաւի մարդերու այդ շարքը ծիծաղաշարժ ու կատակերգական բան մը ունէր իր վրայ — սախական ճաշակով սարքուած Բարեկենդանի թափօրի մը կը նմանէր։ Հակառակ տօթագին օդին, անոնք իրենց վրայ առած էին կիներու արժէքաւոր մուշտակէ վերարկուներ, նուրբ ու գեղեցիկ շալիկներ, մետաքսապատ բուրդէ կրկնոցներ։ Պաշիպօզուքներէն շատերը՝ Բլխուրայի աղօթավայրերէն գողցուած ճոխ եկեղեցական զգեստներ հագած էին՝ իրենց արհամարհանքն ու անգոսնումը ցուցընելու համար, անշուշտ։ Նոյնիսկ Թօսուն պէյ իր վրայ նետած էր եւրոպական ձեւով ու մոխրագոյն քաշմիրէ շինուած շքեղ պատմուճան մը, որուն ներսի կողմը կարմիր պաստառով պատած էր և որուն ծայրերէն կը կախուէին կարմիր ծոպեր։ Յայտնի էր թէ Թօսուն պէյ այդ զգեստին գործածութեան բոլորովին անտեղեակ էր — մեծածախս վրանոց մը կարծած էր զայն ու մտածած էր թէ անիկա լաւ կը պատշաճէր իր Պէլա Ջերքվա մուտքին։

Այս տեսարանը ո՜րքան խորշեցուցիչ էր։

Բայց Մառիքա հազիւ տեսաւ զայն։ Ճիշդ այն րոպէին երբ ամբոխը փողոցը կը խուժէր, անիկա հեռացաւ, աներեւութացաւ և աւելի ամայի ու լուռ փողոցներու մէջէն գնաց ու վերջապէս հասաւ Սօքօլօֆի տան առջև։ Դուռը զարկաւ, բայց ոչ ոք պատասխանեց։ Մառիքա կրկին ու կրկին զարկաւ։

— Ո՞վ է այդ դուռը զարնողը, հարցուց ներսէն ծեր տնապահ կինը։

— Ես եմ, մայր Եաքիմից, դուռը բաց, այսչափ կրցաւ միայն ըսել խեղճ աղջիկը։

— Ի՞նչու եկեր ես, ի՞նչ կուզես։

— Տօքթօր Սօքօլօֆը կ'ուզեմ։ Կը խնդրեմ, մայր Եաքիմից, դուռը բաց, գոչեց աղջիկը արտասուալից աչքերով։

Ծեր կինը բարկացաւ, քթին տակէն բաներ մը փսփսաց ու գնաց դուռը բացաւ։

— Ի՞նչ կ՚ուզես, Տօքթօրը տունը չէ, ըսաւ դանակի պէս կտրուկ շեշտով մը։

— Ո՞ւր է արդեօք, մայր։

— Եթէ գիտես, դո՛ւն ինծի ըսէ որ ես ալ գիտնամ։ Երէկուընէ ի վեր զինքը փնտռելու վրայ են ու մարդ լուր չունի թէ ուր է։ Շուտով հեռացի՛ր գնա ասկից։

Եւ ծեր կնիկը ուժով մը դուռը գոցեց։

Մառիքա դուրսը մնաց՝ տխուր ու դողահար։

Ետ դարձաւ շուտով ու լուսանկարչին տունը գընաց՝ որ մօտն էր· դրան զարկաւ ու կեցաւ։

— Ի՞նչ է, ո՞վ կ՚ուզես, պզտիկ աղջիկ, հարցուց դրան վրայ կեցող, պատառատուն զգեստներով, տըխուր ու դաժան տեսքով կին մը։

— Աւստրիացին կ՚ուզեմ։

— Ի՞նչու կ՚ուզես, ի՞նչ պիտի ընես։

— Թող տուր որ երթամ տեսնեմ Աւստրիացին, աղաղակեց Մառիքա, ջանալով կինը հրել ու դուռնէն ներս անցնիլ։

— Խե՞նդ ես ինչ ես, աղջիկ, ի՞նչ կ՚ընես, չե՞ս գիտեր թէ Աւստրիացին սպաննած են, պատասխանեց կինը վայրենաբար ու փողոցին մէջ հրեց Մառիքան։

Այս խօսքերը սարսափահար ըրին խեղճ աղջիկն, ու սկսաւ խորհիլ թէ Պուայչօն ալ պիտի սպաննուէր, թէ Թուրքերը անոր ետեւէն ինկած էին զայն բռնելու եւ թէ՝ ո՛վ գիտէ՝ գուցէ մէկը անոնց ըսած էր թէ ինք Պուայչօէն նամակ ունէր իր քովը։ Ի՞նչ ընէր, ի՞նչ կրնար ընել։ Զօրս բոլորը նայեցաւ, ու տեսաւ թէ փողոցն ամայի էր, իրմէն զատ ուրիշ մարդ չկար։ Վախցաւ ու սկսաւ լալ։ Ճիշդ այդ վայրկեանին մէկը՝ իր ետեւէն՝ սայթաքեցաւ ու իր վրայ ինկաւ գրեթէ։

— Քոլչօն էր։

— Ի՞նչու կուլաս այդպէս, աղջիկ, հարցուց կոյր պատանին, իր տեսութենէ զուրկ աչքերը յառելով

Մառիքայի վրայ ու կարծես ջանալով զայն ճանչնալ։

Եթէ Մառիքան աւելի լաւ ու մօտէն ճանչցած ըլլար Քոլչօն, անիկա մէկ կողմ պիտի դնէր Օկնիանօֆի հրամանները ու ամբողջ պատմութիւնը պիտի պատմէր անոր։— Քոլչօն Սօքօլօֆին տեղը պիտի կրնար բռնել։ Բայց Մառիքան վախցաւ այս օտարական մարդէն եւ ուրիշ փողոցէ մը վար վազեց ու հեռացաւ։

— Կեցի՛ր, Մառիքա, կեցիր, աղաղակեց Քոլչօն՝ որ այդ վայրկեանին՝ իր զարմանալի կարողութեան շնորհիւ՝ անոր լալօնէն հասկցած էր թէ ծեր Սթօեանին աղջիկն էր անիկա։ Ինքը Մառիքայէն անմիջապէս յետոյ, Սօքօլօֆի տունը գացած ու Տօքթօրը փնտռած էր։ Ծեր կինը ըսած էր թէ Տօքթօրը տունը չէր եւ թէ՝ իրմէն առաջ՝ պզտիկ աղջիկ մըն ալ եկած ու զայն տեսնել ուզած էր։ Նախազգացում մը կարծես կ՚ըսէր իրեն՝ թէ այդ պզտիկ աղջիկը Մառիքան պէտք էր ըլլար, թէ ամենակարեւոր շարժառիթ մը կար իր Տօքթօրը տեսնել ուզելուն մէջ, ինչպէս արդէն յայտնապէս կը ցուցնէր սա իրողութիւնը թէ աղջիկը սկսած էր լալ երբ չէր կրցած գտնել զայն։ Ո՞վ կրնար արդեօք Մառիքան Սօքօլօֆին ղրկած ըլլալ այսպիսի վըրդովուած ու վտանգաւոր ատեն մը։ Այնպիսի մէկը, անտարակոյս, որ տեղեկութիւն չունէր քաղաքին անցուդարձերէն — օտարական մը անշուշտ։ Ո՞վ էր արդեօք այդ մարդը։ Միթէ Ա՞ն էր արդեօք։ Արդէն՝ նախընթաց իրիկուընէն ի վեր՝ զրոյց մը կը շրջէր թէ Պուայչօ մեռած չէր, այլ լեռները փախած ու հաւանականաբար հոն թաքստոցի մը մէջ պահուած մնացած էր։ Թերեւս Պուայչօն էր որ վար իջած էր մինչեւ Վանքին ջուրը՝ ուր Մառիքան կը բնակէր իր հօրեղբօր աղօրիքին մէջ՝ եւ ղրկած էր զանի որ երթայ Սօքօլօֆին իմացնէ իր գալուստը։ Այո՛, այո՛, Մառիքան Նախախնամութեան մէկ գործիքն էր միայն։ Այս ենթադրութիւնը տարօրինապէս գրգռեց Քոլչօի միտքն ու անիկա՝ աղջկան հեռացած ուղղութեամբ վազելով՝ սկսաւ պոռալ․

— Մառիքա՛, Մառիքա՛, կեցի՛ր, հո՛ս եկուր։

Բայց ոչ ոք պատասխան տուաւ։

Բօլչօ յուսահատութենէն հառաչեց։

Յանկարծ տեսաւ որ շուկան հասեր էր, ուր ո՛չ լռութիւն և ոչ ալ ամայութիւն կար այլեւս։ Խումբ խումբ խռնուած մարդոց բարձրաձայն խօսիլն ու անցնող ձիերու սմբակներու կոխոտումը կը լսուէր։

Կարծես թափօր մըն էր որ կ՚անցնէր։ Ամէն մարդ թուրքերէն կը խօսէր։

Ի՞նչ կար, ի՞նչ կրնար ըլլալ արդեօք ասիկա։

Բօլչօ՝ սահմռկած՝ կանգ առաւ սրճարանի մը մօտ ու ականջ դրաւ ներսը խօսուածներուն։

Հոն՝ սրճարանին մէջ՝ մէկը բարձրաձայն պուլկարերէն լեզուով կը խօսէր.

— Ա՛լ հիմա թող ըրածնին առնեն ու նստին — ամօ՛թ, ամօ՛թ, խորհեցէ՛ք անգամ մը, քաղաքն ամբողջ այրելու ելլել, զայն մեր գլխուն փլցնել ու մեզ մոխրի վրայ նստեցնել։ Փառք տանք որ թուրքերը մենէ ամէն մէկը շուներու պէս չի սատկեցուցին, կրնային քար քարի վրայ չի թողուլ։ Ո՞ւր են, նայի՛մ, ո՞ւր են հիմա սա մեր աւազակները, անգամ մը հասակնին տեսնեմ. հո՛ս թող գան, հո՛ս բերէ՛ք զանոնք, որպէսզի ես կարդամ անոնցմէ ամէն մէկուն դատավճիռը։ Յեղափոխութի՜ւն, ի՛նչ կ՚ըսէ, ապրի՛ն միան։ Ու որո՞ւ դէմ, Սուլթանին դէմ՝ որ մեր հայրն ու բարերարն է, որ անդուլ անդադար կը հսկէ մեր վրայ իբրև իր աչքին բիբը, որ չուզեր որ ո՛և է վնաս կամ վըտանգ հասնի մեզի։ Հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր՝ Սուլթանին գահին տակ ապրեր ենք, մեր պապերը, մեր հայրերն ու մենք աճեր, բարգաւաճեր ենք — ի՛նչ կ՚ըսեմ, մեր թոռներն իսկ դժուարաւ պիտի կրնան անկէ աւելին գտնել։ Խե՛լք ունենանք քիչ մը, խե՛լք, անիծածնե՛ր։ Ով որ հոս հանգիստ չէ՝ թո՛ղ Մօսքօֆիստան երթայ։ Մեզի՞ ինչ, մենք գոհ ու հանգիստ ենք...

Ու Բօլչօ ճանչցաւ Զօլպաճի Եօրտանին ձայնը։

— Աստուած երկա՛ր կեանք տայ Նորին Վեհափառութեան, պոռաց ուրիշ մը։

Ու այս անգամ Բօլչօ հասկցաւ թէ Ցաչիօն էր։

Այս երկուքը կը մարմնաւորէին ու կ՚արտայայտէին այն ահարեկող երկիւղը որ սարսափեցուցած և ընկճած էր ամբողջ քաղաքը։ Առաջինը ատելի էր, որովհետև անիկա անկեղծ էր իր ըսածին մէջ — անիկա այդպէս ըսած ու մտածած էր նոյն իսկ ապստամբութենէն առաջ. բայց երկրորդը զզուելի էր, որովհետև գինքը դրդողը վախն ու վատութիւնն էին։ Իր բացագանչութիւնը արձագանգ չի գտաւ, բայց ինք անոր պատասխանը գտնել կարծեց զայն ընդունող լռութեանը մէջ։

Այս տեսակ ժամանակներու մէջ, Եօրտաններն իրաւունք կ՚ունենան միշտ և Ցաչիօները պատուաւոր մարդիկ կ՚ըլլան — ինկածին ու կոխոտուածին հանդէպ ամէն անարգանք ու նախատինք թոյլատրելի կ՚ըլլայ և յաղթողին կը ներուի ամէն տեսակ գազանութիւն։ Վա՛յ յաղթուողին։

Ապրիլի ապստամբութիւնը անյաջողութեամբն ու անկումովն երևան բերաւ ստորնութիւններ, որոնք աւելի ահաւոր էին քան անոր պատճառած ջարդերը Պաթաքի մէջ։

Բօլչօի հոգիին խորէն հառաչանք մը փրթաւ ու անիկա դարձաւ դէպի Մայր Կինքայի տունը երթալու։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՄԱՐԳԱԳԵՏԻՆԸ

Այդ օրը, քաղաքէն ճիշդ քիչ մը դուրս, կանաչազարդ ծառերու հովանիին տակ, ընտանիք մը կը տեսնըւէր հեշտալի մարգագետնին վրայ նստած, միջօրէին մօտ։ Մարգագետնին վարի ծայրը կը բարձրանար քարէ ցանկ մը, որուն դուռը կը բացուէր մարգին վըրայ։ Դէպի վեր կը տարածուէր Սթարա Փլանինայի համայնապատկերը, իր նիհար ու կմախացած արտե-

ւաններով, հեղեղաններով ճեղքոտուած իր սեպաձև զառիվայրներով, որոնց ստորոտը կը փռուէր գեղատեսիլ ու ծաղկափթիթ դաշտագետինը։

Մարգագետինն ու պարտէզը Զօրպաճի Նօրատնին կը վերաբերէին և անոր ընտանիքն էր որ նստած էր հոն։ Ուրիշ ոչ ոք կարելի չէր տեսնել քաղաքէն դուրս։ Թէև Պէլա Զէրքվայի անձնատուութենէն ի վեր ամէն բան հանդարտած էր ու փողոցներուն մէջ երբեմն մարդիկ կ'երթևեկէին, բայց դեռ ոչ ոք կը համարձակէր քաղաքէն դուրս ելլել գործով կամ բնութեան գեղեցկութիւնները վայելելու։ Նօրատնի ընտանիքը միայն, առանց արգելքի ու դժուարութեան, կրնար այդ առանձնաշնորհումն ունենալ։

Նօրատնին կինը, Լալքայի մահուընէն յետոյ, իր զգացած վիշտէն ծանրապէս հիւանդացած և շատ մը օրեր անկողնոյ ծառայած էր։ Բժիշկը խստիւ պատուիրեց որ հիւանդը օդափոխութեան տանին։ Այսպէս, Նօրատնիցա, քանի որ փողոցները անապահով էին, տան ետևի գաւիթներէն ու պարտէզներուն մէջէն բերուած էր մինչև քաղաքին արուարձաններուն մէջ իր ամուսնոյն տնկարանները, ուր կրնար թարմ ու մաքուր օդ ծծել ու վայելել։ Այս օդափոխութիւնը անակնկալ կերպով վերակենդանացուցած էր զինքը։ Իրենց պարտէզէն անցած ու մարգագետնին վրայ եկած էին՝ ուր կը ճարակէին երկու մեծ գոմէշներ, որոնք Նօրատնին սեպհականութիւնն էին։

Զապթիէ մը, քիչ մը հեռուն նստած, կը հսկէր, կը պաշտպանէր, որպէսզի ոչ ոք նեղէ կամ նախատէ այդ ընտանիքը։

Երկու հոգի կային այդ շրջանակին մէջ՝ որոնք այդ ընտանիքէն չէին։ Մէկը Ռատան էր, և միւսը գէր ու առոյգ գիւղացի աղջիկ մը։

Գիւղացին՝ Արջապանին նշանածը՝ Սթայքան էր՝ զոր Նինքա վարձած էր իբրև սպասուհի, իր տնական աշխատութիւններուն մէջ իրեն օգնելու համար։ Անիկա հիւրասիրաբար իր մօտ ընդունած էր նաև Ռատան

ու ո՛չ Նօրատնիցան և ոչ ալ Նօրատնի ընտանիքին ուրիշ մէկ անդամը առարկութիւն ըրած էին։ Ընդհակառակը, Ռատան՝ իրենց կորսնցուցած Լալքայի ամենասիրելի բարեկամն ըլլալով՝ անոր ներկայութիւնը տեսակ մը անուշ ու վշտախիթ մխիթարութիւն կուտար։ Այսպէս, իրենց նախկին ատելութիւնն ու արհամարհանքը տեղի տուին հետզհետէ աւելի գթած զգացումներու դէպի խեղճ ընտանեզուրկ աղջիկը։

Մենք գիտենք թէ Սթայքա և Ռատա, որոնք Բլիսուրայի մէջ բարեկամացած էին իրարու, ո՛րքան նեղուած ու տառապած էին քաղաքին կործանումէն։ Սթայքայի շնորհիւ՝ Իվան ժամանակին հասած ու փրկած էր Ռատան։ Ճամբան՝ Սթայքա իր կրցածն ըրած էր մխիթարելու համար խեղճ լացող աղջիկը, և երբ՝ երկու օր առաջ՝ միասին Պէլա Զէրքվա հասած էին՝ ա՛լ չէր ուզած անկէ զատուիլ։ Սթայքա, թէև պարզամիտ ու կիսավայրի, այլ սակայն կը հասկնար Ռատայի վշտաբեռն դիրքն ու կը բաժնէր անոր դժբաղդութիւնները։ Հոն, քիչ առաջ, խօսք եղած էր Պուայչօի մասին և Բոյր Հաճի Րովման ականատես վկայի մը պէս հաստատած էր թէ անիկա կռիւի մը մէջ սպաննուած էր։ Այս հաստատումին վրայ Ռատայի դէմքը գունաթափուեցաւ և Սթայքա՝ աչքերը գթութեամբ զեղուն, անոր նայեցաւ ու ամենաբուռն ատելութիւն մը ծնաւ յանկարծ իր ներսիդին այս կրօնաւորուհիին նկատմամբ՝ որ այնքան հանդարտօրէն կը խօսէր Պուայչօի մահուան վրայ։

— Անանկ կը խօսի որ կարծես թէ Վարժապետին մեռնիլն իր աչքերովը տեսած ըլլայ։ Ի՞նչ ունի այդքան ուրախ ըլլալու սա ծերացած բուն, փսփսաց Սթայքա բարկութեամբ՝ Ռատայի ականջին ի վար։

— Լռէ՛, լռէ՛, պատասխանեց Ռատա մեղմօրէն։

Սթայքա ատեն մը մտիկ ըրաւ խօսակցութեան ու ապա նորէն Ռատային դառնալով փսփսաց.

— Ռատա՛, աս ծեր կատուն մօրուք ալ ունի եղեր, ի՞նչու չածիլեր։

Ռատա ակամայ ժպտեցաւ ու ըսաւ.

— Լռէ՛, սիրելի՛ս, ատանկ խօսքեր մի՛ ըներ:

Առաջին անգամն էր որ Սթայքան կը տեսնէր Հաճի Րովման և չէր գիտեր թէ անիկա իր տիրուհիին մօրաքոյրն էր: Իր վրէժը լուծելու համար, Սթայքա ծածկաբար կտրեց կրօնաւորուհիին համրիչին թելն ու գողցաւ քանի մը սաթէ հատիկներ: Ու ահագին ուրախութեամբ մը սկսաւ դիտել ծեր կնոջ նեղութիւնն ու վհատութիւնը երբ անիկա իր վարդարանին կորսուած մասը կը փնտռէր: Վերջապէս Սթայքա իր արմունկով Ռատայի դպաւ ու սկսաւ բարձրաձայն քրքջել:

— Ի՞նչ կայ, Սթայքա՛, ի՞նչու այդպէս կը խնդաս:

— Ի՞նչպէս չի խնդամ, երկու հատիկ եգիպտացորենի համար տես ի՞նչպէս իրար է անցեր սա ծեր ագռաւը:

— Չէ՛, Քո՛յր Հաճի Րովմա, այդպէս մի զուրցեր, սիրելի՛ս, կ'ընդմիջէր Ռատա զայն ուղղելով:

Ու խօսակցութեան միջոցին, Սթայքայի ոչ-յարգալիր խօսքերը աննշմարելի անցան բարեբաղդաբար, որովհետև ճիշդ այդ րոպէին, ամէն մարդ դարձած կը նայէր Սթէֆչօֆին՝ որ քաղաքէն կուգար:

Հա՛գիւ թէ հօն հասաւ Սթէֆչօֆ և ահա՛ սկսաւ անձկութեամբ ու փութկոտութեամբ պատմել արարքներն այն պատգամաւորութեան որուն մասնակցած էր ինքը: Այս պատգամաւորութիւնը, Եօրտան Տիամանտէֆի առաջնորդութեամբ, այդ օրը ճամբայ ելած էր՝ երթալու դիմաւորելու համար Թօսուն պէյը որ՝ Պէլա Չէրքվայի ապստամբած ըլլալն իմանալով՝ կուգար անոր վրայ յարձակելու: Պատգամաւորները գացած էին աղաչելու, պաղատելու որ խնայէ իրենց քաղաքին: Շատ մը յոգնութենէ ու նեղութենէ վերջ, պատգամաւորութիւնը վերջապէս յաջողած էր Պէլա Չէրքվան ազատել Քլիսուրայի վիճակուած ճակատագրէն՝ հետևեալ երեք պայմաններով. — Ա. Քաղաքը անմիջապէս հազար ոսկի պիտի վճարէր Թօսուն պէյին՝ ի վարձատրութիւն և ի փոխարինութիւն իր բանակին որ այսպէս կը զրկուէր խոստացուած կողոպուտէն: Բ. Քաղաքին մէջ գտնուող բոլոր զէնքերը, նոյնիսկ զմելիները պէտք էր որ իրեն տրուէին: Գ. Բոլոր կասկածելի անձերը պէտք էր որ իշխանութեան յանձնուէին:

Այս ամբողջական անձնատրութիւնը, որ անկարող եղաւ ազատել Պաթաքը Թումրուչցի Ահմէտ Աղայէն, փրկեց Պէլա Չէրքվան: Թօսուն պէյ, իր մարդերուն մէկ մասովը միայն, քաղաք մտաւ՝ զէնքերն առնելու: Այսպէս Զօրպաճի Եօրտան և չափով մըն ալ Սթէֆչօֆ քաղաքին ազատարարները կը նկատուէին: Այս բոլոր խռովութիւններուն ու արարքներուն մասին հպարտութեամբ խօսած պահուն՝ Սթէֆչօֆ, մերթ ընդ մերթ, ոխակալ նայուածքներ կը նետէր Ռատայի վրայ՝ որ անոր չէր նայեր երբեք: Այդ ատուած մարդուն ներկայութիւնը ամենածանր բեռի մը պէս կը ճնշէր զինքը: Անոր ձայնին խիստ եղանակը իր ջիղերուն կ'ազդէր, անոր ամէն մէկ շեշտը ցաւ կը պատճառէր իր սրտին: Ռատա այդ մարդուն մէջ մարմնաւորուած կը տեսնէր այն ճակատագրական աւերումը որ փշրած էր իր ամենասիրելի յոյսերն ու անոր տեսքը անպատմելի վախ ու խորշանք կը ներշնչէր իրեն: Աստուա՜ծ իմ, կը մտածէր Ռատա, այնքան լաւ ու բարի մարդիկ սպաննուեցան, ու այս հրէշը կ'ապրի՜ ու կուրախանա՜յ: Ամէն մարդ կը յարգէ ու կը մեծարէ զանի — ի՞նչու արդեօք: Անո՞ր համար որ անիկա այնքան չար ու ցած է: Բայց Ռատա հետաքրքիր նայուածքով մը, դէպի Սթէֆչօֆ դարձաւ յանկարծ, որովհետև անիկա սկսած էր Պուայչօի վրայօք խօսիլ և աւելի քան երբեք ուրախութեամբ արտասանել անոր անունը:

— Ի՜նչ, ըսե՞լ կուզես արդեօք թէ այդ սրիկան տակաւին ողջ է, հարցուց տարակուսանքով Հաճի Ռօվման:

— Այո՛, այո՛, լեռը փախեր է, ըսաւ Սթէֆչօֆ, բայց չեմ գիտեր թէ մինչև հիմա ողջ մնացա՞ծ է թէ

ոչ: Թերեւս անգղները մինչեւ հիմա անոր ոսկորներն ալ մարսած են:

Ռստամ ձեռքը սրտին դրաւ կսկծալի յուզումով մը:

— Վստահ եղէք թէ Կոմսը ողջ է — մեռած չէ, մէջ բերաւ Հաճի Սիմոն, անիկա ամէն օր կը մեռնի ու ամէն օր կ'ողջննայ: Անոր մեռած ըլլալուն չեմ հաւատար: Կը յիշեմ, երբ Մօլտավիայի մէջ էի, կ'ըսէին թէ աւազակ Եանքուլէսքօն մեռեր է. Թերթերն ալ այնպէս կը գրէին: Ատոր վրայ, ամէնքս ալ կ'ըսէինք «Աստուած հանգիստ տայ իր ոսկորներուն»: Եւ ահա առտու մը, Թուռկու-Նամցուի մօտ ճամբորդած ատենս, ի՞նչ տեսնեմ աղէկ, ո՞րու հանդիպիմ, Եանքուլէսքօ՛ին, գետին անցնելիքը.— Բարի լոյս, Տօմնուլի Եանքուլէսքօ, կ'ըսեմ. ատոր իպատասխան գրպանէս ժամացոյցս կ'առնէ — ինծի նուէր ըրէ, յիշատակ թող ըլլայ, կ'ըսէ: Հոգիս չի դպաւ, բայց եթէ ուզէր՝ կրնար: Ըսելս սա է որ աւազակ մը երբեք չի մեռնիր:

Եւ Հաճի Սիմոն բարեացակամ քթթումով մը աչք ըրաւ Ռստամին իբրեւ թէ ըսել ուզէր «Հոգ մի ըներ, վստահ եղիր որ Կոմսը ողջ է»:

— Թո՛ղ ողջ ըլլայ, կ'օգտէ որ այդ սրիկան հոս չի գայ ու մեր քաղաքն ալ կրակի չի տայ Բլխուրայի պէս:

— Հոս չի գայ... Թող գայ, թող գայ, ի՛նքն ալ, այդ Արջապան ըսուա՛ծն ալ: Թող գան որ անոնց օձիքէն բռնեմ ու գործերնին կարգադրեմ, ինչպէս ըրի Բանտօֆն ու միւսները, ըսաւ Սթէֆչօֆ:

— Ահ, մեղք բան է, բայց ի՞նչ ընես, մէկ մը պէտք է զոհուի հազարներ ազատելու համար, ըսաւ ներկաներէն մին:

— Անշո՛ւշտ անանկ է: Բայց թող չի գան, ի՞նչ կուգան, ի՞նչու հոս կուգան այդ դատարկապորտները:

— Ի՞նչու հոս կուգան, չե՞ս գիտեր, ինքզինքնին պահելու համար, պատասխանեց Կինքա բարկութեամբ:

Սթէֆչօֆ զարմացմամբ անոր նայեցաւ:

— Կինքա՛, կարծեմ ըսել կուզես թէ Հայր Եօրտանին ըրածը սխալ բան է:

— Չէ՛, չէ՛ — ատ ըսել չեմ ուզեր. երկուքդ ալ, դուն ալ և հայրս ալ, շա՛տ, շա՛տ աղէկ ըրիք: Կ'երդնում որ մարդ պիտի խորհէր թէ դուք կամ Թուրք էք և կամ Հրեայ, ոչ թէ Պուլկար: Երբեք մտքերնուդ անցուցի՞ք արդեօք անգամ մը թէ այդ մարդիկը ի՞նչու լեռները ելան մեռնելու համար, ըսաւ Կինքա, չառագունած դէմքով ու փայլատակող աչքերով:

— Դուն խենդ ես, աղջի՛կ, խենդեցեր ես դուն, ըսաւ Կինքայի հիւանդ մայրը,

— Անոնք քու բարեկամներդ են, ահ հայրենասէ՛րները, ծաղրելով բացագանչեց Սթէֆչօֆ, եթէ քեզի մնար պէտք էր որ երթայինք զանոնք դիմաւորէինք, դպրոցին աշակերտներն ամբողջ անոնց առջեւ ղրկէինք, որպէսզի երգեր ու աղօթքներ հնչեցնէին, մեր տուներուն դուռները պէտք էր բանայինք անոնց առջեւ ու պղուար պղուար անուշեղէններ եփէինք անոնց համար, ինչպէս որ, միտքդ կուգա՞յ, ատեն մը ոմանք պէքսիմէթ կ'եփէին:

— Այո՛, գիտեմ, գիտեմ, ըսելու պէտք չունիս, միջամտեց Կինքա կատղած շեշտով մը, դնա՛ զանոնք Թուրքերուն մատնէ՛ ուրեմն, սպաննել կամ հրացանի բռնել տուր զանոնք, անոնց արիւնը խմէ՛, ինչպէս որ երէկ ըրիր խեղճ երիտասարդներուն... Երբ միտքս կուգայ Բանտօֆի խեղճ մայրը, որքա՛ն լացաւ ու ճըչեց, ինչպէս նուաղեցաւ ճամբան, ա՛հ, խե՛ղճ, սիրելի՛ Լալքա, երբ միտքս կուգան այս բաները... Աստուա՛ծ իմ — Աստուա՛ծ իմ...

Ու Կինքա մարեցաւ ինկաւ ընկուզի ծառին տակ ու սկսաւ բարձրաձայն հեկեկալ՝ Թաշկինակն աչքերուն բռնած: Օր մը առաջ հրացանի բռնուած ու սպաննուած պատանիներուն մտածումը լացուց Կինքան, թէեւ ներկաները Լալքայի մահուան վերագրեցին այդ յանկարծական փղձկումը: Ռստամ անմիջապէս ա-

նոր մօտ փութաց զայն մխիթարելու ։

Մայր Եօրտանիցան ալ յուզուած, վրդովուած էր՝ իր աղջկան անունը լսելով ու սկսած էր լալ ։

Սթէփչօֆ կատղեցաւ վշտակցութեան այս տեսարանէն, որովհետեւ այնպէս գուշակեց թէ անոնք ըսպաննուած ապստամբներուն համար կուլային ։

Հոն սպասող զապթիէն, որ խօսուածներէն քիչ մը բան հասկցած կ՚երեւէր, Սթէփչօֆի և Հաճի Սիմոնի մօտեցաւ ու ցած ձայնով մը ըսաւ .

— Իմացա՞ք արդեօք ։ Բլխուրայէն ուրիշ քօմիթէճի մըն ալ եկեր է, լեռնէն իջեր է մինչեւ Վանքին ջուրը ։

— Ի՛նչ, ո՞վ ըսաւ ատիկա, հարցուց Սթէփչօֆ յանկարծակիի եկած ։

— Սև գնչու կինը, պատասխանեց զապթիէն, կ՚ըսէ թէ խոտ հաւաքած ատեն տեսած է զայն ։

— Ե՞րբ ։

— Այսօր, կէսօրին ։

— Պէտք եղած տեղը տեղեկութիւն տուա՞ծ է ։

— Չեմ գիտեր ։

— Օ՛հ, պէտք է որ անմիջապէս կարգադրենք այդ գործը, պոռաց Սթէփչօֆ ու մարդին վրայէն քաշեց առաւ իր Փէսը, դեռ այսօր հազիւ գլուխնիս ազատեցինք հուրի ու սուրի փորձանքներէ, և ահա ա՛ռ քեզի ուրիշ սրիկայ աւազակ մըն ալ ։

— Կ՚երդնում որ ատիկա իմ ըսած մարդս է, ըսաւ յանկարծ Հաճի Սիմոն ։

— Այսինքն ո՞վ, հարցուց Սթէփչօֆ ։

— Կոմսը — ես չըսի՞ թէ անիկա ողջ է ։

— Աւելի աղէկ — քիչ մը աւելի ջարդ կ՚ըլլայ ։

Հաճի Սիմոն վախցաւ՝ կոմսի մասին այդ խօսքերը ըրած ըլլալուն համար՝ զորս ըսած էր առանց ո՛եւէ յետին միտքի կամ ո՛եւէ մէկուն վնաս հասցնել ուզելու ։ Երեսին գոյնը նետեց ու Սթէփչօֆին դառնալով՝

— Քիրիաք, ո՞ւր կ՚երթաս այդպէս ։

— Այո՛, պէտք է երթամ, անշո՛ւշտ պէտք է երթամ ։

— Քեզի ի՞նչ, քու ի՞նչ գործդ է ատիկա ։ Չդէ՛ խեղճ մարդը, ի՞նչ կ՚ուզես իրմէն, ըսաւ Հաճի Սիմոն աղաչական շեշտերով, այս ամբողջ քաղաքին մէջ անշուշտ անկիւն մը կրնանք գտնել՝ զինքը պահելու համար ։ Կոմսը ամենուն ալ սիրելի է ։

— Դուն խենդ ես, խե՛նդ, Հաճի, պոռաց Սթէփչօֆ բարկութեան ժայթքումով մը, Պէլա Չէրքվան պէտք է փրկել այդ փորձանքներէն ։

Ու առանց միաս բառով իսկ ըսելու հոն ներկաներուն, Սթէփչօֆ դէպի քաղաք աճապարեց, ցած ձայնով իր խօսակցութիւնը շարունակելով զապթիէին հետ՝ որ իրեն ընկերացաւ մինչեւ պարտէզին պատը ։

Եւ Հաճի Սիմոն ապշած մնաց հոն՝ քար կտրած մարդու մը նման ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՄԸ

Ընտանիքի անդամները հազիւ նշմարեցին Սթէփչօֆի այս յանկարծական մեկնումը, որովհետեւ անոնք ամենքն ալ Մայր Եօրտանիցաի շուրջ բոլորուած էին ու կը ջանային ծեր կինը մխիթարելու, հանդարտեցընելու ։

— Հանըմներ, լաւ կ՚ըլլայ որ ա՛լ պարտէզ մտնէք նորէն, կը տեսնեմ որ մեր Թուրքերը մրգաստաններուն մէջէն այս կողմերը գալու վրայ են, ըսաւ զապթիէն, ու մօտենալով առաւ իր հրացանը՝ Սթէփչօֆի ընկերանալէ առաջ՝ որ իրեն կը սպասէր ։

Մայր Եօրտանիցա ոտքի ելաւ պարտէզ վերադառնալու . Կինքա իր բազուկներով նեցուկ եղաւ և ոյժ տուաւ անոր քայլերուն ։ Միւսներն ալ հետեւեցան անոնց ։ Ռատա և Սթայքա ամենէն վերջը եկան . Սթայքա իր բարեկամուհիին ձեռքը սեղմեց գաղտնաբար ու սրտագին և ըսաւ .

— Իմացա՞ր, Ռատա, Վարժապետը ողջ է եղեր:

Բայց Ռատա չի պատասխանեց, որովհետև նորանոր սարսափներով լեցուած էր: Տեսակ մը նախազգացում կարծես կ'ըսէր իրեն թէ Գլիսուրայի աղէտքէն ազատած այդ զոհը, որ այդ օրն իսկ Պալքաններէն վար իջած էր և զոր Սթէֆչօֆ այնքան անհոգ ու թեթև սրտով մը մատնել կը ճգնէր, իրեն օտար մը չէր — թէ անիկա նոյն ինքն Ան էր, ու իր սիրտը սկսած էր բաբախել անպատմելի ահուդողով մը:

— Ան աղջիկն ո՞վ է որ ոտքերը բոպիկ կը վազէ կոր այդպէս, պոռաց Սթայքա, մատովը ցուցնելով պզտիկ աղջիկ մը որ կը սուրար մարգագետնին մէջտեղէն:

Մառիքան էր: Խեղճ աղջիկը ետ կը դառնար անմխիթար՝ զուր տեղը ժամերով Տօքթոր Սօքօլօֆը գտնել փորձելէ վերջ: Երբ յանկարծ Ռատան տեսաւ՝ ուրախացաւ: Գիտէր թէ Պուայչօի միակ բարեկամն էր ան և թէ կրնար իրեն օգնել: Հետևաբար, առանց մոռցած ըլլալու Պուայչօի խրատներն ու հրահանգները՝ Մառիքա զգաց թէ Ռատան վտանգաւոր չէր կրնար ըլլալ, թէ Պուայչօ հաւանականաբար մոռցած էր ըսելու թէ Ռատային ալ կրնար բացուիլ և թէ վտանգ կամ վնաս չի կար երբեք անոր վստահելուն մէջ:

Ռատա գնաց զայն դիմաւորելու:

— Եկուր տեսնեմ, Մառիքա, ի՞նչ կայ, ի՞նչ ունիս, սիրելիս:

Պզտիկ աղջիկը կեցաւ, երկչոտօրէն չորս բոլորը նայեցաւ ու հարցուց.

— Ռատա, սիրելիս, արդեօք գիտե՞ս թէ ո՞ւր է Տօքթորը:

— Սօքօլօ՞ֆը, չէ՛, չեմ գիտեր, ի՞նչ կայ, մէկը հիւա՞նդ է միթէ:

Մառիքա իր գլուխը ցնցեց միայն:

— Ուրեմն ո՞վ ղրկեց քեզ որ գաս Տօքթորը փնտռես, սիրելիս:

— Ռատա, սիրելիս, զիս ղրկողը Պուա . . . .

Մառիքա իր սարսափէն չի կրցաւ անունն ամբողջացնել:

Ռատա հասկցաւ, ժգունեցաւ ու աչքերը լեցուեցան:

Այդ նոյն վայրկեանին, Սթէֆչօֆ՝ որ նշմարած էր Մառիքան՝ ետ դարձած էր ու անոր վրայ յառելով իր թափանցող նայուածքները՝ կը հարցնէր անոր.

— Ի՞նչ կայ այդ ձեռքիդ մէջ, տեսնեմ:

Մառիքա սկսաւ դողալ: Իր վախէն, յանցաւորի մը պէս, ետ քաշուեցաւ յանկարծ ու ձեռքը զգեստին տակ տանելով՝ ծածկեց զայն:

— Ի՛նծի տուր այդ թուղթը, կ'ուզեմ տեսնել թէ ի՞նչ է, ըսաւ Սթէֆչօֆ՝ աղջկան մօտենալով:

Մառիքա վայրի աղաղակ մը փրցուց ու մարգագետնին մէջտեղէն թռաւ գնաց դէպի վարդաստանները:

Այսքանը բաւական էր որ Սթէֆչօֆի մտքին մէջ սև կասկած մը ծնէր: Անիկա կռահեց թէ կենսական գաղտնիք մը պարունակելու էր այն թղթիկը զոր սարսափահար աղջիկը կը ջանար պահել: Անիկա ճանչցաւ նաև թէ այդ պզտիկը ծեր Սթօեանի որբ աղջիկն էր: Ի՞նչու արդեօք եկած էր Ռատան տեսնելու, ո՞վ կրնար անոր հետ նամակ մը ղրկած ըլլալ: Օկնիանօ՞ֆն էր արդեօք, ա՞ն էր միթէ Պալքաններէն իջնող ապըստամբը: Թերև՛ս... Ու այս մտածումը ուրախութեամբ մը լեցուց զինքը, դէմքը փայլեցաւ ու սկսաւ վազել Մառիքայի ետևէն:

Ռատա խորունկ հառաչանք մը արձակեց ու սկսաւ Մառիքային հետևիլ: Այս վերջինը, տեսնելով որ գոմէշներ արծողը ճիշդ ճամբուն վրայ իր դէմ պիտի ելլէ, դարձաւ ու հակառակ ուղղութեամբ սկսաւ վազել, ինչ որ, սակայն, զինքը ուղղակի Սթէֆչօֆի դէմ կը հանէր, քանի որ ան ալ դէպի երեն կուգար:

Մառիքա այս նոր վտանգը տեսնելով՝ բարձրաձայն ճչեց, կարծես թէ «օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն» կ'աղաղակէր իր անգութ հալածիչին դէմ:

—

Երբ Սթայքա տեսաւ այս անցուդարձը՝ շատ զարմացաւ. անիկա չէր կրնար հասկնալ թէ ի՞նչու Սթէֆչօֆ ա՛յդքան կը փափաքէր այդ թղթիկը ձեռք ձգել: Բայց Ռատայի դէմքի արտայայտութենէն եզրակացուց թէ պէտք էր ամէն գնով արգիլել որ այդ նամակը ուրիշին ձեռքը չանցնի: Երբ այս կէտը յստակ եղաւ իրեն համար՝ Սթայքա, նապաստակի մը պէս, վազեց մարգագետնին մէջէն, հասաւ ու քաշեց Սթէֆչօֆի վերարկուին փէշէն, զայն ամուր մը բռնեց ու թող չի տուաւ, որպէսզի աղջիկը ժամանակ չահի փախչելու:

Սթէֆչօֆ դարձաւ ու երբ տեսաւ որ գիւղացի կինըն է, չի կրցաւ իր աչքերուն հաւատալ, անոր այդ յանդգնութիւնը ամէն սահման անցած էր:

— Տէր իմ, ի՞նչու այդ աղջիկը կը հալածես այդպէս, հարցուց Սթայքա բարկութեամբ՝ զայն տակաւին ամուր մը բռնելով:

— Ձգէ՛, թող տո՛ւր զիս, խող քեզի՛, պոռաց Սթէֆչօֆ կատաղօրէն, վերարկուն ազատել ջանալով, ա՛հ, կը տեսնե՛մ, կը հասկնա՛մ թէ անիկա ի՞նչու քեզի հոս ղրկեց, քեզի սեւերես գիւղացի ջատուկ քեզի՛: Բօսդա՛, Բօսդա՛, ո՞ւր ես, անպիտա՛ն, բռնէ՛ սըւոր օձիքէն, պոռաց Սթէֆչօֆ՝ Նօրատնի եղնարածին, որ՝ Մառիքայի ճիչերէն յանկարծակիի եկած՝ եկաւ ու անմիջապէս արգիլեց անոր փախուստը: Խեղճ աղջիկը՝ իր այս նոր հալածիչը տեսնելով՝ սարսափահար կեցաւ, խրտչած եղնորթի մը պէս ետ դարձաւ և գոմէշներուն մէջտեղ մտաւ պահուըտելու և կարծես անոնցմէ պաշտպանութիւն խնդրելու՝ մարդակերպ էակներու դէմ:

Այդ րոպէին, Սթայքա, որուն վայրի բնազդներն արթնցած էին, կարծես թէ՛ Սթէֆչօֆի և թէ՛ եղնարածին վրայ յարձակելու փորձ մը ըրաւ: Երկուքն ալ՝ արծիւ մը դիմագրաւելու ստիպուած հաւերու պէս՝ կը կենային անոր առջև: Բայց Ռատայի յուսահատական մէկ նշանը ետ կեցուց Սթայքան, որ այլեւս չի համարձակեցաւ առաջ երթալ ու ցաւած սրտով մը կը

դիտէր Մառիքան որ՝ կարծես կիսամեռ՝ նուաղած ինկած էր խոտին վրայ՝ եզներուն մօտ: Զաղացքի մէջ պատահած դէպքէն, այն սոսկալի գիշերէն ի վեր, խեղճ աղջիկը, վախի ազդեցութեան տակ, ենթակայ կ'ըլլար միշտ ջղաձգային տագնապներու: Եզներէն մին իր գլուխը ծռեց, մօտեցուց անշարժ աղջկան, քնքշօրէն ու կարեկցաբար հոտուըտաց անոր դէմքը, ապա վեր առաւ իր գէջ քիթը և իր կապոյտ աչքերը խոշոր բացած չորս դին նայեցաւ հանդարտ այլուրութեամբ մը:

Սթէֆչօֆ աճապարանքով եկաւ խուզարկեց Մառիքայի հագուստը, որովհետև տեսած էր թէ աղջիկը, իր փախած պահուն, զգեստին մէջ տեղ մը դրած էր նամակը: Բայց չի կրցաւ գտնել: Ինքն ու եղնարածը ամբողջ դաշտը տակնուվրայ ըրին, սակայն թուղթի այդ կտորը աներեւոյթացած էր, կարծես գետնին մէջ խորասուզուած ըլլար:

Բարկացած ու յուսահատ Սթէֆչօֆ ետ դարձաւ:

— Զըլլա՛յ որ սա կենդանին կերած ըլլայ թուղթը, ըսաւ, վայրագօրէն եզին երեսն ի վեր նայելով:

Կօլիօ, հասկնալով կարծես թէ գողութեան մը կասկածը կ'ըլլայ իր մասին, իր ահագին բերանը լայն մը բացաւ ու իր խոշոր ծնօտներուն մէջ կէս մը ծամուած խոտի քանի մը շիւղեր միայն երեւցան:

Սթէֆչօֆ խելքը գլխէն թռցուց ու չի կրցաւ հասկնալ թէ նամակն ի՞նչ եղած էր:

— Տարակոյս չունիմ որ այդ թշուառական աղջիկը դաշտին վրայ տեղ մը ձգեց զայն, ըսաւ ու ինքն ու Բօսդան նորէն սկսան խուզարկութիւնը շարունակել:

Քիչ յետոյ Մառիքա ինքզինքին եկաւ: Իր առաջին՝ կարծես բնազդային՝ մտածումը եղաւ իր գրպանը շօշափել, խուզարկել: Ու սկսաւ լալ երբ տեսաւ թէ նամակը հոն չէ: Խեղճ աղջիկը ոտքի կեցաւ ու լալէն ու հեկեկալէն իր ճամբան շարունակեց:

Սթէֆչօֆ ու եղնարածը համբերատարութեամբ ու երկարօրէն առաջ տարին իրենց փնտռտուքը: Ցան-

կարծ Սթէփչօֆ աճապարանքով դէպի քաղաք ճամբայ ելաւ. Նամակը գտած ըլլալու էր կարծես: Ու երբ Ռոստայի քովէն անցաւ, անգութ ու վայրագ նայուածք մը նետելով անոր վրայ, քթին տակէն մրմռաց.

— Ցառա՜ջ Աստուած, անոր գլուխն ալ ցիցի մը ծայրը հարուած կը տեսնենք այսօր:

Ռոստա այս խօսքերու սպառնութեան տակ յուսահատութենէն ընկճուած, չարժելու իսկ անկարող եղաւ: Սթայքա այդ պահուն, չփչխուակ ու աներկիւղ կեցած էր գոմէշներուն մօտ: Անիկա կը բաժնէր Ռոստայի բոլոր երկիւղները, բայց սակայն չէր կրցած հասկնալ թէ ի՞նչու հրաման տրուած չէր իրեն որ Մառիքայի փախուստը դիւրացնէ. աչքերը կատաղօրէն յառեց այն ուղղութեամբ որով հեռացած, աներեւոյթացած էր Սթէփչօֆ ու՝ վայրկեան մը՝ կարծես անգիտակցաբար չարունակեց փայփայել Կօլիօի մազեղ վիզը:

Կօլիօ՝ զինքը գգուող օտարականին ձեռքը հոտուըտաց ու անդին դարձաւ:

— Ահաասի՛կ, նամակը հոս է, Ռոստա, պոռաց Սթայքա՝ գետնէն վեր առնելով թուղթի կտոր մը՝ պատռած ու ցեխոտ՝ որ ծածկուած պահուած էր մինչեւ այն ատեն անասունին կճղակին ներքեւ: Ու հասկցուեցաւ թէ Կօլիօ իր ոտքը դրած էր անոր վրայ՝ նուաղած Մառիքայի վրայ իր քիթը պատցուցած պահուն:

Ռոստա նամակը յափշտակեց, դողդղացող ձեռքերով բացաւ զայն ու խենդի պէս նայեցաւ անոր վրայ.

— Պուայչօէ՛ն, Պուայչօէ՛ն, բացագանչեց ու ըղգացած յուզումին չի դիմանալով՝ ձեռքը սրտին սեղմեց:

Պուայչօի նամակը կը բաղկանար՝ հետեւեալ քանի մը բառերէն միայն.

«Պալքաններէն իջած եկած եմ: Ինծի զգեստ և լուր բե՛ր կամ ղրկէ՛ անմիջապէս:»

Նամակին տակ ստորագրութիւն չի կար:

Ռոստա կարդալով չի կշտացաւ. իր յուզումը անուշցաւ, խորունկցաւ երբ նշմարեց թէ այդ բառերը գրուած էին ճերմակ մասին վրայ նոյնիսկ այն թուղթին զոր ինք՝ սարսափելի վայրկեանի մը մէջ՝ գրած ու Արջասպանին հետ անոր ղրկած էր: Մատիտով գրուած իր ստորագրութիւնը, «Ռոստա», դեռ կ'երեւէր թղթին միւս կողմը և ասոր իտես Ռոստա չի կրցաւ իր արցունքները զսպել ու լացաւ:

— Ի՞նչ կ'ըսէ նամակին մէջ, Ռոստա՛, հարցուց Սթայքա:

— Ո՛ղջ է, սիրելիս, ո՛ղջ է, աղաղակեց Ռոստա հառաչելով:

Այս լսելով՝ Սթայքայի լայնչի դէմքը ուրախութեամբ վէտվէտեցաւ:

—Վարժապետը ո՛ղջ է, տեսա՞ր մի, Ռոստա՛, ես քեզի չըսի՞ արդէն թէ այդ ցնդած մոլոն ըրածը թողածը չի գիտեր, թէ Վարժապետին համար իր ըսածները բոլորը սուտ էին:

— Ո՛ղջ է, սիրելիս, ողջ է եղեր, գնա՛ Կինքային ըսէ ինծի համար թէ աղէկ չէի զգար ու տուն գացի, չըլլայ որ ո՛եւէ խօսք ընես նամակի մասին:

Ու այս ըսելով՝ Ռոստա դէպի մրգաստաններն ուղղեց իր քայլերը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՍԷՐ ԵՒ ՀԵՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ու հիմա ուրիշ բան չէր ուզեր ինք եթէ ոչ ժամանակ ինքնամփոփուելու, իր մտածումները հաւաքելու և արագօրէն վերջնական որոշման մը յանգելու: Ճամբուն վրայ ընկողմանեցաւ թաւուտքի մը տակ՝ որ կ'անջատէր ու կը ծածկէր զինքն ամէն տեսութենէ և սկսաւ խորապէս ու լրջօրէն խորհիլ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել: Գործերը ճգնաժամային վիճակի մը հասած էին. Պուայչօի կեանքը մազէ մը կախուած էր միայն ու անիկա բանէ մը տեղեկութիւն չունէր: Ո՞վ կրնար

ըլլալ այնանձը, զոր սեւ գնչու կինը տեսած էր, եթէ ոչ Պուայչօն։ Այո՛, այո՛, անշո՛ւշտ ան էր։ Անհրաժեշտ էր անմիջապէս իրեն իմացնել վտանգն ու փախուստի միջոցներ հայթայթել անոր։ Ռատայի համար՝ պարզ աղջիկ մը միայն՝ դժուար գործ մըն էր ատիկա։ Ի՞նչպէս ընել։ Ճամբաները ամայի էին, դաշտերու մէջ անցուդարձ չի կար, ի բացառեալ այն երբեմնակի տեսնուող պաշի պօզուքները, որոնք գայլերու պէս ման կուգային հոն՝ կողոպուտ փնտռելու։ Եւ սկսաւ դողալ՝ մտածելով թէ այդ վայրի գազաններէն մէկը կրնար՝ ճամբան՝ իր դէմը ելլել… Բայց՝ միւս կողմէ Պուայչօի կեանքն էր որ վտանգի մէջ էր ու պէտք էր ամէն բան յանձն առնել, ամէն բան փորձել։ Իր սէրը առ ոչինչ պիտի դրէր բոլոր անգթութիւններն ու անպատեհութիւնները զորս ճակատագիրը կամ մարդիկ կրնային ստեղծել իր ճամբուն վրայ։ Այո՛, այո՛, պէ՛տք էր նոյնհետայն գործի ձեռնարկել։ Պուայչօ զգեստ կ'ուզէր, խաղաղասէր ու անվնաս քաղաքացիի մը զգեստները, անշուշտ, ո՛եւէ կասկած յարուցանելու վտանգէն զերծ ըլլալու համար։ Եթէ պէտք եղածին պէս ու անթերի կերպով ծպտուէր, անիկա կրնար նոյն իսկ Պէլա Չէրքվա մնալ։ Բայց ո՞ւր երթալ, ո՞ւր գտնել այդպիսի զգեստներ, ատ էր ահա, դժուարութիւնը։ Ո՞վ կար որ ուզէր իր զգեստները փոխ տալու վտանգը յանձն առնել։ Վայրկեանները թանկագին էին ու ժամանակը կ'անցնէր ու Ռատա չէր գիտեր թէ ո՞ւր կրնար փնտռել և գտնել այդ տեսակ զգեստներ։ Յանկարծ մտածում մը միտքն ինկաւ, ինչ որ առաջին վայրկեանէն իսկ պէտք էր ունեցած ըլլար — ո՞ւր պիտի տանէր զգեստները, ո՞ւր էր արդեօք Օկնիանօֆի թաքստավայրը։ Նամակին մէջ բան մը զուրցուած չէր այդ մասին։ Յայտնի էր թէ Պուայչօ, զգուշութեան համար, հրահանգած էր Մառիքան այդ գաղտնիքը բերանացի հաղորդել միմիայն Սօքօլօֆին։ Բայց Մառիքան ալ գացած, հեռացած էր։ Ա՜հ, ի՞նչու արդեօք՝ առաջին րոպէին իսկ՝ մտածած չէր հարցնել ա-

նոր՝ Պուայչօի պահուած տեղը։ Ու Ռատա, պահ մը վերջը, շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ գոնէ գիտցած ըլլալուն համար թէ անիկա Վանքի հովիտին մէջ տեղ մըն էր վերջապէս, քանի որ Թուրք զապթիէն այնպէս ըսած էր։ Վանքին ձորը ընդարձակ էր թէև, բայց ինք պիտի երթար ու անոր ամէն մէկ մասնաչափին վրայ պիտի փնտռէր իր Պուայչօն։ Բայց, Աստուա՜ծ իմ, անոր թշնամիներն ալ նոյնը պիտի ընէին առանց ժամանակ կորսնցնելու և անոնք գիտէին թէ Պուայչօ ո՛ւր պիտի սպասէր իր նամակի պատասխանին։ Բայց ի՛նքը պիտի գտնէր զանի, իր ոտքերը թևեր պիտի առնէին ու ինքն անոնցմէ շատ ու շատ առաջ պիտի հասնէր անոր մօտ։ Ամէն բանէ առաջ, հետևաբար, զգեստները պէտք էր գտնել, անոնք էին էականն ու անհրաժեշտը։ Ժամանակը կը սահէր, կ'անցնէր արագ և մէկը չի կար որ խրատ մը, խորհուրդ մը տար իրեն։

Բոլոր այս մտածումները եկան անցան իր մտքէն կայծակի արագութեամբ։ Ռատա անմիջապէս վճռեց իր ընկողմանած ու ծածկուած տեղը ձգել ու աճապարել երթալ դէպի Վանքին ձորը։ Ոտքի ելած պահուն, ուշադրութեամբ ու խնամքով դիտեց մօտակայ պարտէզը՝ մացառներուն մէջէն։ Տեսաւ որ անոր դըրան մօտ մէկը կեցած է, երկար Փէս մը դրած ու գորշագոյն կերպասէ զգեստ մը հագած։ Նախ կարծեց թէ Սթէֆչօֆն էր։ Բայց ո՛չ, անիկա աւելի կարճ ու դէմքով բոլորովին տարբեր մէկն էր։ Իսկոյն ճանչցաւ․ կոյր Քօլչօն էր։ Ուրախութենէն սիրտը սկսաւ ուժով բաբախել, թէև Ռատա գիտէր որ Քօլչօ, կոյր ըլլալով, չի պիտի կրնար այնքան օգտակար ըլլալ։ Բայց գոնէ անոր հետ կը խորհրդակցէր։ Ու մտածեց թէ Աստուած միայն կրնար իր դէմ հանած ըլլալ զանի այդ րոպէին։

Երբ տեսաւ թէ Քօլչօ՝ փոխանակ դուրս ելլելու՝ ներս դէպի պարտէզը կ'երթայ, սկսաւ բարձրաձայն պոռալ․

— Քօլչօ՛, Քօլչօ՛, կեցի՛ր, ու անոր կողմը խոյացաւ։

Քօլչօ իմացաւ անոր աղաղակն ու կեցաւ։

Վայրկեանի մը մէջ Ռուստա արդէն եկած հասած էր անոր մօտ։

— Քօլչօ՛

— Ռուստա՛, ես ալ քեզ կը փնտռէի, ըսաւ կոյր պատանին։

Ու աւելի մօտենալով անոր, ականջին ի վար փսփսաց.

— Պուայչօն ո՞ղջ է։

— Այո՛, այո՛, գիտեմ ողջ է, Քօլչօ՛, ըսաւ Ռուստա հեւալէն։

— Լեռը պահուըտած է, ըսաւ Քօլչօ։

— Չէ՛, Քօլչօ, լեռնէն իջած ու Վանքին հովիտը եկած է։

Քօլչօ ցնցուեցաւ։

— Ի՞նչ, Վանքին հովի՞տը, ի՞նչ ընել կ'ուզես, Ռուստա՛։

— Այո՛, Քօլչօ՛, հոն է, հո՛ն, ճիշդ հիմա նամակ մը առի ես իրմէն։ Կ'ուզէ որ զգեստ ղրկենք իրեն, Քօլչօ՛։ Ի՞նչպէս ընենք։ Գնչու կիներն ալ տեսեր են զինքը և եկեր ու իմացուցեր են Թուրքերուն։ Բայց Թռչունի պէս պիտի երթամ հասնիմ իր մօտ և զգուշացնեմ զինքը։ Պէ՛տք է որ փախչի։ Անոնք զինքը բռնել կ'ուզեն։ Բայց ուր որ ալ երթայ ամէն մարդ պիտի գիտնայ թէ անիկա ապստամբներու խումբէն է, իր լաթերը միշտ պիտի մատնեն զինքը։ Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, ժամանակն ալ այնքան կարճ է։

Մինչ Ռուստա այս հատկտուր խօսքերը կը հառաչէր հեկեկալէն, Քօլչօ մտածած ու միջոց մը գտած էր արդէն։

— Զգեստ կրնայ գտնուիլ, Ռուստա՛, ըսաւ պատանին։

— Ո՛հ, Քօլչօ՛, ո՞ւր արդեօք կրնանք զգեստ գտնել։

— Հօս մօտը, բարեկամի մը տունը։

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ երթանք ուրեմն։

— Դուն հոս վայրկեան մը սպասէ։

Այս ըսելով՝ Քօլչօ վազեց հեռացաւ։

Ռուստա մացառներուն մէջ պահուըտեցաւ նորէն ու սպասեց անհամբերութեամբ։ Վայրկեան մը, երկու վայրկեան չէր անցած, բայց անոնք ժամերու պէս երկար թուեցան իրեն։ Վախէն կը դողար՝ թէ մի գուցէ պարտէզներուն մէջէն մէկը դուրս ելլէր ու զայն հոն գտնէր միս մինակ՝ իր այդ յուզուած վիճակին մէջ։

Չի դիմացաւ ու բարձրաձայն հառաչեց։

Ճիշդ այդ րոպէին պզտիկ աղջիկ մը իր կողմը կուգար՝ ծրար մը բերելով։

Կոյր պատանին անոր մէջ դրած էր ֆէս մը, երկար վերարկու մը և գորշ կերպասէ տաբատ մը։ Վայրկեան մը առաջ ինք հագած էր զանոնք։ Ու Քօլչօ իր փափկանկատ հոգածութեամբ մտածած էր նաև ուրիշ երկու կարևոր բաներու՝ զորս Ռուստա մոռցած էր իր շփոթութեան մէջ,—ամբողջ հաց մը և հարիւր ղրուշ դրած էր զգեստին գրպաններուն մէջ։

Բայց Ռուստա ծրարին վրայ անգամ չի նայեցաւ. պզտիկ աղջկան ձեռքէն առաւ զայն ու մրգաստաններուն մէջէն դէպի հիւսիս աճապարեց իր բոլոր արագութեամբ։

— Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ, մտածեց Ռուստա ճամբան ինքնիրեն ու դառնօրէն, անիկա պիտի չուզէ զիս տեսնել, չուզե՛ր զիս տեսնել այլեւս... Ի՞նչու արդեօք, ի՞նչ ըրած եմ ես իրեն, ես որ զինքը ա՜յնքան կը սիրեմ։

Դաշտերը ամայի էին. ոչ մէկ պուլկար կը համարձակէր քաղաքէն դուրս ելլել։ Պատահական պաշխպօզուքներ միայն դարանակալ կը սպասէին այդ տեղերը՝ սպաննութեան ու աւազակութեան համար։ Ու մեծ ու սոսկալի էր այդ ճամբորդութեան վտանգը առանձինն աղջկան մը համար։

Բայց Ռուստա չուզեց վայրկեան մը իսկ մտածել այդ վտանգներու մասին։

Սէրը մէկ մտածում մը միայն ունի — անձնազոհութի՛ւն։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՊԱՇԻ ՊՕԶՈՒՔԸ

Օկնիանօֆ, աւերակ ու ամայի աղօրիքին մէջ պահըտուած, չարունակեց սպասել բարեկամի մը կամ գոնէ՛ Մառիքայի գալուստին։

Քանդուած աղօրիքը՝ որ հետզհետէ կը փլէր ու կը փշրուէր՝ մենաւոր կը կենար հոն, հոսանքին ամենէն վերի ծայրը, որ հեռու չէր շառաչող ու որոտացող ջրվէժէն։ Անկէ անդին ա՛լ ո՛եւէ շէնք չիկար։

Աղօրիքի պատերուն մէջ կային ահագին փոսեր, որոնք պատուհաններու և դռներու բացուածքներն եղած էին նախապէս. հովը փչած տարած էր տանիքին մէկ մասը։

Պատերուն ծերպերը ծակերու տեղ ծառայեցին Օկնիանօֆի՝ որոնց մէջէն անիկա կրնար շրջակայ ճամբաները տեսնել մինչև հեռուները։

Իր վիճակն անտանելի ու ինք խորապէս վրդովուած էր։ Անստուգութեան սոսկալի զգացումը ամէն վայրկեան կը զօրանար ու կը ծանրանար իր վրայ։ Իր վախերն ու անձկութիւնները կը շատնային։ Չէր հասկընար թէ ի՞նչ էր այս յապաղման պատճառը։ Ամենէն շատ կը վախնար թէ մի գուցէ յաջողած չըլլար գտնել բժիշկը կամ Պռչօպէկունէքը, որոնք թերևս ստիպուած էին երթալ տեղ մը պահուիլ։ Վայրկեան մը իսկ ինքն իր վրայ չէր մտածեր, ու չէր գիտեր թէ ի՛նչ սոսկալի վտանգի մը ենթարկուած է ինք։ Չէր կրնար գուշակել թէ իր հոն ներկայութիւնը իմացած էին թէ՛ բարեկամներն ու թէ՛ թշնամիները, և թէ իր ճակատագիրը կախուած էր՝ անոնցմէ առաջինին կամ վերջինին ժամ առաջ հոն հասնելէն։

Ցանկարծ սարսափով տեսաւ թէ մէկը ճամբէն վեր կուգար։ Բարձրահասակ ու կաշմփուռն Թուրք մըն

էր, փէսին շուրջը կանաչ փաթթոց մը կապած էր, և մէջքի գօտիին տակ կը շողար երկար եաթաղան մը։ Կապոյտ կրկնոց մը և տափատ հագած էր ու կռնակին վրայ շալկած ծրար մը կը տանէր։ Հաւանականաբար անիկա մէկն էր այն Թուրքերէն, որոնց մասին խօսած էր Մառիքա, Պաշիպօզուք մը ըլլալու էր։

Բայց ի՞նչու եկած էր, ի՞նչ էր հոն իր գործը։

Օկնիանօֆ քաշեց իր ռէվօլը և ուշադրութեամբ ու խնամոտաբար սկսաւ օտարականը դիտել։

Պաշիպօզուքը մեծաքայլ կը յառաջանար ու կը շարունակէր բարձունքն ի վեր ելլել։

Անիկա հետզհետէ կը մօտենար կործանած ու ամայի աղօրիքին երբ՝ հազիւ յիսուն քայլ մնացած՝ յանկարծ փոխեց իր ուղղութիւնն ու միւս կողմն անցաւ։

Օկնիանօֆ զարմացաւ. բայց ստիպուած էր լուռ ու անշարժ կենալ։ Սպասել ու դիտել կը մնար միայն իրեն։

Թուրքը դէպի վեր իր ճամբան շարունակեց։ Ծեղքեց Վանքին հոսանքը՝ անոր մէջ հունաձև նետուած քարերուն վրայ կոխելով, ապա ժայռին ստորոտը բուսած ու անոր վրայ տարածուող բարձր սէզերուն մէջէն անցաւ ու կանգ առաւ։ Օկնիանօֆ նշմարեց թէ մարդը կեցաւ ճիշդ հոն ուր լեռն ի վեր մագլցելու արահետը կը սկսէր։ Երեսին գոյնը նետեց, որովհետև ատիկա այն ճամբան էր ուրկէ միայն՝ եթէ պէտք ըլլար՝ ինքը պիտի կրնար դէպի Պալքանները փախչիլ։ Սեպաձև ու դերփուկ ժայռերն անմատչելի ընծայած էին միւս բոլոր ճամբաները։

Միթէ այդ մարդը իր փախուստը կտրե՞լու եկած էր և արդեօք ուրիշներ ալ կուգայի՞ն իր ետևէն։

Ճիշդ այդ պահուն Թուրքը վար առաւ իր փաթթոցը, որուն մէկ ծայրը քակուած կախուած էր արդէն։ Ու այսպէս Պաշի պօզուքին ամբողջ դէմքն ու գլուխը բացուեցան, պարզուեցան Օկնիանօֆի աչքերուն։

Անիկա իսկոյն տեսաւ որ այդ անծանօթը՝ երիտասարդ ու գեղադէմ մէկն էր, ճերմակ ու լայն ճակա-

տով, որուն վրայ կ'իյնային խիտ ու խարտեաշ մազերու գանգուրներ։

Օկնիխանոֆ՝ հակառակ իր կամքին՝ զարմացումի ճիչ մը արձակեց — ապա կեցաւ պարապ պատուհանի մը շրջանակին առջև, իր երկու մատերը բերնին դրաւ ու սուլեց։

Շրջակայ ժայռերը կրկնեցին այդ սուր ձայնին արձագանքը։

Պաշի պօզուքը անմիջապէս իր աչքերը յառեց, հաստատեց աղօրիքին վրայ ուրկէ եկած էր այդ ձայնը։ Տեսաւ որ Օկնիխանոֆն է որ ձեռքի նշանակալից շարժումներով գինքը կը կանչէ ու աճապարեց դէպի լեռան բարձունքը։ Սօքօլօֆն էր։

Երկու բարեկամները գիրկընդխառնուեցան ու ջերմօրէն համբուրուեցան։

— Ի՛նչ, Պուայչօ՛, դո՞ւն ես, Պուայչօ՛, ո՞ղջ ես, եղբայր, ի՞նչ կ'ընես հոս այսպէս, պոռաց Սօքօլօֆ՝ յուզուած ու աչքերը լեցած։

— Եւ դո՛ւն, Տօքթօր, այս ի՛նչ վրայ-գլուխ, ի՛նչ զգեստներ հագեր ես։

— Ի՞նչ կ'ընես հոս, ե՞րբ հոս եկար։

— Երէկ գիշեր — բայց դուն ի՞նչու այսքան ուշացար։

— Ուշացա՞յ, հարցուց Սօքօլօֆ զարմացմամբ։

— Այո՛, շատ ուշացար, արդեօք Մառիքան շուտով չի կրցա՞ւ գտնել քեզ։

— Մառիքա՞ն — ո՞վ է ատ։

— Ի՛նչ — միթէ Մառիքան քեզ չի գտա՞ւ, աղաղակեց Օկնիխանոֆ, ես անոր հետ նամակ մը ղրկեցի քեզի այս առաւօտ։

— Ո՛չ, անիկա զիս չի գտաւ — ոչ ալ ուրիշ ո՛և է մէկը — ես փախած ու պահուած էի, պատասխանեց Սօքօլօֆ։

Ու Օկնիխանոֆ սահմռկած դէմքով մը անոր նայեցաւ։

— Ի՞նչ պատճառ կար փախչելու, հիմա ո՞ւր կ'եր-

թաս այսպէս։

— Ե՞ս, կը փախչիմ։

— Կը փախչի՞ս, Տօքթօ՛ր։

— Այո՛, լաթերս չե՞ս տեսներ։

— Ե՞րբ արդեօք Պէլա Չէրքվաէն հեռացար։

— Երէկ գիշեր վերջապէս յաջողեցայ դուրս ելլել։ Օրն ի բուն պահուած էի Համպասօֆի ջրաղացին մէջ։

— Ի՛նչ կ'ըսես, ուրեմն ամբողջ օրը իրարու ա՛յնքան մօտ ենք եղեր առանց գիտնալու։ Ի՛նչ տարօրինակ բան։ Բայց ի՞նչ եղաւ արդեօք Մառիքան, ըսաւ Օկնիխանոֆ, հետզհետէ մտահոգուելով փոքրիկ աղջկան մասին, հիմա ո՞ւր պիտի երթաս։

— Դէպի լեռը։ Մինչև հիմա անցագրիս և քիչ մը դրամի սպասելու վրայ էի, բայց քանի որ քեզ տեսայ, ա՛լ չեմ թողուր, չեմ զատուիր քենէ — միասին կ'ապրինք կամ միասին կը մեռնինք այսուհետև։ Ո՛հ, Պուայչօ՛, Պուայչօ՛, այս ի՛նչ սոսկալի դժբաղդութիւններ ճակատագրուեցան մեր հայրենիքին, որո՞ւն մտքէն կ'անցնէր, եղբա՛յր։

— Նստէ՛, նստէ՛, ու քիչ մը խօսինք։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՉԱՊՍՏԱՄԲԱԾ ՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու մտերիմները անկիւն մը իրարու քով կծկըտած, սկսան իրարու պատմել ինչ որ վերջին ինը օրերու միջոցին պատահած էր Քլիսուրայի և Պէլա Չէրքվայի մէջ։ Սօքօլօֆի խօսքերէն՝ կամ աւելի լաւ է ըսել՝ տեղեկագրէն, բոլոր անցուդարձերը յստակ պարզուեցան Օկնիխանոֆի։ Հասկցուեցաւ թէ Պէլա Չէրքվա արդարև ապստամբած չէր Քլիսուրայէն անմիջապէս յետոյ։ Անիկա ոտքի ելած չէր նոյնիսկ ուրիշ շատ մը գիւղերու և քաղաքներու պէս, որոնք աւելի կամ նուազ պատրաստուած էին շարժումին — վաղահաս ապստամբութիւնը վտանգի ու կորուստի մատնած էր ամէն բան։

Երբ Քլիսուրայի խլրտումին լուրը առաջին անգամ հասաւ Պէլա Չէրքվա, քօմիթէն երկու մասի բաժնըւեցաւ — առաջինը կը փափաքէր ո՛և է պատճառ չի տալ յարձակումի, որուն դէմ՝ եթէ երբեք պատահէր՝ ինքնապաշտպանութիւն պիտի փորձուէր, բայց որոշած էր չապստամբիլ եթէ երբեք դուրսէն նոր ուժեր օգնութեան չի հասնէին։ Երկրորդը կը պնդէր թէ ապստամբութեան դրօշը պէտք էր անմիջապէս պարզել, ի՛նչ որ ալ ըլլար։ Մինչդեռ քաղաքի ժողովուրդը մեծամասնութեամբ վճռած էր անձնատուր ըլլալ։ Քօմիթէի ծայրայեղ անդամները, որոնք անմիջական գործողութեան կ'ուզէին ձեռնարկել, այսինքն Տօքթօրը, Փօփօֆ և Պէզփօւթէֆ խաբկանքով ու հըրապուրանքով ծուղակը ձգուեցան։ Զանոնք Տէր Սթավրիի տան յարակից շէնքին մէջ արգելափակեցին և միւս կողմէն Չօրպաճի Նօրտանի առաջնորդութեամբ պատգամաւորութիւն մը ճամբայ ելաւ դէպի Բ. հաւատարմութեան և հնազանդութեան զգացումներ արտայայտելու Պէլա Չէրքվայի կողմէն և պահակազօրք խնդրելու՝ քաղաքը պաշտպանելու համար։

Կառավարութիւնը, ապստամբութեան այս լուրէն քիչ մը ցնցուած, ուրախութեամբ ընդունեց եղած խնդրանքը և յիսուն հատ Պաշի պօզուք ղրկեց Պէլա Չէրքվա՝ հաւաքելու համար քաղաքին բոլոր զէնքերը և ո՛և է յարձակումի դէմ զայն պաշտպանելու համար։ Կառավարական Խօնախին բակը անմիջապէս լեցուեցաւ հրացաններու, ատրճանակներու և դաշոյններու դէզով մը։ Անձնատուութիւնը — այդ չանթարգելը — փրկեց Պէլա Չէրքվան։ Մարդ մը միայն զոհ գնաց — Մարքօ Իվանօֆ, զոր շղթաներով կապեցին ու մինչև Ֆիլիպէ տարին՝ իր ունեցած կեռասի ծառին համար։

Հինգ օր յետոյ, դրօշակ մը երևցաւ Պալքաններու գագաթը — և ահա ամէն տեսակ ենթադրութիւններ, բացատրութիւններ և զրոյցներ սկսան ըլլալ. ամէնուն հոգիին մէջ նորանոր յոյսեր ծնան։ Գրգռումը երթալով աճեցաւ ու ըսուեցաւ նոյնիսկ թէ հազարաւոր

ապստամբներ, Ռուս և Սերպ պաշտօնեաներու հրամանատարութեան տակ, Պալքաններէն կ'իջնէին կուգային Պէլա Չէրքվան փրկելու։ Ոչ ոք գիտէր, սակայն, թէ այս անակնկալ օգնութիւնը ո՞ւսկից կրնար գալ. երկինքէն պէտք էր որ իյնար։ Քօպլէչքօֆ այնքան յաճախ անոնց խօսած էր խորհրդաւոր բանակի մը մասին՝ որուն ժամուն մէջտեղ ելլելու պատրաստ՝ որ ամէնէն սկեպտիկն անգամ սկսած էր հաւատալ։ Ամէն ոք անխախտելի յոյսով մը կը նայէր Պալքաններու ծայրը ծփացող դրօշին։ Ոմանք նոյնիսկ պնդեցին թէ՝ լեռան եզրին վրայ՝ իրենց աչքին երևցած էին մարդիկ, որոնք հրացաններ կը կրէին իրենց ուսերուն վրայ — խիտ մացառուտները բանակ կարած էին։ Ուրիշներ, որոնց աչքը աւելի սուր էր, խոշոր ու մազոտ խալպախներ տեսած էին և հետևցուցած՝ թէ Ռուսեր ալ կային անոնց մէջ։ Եւ միայն այն ատեն Տէր Սթավրին եկաւ ու իր տան մօտ բանտարկուողները ազատ արձակեց՝ ըսելով.

— Այլ ևս մեղք է աւելի երկար ձեզի հօս բանտը պահել, զաւակներս. Միչօն իրաւունք ունի եղեր. եկէք ու տեսէք թէ ի՛նչ կայ լեռան վրայ։

Երբ բանտարկեալները խուժեցին, դուրս ելան դռնէն, ու կէս ժամուան մէջ գրաւեցին խօնախը, պէյը, զէնքը, պահակազօրքը, ամէն բան։ Ամբողջ քաղաքը յափշտակութեան մէջ էր։ Գրեթէ վայրկեան մը վերջը, սակայն, սոսկալի լուրեր հասան՝ որոնք ահաբեկեցին ամենուն սրտերը։ Եզնարած մը իր բոլոր ուժովը վազած եկած էր լեռնէն վար և ըսած էր թէ Պալքաններուն վրայ ո՛և է մարդ չի կար երբէք, թէ Թօսուն պէյ արդէն ճամբայ ելած էր Պէլա Չէրքվայի վրայ քալելու և զայն հիմնայատակ ընելու։ Մնաց որ, ահաբեկումը կրկնապատկուեցաւ երբ երեք փախստականներ՝ որոնք լեռնէն եկած և քաղաքին դպրատան մէջ ապաստանած էին՝ լուր բերին թէ Քլիսուրան կործանած էր։ Այս փախստականներէն մէկը Քանտօֆն էր, միւս երկուքը Քլիսուրացիներ էին։ Ծեր տնտեսուհին ներս

առած ու պահած էր զանոնք դպրոցի շէնքին գերաններուն մէջտեղերը։ Հաց ալ բերած էր անոնց, որովհետեւ իրկուն օրէ ի վեր խոտ կերած էին միայն։ Իրենց խնդրանքին վրայ՝ ծեր կինը գացած ու իրենց ժամանումն իմացուցած էր Պաչօպէկունէքին, որ անմիջապէս լաթ, փէս եւ ծխախոտ տարած էր անոնց։ Իրենց առաջին ծուխը լմնցուցած չէին դեռ, եւ ահա՛ տանիքի ծերպերէն նշմարեցին թէ Թուրքերը ամէն կողմէ շրջապատեր են դպրոցը։ Այդ վայրկեանին Պաչօպէկունէքն ալ հոն էր. փախուստի ոչ մէկ յոյս կար ա՛լ։ Թուրքերը սկսան դուրսէն, պատուհաններէն ներս կրակ ընել դէպի տանիքը։ Երկու Բլխուրացիները վիրաւորուեցան, ինկան ու անձնատուր եղան։ Թուրքերը՝ տեղւոյն վրայ՝ անմիջապէս կտոր կտոր յօշոտեցին զանոնք։ Պաչօպէկունէք յաջողեցաւ երկու անգամ իր ատրճանակը պարպել եւ Թուրք մը վիրաւորել, բայց՝ նոյնհետայն՝ տասնեակ մը գնդակներ ուղղուեցան իրեն ու ինքն ալ՝ վիրաւորուած՝ գետին ինկաւ։ Ա՛ն ալ ըսպաննեցին անմիջապէս։ Քանտօֆ միայն մնաց։ Վարէն բոլոր հրացաններն ուղղուած էին դէպի վեր այն միակ կէտին ուրկէ կ'ակնկալուէր որ Քանտօֆ դուրս գար։ Բայց անիկա ինքզինքը չի ցցուց։ Յանկարծ գերանները՝ որոնք փտտած էին՝ փլան ու Քանտօֆ վար ինկաւ։ Ոտքի կեցաւ անմիջապէս, ծալլեց իր թեւերն ու պոռաց.

— Կրակեցէ՛ք, ահաւասիկ հո՛ս պատրաստ եմ։

Այս խօսքերը, պուլկարերէն ըսուելով, Թուրքերը չի հասկցան։ Անոնք կարծեցին թէ անիկա առաջնորդն էր որ անձնատուր եղած էր ու սպասեցին։

— Պարպեցէ՛ք, գազաննե՛ր, ուրիշ պուլկարներ կուգան ինձմէ վերջ, պոռաց Քանտօֆ նորէն։

Այս անգամ Թուրքերը հասկցան թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէր։ Երեսուն հրացաններ մէկէն կրակ ըրին անոր վրայ, բայց ո՛չ մէկ գնդակ իրեն դպաւ։ Այն ատեն Քանտօֆ սանդուխներէն վար խուժեց եւ վազեց դէպի եկեղեցւոյ գաւիթը։ Հրացանները նորէն պարպուե-

ցան, բայց առանց արդիւնքի։ Երբ սակայն անիկա եկեղեցիին դուռը հասաւ, երկու գնդակներ մխուեցան իրեն ու Քանտօֆ փռուեցաւ ինկաւ եկեղեցիին մէջ։ Թուրքերը եկան ու իրենց եաթաղաններով զարկին, ըսպաննեցին զայն։ Ապա սկսան փութով Տօքթօրը փնտռել եւ շատ մը Պէլա Չէրքվացիներ ալ անոնց միացան։ Ողջ թէ մեռած՝ պէտք էր անպատճառ գտնել զանի, քաղաքը ազատելու համար Թօսուն պէյի ցասումէն — պէտք էր Տօքթօրը զոհել Պէլա Չէրքվան փրկելու համար։ Իր պահուած տան տէրը, սարսափէն դողահար, զանի դուրս վռնտած էր գիշերանց եւ զինքը հալածողները փողոցին մէջ հեռուէն տեսան զանի, բայց անիկա յաջողեցաւ անոնցմէ առաջ անցնիլ։ Մուխլիս անուն երկար փողոցէն վար փախած պահուն, ամէն դուռ փորձեց՝ յուսալով որ կրնայ անոնցմէ մէկէն ներս սպրդիլ. բայց դռները ամուր փակուած ու նեցուած էին։ Ինքը շարունակեց փախչիլ։ Երբ շուկան հասաւ, այնպէս կարծեց թէ երկու խումբեր հիմա զինքը կը հալածէին, որովհետեւ իրմէ առաջ տեսաւ տասնեակ մը մարդիկ որոնք իր ճամբան կը գոցէին։ Դէպի ձախ դարձաւ եւ կողմնակի փողոց մը սկսաւ վար վազել։ Իր հալածիչները զի՛նքը կորսնցուցին ու ինք կրցաւ քանի մը րոպէ կենալ ու հանգչիլ։ Վտանգը անցած չէր սակայն։ Խումբը՝ քիչ վերջը՝ ճիշդ այդ փողոցն ալ պիտի խուզարկէր, եւ՝ ինչ որ ալ ըլլար՝ ինքը չի պիտի կրնար պրծիլ անոնց գնդակներէն, քանի որ գիշերը այնքան պայծառ ու յստակ էր։

Քաղաքէն դուրս ելլել փորձելն անյուսալի բան մըն էր։ Պահնորդները խստիւ կը հսկէին փախուստի բոլոր ճամբաները։ Փրկութեան մէկ յոյս միայն կար — քաղաքին մէջ բարեկամի մը տունը ապաստանիլ։ Բարեբաղդաբար յանկարծ միտքն ինկաւ թէ Տէր Տիմչօին տունը հոն մօտն էր։ Վազեց գնաց ու զարկաւ դրան. Տէր Տիմչօ, որ անդամ էր Քոմիթէին, եկաւ ու անձայն դուռը բացաւ։

— Տէր-հա՛յր, պահէ՛ զիս, աղաչեց Տօքթօրը։

— Զըլլա՛ր, չըլլա՛ր, Տօքթօ՛ր, ներս գալդ կը տեսնեն, կործանո՞ւմս կ'ուզես, ըսաւ Տէր-Հայրը ու մեղմօրէն դռնէն դուրս հրեց զանի։ Արդարև, այդ րոպէին, Սօքօլօֆ գիշերապահներու ոտքին ձայնը յստակօրէն կը լսէր հանդիպակաց փողոցին մէջ։ Խենդի մը պէս ետ փախաւ, ու դարձաւ մտաւ անել նրբափողոցի մը մէջ ուր իր ազգականներէն մէկը կը բնակէր։ Դրան զարկաւ ու պաղատեցաւ որ ներս առնեն զինքը։

Իր ազգականը՝ Նէչօ՝ ներս առաւ զանիկա, բայց կացութեան ծանրակշռութիւնը անմիջապէս զգալով․

— Խե՞նդ ես ինչ ես, Տօքթօ՛ր, մոխիրի վրա՞յ նըստեցնել կ'ուզես զիս․ դուն գիտես որ ես ընտանիքի ու զաւակներու տէր եմ։

Այսպէս ըսելով դուռը բացաւ ու դուրս հանեց զայն։

Տօքթօրը շուտով դուրս ելաւ այդ անելէն ու մըտաւ Բէլթքանօֆ փողոցը, ուր բաղդը զինք դէմ դէմի բերաւ իր հալածիչներուն հետ։

— Կեցի՛ր, ապա թէ ոչ կը կրակենք, կեցի՛ր, Տօքթօ՛ր, պոռաց ոստիկաններէն մին։

Իրաւ է թէ Սօքօլօֆ կեցաւ, բայց ոչ հոն ուր եռանդուն պուլկար ոստիկանը հրամայած էր իրեն։ Անիկա զարկաւ Սռաթօֆի դրան, որուն ընտանեկան բժիշկն ու լաւագոյն բարեկամներէն մէկն էր ինք, և որոշեց անգամ մըն ալ հոն փորձել իր բաղդը։

— Ո՞վ է դուռը զարնողը, հարցուց Սռաթօֆ։

Սօքօլօֆ պատասխան տուաւ։

Բայց Սռաթօֆի պատասխանը եղաւ գալ ու դուռը խնամքով ու ամրապէս նիգել, ու անկէ վերջ ա՛լ ներսէն ոեւէ ձայն չի լսուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

— Ի՛նչ նախատինք, ի՛նչ ամօթ, Աստուա՛ծ իմ, հառաչեց Օկնիանօֆ, խորապէս վշտացած։

— Կը վստահացնեմ քեզ, եղբա՛յր, որ ամբողջ քաղաքը դողահար սարսափի մէջ է, ամէն կողմ վատութիւն, ամէն կողմ մատնութիւն․ քու գիտցած Պէլա Չէրքվադ չէ ան այլևս, ըսաւ Սօքօլօֆ տրտմօրէն։

— Վատութի՛ւն ու մատնութի՛ւն… անոնք բնական հետևանքներն են անյաջող յեղափոխութիւններու։ Անոնք անոնց ետևէն կուգան ինչպէս գայլերն ու ագռաւները՝ պատերազմող բանակին։ Բայց ըսէ թէ ո՞վ դրաւ այդ դրօշակը լեռան ծայրը։

— Չեմ գիտեր։

— Ո՞վ կը կարծես թէ ըլլայ։

— Կ'ըսեն թէ Թուրքերն ըրած են։

Ու Օկնիանօֆ զարմացմամբ անոր երեսը նայեցաւ։

— Այո՛, Թուրքերը, շարունակեց Տօքթօրը, որովհետև այդ դրօշակը տեսնուեցաւ ճիշդ այն օրը երբ Թօսուն պէյ Բլխաւրայէն ճամբայ ելաւ դէպի Պէլա Չէրքվայի վրայ յարձակելու և զայն կործանելու նպատակով։ Արդէն այդպէս ըլլալ կը սպառնար Բլխաւրայէն դեռ չի հեռացած․ պատրուակ մը միայն կը փնտըռէր։ Անշուշտ ատոր համար էր որ քաղաքին մէջ սուտ լուրեր տարածեցին թէ անթիւ բանակ մը մեզի օգնութեան կուգար, բայց փոխանակ բանակին Թօսուն պէյն էր որ տեսանք։

— Ուրեմն անիկա հիմա Պէլա Չէրքվայի մէ՞ջ է։

— Այո՛։

— Եւ ի՛նչ սոսկալի դէպքեր տեղի կ'ունենան հոն արդեօք, ո՛վ գիտէ, բացագանչեց Օկնիանօֆ յուզուած շեշտով մը։

— Ոչ այնքան սոսկալի որքան ամօթալի դէպքեր, պատասխանեց Տօքթօրը, այսօր մարդ մը ղրկեցի քաղաք՝ որ կը պատմէ թէ Թօսուն պէյ խնայած է Պէլա Չէրքվայի, որովհետև ժողովուրդը պատգամաւորութիւն մը ղրկեր է՝ զինքը դիմաւորելու և փառքով ու պատիւով ընդունելութիւն ընելու իրեն։ Կը պատմէ թէ ժողովուրդը ի՛նչպէս իր զէնքերը բերեր դիզեր է Խոնախի բակին մէջ — կեռասենիէ թնդանօթն ալ հոն

է եղեր… Ա՛հ, խե՛ղճ Մարքօ, ամենէն շատ զինքը կը մեղքնամ։

— Այո՛, խե՛ղճ Մարքօ, գոնէ ա՛ն ազատէր։ Ամենէն պժգալի մատնութեան մը զոհ գնաց — ինչպէս Բանտօֆ, աւելցուց Սօքօլօֆ։

— Բայց ո՞վ մատնեց Բանտօֆն ու իր ընկերները, հարցուց Օկնիանօֆ՝ դէմքին վրայ խորունկ խորշոմներով։

— Այդ կէտը մոռցայ պատմելու — Եօրտան Տիխամանիէֆն էր մատնողը. փթամիտ ծեր կինը գացեր Տէր-Հօրը ըսեր է ու Տէր-Հայրն ալ պատմեր է Եօրտանին։ Նոյն իսկ վերջին վայրկեանին հոս էր այդ մատնիչը, հոն կեցած էր ու կը ստիպէր պաշիպօզուքները որ զարնեն. «Ի՞նչ կեցեր կը սպասէք, կրակեցէ՛ք, մենք չենք կրնար աւազակներ ու մատնիչներ պահել մեր քաղաքին մէջ»։

— Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, խե՛ղճ Բանտօֆ, Բլխուրայի պատնէշներուն վրայ հերոսի մը պէս կը կռուէր — հոն տեսայ զինքը — և հերոսի մը պէս ալ ինկեր է։ Ի՛նչ ահաւոր ցնցում մը ունեցայ առջի գիշեր՝ երբ իր դիակը տեսայ եկեղեցիին մէջ։ Բայց դո՞ւն ինչպէս կրցար ազատիլ, Տօքթօ՛ր։

— Վերջապէս յաջողեցայ տուն մը մտնել։ Փողոցներուն մէջ իմ եռեւէս գոռում գոչում մը փրցուցին Պէլա Չէրքվայի մէջ։ Է՛հ, ա՛լ թող երթան ու բռնեն զիս հիմա։

— Բայց ի՞նչ ընելու, ո՞ւր երթալու միտք ունիս, Տօքթօ՛ր։

— Ռումանիա պիտի երթամ, անշուշտ։

— Ես ալ հոն երթալ որոշած էի, բայց այդ դրօշակը պատճառ եղաւ որ լեռնէն վար իջնեմ։

— Ինչպէս որ ինծի ալ պատճառ եղաւ որ ճիշդ այդ ուղղութեամբ յառաջանամ։ Բայց դուն այդ զգեստներով ճամբայ չես կրնար ելլել, գլխարկ ալ չունիս։

— Ատոր համար Մառիքան քեզի ղրկեցի նամակով մը, խնդրելով որ զգեստ բերես ինծի որպէսզի ճամբայ

ելլեմ։ Ի՛նչ տարօրինակ բան որ դեռ մինչև հիմա չի վերադարձաւ։

— Անիկա հոդ չէ, ըսաւ Տօքթօրը, մութը կոխածին պէս Համպառօֆի աղօրիքը կ'երթանք և հոն ծեր Լիլքօն մեզի պէտք եղածները կը հայթայթէ։ Բարեբաղդաբար ես հին անցագիր մը ունիմ որ քեզի կը բաւէ։ Ծրարին մէջ ալ ուտելիք կայ արդէն։

— Ատ սքանչելի է։ Բայց ես փախչելու համար չեկայ հոս, ապստամբութիւն մը գտնելու յոյսով էր որ հոս եկայ։

— Հա՛, ա՛լ անցաւ անիկա, մեր բոլոր ըրածն ա՛ս էր ահաւասիկ, ըսաւ Տօքթօրը դառնօրէն։

— Ուրիշ տեղերէ ի՞նչ լուր ունիս, տեսնենք։

— Անորոշ զրոյցներ միայն. ամէն կողմ միևնոյն բանը պատահած է, միևնոյն պատմութիւնը։ Ապըստամբութիւնը հող չի գտաւ ու աղէտքով վերջացաւ։ Այդ կէտը դուն ինծմէ աւելի գիտես արդէն։

— Այո՛, այդպէ՛ս է, այս լերան գագաթէն ես աչքովս տեսայ որ քսանէն աւելի գիւղեր բոցերուն մատնըւած էին, ըսաւ Օկնիանօֆ։

— Ա՛հ, եղբա՛յր, ազգը դեռ պատրաստուած, հասունցած չէր այդ գործին համար։ Սոսկալի սխալ մըն էր որ ըրինք, ըսաւ Տօքթօրը, ու Պուլկարիան հիմա շատ սուղ հատուցում մըն է որ կը վճարէ այդ սխալին համար — զոհե՛ր, անթիւ զոհե՛ր, ու ամենքն ալ ոչինչ տեղը։

— Սխա՞լ… անշո՛ւշտ սխալեցանք։ Բայց յեղափոխութիւնն ու անոր զոհերն անխուսափելի էին։ Կրնամ ըսել թէ պիտի ուզէի որ անոնք աւելի բազմաթիւ ու աւելի սոսկալի ըլլային։ Մենք չենք կրնար զինու զօրութեամբ կործանել Թուրքիան, բայց մենք կրնանք աշխարհի համակրութիւնը գոնէ շահիլ մեր ահաւոր տառապանքներով, մեր մարտիրոսութեամբ և Պուլկարիոյ հողին վրայ այնքան առատօրէն թափուած մեր արիւնով։ Անիկա նշան մըն է գոնէ թէ գոյութիւն ունինք մենք։ Ոչ ոք կը մտածէ, ոչ ոք կը նեղուի

մեռնողին համար — ապրողն է միայն որ կեանքի իրաւունք ունի։ Եթէ եւրոպական կառավարութիւնները չեն շարժիր ու չեն գործեր մեզի ի նպաստ, անոնք քաղաքակրթուած և քրիստոնեայ կոչուելու արժանի չեն։ Արդիւնքը միևնոյնն է — ի՞նչ պիտի ունենայինք ողբալիք եթէ այս բաները չի պատահէին։ Իբրև մարդ մեր պարտականութիւնը կատարեցինք միայն. փորձեցինք մեր արիւնին գնովը ձեռք ձգել մեր ազատութիւնը — չի յաջողեցանք։ Ողբալիք բան մըն է ատիկա, բայց ամչնալու պատճառ մը չունինք։ Ամօթն ու ոճիրն այն ատեն պիտի ծանրանան մեր վրայ երբ ձեռքերնիս ծալլենք ու նստինք — երբ ոտնակոխ ընենք մեր ինկած կուռքը — եթէ վայրկեան մը իսկ աչքէ հեռացնենք ու մոռնանք այն հուրն ու արիւնը որոնց տակ կը հեծէ այսօր մեր հայրենիքը։

— Օկնիանո՛ֆ, ըսաւ Տօքթօրը կարճ լռութենէ մը վերջ, ինծի այնպէս կ՚երևի թէ միայն մենք երկուքս ենք որ այսպէս կը մտածենք — ամբողջ Պուլկարիան անիծելով կ՚անիծէ կոր մեզ այսօր՝ իբրև հեղինակներն իր բոլոր դժբաղդութիւններուն։ Մտիկ ըրէ՛, եղբա՛յր, մտիկ ըրէ ըսածիս, այսօր ամէն մարդ կը խորհի թէ Սթէֆչօֆն է ճշմարիտ ու իրական ազատարարը։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԼՈՒՐՋ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Առաջին անգամն էր որ Սթէֆչօֆի անունն այսպէս կը յիշուէր։ Օկնիանօֆ դէմքը խոժոռեց։

— Ի՞նչ, միթէ այդ գարշելի արարածը կ՚ապրի դեռ։

— Գարշելի արարա՞ծ... Սթէֆչօֆ ամենէն իմաստուն, ամենէն հպարտ ու ամենէն յարգուած մարդն է հիմա քաղաքին մէջ, ըսաւ Տօքթօրը, անիկա և Եօռտան հիմա յաղթական կը պանծան — Սթէֆչօֆ քաղաքին ազատարարը կը համարուի, — մինչդեռ մենք, ա՜հ, մեզի շուներու պէս հրացանի պիտի բռնէին եթէ երբէք տեսնէին մեզ։

— Ինչ որ ալ ըլլայ, ցած ու վատ արարած մըն է ան։ Խե՜ղճ Լալքա, ո՜րքան տառապած ըլլալու է, ո՜րքան դժբաղդ է արդեօք։

— Ի՞նչ, չե՞ս գիտեր միթէ, Լալքան մեռած է։

— Մեռա՞ծ, մի՛ ըսեր, եղբայր, մի՛ ըսեր։

— Լալքան Ապրիլ 18ին աւանդեց իր հոգին, մըրմնջեց Տօքթօրը։

— Այսքան կարճ ժամանակի մէջ, ո՜րքան ցաւ ու տխրութիւն.... Անիկա պատճառ եղած է անոր մահուան, ցած սրիկան, բացագանչեց Օկնիանօֆ։

— Այո՛, անիկա սպաննեց զայն — քանի մը ամիս միասին ապրիլը բաւական եղաւ։

Օկնիանօֆ՝ խորապէս յուզուած՝ բռնեց Տօքթօրին ձեռքէն։

— Ա՜հ, եղբայր, մենք երկուքս ալ հաւասարապէս դժբաղդ ենք։

Սօքօլօֆ անոր նայեցաւ հարցական նայուածքով մը։

— Լալքան, այն էակը զոր սիրեցիր դուն, հիմա գերեզման իջած է, աւելցուց Պուայչօ, ցաւած շեշտով մը, ու այն միւս էակը զոր ես սիրեցի, ա՛ն ալ գերեզման իջած է, այլեւս իսպա՛ռ կորսուած ինծի համար։

— Չէ՛, պոռաց Տօքթօրը անձկութեամբ, քու Ռատադ ողջ է դեռ, Պէլա Չէրքվա է։

— Ո՞ղջ... այո, կրնայ ողջ ըլլալ — բայց մեռած է ինծի համար։

Ու Տօքթօրն անոր երեսը նայեցաւ զարմացմամբ։

— Այո՛, այլեւս իսպա՛ռ մեռած է ինծի համար, կրկնեց Պուայչօ տխուր ու կսկծալի շեշտով մը, խե՜ղճ Քանտօֆ, Աստուած հանգիստ տայ իր ոսկորներուն, ես ի՞նչու արդեօք կ՚ապրիմ դեռ անկէ վերջ։

Այս խօսքերուն վրայ Տօքթօրին զարմացումը կ՚աւելնար։

— Պուայչօ, արդեօք Քանտօֆն ու դուն կռուեցա՞ք Քլիսուրայի մէջ։

— Այո՛, զիրար մեռցնելու աստիճան։

— Ռատա՞յին համար։

Օկնիանօֆ պռստեց իր դէմքը։

— Բայց, ձգէ՛, ա՛լ չի խօսինք այդ նիւթին վրայ, ըսաւ։

— Խե՞նդ ես արդեօք, Պուայչօ, ի՞նչպէս կրնաս Ռատաի վրայ կասկածիլ, անտեղի, անիմաստ բան է ատ։

— Անտեղի՛... մարմնաւորուած առաքինութիւնն իսկ կարծեցի ես զանի, եղբա՛յր — և արդիւնքը տեսանք, հառաչեց Օկնիանօֆ, հաւատացի անոր, ջերմեռանդ սիրով մը պաշտեցի զանի։ Այն ատեն իմ հայրենիքս աւելի սիրելի երևցաւ ինծ, անձիս վրայ վստահութիւնս աւելի մեծցաւ ու քաջութիւնս սահման չի ճանչցաւ երբէք։ Բայց հիմա, ի՜նչ հիասթափում։ Երևակայէ, եղբայր, միտքդ բեր անգամ մը։ Սաչափ ըսեմ միայն թէ Քլիսուրայի մէջ կռուեցայ, ո՛չ թէ իմ հակառակորդս մէկդի մղելու յոյսով, այլ կռիւի հողին վրայ մեռնելու համար։ Բայց ա՛լ մի խօսիր այդ նիւթին վրայ, աւելցուց Օկնիանօֆ ու գլուխը դէպի գետին հակեց։

— Այդպէս չէ, սխալած ես։ Ռատան հաւատարմօրէն սիրած է քեզ ու կը սիրէ դեռ։ Բայց ո՛րքան ապերջանիկ է ան հիմա, և ո՛րքան անարդարօրէն ամբաստանուած — ու ամենէն առաջ քեզմէ, ըսաւ Տօքթօրը տհաճութեամբ։

Օկնիանօֆ յանդիմանական նայուածք մը արձակեց Տօքթօրին վրայ։

— Տօքթօ՛ր, խեղճ Քանտօֆի յիշատակին սիրուն, ա՛լ վերջացուր, ա՛լ մի խօսիր այս տխուր անցուդարձին մասին։

— Ու ճի՛շդ ատոր համար՝ Քանտօֆի յիշատակը մաքուր պահելու համար, զայն քու կասկածներէդ մաքրել սրբելու համար՝ կ'ուզեմ խօսիլ։ Երբէք մի մտածեր թէ անիկա դաւ լարեց քեզի դէմ ու վստահաբար վարուեցաւ։ Իրաւ է թէ սիրահարեցաւ Ռատային։ Դուն զինքը կը ճանչնաս ու գիտես թէ անիկա խառնուածքով ո՛րքան խանդավառ ու զգայուն էր։ Իր

անմեկնելի տարփավառութիւնն ամէն բան մոռցնել տուաւ անոր — ընկերութիւն, քօմիթէ, ամէն բան վերջապէս։ Բայց այդ ամենը ո՛և է ազդեցութիւն չըրին Ռատայի զգացումներուն վրայ և Քանտօֆ ո՛և է անպատշաճ առաջարկութեամբ մը չանպատուեց զանի։ Ռատա՝ պարկեշտութեան զգացումներէն մղուած՝ երբէք ո՛և է բան չի խօսեցաւ քեզի այդ մասին, թէև յաճախ կը գանգատէր Լալքայի՝ Քանտօֆի պղատոնական դարպասներուն նկատմամբ։ Ա՜հ, հիմա միտքս կուգայ, ահաւասի՛կ այն նամակը զոր Քանտօֆ գրած է Ապրիլ 19ին, ճիշդ այն օրը երբ ինք դէպի Քլիսուրա ճամբայ ելաւ Ռատայի տունէն։ Նէքօվիչ ինծ յանձնեց զայն։ Ա՛ռ ու կարդա։

Եւ Սօքոլօֆ քաշեց հանեց Քանտօֆի նամակը և զայն Օկնիանօֆի տուաւ։

Պուայչօ աճապարանօք նայեցաւ անոր վրայ. աչքերը լեցուեցան և ուրախութեան արտայայտութիւն մը յանկարծ ճառագայթաւորեց իր դէմքը։

— Սօքոլօ՛ֆ, Սօքոլօ՛ֆ, քու խօսքերդ ահաւոր բեռ մը կ'առնեն կը տանին իմ սրտիս վրայէն։ Հիմա կը տեսնեմ. այս նամակը քաջալերուած սիրահարի մը շեշտը չունի, անիկա յուսահատ խոստովանութիւնն է մարդու մը որ գիտէ թէ ա՛լ յոյս չի կայ իրեն։ Ա՜հ, ի՞նչպէս կրցայ երբէք կասկածիլ։ Շնորհակա՛լ եմ քեզի, Սօքոլօ՛ֆ, երախտապարտ եմ քեզի, դուն կը վերանորոգես զիս, դուն կրկին կեանք կուտաս ինծի։

— Խե՛ղճ Ռատա, ո՛րքան երջանիկ պիտի ըլլար եթէ երբէք գիտնար, ես չի կրցայ զինքը տեսնել, բայց իմացայ թէ յուսահատ է քու մասիդ, քանի որ ան ալ՝ ուրիշներու պէս՝ կարծած է թէ մեռած ես դուն։ Քանի մը տող նամակ գրէ իրեն՝ ճամբայ ելլելէ առաջ՝ որպէսզի մխիթարութիւն մը ըլլայ, խե՛ղճ Ռատա։

— Ի՞նչ նամակ գրեմ։

— Բայց, վերջապէս, մարդկութիւնն այդպէս կը պահանջէ, եղբայր։

— Չէ՛, մարդկութիւնը կը պահանջէ որ ո՛չ թէ նա-

մակ գրեմ անոր, այլ անձամբ երթամ ու ծունկի վրայ ներողութիւն խնդրեմ իրմէ։ Մինչեւ վատութիւն առաջ գացի Ռատայի հանդէպ իմ անգթութեանս մէջ, պոռաց Օկնիխանոֆ։

— Այո՛, ես ալ նոյնը պիտի թելադրէի, բայց ա՛լ անկարելի է։

— Անկարելի ըլլայ կամ ոչ, ահաւասի՛կ կ'երթամ կոր, ըսաւ Օկնիխանոֆ վճռաբար։

— Ի՜նչ, Պէյլա Զէրքվա՞ պիտի երթաս մինթէ, բացագանչեց Տօքթորը սահմռկած։ Չէ՛, ատիկա բացարձակ խենդութիւն է։ Կը վստահացնեմ քեզ թէ քաղաքը տակնուվրայութեան ու բոցերու մէջ է։ Նորտանն ու Սթէֆչոֆը հոն ազդարարներ նկատուած են։ Քու ըրածդ ուրիշ բան պիտի չըլլայ եթէ ոչ ապահովաբար դէպի քու կործանումդ դիմել։

— Տօքթօ՛ր, պէտք է գիտնաս թէ կեանքն ինծի համար նշանակութիւն չունի երբ պատիւս խնդրոյ տակ է։ Թօսունին ամբողջ բանակը չի կրնար ետ կեցնել զիս։ Պէտք է երթամ ու իմ չարչարուած ու տառապած Ռատայէս ներողութիւն խնդրեմ իմ անգութ ընթացքիս համար՝ որ, Բլխուրայի աւերակներուն մէջ, իր կեանքին վերջ մը տալու յուսահատ փորձին մղեց զինքը։

Ու երկու խօսքով Օկնիխանոֆ նկարագրեց այդ պատահարը։

— Ուրեմն քեզի արգելք ըլլալ չեմ ուզեր, եղբա՛յր, ըսաւ Տօքթորը յուզումով։

Օկնիխանոֆ վայրկեան մը մտածեց ու հանդարտօրէն ըսաւ.

— Այդ չէ ամենը — Ռատան իմս է, վերջին անգամ զինքը հոս ձգելէս առաջ ուխտեցի իրեն, Աստուծոյ առջեւ ուխտեցի, եւ մենք ոչ թէ մատանիներ փոխանակեցինք, այլ հանդիսաւոր երդումներ։ Չեմ կրնար հոս թողուլ Ռատան եւ եթէ երբէք ապահով կերպով Ռումանիա հասնիմ, հոն պիտի բերել տամ զինքը, որպէս զի գաղթականի մը կեանքին բոլոր ազատութիւնն

ու զրկանքն ու տառապանքները բաժնէ ինծի հետ։ Օ՜հ, ի՜նչ ուրախութեամբ արդեօք անիկա մասնակից պիտի ըլլայ իմ բաղդիս, ինչպէս հոս ըրաւ։ Անիկա իր սիրոյն մէջ հերոսուհի մըն է, Տօքթօ՛ր, եւ անոր սիրտը ամբողջ աշխարհի մը հետ պիտի չի փոխանակէի։

Տօքթորին յուզումը յայտնի կ'երեւար իր դէմքին վրայ։

Մութը կոխածին պէս պիտի երթամ, եւ այս գիշեր նոյն իսկ, խօսք կուտամ որ ողջ առողջ պիտի վերադառնամ։ Ա՛լ մեռնիլ չեմ ուզեր հիմա, Տօքթօր, որովհետեւ Ռատան կ'ապրի ինծի համար եւ Պուլկարիան ազատուած չէ դեռ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Իր աչքերն աղօրիքի պատին ծակերէն մէկուն դըրած՝ Տօքթօր Սօքօլօֆ ուշադրութեամբ դուրսը կը դիտէր այդ վայրկեանին։

— Նայէ՛, մէկը կուգայ կոր այս կողմը, ըսաւ յանկարծ, Մառիքան ըլլալու է։

Օկնիխանոֆ դարձաւ ու հովիտն իվար ուղղեց իր նայուածքը։

— Չէ՛, Մառիքան չէ. անոր հասակը այդքան երկար չէ, անոր զգեստը կապոյտ էր։

— Այո՛, շիտակ ես, այս եկողը սեւ զգեստներ հագած է, ծրար մըն ալ ունի թեւին տակ։

— Ռատա՜ն է, աղաղակեց Օկնիխանոֆ՝ ամբողջ մարմնովը ցնցուելով։

Սօքօլօֆի զարմացումն ալ նոյնքան մեծ եղաւ։

Օկնիխանոֆ աղօրիքի մուտքին վրայ բարձրացաւ իր ամբողջ հասակով եւ սկսաւ իր երկու ձեռքերով նշան ընել։

Ռատա՝ որ ամէն կողմ ժայռուտներուն մէջ թափառելով Պուայչօն կը փնտռէր արդէն՝ անմիջապէս տե-

սաւ զանի։ Վաղեց թռաւ ու վայրկեանի մը մէջ հասաւ աղօրիքը։

— Ռոստա՛, բացագանչեց Օկնիխանօֆ։

— Օ՛հ, Պուայչօ՛, Պուայչօ՛, հեկեկաց Ռոստա, կէս մը նուաղելով ու իր շրթները դնելով անոր այտերուն։

Սօքօլօֆ խորապէս յուզուեցաւ այս տեսարանէն։

— Ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ հոս կուգաս այսպէս, Ռոստա, հո՛գիս, հարցուց Օկնիխանօֆ երբ կրցաւ իր զգացումները յաղթել։

— Մարիքան ինծի բերաւ այն նամակը զոր դուն տուած էիր իրեն՝ Տօքթօրին տանելու համար։ Ա՛հ, Պուայչօ՛, ինչո՞ւ այսքան անգթութեամբ կը վարուիս ինծի հետ, ըսաւ Ռոստա, ուրախութենէն արտասուելով, ա՛լ հիմա նեղացած չես ինձ դէմ, այնպէս չէ՞։ Իրաւունք չունէիր ինծի բարկանալու, դուն ալ գիտես, չէ՞ մի։

— Ներէ՛ ինծի, աղուորս, ներէ՛ ինծի, ըսաւ Պուայչօ անոր ձեռքերը համբուրելով, դեռ քիչ առաջ Սօքօլօֆ կը ցուցնէր ինձ թէ ո՛րքան յիմար ու անիրաւ էր իմ ընթացքս, — կը սարսափիմ միտքս բերելու։ Վճռեցի քաղաք իջնել ու գալ խնդրել քենէ որ ներես ինծի իմ անգթութեանս։ Ես անարժան եմ քեզի պէս հրեշտակի մը սիրոյն։ Մոռցիր ու ներէ ինծի՛, Ռոստա՛։ Ու Օկնիխանօֆ իր ամբողջ հոգիով յառեցաւ Ռոստայի աչքերուն, որոնք թրջած էին անսահման սիրոյ ու անձնուիրութեան արցունքներով։

Բայց Ռոստա ուրուականի մը պէս դունատեցաւ ցատկեց ելաւ Պուայչօի քովէն ու բացագանչեց.

— Փախի՛ր, Պուայչօ՛, փախի՛ր, մոռցայ քեզի ըսելու։ Փախի՛ր, ուրիշներ տեսած են քեզ, հոս նայէ՛, Թուրքերն են, կուգան կոր։

Օկնիխանօֆ ու Սօքօլօֆ կայծակնահար մնացին։

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ, դէպի լեռը փախիր, պոռաց Ռոստա սարսափով լեցուած։

— Ի՞նչ, հարցուց Սօքօլօֆ, որ կարծես լսածներուն չէր կրնար հաւատալ։

— Գնչու կին մը ձեզ տեսած է հոս և եկած քաղաք իմացուցած է՝ իմ Մարիքան տեսնելէս առաջ։ Արդէն՝ հոս եկած պահուս՝ ճամբան հանդիպեցայ խումբ մը պաշիպօզուքներու, որոնք դէպի այգեստանները կ՚երթային։ Անոնք եկած են ճամբաները գոցելու, անոնք քու ետևէդ կուգան, Պուայչօ՛։ Աստուա՛ծ իմ, առաջին անգամ ատիկա պէտք էր ըսէի քեզ, ի՛նչպէս մոռցայ։ Ամբողջ ժամ մը հովիտին մէջ թափառեցայ՝ քեզ գտնելու համար։ Ուրիշ ատեն մը, ուրիշ ատեն մը նորէն կը գտնենք զիրար, փախի՛ր, փախի՛ր։

Ճգնաժամային վայրկեաններու մէջ իր ունեցած պատրաստամտութեան հակառակ՝ որուն համար նշանաւոր էր ինք՝ Օկնիխանօֆ բոլորովին ընկճուեցաւ այդ լուրէն, որ յանկարծակիի բերաւ զինքը ուրախութեան այդ վայրկեանին, այդ անակնկալ հանդիպման պահուն, երբ Ռոստա՝ իր դիւցազնական սիրոյ ճառագայթումին մէջ՝ այնքան շնորհալի ու այնքան դիւթիչ դարձած էր։ Օկնիխանօֆ անկարող եղաւ վճռական քայլ մը առնելու։ Չի կրցաւ Ռոստաէն բաժնուիլ այդ րոպէին և սակայն վայրկեաններն ա՛յնքան թանկագին էին։

— Փախի՛մ — լա՛ւ, բայց դո՞ւն, աղաղակեց Պուայչօ։

— Զիս հոգ մի՛ ըներ. ես կրնամ ազատիլ — միայն թէ դուն փախի՛ր, շո՛ւտ։ Ա՛ս ալ ա՛ռ, Պուայչօ, լաթերը մէջն են, բայց փախի՛ր, Պուայչօ՛։ Մնա՛ս բարով, նորէն կը տեսնուինք, միայն թէ դուն փախիր որ ազատիս, Պուայչօ՛, սիրելի՛ Պուայչօ, մնա՛ս բարով։

Ու Ռոստա, ծրարն Օկնիխանօֆին յանձնելով, բռնեց անոր թեւէն ու դէպի աղօրիքին դուռը քաշեց։

— Ո՛չ, ըսաւ Օկնիխանօֆ վճռողաբար, ես քեզ չես կրնար հոս ձգել այսպէս։ Եթէ այս գազանները ձեռք անցնեն քեզի...

— Օ՛հ, Պուայչօ՛, Պուայչօ՛, կուգան կոր։

— Այո՛, բայց եթէ այդ հրէշները քեզ առանձին գտնեն այս ամայի տեղը... Չէ՛, աւելի լաւ է որ հոս քեզ պաշտպանելով մեռնիմ։

Բայց Պուայչօ անմիջապէս զգաց՝ թէ այդ յուսա-

հաս որոշումը ո՛րքան խենդ ու անօգուտ բան մըն էր։ Ու յանկարծ հարցուց Ռատայի։

— Ռատա՛, դուն ալ կուգա՞ս մեզի հետ։

Այս անակնկալ առաջարկը խանդավառեց Ռատան։

— Անշո՛ւշտ, Պուայչօ՛, տեղ մը կա՞յ աշխարհի վրայ ուր չերթամ քեզի հետ ու քեզի համար։ Փախչի՛նք, փախչի՛նք, Պուայչօ՛։

Օկնիանոֆի աչքերը շողացին։

— Եթէ միմիայն կարողանանք ջրվէժին ետեւի «Փոքրիկ Աթոռ»ն հասնիլ, ես կրնամ զանոնք ամբողջ գիշերն հոն զբաղեցնել, ու դուն Ռատան կ'առնես ու կ'երթաս լեռն ի վեր, ըսաւ Սօքօլօֆ։

Ու իրա՛ւ, ջուրի հոսանքին ետեւի կողմը կը գըտնուէր նեղ անցք մը, հերձոտ ու ցցուած ժայռերով լեցուն, զոր «Փոքրիկ Աթոռ» կ'անուանէին և ուրկէ լաւ զինուած մարդ մը կրնար ամբողջ գումարտակ մը արգիլել ու զբաղեցնել. ատիկա միակ արահետն էր լեռն ի վեր ելլելու։

Պէտք չէր ժամանակ կորսնցնել։

— Ուրեմն դէպի լեռ, պոռաց Օկնիանոֆ։

Ու ինք առաջին անգամ մօտեցաւ աղօրիքի դրան, ուրկէ հետազօտող նայուածք մը արձակեց հովիտին չորս բոլորը։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Օրը տարաժամած էր բոլորովին։

Ջուրի հեղեղատին հանդիպակաց եզերքը՝ Թուրքերը լեցուած էին հիմա և իրենց բազմութեամբ կարծես սեւցուցած խոշոր ու ցցուած ժայռերը։ Անոնք հետըզհետէ տեղաւորուելու և իրենց դիրքերը բռնելու վրայ էին թաւուտներուն ու ժայռի կտորներուն ետին, ուրկէ անոնց գլուխներն ու հրացանի փողերը կը տեսնուէին միայն։

Բարձունքին վրայ մէկը կեցած էր, ճերմակ տափատ հագած, որ իր ձեռքով աղօրիքը մատնանիշ կ'ընէր։ Գնչու կինն էր ատիկա։

Օկնիանոֆ ու Սօքօլօֆ տեսան թէ ամէն կողմէ

պաշարուած էին ու ա՛լ ո՛և է ձևով փախչելու մասին չի մտածեցին նոյնիսկ — անկարելի էր։

Թուրքերը կը շարունակէին քայլ առ քայլ յառաջանալ շրջահայեաց զգուշաւորութեամբ մը՝ օգտուելով բոլոր այն ապահովութիւններէն զորս ժայռերն ու մացառուտները կ'ընծայէին իրենց։

Անոնց թիւը հարիւրի կը մօտենար գրեթէ։

Դէպի վար, դէպի հովիտը տանող արահետը միակ ճամբան էր որ տակաւին բաց ու ազատ մնացած էր։

Պուայչօ Ռատային դարձաւ ու ըսաւ.

— Ռատա՛, դուն ջուրին երկայնքը դէպի վար գնա այդ ճամբէն։

Այս խօսքերը հազիւ արտասանած էր և ահա՛ սոսկալի մտածում մը մթագնեց իր դէմքը։

— Չէ՛, աւելի լաւ է որ հոս կենաս, ըսաւ։

Նոյն փափաքն ու որոշումը կը կարդացուէր արդէն Ռատայի դէմքին վրայ։

— Ուր որ ալ ըլլաս՝ քեզի՛ հետ, Պուայչօ՛, քեզի՛ հետ, թոթովեց աղջիկը, իր ձեռքերը խաչաձև ծալլելով իր կուրծքին վրայ։

Ու ո՛րքան կսկիծ, ո՛րքան սէր ու անձնուիրութիւն, մեռնելու ի՛նչ պատրաստակամութիւն կ'արտայայտէր այդ րոպէին Ռատայի թաց ու լեցուն նայուածքը։

Օկնիանոֆ ու Սօքօլօֆ իրենց փամփուշտներն համրեցին։

— Տասն և ութը հատ, ըսաւ Տօքթօրը։

— Այդքանը կը բաւէ պատուով մեռնելու համար, պատասխանեց Օկնիանոֆ ցած ձայնով։

Թօսուն պէյ անձամբ առաջնորդեց ու հրամայեց յարձակողներուն։ Ժայռերուն վրայ բարձրանալէ առաջ, անիկա պահակներ դրած էր հովիտին մէջ ու կատարելապէս պաշարած էր ապստամբները կամ՝ աւելի ճիշդ՝ ապստամբը, որովհետև այնպէս համոզուած էր թէ մի միայն Օկնիանոֆն էր որ կը գտնուէր աղօրիքին ներսի կողմը։

Կրակ ընել տալէ առաջ, Թօսուն պէյ հրամայեց իր մարդոց որ վերջին դիմում մըն ալ ընեն։

— Անձնատո՛ւր եղի՛ր, Բօժիթէձի Բօնսօլօ՛ս, պոռացին Թուրքերը:

Ձայն չի տրուեցաւ:

Արձագանգները միայն պատասխանեցին:

Ու Ռատա, կէս մը նուաղած, անկիւն մը կծկտեցաւ:

— Սիրտ ա՛ռ, Ռատա՛, սիրտ ա՛ռ, ըսաւ Պուայչօ ցաւակից շեշտով մը:

Ռատա շարժում մը ըրաւ իր ձեռքով՝ որ կարծես նշանակէր.

«Ես վախցայ Բլիսուրայի մէջ, որովհետեւ հոն առանձին էի: Հիմա հոս չեմ վախնար քեզի հետ մեռնելէ, քանի որ դուն կը սիրես զիս: Ու պիտի տեսնես թէ ի՛նչպէս»...

Պուայչօ հասկցաւ այս անբաբառ պատասխանին դիւցազնաշունչ իմաստն ու աչքերը արցունքով լեցուեցան:

Վայրկեանները կը սահէին, կ'անցնէին սակայն: Օկնիանօֆ ու Սօքօլօֆ պատին կռթնեցան՝ նեցուկի ու պաշտպանութեան համար՝ և իրենց ձեռքերուն մէջ ամուր բռնեցին իրենց հրացանները: Անոնք իրենց աչքերը յառեցին, դամեցին մանաւորապէս այն երկու ծայռերուն ուրկէ՝ ամէն վայրկեան՝ կ'ակնկալէին լսել հրացաններու առաջին շաչիւնը:

Վայրկեան մը այդպէս անցաւ: Ատիկա, անտարակոյս, Թօսուն պէյի արտօնած միջոցն էր:

Ապա կիրճին երկու կողմերէն հրացաններու միախուռն արձակում մը որոտաց յանկարծակի: Պաշարուածները լսեցին, զգացին նոյնիսկ թէ գնդակները կը սուլէին իրենց գլխին վրայէն, կ'անցնէին պատերու ծերպերէն ու՝ տափակցած՝ կ'իյնային իրենց ոտքերուն առջեւ:

Պալքանի հովիտը կրկնեց այդ որոտը:

Յանկարծ հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ:

Հակառակ իր շատ մը ծակերուն ու բացուածքներուն՝ աղօրիքին հինաւուրց շէնքը լաւ պատսպարած էր հոն ապաստանած երեք դժբաղդները: Անոնցմէ ոչ մէկը վնասուեցաւ կամ վիրաւորուեցաւ: Ռատա միայն նուաղած ու գետին ինկած էր: Խեղճ աղջկան քա-

ջասրտութիւնն ա՛լ սպառած ու լքած էր զանի: Գտակը գետին ինկած ու մազերն ուսին վրայ ու փոշիներուն մէջ փռուած էին:

Երկրորդ հրացանաձգութիւն մը պիտի չուշանար, անշուշտ, և Ռատան՝ հոն ուր գետնին վրայ պառկած կը մնար այդպէս՝ պիտի ենթարկուած ըլլար անտարակոյս հրացաններու գնդակներուն:

Օկնիանօֆ ծռեցաւ, իր թեւերուն վրայ բարձրացուց զանի ու տարաւ ամենէն ապահով ու պատսպարուած անկիւն մը: Հոն գետին դրաւ զայն, ու ծրարը գետեղեց անոր գլխուն տակ: Սակայն Ռատա չարթնցաւ, ինքզինքին չեկաւ — ու հոն մնաց զգայազիրկ, առանց գիտնալու թէ ի՞նչ կը պատահէր իր շուրջը:

Փակուած աչքերով ու անարիւն շրթներով այդ դեղեցիկ ու դալկացած դէմքին, փոշիներուն մէջ ինկած այդ շնորհալի ու պաշտելի պատկերին առջեւ՝ Օկնիանօֆի սիրտը լեցաւ ահաւոր ու անպատում սրխութեամբ մը, երբ մտածեց թէ այլեւս արագօրէն կը մօտենար այն վայրկեանն ուր ինք յաւիտենապէս պիտի բաժնուէր այն անբաղդ աղջիկէն որ իր ճակատագիրը միացուցած էր իրենին և զոր իր ձեռքը՝ վայրկեան մը վերջ՝ կարող պիտի չըլլար պաշտպանել, ազատել այն չըսուելիք ճակատագրականութենէն որ վերապահուած էր անոր:

— Աւելի լաւ չէ՞ արդեօք որ ես իմ ձեռքովս վերջ տամ անոր կեանքին, մտածեց ինքնիրեն:

Պաշարողները՝ տեսնելով որ ո՛եւէ ձեւով պատասխան մը չեկաւ աղօրիքէն՝ աւելի յանդուգն ու համարձակ քայլերով յառաջացան դէպի ժայռուտ բարձունքին ըստորոտը: Պաշարման շրջանակը հետզհետէ կը նեղնար աղօրիքին չորս բոլորը և վերջնական ու վճռական գործողութեան վայրկեանը մօտալուտ էր:

— Անձնատո՛ւր եղիր, Բօժիթէ՛, պոռացին կրկին:

Պատասխան չի տրուեցաւ:

Ու յանկարծ գնդակներու փոթորիկ մը պայթեցաւ աղօրիքին վրայ: Հրացանները ուժգին ու խիտ կը պարպուէին: Թուրքերը հետզհետէ աւելի կը մօտենային: Աղօրիքին մէջ տիրող շարունակական լռութիւ-

նը մտածել ու եզրակացնել տուաւ անոնց թէ հոն ապաստանող ապստամբը անզէն էր։

Ու գնդակները նորէն անձրեւի պէս տեղացին պատերուն վրայ։

Թուրքերը ա՛լ բոլորովին եկած մօտեցած էին։ Ճգնաժամը հասած էր։ Օկնիանոֆ չխիչխալ կանգնեցաւ պատուհանին առջեւ ու Տօքթօրը դրան վրայ։

Վայրկեան մը իրարու նայեցան։ Ապա իրենց ռէվօլվէրները պարպեցին թշնամիներու խուժող կոյտին վրայ։ Պաշարուածներու կողմէն այս անակնկալ պատասխանը գետին փռեց երեք Թուրքեր ու աղօրիքին մէջ պահուած ուժը երեւան հանեց։ Անոնք տեսան թէ մէկէ աւելի ապստամբներ կային հոն։ Այս խրոխտութիւնը՝ վայրկեանի մը համար միայն՝ շփոթութեան մատնեց զիրենք։ Բլխուրան նուաճողները, սակայն, ահագին գոռում-գոչումով մը խոյացան դէպի աղօրիքի շէնքը։ Կարելի չէր որ կռիւը աւելի երկար տեւէր։

— Տօքթօ՛ր, ա՛լ հասած է մեր վերջը, մնաս բարո՛վ, եղբա՛յր, ըսաւ Պուայչօ։

— Մնա՛ս բարով, եղբա՛յր։

— Տօքթօ՛ր, պէտք չէ՛ որ մենէ ո՛եւէ մէկը ողջ ողջ անոնց ձեռքն իյնայ։

— Չէ՛, ո՛չ մէկերնիս։ Տակաւին չորս փամփուշտ կայ քովս, մէկ հատը ինծի համար պիտի պահեմ։

— Ես ալ երկու հատ պէտք է պահեմ, Տօքթօ՛ր, ըսաւ Օկնիանոֆ ու ակամայ դարձաւ Ռասային նայելու։

Հոն էր ան տակաւին, գետինն ինկած, մահուան դալկութեամբ դէմքով մը։ Անոր աջ կուրծքէն արիւնի շերտ մը հանդարտօրէն կը հոսէր շրջազգեստին վրայ։ Գնդակ մը պատին վրայ հպանցումէ մը վերջ, զարկած արիւնած էր զանի։

Ռասա՝ իր զգայազիրկ անգիտակցութենէն անցած՝ ա՛լ հիմա կը հանգչէր իր յաւիտենական քունին մէջ։

Այս տեսարանին վրայ, Օկնիանոֆ ձգեց իր գիրքն ու մօտեցաւ Ռասայի։ Անոր քովիկը ծնրադրեց, իր ձեռքերուն մէջ առաւ անոր պաղած ու անկենդան ձեռները և անոր սառած շրթներուն վրայ դրոշմեց երկա՛ր համբոյր մը։ Համբուրեց անոր ճակատը, ա-

նոր հրաշալիօրէն սիրազեղ աչքերը, անոր մազերն ու այն վէրքը ուրկէ անոր արիւնը կը հոսէր։ Եթէ Օկնիանոֆ արտասանեց վերջին խօսք մը, եթէ իր այդ վերջին համբոյրով մրմնջեց նաեւ իր վերջին հրաժեշտը, եթէ անոր ականջին ի վար փսփսաց «Մնա՛ս բարով, Ռասա, մինչեւ որ նորէն գտնենք զիրար», ոչ ոք կրցաւ իմանալ զանոնք, — աղօրիքէն դուրս հրացաններու որոտումն ու անոր պատերէն ներս գնդակներու թփրտոցը անլսելի ըրին զանոնք։

Անիկա իր վերարկուին մէջ փաթթեց Ռասան, ու երբ ոտքի կեցաւ, արցունքներն սկսան առատօրէն հոսիլ այտերն ի վար։

Ցաւի ու տխրութեան ամբողջ ովկիանոս մը կար այդ արցունքներուն մէջ։

Եւ՝ թերեւս — ո՛վ գիտէ — այդ արտասուքին խառնըւած էր նաեւ երախտագիտութեան ջերմ զգացում մը դէպի Նախախնամութիւնը։

Այդ վերջնական ու անբարբառ հրաժեշտը հազիւ կէս բոպէ տեւեց՝ որու միջոցին Սօքօլօֆ առանձին դիմագրաւեց հարիւրէ աւելի յարձակողները։ Յանկարծ դարձաւ ու Ռասան տեսաւ անոր այդ վիճակին մէջ։ Մազերը փուշ փուշ տնկուեցան, աչքերը՝ վագրի աչքերու պէս՝ շողացին ու՝ ա՛լ վտանգին անփոյթ՝ իր ամբողջ հասակովը երկարեցաւ ցցուեցաւ դրան վրայ՝ խուժող բոլոր գնդակները արհամարհողի կեցուածքով մը՝ և ամենէն մաքուր Թուրքերէնով պոռաց.

— Անիծուա՛ծ շուներ, ձեր թափած պուլկար արիւնին իւրաքանչիւր կաթիլը սուղի պիտի նստի ձեզի, ու պարպեց իր վեցհարուածը խուժանին ճիշդ մէջտեղը։

Խառնաղանճը կրկնապատկուած մոլեգնութեամբ մը սկսաւ խոյանալ պատերուն վրայ այն աւերակ աղօրիքին, որ հիմա անառիկ ամրոցի մը երեւոյթն առած էր կարծես։

Ամեհի աղաղակներ ու նորանոր հրացանաձգութիւններ օդը ճեղքեցին։

— Ա՜հ, հառաչեց Տօքթօրը, մէկդի նետելով իր հը-

րաղէնը։ Գնդակ մը զարկած ու ծակած էր իր աջ ձեռքը։ Անբացատրելի սարսափ ու յուսահատութիւն մը նոյնհետայն նկարուեցան անոր դէմքին վրայ։

Օկնիանոֆ՝ արիւնով ծածկուած ու տակաւին յարձակողներուն վրայ կրակ տեղացնելու զբաղած՝ նշմարեց Սօքօլօֆի շարժումն ու հարցուց.

— Ի՞նչ կայ, եղբա՛յր, ի՞նչ ունիս։

— Ոչի՛նչ, բայց վերջին փամփուշտս էր որ նետեցի — մոռցա՛յ։

— Ահաւասի՛կ, դեռ երկու հատ կայ իմ ռեւոլվէրիս մէջ, ա՛ռ, պատասխանեց Օկնիանոֆ ու Սօքօլօֆին տուաւ իր հրացանը։ «Պիտի տեսնեն հիմա թէ ի՛նչպէս կը մեռնի Պուլկար առաքեալ մը», ըսաւ ու՝ Տօքթօրին գօտիէն քաշելով երկար եաթաղանը՝ ապօրիքէն դուրս խուժեց ամբոխին վրայ, աջ ու ձախ սոսկալի հարուածներ տեղալով։

* * * * *

Կէս ժամ յետոյ, ամբողջ խառնաղանճը՝ կատղած ու յաղթական՝ սարսափելի հրճուանքով մը կը վերադառնար հովիտէն՝ Օկնիանոֆի գլուխը ցիցի մը վրայ բարձրացուցած։ Տօքթօրին գլուխը, զոր իրենց դանակներով կտրատած էին և զոր արդէն Տօքթօրն իսկ գնդակով մը ջախջախած էր՝ չէր կրնար իբրև յաղթութեան նշան ծառայել։ Խոհեմութիւնը թելադրած էր որ Ռատայի գլուխն ալ նոյնպէս մէկկողմ դրուի — Թօսուն պէյ աւելի վարպետ էր քան Թումրուշի իր պաշտօնակիցը։

Կառք մը, սպաննուածներն ու վիրաւորեալները բեռցած, կուգար անոնց ետևէն։

Թուրքերը յաղթութեան վայրի պոռչտուքներով քաղաք մտան վերջապէս՝ որ գերեզմաննոցէ մը աւելի լուռ ու ամայի էր այդ պահուն։

Անոնք իրենց յաղթանակի նշանը կանգնեցին շուկային մէջտեղը։

Ու մարդ մը, հա՛տ մը միայն, ուրուականի մը պէս, կ'երթեւեկէր հոն։

Մունչօն էր։

Երբ անիկա իր սիրելի «Ռուսիացի»ին գլուխը ճանչցաւ, կատաղի ու անխորհուրդ վայրագութեամբ մը իր աչքերը շողացին ու սկսաւ վիթխարի ու զարհուրելի հայհոյանքներ թափել Մէհմէտի հասցէին։

Թուրքերը զանիկա կախեցին մսավաճառի խանութին առջև։

Ու անիկա եղած էր, Մունչօն, ապո՛ւշը, որ համարձակած էր բողոքել։

NISHAN JIGAIJEIAN 1906

ГОС БИБЛИОТЕКА ZUUՌ-Арм ССР ИМ А МЯСНИКЯНА 1906

NI?ՎA

1906
NISHAN JIGARJEIAN

3.- 1/0 Գրչ.

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0323323